

विषयगत सूची क्रम

१. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-१
२. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-२
३. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-३
४. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-१
५. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-२
६. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-३
७. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-१
८. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-२
९. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-३
१०. बुद्धकालीन परिव्राजकहरू भाग-१
११. बुद्धकालीन परिव्राजकहरू भाग-२
१२. बुद्धकालीन परिव्राजकहरू भाग-३
१३. बुद्धकालीन महिलाहरू भाग-१
१४. बुद्धकालीन महिलाहरू भाग-२
१५. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-१
१६. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-२
१७. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-३
१८. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-४
१९. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-५
२०. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-६
२१. बुद्धकालीन श्राविका-चरित भाग-१
२२. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-१
२३. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-२
२४. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-३
२५. बुद्धकालीन प्रेतकथा
२६. बुद्धकालीन विमानकथा
२७. बुद्ध जीवनी, अनुरुद्ध स्थविर, सम्राट अशोक, बुद्धशासनको सङ्क्षेप इतिहास

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द

वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रह

बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश
Nepali Encyclopedia of Buddha's Time - X
विषयगत : बुद्धकालीन परिव्राजकहरू (भाग-१)

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द

प्रकाशक

वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय

....बुद्धले सारिपुत्रका भाञ्जा दीर्घनखसँग सोध्दा कुनै उत्तर दिन नसेकको कुराले पुष्टिचाई गर्दछ । यसैको सन्दर्भमा- शाश्वत, अशाश्वत दृष्टिको साथै अनित्यको उपदेशद्वारा आफ्नो सिद्धान्त त्यागी बुद्धानुयायी बनेका हुन् । त्यस्तै सारिपुत्रकै अर्को भानिज विशिष्ट विद्वान् जम्बुखादकले पनि आफ्ना मामासँग निर्वाण, अरहत्व र धर्मवादी को हो ? भन्ने आदि १६ ओटा बुद्ध-दर्शनका मूलभूत सिद्धान्तहरूलाई प्रश्नको रूपमा सोधेका छन् र त्यसैबाट बुद्ध-दर्शनको वास्तविक सार निकालिएको छ र त्यही साररूपी नदीमा जम्बुखादक पनि पौडी खेल थाले । अर्का सत्रौं वर्षावासमा बुद्धलाई भेट्न सकुलुदायी परिव्राजकको घटना पनि निकै रोचक वर्धक मात्र होइन अन्य मक्खली, अजित, प्रकुध आदिको धर्मसम्बन्धी विषयको चर्चा मात्र भएको भए त हुन्थ्यो तर धज्जीसमेत उडाउने अखडा भएको अनुमान हुन्छ । यसबाट यिनले आफ्नो जमातमा प्रसिद्धि पाएको कुरा बुद्धानुयायी बन्न खोज्दा शिष्यहरूले रोकेकोबाट पनि प्रमाणित भएको छ । पछि बुद्धमा भएका शील अभिज्ञान, प्रज्ञास्कन्ध, आर्यसत्य, स्मृतिप्रस्थानादि पाँच गुणहरूलाई बुद्धकै मुखबाट सुनेपछि अझ बढी प्रभावित भएका देखिन्छन् र बुद्ध-दर्शनको साङ्गोपाङ्गो ज्ञान गरिसकेपछि मात्र बुद्धानुयायी बन्न खोजेको बुझिन्छ । .....

ई.पू. छैटौं शताब्दीको सभ्यता र संस्कृतिको प्रतिनिधित्व गरेको पालि (मागधि) भाषामा आधारित भाषाको अनुवाद भएकोले तत्कालीन अवस्था कै शैलीलाई सुरक्षित गरिएको हुँदा, आधुनिक भाषा-शैलीको दाँजोमा केही खल्लोपन त अवश्य हुन्छ । तर त्यस्तो विचार गर्ने हो भने- भूतकालिक कुराहरूको संरक्षण कसरी हुन सक्ला ?

- वटुकृष्ण “भूषण”

आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको सक्षिप्त परिचय

आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको जन्म वि.सं. १९७५ पौषमा लुम्बिनी अञ्चल पाल्पा, तानसेन, भिमसेन टोलको एक शाक्यकुलमा भएको हो । वि.सं. १९९२ मा भारतको कुशीनगरमा वहाँले ऊ. चन्द्रमणी महास्थविरसँग प्रब्रज्यात्व ग्रहण गर्नुभएको हो । वि.सं. १९९३ मा धर्मप्रचारार्थ भोजपुर जानुहुँदा वहाँ जेलमा पनि पर्नुभयो । जेलबाट मुक्त भएपछि बुद्धधर्म अध्ययनको निमित्त वहाँ बर्मा र श्रीलंका जानुभयो ।

सन् १९४० जनवरी २५ का दिन वहाँले श्रीलंकामा श्री पैलेने वज्रज्ञान महानायक महास्थविरको आचार्यत्वमा उपसम्पदा (पूर्ण भिक्षुत्व) पाउनु भएको हो । सन् १९४२ को अन्त्यतिर वहाँ काठमाडौँ आउनु भई नेपालमा बुद्धधर्म प्रचार गर्ने कार्यमा संलग्न हुनुभयो ।

सन् १९५० मा श्रीलंकामा भएको प्रथम विश्व बौद्ध सम्मेलनमा नेपालको नेतृत्व गर्नुका साथै धेरै अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध सम्मेलनहरू लगायत अनेक शान्ति सम्मेलनहरूमा पनि वहाँले नेतृत्व गर्दै आउनु भएको छ । यूरोप, अमेरिका, स्क्याण्डिनेविया र दक्षिणपूर्वी एशियाका अनेक मुलुकहरूका साथै रुस, चीन, मंगोलिया आदि अनेक साम्यवादी देशहरूमा भ्रमण गर्नुभएको छ ।

सन् १९५१ मा वहाँले “अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ”, सन् १९५२ मा स्वयम्भूस्थित “आनन्दकुटी विद्यापीठ” र सन् १९७३ मा “आनन्दकुटी विहार गुठी” को स्थापना गर्नुभएको हो ।

सन् १९७६ मा वहाँलाई श्रीलंकाका बुद्धिष्ट एकेडेमी अफ सिलोनले “साहित्य चक्रवर्ती” र सन् १९७९ मा भारतको नालन्द पालि महाविद्यालयले “विद्यावारिधी” उपाधि प्रदान गरिएको छ ।

सन् १९८४ मा श्रीलंकाका स्याम, अमर तथा रामाञ्च निकायहरूले संयुक्त रूपमा वहाँलाई “महानायक” भन्ने श्रेष्ठपदबाट विभूषित गरेका थिए भने “त्रिपिटक विशारद”, “त्रिपिटक विशारद शासक जोतक” तथा “सिरिधम्मरक्खितवंसालंकार धम्मकित्तिसिरि” भन्ने जस्ता पदवीहरूबाट पनि वहाँ विभूषित हुनुहुन्छ ।

वहाँले नेपालभाषा, नेपाली र अंग्रेजीमा गरी ६ दर्जन बढी पुस्तकहरू लेख्नु भएका थिए र वहाँको निधन वि.सं. २०४७ भाद्र ५ गते भएको थियो ।

वीर-पूर्ण स्मृति ग्रन्थमाला : ३५

१०

बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश
Nepali Encyclopedia of Buddha's Time
Volume - X

विषयागत : बुद्धकालीन परिव्राजकहरू (भाग-१)

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द

प्रकाशन प्रमुख

दुण्डबहादुर वज्राचार्य

प्रकाशक परिवार

अशोकरत्न वज्राचार्य

अनूरत्न वज्राचार्य

वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय

प्रकाशक : वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय
प्रथम आवृत्ति : बु.सं. २५६२, ने.सं. ११३८,
वि.सं. २०७५, इ.सं. २०१८
© सर्वाधिकार : आनन्दकुटी विहार (संस्था)
स्वयम्भू, काठमाडौं
२७ वटा सेटको मूल्य : रु. १०,०००/-

प्रथम संस्करणको सङ्क्षिप्त इतिवृत्ति

ग्रन्थ : बुद्धकालीन परिव्राजकहरु भाग-१
प्रकाशक : आनन्दकुटी विहार गुठी
प्रकाशन मिति : बुद्धाब्द २५१७
प्रथमावृत्ति : १५०० प्रति
मुद्रक : नेपाल प्रेस
समर्पण : स्व. डा. मललसेकर
प्रकाशकीय : तीर्थनारायण मानन्धर
Preface : Bhikkhu Amritananda
मङ्गल कामना : सूर्यविक्रम ज्ञवाली
भूमिका : वटुकृष्ण "भूषण"
प्राक्कथन : भिक्षु अमृतानन्द

आचार्य डा. अमृतानन्द महास्थविर

जन्म : वि.सं. १९७५ पौष ५ (1918 Dec. 20)

दिवंगत : वि.सं. २०४७ भाद्र ५ (1990 Aug. 21)

आनन्द कुटी विहार

ANANDA KUTI VIHAR

Swayambhu, G.P.O. Box 3007, Kathmandu, Nepal

मिति : २०७५।६।१

शुभकामना सन्देश

अतिपूज्य गुरुवर दिवंगत डा. भिक्षु अमृतानन्द महानायक महास्थविरज्यूले दुई दशक लामो अथक प्रयासले नेपाली भाषामा सुरचित 'नेपाली बौद्ध साहित्य भण्डार' लाई धनी बनाउँदै आनन्दकुटी विहार (गुठी) संस्थाले प्रकाशनमा ल्याई बौद्ध साहित्यमा ज्ञानको भण्डारण गरी "बुद्धकालीन ग्रन्थमाला" को रूपमा आफ्नो कृतित्व छोडेर जानुभएकोमा उहाँको उक्त अतुलनीय योगदानलाई कदर गर्दै अझ व्यापक बनाउनु पर्ने सुविचारसहित "बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश" को रूपमा पुनः प्रकाशनमा ल्याउन प्रकाशन प्रमुख श्री दुण्डबहादुर वज्राचार्यबाट आनन्दकुटी विहारलाई अनुरोध भए बमोजिम यथास्थितिमा "बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश" को रूपमा 'बुद्धकालीन ग्रन्थमाला' पुनः प्रकाशन गर्न दिने सहमति प्राप्त गरी हाल उक्त "बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश" प्रकाशनमा ल्याउन लागेकोमा म सहित सम्पूर्ण आनन्दकुटी विहार परिवारलाई धर्मप्रीतिको अनुभव भएको छ ।

उक्त महान् कार्यले बुद्ध जन्मभूमि नेपालमा बुद्ध शिक्षालाई मात्र नभई नेपाली बौद्ध साहित्यमा समेत ठूलो टेवा पुग्न

गई नेपाल र नेपालीको ज्ञानमा थप उचाइ थपिने छ । बुद्ध उपदेश संग्रहीत प्रमाणित ग्रन्थ 'त्रिपिटक' लाई सहज रूपमा जान्न र अन्तर्गत तथ्यलाई बुझ्न पनि मार्गप्रशस्त गरिएको यस "बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश" ले नेपाली प्रकाशन भण्डारमा बहुमूल्य निधिको रूपमा परिभाषित हुनेछ ।

अतः बहुमूल्य निधिलाई नेपाली र विश्वसामु पुनः उजागार गरी यसको महत्वलाई प्रदर्शित गर्न लागेकोमा तपाईं सहित प्रकाशक परिवार साधुवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

पुनः प्रकाशित यस "बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश"ले सम्पूर्ण पाठकवर्गलाई ज्ञान लाभ होस्, जीवन सार्थक तुल्याउन सकोस् भन्ने कामनासहित प्रकाशन परिवारलाई पुनः सफलताको लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

भवतु सब्ब मङ्गलं !

Dhamma.Digital

Dharmamurti .

भिक्षु धर्ममूर्ति महास्थविर
सदस्य सचिव एवं कार्यवाहक विहार प्रमुख
आनन्दकुटी विहार (संस्था)

प्रकाशकीय

मानवसमाजलाई अज्ञानरूपी अन्धकारबाट उज्यालोतर्फ डोच्याउने महामानव भगवान् बुद्धको शिक्षा संसारमा अतुलनीय रहेको छ । विश्वले उहाँको योगदानको महत्त्व राम्ररी बुझेको छ ।

विश्वलाई हाम्रो मुलुकले दिन सक्ने एकमात्र विरल साधन भनेको मानवीय उत्कृष्ट ज्ञानको अमूल्य धरोहर खजाना - बुद्धशिक्षा : धम्म नै हो । विश्वका प्रमुख भाषामा यसको प्रचार हुनु आवश्यक छ । यी विशुद्ध निर्मल ज्ञान (प्रज्ञा) को प्रचार जति हुँदै जानेछ त्यति नै आदिमकालदेखिका मानवीय त्रास, पराधीनता र दास प्रवृत्तिबाट मुक्त हुनगर्ई विद्यमान विकृति र विसङ्गतिजन्य कुसंस्कार र धर्मका नाममा रहेका अन्धभक्ति, पूजा कर्मकाण्ड आदि संस्कृतिको अन्त्य भई मानवीय विकास हुनेछ र भौतिक एवं आध्यात्मिक दुइटै क्षेत्रमा भरपूर विकास हुनेछ । साथै आफूमा सम्यकदृष्टि उत्पन्न हुनेछ । आजको युगमा भगवान् बुद्धको ज्ञानवेगर जीवन निरर्थक छ ।

अत्तदीप भव अर्थात् आफ्नो मालिक आफै बन्न । अर्को कोही छैन भनी आफूले आफैलाई मुक्तिको उद्घोष गर्न सक्ने गरी त्यस्तो पवित्र सन्देश बोकी हामी विगत चार दशकदेखि निरन्तर यस क्षेत्रमा संलग्न छौं । यस वर्ष नेपालपुत्र भगवान् बुद्धको मूल वचन सङ्गृहीत पालि त्रिपिटकलाई देवनागरी लिपिमा प्रथमपल्ट प्रकाशन गर्नपूर्व हामीले पनि सबै नेपालीमा त्रिपिटक वाङ्मय सम्बन्धी केही ज्ञान बाँड्न आवश्यकता ठहर्‍यायौं । यसकारण पहिलो प्राथमिकतामा पालि त्रिपिटक ग्रन्थ प्रकाशन गर्ने पवित्र कामलाई स्थगित गरी प्रस्तुत ग्रन्थसेट निकाल्नमा लागेका हौं ।

बुद्धभूमि नेपालका निवासीहरूको हकमा यसरी धार्मिक दासताबाट मुक्त हुने बुद्धशिक्षा, बुद्धज्ञान र तत्सम्बन्धी अभ्यास हुनु बेस हो । बुद्धको ख्याति सर्वत्र लोकप्रिय छ; तथापि त्यो हालसम्म

औपचारिकतामा मात्र सीमित छ । यहाँ मरेपछि स्वर्ग जान पाइने धर्म साधनका रूपमा तीव्र प्रचार भइरहेको पाइन्छ । उहाँको उपदेश पालिभाषामा रहेको कारण यथार्थ सत्य कुरो बुझ्न हामीमा यथार्थ ज्ञानको अभाव छ भने सबैले बुझ्न सक्ने नेपालीमा यस्ता साधन उपलब्ध नहुनु पनि एउटा कारण हो । यही कुरो दृष्टिगत गरी आचार्य डा. अमृतानन्द महास्थविरको असाधारण बृहत कृतिलाई यसपालि विशेष प्राथमिकता दिई **बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश**को नामाङ्कन गरी प्रकाशन गर्न लागेका हौं ।

बुद्धकालीन ग्रन्थका पूर्ववर्ती प्रकाशनगृह आनन्दकुटी विहार गुठीका अध्यक्ष श्रद्धेय भिक्षु मैत्री महास्थविरका सामु उपर्युक्त प्रस्ताव राख्यौं । उहाँलगायत गुठीबाट पनि हाम्रो प्रस्तावलाई स्वीकार गरी प्रकाशन गर्न हामीलाई अनुमति दिनुभयो । हामी अध्यक्षज्यूलगायत सकल सदस्यहरूप्रति हार्दिक आभारी छौं । यसका साथै, शुभेच्छा सन्देशको सम्बोधन गर्नु भएवापत विहार गुठीका सदस्य-सचिव एवं कार्यवाहक विहार प्रमुख भिक्षु धर्ममूर्ति महास्थविरज्यूप्रति पनि कृतज्ञ छौं ।

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरका पुस्तकलाई एक आदर्श ग्रन्थ मान्दै यसमा प्रयुक्त प्रस्तुती अर्थात् शैली, भाषा, अनुवाद, पाठ्यसामाग्री र अनुक्रमणीकालगायत कुनै कुरोमा पनि हेरफेर गर्न आवश्यक ठानेनौं । यसलाई स्क्यानइङ्ग गरी जस्ताको तस्तै प्रकाशन गर्ने योजना भएपनि पुस्तक छपाई गर्दागर्दै कुनै-कुनै बुद्धकालीन पुस्तकहरूको छपाईमा केही स्पष्ट नभएको कारण बीचमा आएको समस्या समाधान गर्न आनन्दकुटी विहारबाटै उपलब्ध सफ्ट कपीबाट काम चलाउन परेको छ । यसका लागि सम्बन्धित सबैमा हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछौं । प्रेससम्बन्धी दीपक र विनोद दुई दाजुभाइको सहयोग सम्भनलायक छ । उहाँहरूबाट यस किसिमको सहयोग प्राप्त नभएको भए पाठकवर्गले यति छिटो यस्तो बृहत् ग्रन्थ पढ्न पाउनु सम्भव थिएन ।

आफ्नो साधनामा लाग्न अनुकूल वातावरण मिलाई पारिवारीक सहयोग जुटाइदिने श्रीमती ज्ञानीशोभा शाक्य वज्राचार्यलाई धन्यवाद छ । स्नेही छोरी सुश्री मनिका वज्राचार्यलाई पनि धन्यवाद छ, जसले पूफलगायत अन्य आवश्यक सहयोग जुटाइ दिइन् ।

विगत चार दशकदेखिको हाम्रो परिकल्पनामा सहभागी हुँदै त्रिपिटक प्रकाशन गर्दै आएका भतिजा अशोकरत्न वज्राचार्यको संलग्नता स्मरणीय छ । हामी यहाँसम्म पुग्नमा उनका साथै दिवङ्गत दाजु पवित्रबहादुर वज्राचार्य र दिदीज्यू सुश्री हेरादेवी वज्राचार्यको उदार सहयोग उल्लेख्य छ । यसमा छोरा अनूरत्न वज्राचार्यले समेत साथ दिएकोमा ज्यादै हर्षित छौं । यसरी बृहत् योजनाको प्रकाशन कार्य हाम्रा आफ्नै साधन र स्रोतले गरेका छौं । हामीले कसैबाट वा कुनै स्वदेशी वा विदेशी व्यक्ति अथवा सङ्घसंस्था वा सरकारको सहयोग बेगर सम्पन्न गर्न लागेका छौं । यस्ता मूल ग्रन्थको प्रचार प्रसार कार्यमा पाठकवर्गको सहयोगको आशा गरेका छौं ।

अन्तमा, बुद्ध र बुद्धधर्मको ज्ञानको आधारमा मानवका रूपमा स्वतन्त्र रूपले बाँच्ने कलाको बौद्ध संस्कृतिलाई साङ्गोपाङ्ग रूपमा बुझ्न पाठकवर्गलाई यसबाट यथेष्ट सहयोग प्राप्त हुनेछ । विद्यार्थी, शिक्षक, शोधार्थी, जिज्ञासु, योजनाकार, देश-निर्माता, अभियन्ता, नेतालगायत बौद्धिक समुदायका लागि आफ्नो ज्ञानमा वृद्धि गर्न अद्वितीय साधन उपलब्ध हुनेछ । अन्तमा, धर्मप्रति आस्था र श्रद्धा भएका महानुभाव एवं विज्ञजनलाई पनि आ-आफ्ना धर्म र दर्शनसम्बन्धी चिन्तन, मनन र पूजनमा औपचारिकतामा मात्र सीमित नराखी बुद्धको यथार्थ मौलिक ज्ञान स्पर्श गर्दै मनुष्य जीवन सफल तुल्याउन यसबाट प्रेरणा प्राप्त होस् भनी शुभकामना टक्राउँछौं । साधु ।

प्रकाशक एवं प्रमुख योजनाकार

दुण्डबहादुर वज्राचार्य

अध्यक्ष, वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय

Namo Tassa Bhagavato Arahato Sammasambuddhassa

PREFACE

I am very happy to place before the Nepalese readers this compilation "Mendicants of the Buddha's Times." Volum-5 Part-One after "Women of the Buddha's Times."

The collection in this volume of original discourses is drawn upon Pali Tripitake and has been rendered into Nepali. Attempts have been made to preserve the style of Pali (Magadhi) all through the translations. As it is not a free translation, the original Pali style has been sought to be maintained. The introduction about Mendicants has been drawn upon original works and Commentaries. It is, therefore, natural that the style should bear the stamp of Pali (Magadhi). During the perusal of the translation of these discourses readers should be well to bear it in mind that "these are translations of the Pali discourses". Little wonder that the style of a language twenty-five hundred years old might sound different from the style of modern languages.

Differences are found even in the style of a current language between fifty years ago and now.

The translation of this collection was begun on 22. 2. 2030 when I was at Tansen, Palpa. This was continued when I came back to Kathmandu and the fair copy and writing of introduction was completed on 21.8.2030

The mode followed in this compilation is the same as was followed in previous volumes. The present volume contains the collection of discourses about ten Mendicants. Among them are the collection about well known six teachers of the Buddha's time and the other four Mendicants. Their names are as follows:-

1. Purana Kasyapa, 2. Makkhali Gosala, 3. Ajita Kesakambala, 4. Prakudha Katyayana, 5. Sanjaya Belatthaputta, 6. Nigantha Nataputta, 7. Dirghanakha Parivrajaka, 8. Jambukhadaka Parivrajaka, 9. Sakuludayi Parivrajaka and 10. Vatsagotra Parivrajaka.

I. Six discourses about Purana Kasypa, one in Dirgha Nikaya, two in Anguttare Nikaya, three in Samyutta Nikaya, have been found. Of them the discourses of Dirgha Nikaya and Samyutta Nikaya have been included partly.

II. Four discourses about Makkhali Gosala, one in Dirgha Nikaya; two in Anguttara Nikaya, one in Samyutta Nikaya have been found.

III. About Ajita Kesakambala, one discourse in Dirgha Nikaya has been found. It is also included partly.

IV. Two discourses about Prakudha Katyayana, one in Dirgha Nikaya and one in Samyutta Nikaya have been found. Both of these are included partly.

V. Only one discourse about Sanjaya Belatthaputta has been found in Dirgha Nikaya, It is also included partly.

VI. Nine discourses in all about Nigantha Nataputta, two in Dirgha Nikaya, three in Majjhima Nikaya, three in Samyutta Nikaya, one in Anguttara, have been found.

Mention of the communication of the news of the death of Nigantha Nataputta to Lord Buddha by Cunda Samanuddesa is found in Pasadika Sutta of Dirgha Nikaya and Samagama of Majjhima Nikaya. Mention of the sermons delivered by Lord Buddha by learning the communication of Cunda Samanuddesa has

been made in both the discourses. As two different kinds of sermons are mentioned, only that of Dirgha Nikaya is included in it.

VII. Only one discourse about Dirghanakha Parivrajaka has been found in Majjhima Nikaya.

VIII. About Jambukhadaka Parivrajaka, Jumbukhadaka Samuytta has been found. All the sixteen discourses found therein are included in this volume.

IX. Three discourses about Sakuludayi Parivrajaka, two in Majjhima Nikaya, one in Anguttara Nikaya, have been found.

X. Three in Majjhima Nikaya, one in Anguttara Nikaya, fourteen in Samyutta Nikaya, eighteen discourses in all about Vatsagotra Parivrajaka have been found. In the collection are included the nine discourses of the “Vacchagotta Samyutta”.

All these discourses inclusive of the partial ones are sixty-one in all. Among these are:

Seven in Dirgha Nikaya,
 Seven in Anguttara Nikaya,
 Nine in Majjhima Nikaya,
 Thirty eight in Samyutta Nikaya.

The names of the above mentioned discourses are as follows:-

(References given here are to the pages of Pali Text, Nagari Edition of Nalanda, India and R. refers to pages of the Pali Text Society, Roman Editions, London.)

1. PURANA KASSAPA

Page :		Page :
1	D. I. 45 : Samannaphalasuttam	R. I. 52
2.	A. III. 93: Chalabhijatisuttam	R.III. 383
3.	A. IV. 66: Lokayatikasuttam	R. IV. 428
4.	S. II. 297: Mahalisuttam	R. III. 68
5.	S. IV. 111: Abhayasuttam	R. V. 126
6.	S. I. 64 : Nanatitthiyasavakasuttam	R. I. 65

2. MAKKHALI GOSALA

Page :		Page :
1	D. I. 46: Samannaphalasuttam	R. I. 53
2.	S. I. 64: Nanatitthiyasavakasuttam	R. I. 65
3.	A. I. 266: Kesakambalasuttam	R. I. 286
4.	A. I. 34: Ekadhammapali	R. I. 33

Page :

Page :

3. AJITA KESAKAMBLA

1	D. I. 48: Samannaphalasuttam	R. I. 55
---	------------------------------	----------

4. PAKUDHA KACCANA

1	D. I. 49: Samannaphalasuttam	R. I. 56
---	------------------------------	----------

2	S. I. 64: Nanatitthiyasavakasuttam	R. I. 65
---	------------------------------------	----------

5. SANJAYA BELATTHAPUTTA

1	D. I. 51: Samannaphalasuttam	R. I. 58
---	------------------------------	----------

6. NIGANTHA NATAPUTTA

1	D. I. 50: Samannaphalasuttam	R. I. 57
---	------------------------------	----------

2	D. III. 91: Pasadikasuttam	R.III. 117
---	----------------------------	------------

3	M. II. 43: Upalisuttam	R. I. 371
---	------------------------	-----------

4	M. II. 67: Abhayarajakumarasuttam	R. I. 392
---	-----------------------------------	-----------

5	M. III. 3: Devadahasuttam	R. II.214
---	---------------------------	-----------

6	S. III. 265: Niganthanataputtasuttam	R. IV. 298
---	--------------------------------------	------------

7	S. III. 281: Sankhadhamasuttam	R. IV. 317
---	--------------------------------	------------

8	S. III. 285 : Kulasuttam	R. IV. 323
---	--------------------------	------------

9	A. III. 293: Sihasuttam	R. IV. 179
---	-------------------------	------------

7. DIGHANAKHA PARIBBAJAKA

1	M. II. 193 : Dighanakhasuttam	R. I. 497
---	-------------------------------	-----------

8. JAMBUKHADAKA PARIBBAJAKA

Page:		Page:
1	S. III. 223 : Nibbapanhasuttam	R. IV. 251
2	S. “ 223 : Arahattapannhasuttam	R. “ 252
3	S. “ 224 : Dhammavadipannhasuttam	R. “ 252
4	S. “ 225 : Kimatthiyasuttam	R. “ 253
5	S. “ 225 : Assasapattasuttam	R. “ 254
6	S. “ 226 : Paramassasapattasuttam	R. “ 254
7	S. “ 227 : Vedanapannhasuttam	R. “ 255
8	S. “ 227 : Asavapannhasuttam	R. “ 256
9	S. “ 228 : Avijjapannhasuttam	R. “ 256
10	S. “ 229 : Tanhapanhasuttam	R. “ 257
11	S. “ 229 : Oghapanhasuttam	R. “ 257
12	S. “ 230 : Upadanapanhasuttam	R. “ 258
13	S. “ 230 : Bhavapanhasuttam	R. “ 258
14	S. “ 231 : Dukkhanhasuttam	R. “ 259
15	S. “ 231 : Sakkayapanhasuttam	R. “ 259
16	S. “ 232 : Dukkharapanhasuttam	R. “ 260

9. SAKULUDAYI PARIBBAJAKA

1	M. II. 224 : Mahasakuludayisuttam	R. II. 1
2	M. II. 225 : Culasakuludayisuttam	R. II. 29
3	A. II. 187 : Samanasaccasuttam	R. II. 176

10. VACCHAGOTTA PARIBBAJAKA

Page:		Page:
1 M. II. 173 :	Tevijjavacchasuttam	R. I. 481
2 M. II. 176 :	Aggivacchagottasuttam	R. I. 483
3 M. II.184 :	Mahavacchagottasuttam	R. I. 489
4 A. I. 148 :	Vacchagottasuttam	R. I. 160
5 S. III. 334 :	Moggallanasuttam	R. IV. 391
6 S. “ 338 :	Vacchagottasuttam	R. “ 395
7 S. “ 341 :	Kutuhalasuttan	R. “ 398
8 S. “ 343 :	Sabhiyakaccanasuttam	R. “ 401
9 S. “ 343 :	Anandasuttam	R. “ 400
10 S. II. 472 :	Rupaannanasuttam	R.III. 257
11 S. “ 472 :	Vedanaannanasuttam	R. “ 259
12 S. “ 473 :	Sannaannanasuttam	R. “ 259
13 S. “ 473 :	Sankharaannansuttan	R. “ 259
14 S. “ 473 :	Vinnanaannanasuttam	R. “ 259
15 S. “ 474 :	Rupaadassanadisuttapancakam	R. “ 260
16 S. “ 476 :	Rupaasallakkhanadi- suttapancakam	R. “ 261
17 S. “ 476 :	Rupaappaccakkhakammadi- suttapancakam	R. “ 262
18 S. “ 477 :	Vinnanaappaccakkhakamma- suttam	R. “ 262

Ananda Kuti,
Kathmandu,
Nepal

Bhikshu Amritananda
4th Jan, 1974

List of Abbreviation :

D.= Digha Nikaya

A.= Anguttara Nikaya

S.= Samyutta Nikaya

M.= Majjhima Nikaya

Dhamma.Digital

मङ्गल कामना

भिक्षु अमृतानन्द हामी नेपालीहरू मध्ये एक जना प्रसिद्ध व्यक्ति हुनुहुन्छ। बौद्ध शास्त्रको प्रगाढ अध्ययन सहित प्रब्रज्या धारणा गरी विशुद्ध प्राचीन बौद्ध धर्मको प्रचारमा वहाँले ठूलो कार्य गर्नु भएको छ। महायान मतको प्रबलता भएको हाम्रो देशमा हीनयान (स्थविरवाद) मतलाई पुनः जागृत गराई देशका विविध स्थानमा यसको प्रचार गराउने काममा वहाँको स्थान अत्यन्त उच्च छ। वहाँद्वारा सञ्चालित स्वयम्भूको अंग्रेजी विद्यालय (आनन्द कुटी विद्यापीठ) को स्थान नेपालका प्रमुख शिक्षण संस्थाहरूमा छ। यो संस्थाको वाह्य तथा आभ्यन्तर व्यवस्था बडो प्रशंसनीय छ तथा यसमा पर परका नेपाली छात्राहरू आधुनिक शिक्षा लाभ गर्न आउँछन्।

आधुनिक शिक्षा प्रदान गर्ने कार्य सँगसँगै विद्यार्थीहरूको चरित्र निर्माण गर्ने कार्यमा यहाँ बडो प्रयत्न गरिन्छ तथा यहाँका विद्यार्थीलाई स्वयं भिक्षु अमृतानन्द सितको सहवास सहजै प्राप्त हुने हुनाले उनीहरू वहाँको आदर्श ज्ञानार्जनमा उत्सर्गित जीवनको अनुकरण गर्ने तथा वहाँको लोकहितकारी कार्यका उदाहरणबाट प्रभावित हुने सुयोग पाउँछन्। देश विदेशका भ्रमणद्वारा आफ्ना अनुभवको विस्तार गरी तथा ठूलो ख्याति प्राप्त गरी भिक्षु अमृतानन्दले स्वयम्भूमा

आफूले स्थापित गरेको पाठशालाको विकास तथा उन्नतिलाई हाल आफ्नो विश्रामका समयको प्रमुख कार्य तुल्याउनु भएको छ ।

उपर्युक्त शिक्षण संस्थाको कार्य बाहेक आफ्ना अवकाशका समयमा साहित्यिक कार्य गरी भिक्षु अमृतानन्दले नेपाली साहित्यको जो ठूलो सेवा गरी रहनु भएको छ तेसका विषयमा यहाँ दुई शब्द लेख्न पाउँदा मलाई बडो खुशी लागेको छ किन भने भिक्षु अमृतानन्दका यो कार्यले नेपाली साहित्यका भंडारको अभिवृद्धि मात्र भएको हैन किन्तु यसले गर्दा नेपाली साहित्यको गौरव पनि बढी रहेछ ।

पाली साहित्यमा बौद्धकालका ज्ञानको ठूलो ढुकुटी छ । तर पाली साहित्यको अध्ययनमा हामी नेपालीहरू अनेक कारणले गर्दा अझ अघि बढ्न सकेका थिएनौं । यो महान् साहित्य मन्थन गरी यसबाट पाइने विविध विषयको ज्ञान नेपाली साहित्यमा उपस्थित गराउने जो महत्पूर्ण कार्य भिक्षु अमृतानन्दले प्रारम्भ गर्नु भएको छ त्यसले गर्दा भिक्षु अमृतानन्दको बौद्ध शास्त्र विषयक प्रगाढ ज्ञानको मात्र परिचय पाइदैन किन्तु यसबाट नेपाली साहित्यको गौरव तथा उपादेयताका वृद्धिमा पनि ठूलो सहायता भैरहेछ । वहाँको यो प्रशंसनीय कार्यले गर्दा नेपालीहरूका निमित्त पाली साहित्यको ढोका उघारिदैछ । हाल सम्म प्रकाशित चार ठूला ठूला ग्रन्थमा बौद्धकालका ब्राह्मण, गृहस्थी, राजपरिवार तथा महिलाहरूको के स्थिति थियो उनीहरूको साधारण व्यवहार, विचार इत्यादि कस्तो थियो इत्यादि अनेक कुराको गवेषणापूर्ण वर्णन प्रामाणिक रूपले उप-

स्थित गरिएका छन् । यो पञ्चम भागमा त्यो कालका सम्प्रदायका अगुवाहरूका विषयमा चर्चा गरिएको छ । आफ्नो विषयलाई जुन रूपले भिक्षु अमृतानन्दले विभाजित गरी लेख्दै हुनुहुन्छ । त्यसलाई हेर्दा वहाँको यो कार्य २०/२५ भागमा सिद्धिएला भन्ने अनुमान हुन्छ । यो महान् कार्य पूर्णतया सम्पन्न भएपछि नेपाली साहित्यले बौद्ध ज्ञानको ठूलो मण्डार पाउने छ, औ नेपालीका माध्यमबाट बौद्ध ज्ञान अध्ययन गर्न खोज्ने जिज्ञासुहरूका निम्ति यो अमूल्य निधि ठहरिने छ ।

नेपाली विद्वान्हरू यस्ता महान् कार्य सम्पादन गर्न अघि सरेको देख्दा हृदय हर्षले प्रफुल्लित हुन्छ, औ नेपाली जातिका उज्वल भविष्यका विषयमा आशा प्रदीप्त भएर आउँछ ।

धार्मिक प्रवृत्ति भएका व्यक्तिलाई शोभा दिने रीतिबाट विज्ञापन न गरी आफ्नै परिश्रम तथा एकनिष्ठताका भरमा परी वहाँले यो कार्य प्रारम्भ गर्नु भएको छ, तथा जसो जसो यो कार्य सम्पन्न हुँदै जाला उसो उसो यसले मानिसलाई स्वतः आकृष्ट गर्ने छ, औ वहाँ पछि यसको वास्तविक मूल्याङ्कन हुने छ ।

अहिले हाम्रो यौटै आशा तथा प्रार्थना छ । यसका सुयोग्य लेखकको स्वास्थ्य राम्रो भै रहोस्, औ वहाँ आफूले थालेको कार्य पूर्णतया सम्पन्न गर्न समर्थ हुनु होस् । वहाँ जस्ता अधिकारी विद्वान्-बाट यो कार्यको विचार गरिनु तथा वहाँ स्वयं यसलाई सम्पन्न गर्न

अघि सन्तु भएका कुराबाट यो सफल हुने कुरामा म पूर्ण रूपले आशान्वित छु । अन्त्यमा यस्तो महान् कार्यको बडो सुन्दर थालनीका निम्ति तथा यसको यो पञ्चम भाग समाप्तिका निम्ति भिक्षु अमृतानन्द महोदयलाई हार्दिक अभिनन्दन निवेदन गर्दै यो सानो वक्तव्य समाप्त गर्छु ।

- सूर्यविक्रम

पौष २३, २०३०

भूमिका

विचारको संघर्षमा नै नयाँ कुराको प्रादुर्भाव हुन्छ भन्ने कुरालाई इतिहासमा अङ्कित विभिन्न महापुरुषहरूका सिद्धान्तले चरितार्थ गर्दै आएको छ । यसैको लहरमा सच्चरित्रता, नैतिकता, सत्यवादिता तथा धार्मिक सिद्धान्तमा आधारित, उपदेशात्मक वैशिष्ट्यरूपी चूलीबाट विभिन्न विचारमा विश्रुंखलित भएको समाजलाई मनोवैज्ञानिकताले अभिसिञ्चित अज्ञानता तथा दुःखको आत्यन्तिक उच्छेदको निमित्त शान्तिपूर्ण बहुमुखी उपदेशहरूको नयाँ आलोक दिदै- ख्याति प्राप्त दश परिव्राजकहरूले प्रतिनिधित्व गरेको यो “बुद्धकालीन परिव्राजकहरू” भाग १, संग्रह ५ पाली (मागधि) वाङ्मयबाट नेपाली वाङ्मयको रूप लिई नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धिमा नयाँ अध्याय थपिदिदै साँचो बोल, सबैलाई मनपर्ने बोलि बोल तर साँचो कुरा पनि कसैलाई मनपर्दैन भने त्यस्तो कुरा कहिल्यै न बोल भन्ने भाव प्रकट गर्ने बुद्धको महानवाणिले अभिभूषित- सरल, सरस, रोचक तथा उपदेशात्मक शैलीमा- विभिन्न दर्शनहरूको व्याख्या, दार्शनिक छलफल, धर्म-परिवर्तनको कारण, बुद्ध प्रति पैदा भएको श्रद्धा जस्ता महत्वपूर्ण उपदेशहरूको राजमार्ग तयारपारी साधारण तथा विशिष्ट विद्वान् र चिन्तकहरूलाई त्यसमा हिडाइएको दृश्य राम्ररी अवलोकन गर्न पाइन्छ ।

यो मोटो ग्रन्थका अनुवादक शिक्षा तथा साहित्य प्रेमी, भाषा विशेषज्ञ, विशिष्ट-विद्वान् तथा बहुमुखी प्रतिभा सम्पन्न पूज्य आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरज्यूद्वारा बुद्धदर्शनले परिपुष्टित पालि (मागधि) साहित्यले अपूरो भएको नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धिकोनिमित्त भइरहेको निरन्तर^१ प्रयासलाई- प्रस्तुत संग्रहीत ग्रन्थभन्दा अगाडि मोटो रूपलिएर आइसकेका- (१) “बुद्धकालीन ब्राह्मण” भाग १ (२) “बुद्धकालीन गृहस्थीहरू” भाग १ (३) “बुद्धकालीन राजपरिवारहरू” भाग १ (४) “बुद्धकालीन महिलाहरू” भाग १ ले- प्रत्यक्षरूपमा देखाइदिएकै छन् । वहाँबाट सदाचारनिष्ठामा नै लोककल्याण हुन्छ भन्ने सिद्धान्तलाई लिएर लेखिएका यस्ता ग्रन्थहरूले नेपाली साहित्यको यौटा भिन्नै वाटिका तयार पार्ने छन् भन्ने खाँदिलो आशालिदै वहाँबाट यसै गरी अविच्छिन्नरूपले नयाँ नयाँ ग्रन्थहरू पाउँदै जान सकियोस् भन्ने कामना हृदयदेखिनै गर्दछु ।

बुद्धका समसामयिक विभिन्न मातावलम्बी ख्यातिप्राप्त पूरण काश्यप, मक्खली गोशाल, अजित केशकम्बल, निगण्ठ-नाटपुत्र, प्रकुध कात्यायन तथा सञ्जय बेलद्वपुत्र आदि छ गणाचार्यहरूको साथै अरू चार विद्वान्- दीर्घनख, जम्बुखादक, सकुलुदायी र वत्सगोत्र परि-

---

१. प्रस्तुत ग्रन्थ लेख्दा लेख्दै वहाँ धेरै विरामी भएर पनि लेख्ने काम छोड्नु भएन । असक्त अवस्था पनि आफ्नो संकल्पलाई पुरागरी छोड्नु भयो ।

ब्राजकहरूको प्रतिनिधित्व गरेर प्रस्तुत “बुद्धकालीन परिव्राजकहरू” भाग १, संग्रह ५ नयाँरूप लिएर निस्केको छ । यसको साङ्गो पाङ्ग अध्ययन गर्दा— रसिला, घतिला, पेचिला, कुराहरूका साथै यथार्थ, अयथार्थ, छलकपट, दाउपेच, हानथाप, पराजय र विजय तथा नैतिकतापूर्ण उपदेशहरूको महत्वको परिणाम सम्बन्धी घटनाहरू सजिलैसँग जान्न सकिन्छ, देख्न सकिन्छ र बुझ्न सकिन्छ । यसमा जे जति रमाइला कुराहरू र विशेष गरेर विभिन्न दर्शनहरूको हानथाप जसरी देख्न पाइन्छ, ती कुराहरू यसभन्दा अघि प्रकाशित “बुद्धकालीन ब्राह्मण” आदि चार ओटा संग्रहसम्म त्यसरी देख्न पाइँदैन । यसमा विभिन्न दर्शनको लुछ्छुडीलाई बुद्ध-दर्शनले शिथिल मात्र बनाइदिएको होइन हरेश समेत खाइदिएको छ भन्ने कुरालाई विभिन्न क्रियावादी, अक्रियावादी, उच्छेदवादी, विक्षेपवादी, नास्तिक, आस्तिक मतावलम्बीहरूले बुद्ध-धर्ममा प्रवेश गर्न तँछ्छाड्छाड गरेका क्रियाकलापहरूबाट पनि अनुमान गर्न सकिन्छ तर आज यसो पनि भन्न सकिन्छ— त्यसताकाका आफूलाई सर्वदर्शी विद्वान् बनाएर बस्नेहरू पनि हिजो आज हाम्रो समाजमा फाट्टफुट्ट देखिने मानिसहरूको सिद्धान्त जस्तै ‘पाए अन्त नपाए भुकुन्थपाको जन्त’ भन्ने खालका पो रहेछन् कि भन्ने भान पनि पर्न आउँछ भन्ने कुरालाई विभिन्न गणाचार्यका चरित्रहरूले चित्रण गरेर देखाइदिएका छन् र प्रस्तुत संग्रहले करीव २० वर्ष सम्मका यस्ता घटनाहरूलाई संग्रह गरेको अनुमान हुन्छ ।

एकातिर यसरी हेर्न सकिन्छ भने अर्कोतिर तत्कालीन विभिन्न

सांस्कृतिक वातावरणमा विभिन्न प्रकारका ज्ञानवान् तथा श्रमण परिव्राजक, गणाचार्य र तिनीहरूका बलिया सम्प्रदाय नभएका होइनन् र ती सम्प्रदायहरू पनि कुनै समय जनप्रिय भएका देखिन्छन् भन्ने कुरालाई सुकुलदायी जस्ताको सम्प्रदायले देखाए तापनि जति जति समय बित्दै गयो उति उति समयको प्रवाहमा यिनीहरूको सिद्धान्त पनि टिक्न नसकी प्रवाहित हुँदै गएको कुरालाई प्रस्तुत संग्रहरूपी थुंकोमा बसेर हेर्न सकिन्छ। यसरी हेर्दाखेरि यो पनि कल्पना गर्न सकिन्छ कि यी सम्प्रदायहरूले तत्कालीन विभिन्न राजा रजौटाहरूको आश्रय पनि पाएकोले नै उच्छेदवाद, अक्रियावाद जस्ता वितण्डावादी सम्प्रदायले पनि नाक ठाडो पार्ने मौका पाएका हुनसक्छन् भन्ने कुराको अनुभूति तत्कालीन अवस्थातिर फेरि लगाउँदा प्रतिध्वनित हुन्छ र अज गहिरिएर हेर्दा— मगध, वैशाली, अवन्ती, वत्स-देश आदिको तत्कालीन राजनैतिक चतुःपुञ्जको परिणाम हो कि जस्तो पनि अनुभव हुन्छ। यसैको उच्छेदको निमित्त युगको आह्वान अनुसार गौतम बुद्धको प्रादुर्भाव भएको हो कि भन्ने कुराको अडकल काट्ने अवसर पनि प्रस्तुत संग्रहले दिलाइदिएको छ।

आस्तिक, नास्तिक, क्रियावादी, अक्रियावादी, उच्छेदवादी आदि विभिन्न दर्शनको स्थापना भिन्नाभिन्नै समयको सामाजिक आर्थिक, राजनैतिक अवस्थाको परिणाम हो भन्ने कुरालाई आजको तर्कले पनि प्रतिध्वनित गराउँछ। यसैलाई दाँजेर हेर्दा सधैं एकैनाशको वातावरणमा समाजले बौद्धिक तथा अन्य विकास गर्न नसक्ने र उन्नतिमा पनि बार लाग्ने कुरा स्वतः सिद्ध छ। त्यसैले पनि विभिन्न समयका विभिन्न विचारकहरूले आ-आफ्नो विचारमा समाजलाई

लर्वन्याएका छन् । जसको फलस्वरूप कतै फाइदा देखिन्छ भने कतै बेफाइदा पनि । जेहोस्- चिन्तनको संघर्षमा नै समाज खारिंदै आएको छ भने चिन्तक कै संघर्षले गर्दा समाज अन्यौलमा मात्र परेको होइन विचलित तथा तितर वितर भएको दृश्यावलोकन गर्ने ठाउँ पनि प्रस्तुत संग्रहले देखाएको छ । तैपनि बौद्धिक विकासको असन्तुलनमा नै समाज सन्तुलित हुन नसकेको हो र त्यसलाई सन्तुलनमा ल्याउनकोनिमित्त विशेष प्रकारको परिस्थिति तयार पार्न पर्दछ भन्ने कुरा पनि आधुनिक कालमा विद्वान्, दार्शनिक, राजनैतिक व्यक्तिहरूको मात्रै नारा होइन, सामाजिक सृष्टिको मिर्मिरे उज्यालो देखिकै नारा हो । यसलाई विभिन्न सभ्यता, संस्कृति र इतिहासले सुरक्षित गरिदिएकै छन् । तथापि विचारमा एकरूपताको अनुभव भने कतै पनि गर्न पाइदैन, यो नपाउनु नै एकप्रकारको प्रगतिको द्योतक पनि हो । हो, कुनै बखत कसैको मतलाई मान्यता दिइन्छ भने- कुनै बखत तिरस्कार पनि । जेहोस्- समाजले एकपटक स्वीकार गरिसकेको कुरा पछि गएर सभ्यता र संस्कृतिकोरूपमा परिणत हुन्छ र त्यसको स्थायीत्व प्राप्त गर्दछ । यस्तै विरोध र समर्थनको तानातानमै समाज अडेको हुन्छ भन्ने कुरालाई विभिन्न दर्शन, साहित्य तथा इतिहासले संगालेर राखेका हुन्छन् र त्यसैको प्रतिमूर्तिलाई बारम्बार हाम्रो अगाडि अवलोकन गराउँदछन् । जसरी नाटकीय रङ्गमञ्चबाट स्वभाविक, कृत्रिम तथा अतिशयोक्तिपूर्ण घटनाहरूको दृश्य दर्शकले हेरेर पनि सबैलाई समानरूपले हेरिदिन्छ भने त्यो भिन्ने कुरा हो । अन्यथा यथार्थज्ञान गर्दा जे अनुभव गर्दछ त्यही अनुभव विभिन्न दर्शनको परिधिमा बसेरगर्न सकिन्छ । यस्तै यस्ता कुराहरूको प्रदर्शन यहाँ गर्न खोजिएको छ । जसलाई प्रस्तुत संग्रहले काखी च्यापेका

पूरण काश्यपादि १० प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूको चरित्रले देखाइदिएको छ । यसरी हेर्दा- सच्चरित्रता, नैतिकता र शान्तिको पुनरुत्थानमा बुद्ध-दर्शनले महत्वपूर्ण योगदान दिने अभियान शुरु गरेको छ भन्न सकिन्छ ।

यी पूरण काश्यपादिहरूको चारित्रिक विशेषता सम्बन्धी अध्ययन गर्दा पाठकहरूलाई एक प्रकारको अनौठो अनुभव हुन्छ । जस्तै दास समाजमा हुर्केका पूरण काश्यपलाई नाङ्गेभार पारी चोरले कपडा खोसेर लगेपछि नाङ्गे घुमेको देखियो भने- 'महात्मा हो कि ?' भन्ने भान अहिलेको विकसित भनाइएको समाजमा पनि पर्दछ भने- त्यस बेलाको समाजले पूरणलाई महात्मा ठान्नु कुनै नौलो कुरा हुन आउँदैन । तर अर्काले ठान्दैमा आफू ठानिनु चाँहि अज्ञानताको परिचय दिनु सिवाय अरु केही हुँदैन । यस्तो संस्कार अहिले सम्म पनि हाम्रो समाजमा छँदैछ । यसरी काक्तालीबाट खडा भएको धर्म वा दर्शनले समाजलाई सुमार्गतिर भन्दा धेरै गुणा बढी कुमार्गतिर धकेलिदिन्छ; जुन कुरालाई ५०० पाँच शय चेलाचाटी पछि लगाई हिंड्ने पूरण काश्यपकै चरित्रले देखाइदिएको छ भने- अर्कोतिर आफ्नो मालिकको तेलको घँटो फुटाइ भाग्ने मक्खली गोशालको हाँसो उठ्दो नृत्य तथा आफ्ना चेलाहरूलाई विभिन्न अड्चन थाप्न लगाई शुद्धको विरोधमा जतिलाई वकालत गर्न पठाए त्यति नै धमाधम बुद्धकै शिष्य बन्दै गएका पीरले दुनमुनिएका निगण्ठनाट (जैन धर्मका २४ सौं तर अन्तिम तीर्थङ्कर महावीर वर्धमान) को तत्कालीन अनुहार पनि कम दयालाग्दो छैन भने अन्य चार गणाचार्यहरूको पनि कम रमाइलो खालको देखिँदैन ।

उक्त घटनाहरूको आधारमा एक एक गरी केलाई हेर्दा— त्यसताका नास्तिकवादले सीमा नाघी सबैलाई अन्योलमा पारिराखेका कुराहरू मखली गोशालादिहरूको कृयाकलापले प्रतिध्वनित गराउँदछ। 'ताक परे तिवारी नत्र गोतामे' भने जस्तै यी व्यक्तिहरूले पहिले महात्मा बनेर चेलाचाटीहरूको फौज मात्र तयार पारेका होइनन् आफूलाई सर्वदर्शी, सर्ववेत्ताको उपाधिले पनि विभूषित पार्न थाले। अन्त्यमा यसैमा पश्चात्तापले गर्दा अशान्तिको भुङरोमा पिल्सिन थालेका कुराहरूको पनि तर्क गर्ने ठाउँ प्रशस्त पाइएको छ।

यसरी प्रस्तुत संग्रह भित्र रुमलिंदा शान्ति प्राप्त गर्ने मूल ढोका एकातिर खोलिएको कुरा 'तथागत पनि लोकमा जन्मिन्छ' भन्ने शीर्षक अन्तरगत गाउँको मुखिया असिवन्धक पुत्रलाई— नैतिक, आचार निष्ठता र सच्चरित्रताको मार्गको साथै दण्डविधान र दशकर्मविधानहरूलाई विश्लेषण गरेर अध्ययन गर्न पाइन्छ भने अर्कोतिर राग, द्वेष, कुभावना र दुश्चरित्रलाई हटाई सत्वगुण सम्पन्न बन्न सक्ने सरल मार्ग पनि पहिल्याइ दिएको छ भन्न सकिन्छ। अन्यथा नकली मयूर बन्ने कौवाको अवस्थसँग बिनै ज्ञान अर्काको लहै लहैमा लाग्ने व्यक्ति सँग दाँज्न सकिन्छ। अथवा वेगम्भरी देवपुत्रले आकोटिक देवपुत्रलाई दिएको प्रत्युत्तर जस्तै हुनेछ। जस्तै—

“सहाचरितेन छवो सिगालो,
न कोत्थुको सीहसमो कदाचि ।
नगगो मुसावादी गणस्स सत्था,
सङ्गस्सराचारो न सतं सरिक्खो'ति ॥”^१

X X X

साधारण रूपमा विचार गर्दै आउँदा- समय र परिस्थिति अनुसार समाजलाई राम्रोसँग सहीमार्ग प्रदर्शन गराउने संगठित सिद्धान्तलाई नै दर्शन भनिएको हो र प्राचीनकालदेखि आधुनिक कालसम्मको राजनैतिक, सामाजिक, धार्मिक र आर्थिक दर्शनहरूको गणनागर्ने हो भने- प्राय असम्भव जस्तै देखिन्छ भने अर्कोतिर पूर्वीय दर्शनको आधारमा चक्कर लगाउँदा राजनैतिक दर्शन भन्दा धार्मिकताको आधारमा खडा भएका दर्शनहरू कमै देख्न पाइन्छन् । तैपनि यसै भित्र विभिन्न परिस्थितिमा समाजलाई रुमलाई राखेको देखिन्छ । कुनै बेला आस्तिक दर्शनको बोलवाला थियो भने कुनै बेला नास्तिकको अथवा नास्तिक र आस्तिकको भिडन्त । यसबाट के प्रतिध्वनित हुन्छ भने- समाज कहिल्यै पनि यौटै विचारधाराको श्रृंखलामा श्रृंखलित भएको छैन र प्रत्येक परिस्थितिमा आत्मा, परमात्मा, अस्तित्व, नास्तिक आदि विषयसँग सम्बन्धित नयाँ विचारको खोजीमा क्रमिकरूपमा तल्लीन हुँदै आएका महापुरुषहरूको प्रादुर्भावको क्रम मै मध्यम मार्गको नयाँ रूप लिएर आउने महापुरुष भगवान गौतम बुद्ध नै हुन् । बुद्ध दर्शन अहिलेको युगमा तन्नेरी भएर आउँदैछ भने अन्य दर्शनहरूले बुढ्याईको बाटो तताई सकेका कुराको प्रमाण प्रस्तुत ग्रन्थको अध्ययनले दिलाएकै छ । हुनत बुद्ध-दर्शनलाई अरू दर्शनको दाँजोमा दाजुभन्दा मनोविज्ञानले संवर्धित, तर्कपूर्ण, व्यावहारिक दर्शनको पथप्रदर्शक हो भन्दा अब बढी उपयुक्त देखिन्छ । किनभने बुद्ध-दर्शनले केवल विचारको जञ्जालमा जेलेर विद्वानहरूको निमित्त मात्र सुगम बनाउने उद्देश्य नलिई सर्वसाधारण समाजकोनिमित्त पनि सुगमता दिलाई सरल तरिकाको आधारमा सही बाटोको निर्देशनद्वारा

विश्वशान्ति स्थापना गर्ने लक्ष लिएको छ । त्यस्तै यस भन्दा अधिका दार्शनिक विचारधाराहरू कस्ता रहेछन् भन्ने कुरा— चुन्द श्रमणोद्देशलाई दिइएको पूर्वान्त अपरान्त दर्शन सम्बन्धी कुराहरूको विस्तृत व्याख्यान गर्दै उपदेशकोरूपमा चार स्मृतिप्रस्थानद्वारा अवबोध गराई त्यसबाट विभिन्न दृष्टिहरूलाई हटाई सरलमार्गको निर्देशनतिर अग्रसर भएको छ भन्ने कुरा पनि अवबोध गर्न पाइएको छ । जसले गर्दा चक्रव्यूहरूपी विचारमा न अलमलिई स्वतः त्यस व्यूहभित्र सजिलैसँग आवागमन गर्न सक्नेछन् । हुनत सर्सती पढ्दा यो दर्शनले पनि मानिसलाई अन्यौलमा पारेका जस्ता कुराहरू वत्सगोत्र परिव्राजकको बुद्ध र वहाँका चेलाहरूसँग भएका विभिन्न प्रश्नहरूको उत्तरले नदिएको होइन तैपनि बुद्धको अन्य विषयमा आश्रित हुञ्जेलसम्म हो होइन भन्ने कुराहरू बुझ्न सकिँदैन— भन्ने भावार्थले परिहार गरिदिएको छ र उच्छेवादी सञ्जय बेलट्टपुत्रादिसँग सम्बन्धित बुद्धोपदेशले— साधारण ज्ञान आर्जन गरेकाहरूकोनिमित्त पनि बोधगम्य भएको कुरा देखाइ दिएको छ । अर्थात् आफ्नो प्रतिभा अनुसार बुद्ध-दर्शनलाई सक्षम तुल्याउने प्रयास भएको कुरा प्रस्तुत संग्रहले संग्रहीत गरिदिएको छ । अज यसलाई छोटो शब्दमा भन्ने हो भने— सामान्य मानसिक बुद्धिले वा इन्द्रियले ग्रहण गर्नसक्ने विभिन्न वस्तुलाई आन्तरिक सम्बन्धद्वारा प्रत्यक्षीकरण गर्नु नै बुद्ध-दर्शनको महत्ता हो— भन्न सकिन्छ भने पूर्वापर सांसारिक ज्ञानकोलागि पूरणादिहरूका अनुयायीहरूलाई आफ्नो मतमा समावेश गराउन देखाइएको हेतुप्रत्यय वादको विभिन्न विश्लेषण गराइमा पनि बुद्ध-दर्शनको कम खुबी देखिँदैन । किन कि— अतीतानागतवर्तमानको विषयमा तथागत कालवादी, सत्यवादी, अर्थवादी, धर्मवादी र विनयवादी भएकोले नै

बुद्धलाई तथागत भनिएको हो भनेर चुन्द श्रमणोद्देशलाई दिएको उपदेशको आधारमा पनि परिकल्पना गर्न सकिन्छ, र खास गरेर बुद्ध-दर्शनको तायजात गर्नुछ भने सर्वप्रथम प्रस्तुत संग्रहरूपी विशाल भवन भित्र प्रवेश गर्नुपर्दछ । अनिमात्र प्रस्तुत संग्रहका पात्रहरूका चरित्र सम्बन्धी सूक्ष्मतम अध्ययनबाट स्थूल मनलाई छोडेर अगाडि बढेपछि मात्र वास्तविक जीवन र ज्ञान प्राप्तिको ढोका घच्चच्याउन सकिन्छ । अन्यथा ढोका घच्चच्याउन त परैजाओस् ढोका कता छ त्यो पनि पत्ता लगाउन सकिदैन । त्यसैले जबसम्म विशुद्धबुद्धि (ज्ञान) प्राप्त गर्न सकिदैन त्यसवेलासम्म आफूले आफैलाई अन्धकाररूपी खाडलमा पारिराखेको ठहर्दछ भन्ने कुराको सार पनि निकाल्न सकिन्छ ।

यसैको सन्दर्भमा विभिन्न पात्रहरूको सिद्धान्त तथा स्वभाव माथि सिंहावलोकन गर्दा आत्मालाई निष्क्रीय र कर्मलाई निष्फल ठान्ने; असत्य, लुटमार, हिंसा, भूट, परस्त्रीगमन जस्ता जघन्य पापकर्मलाई पनि पाप नठान्ने तर समाधि, तपस्या र व्रतमा भने श्रद्धा राख्ने पूराण काश्यपलाई राम्रैसँग चिन्ने मौका पाइएको र अझ यिनको बारेमा विचार गर्दै जाँदा अन्य सम्प्रदायहरूको उद्धितो खन्ने खालका हुन् कि भन्ने अनुमान पनि गर्न सकिन्छ । यता गौतम बुद्धको चारित्रिक विशेषतातिर चिहाउँदा विभिन्न विद्वान् तथा साधारण मानिसमा गरिने मनोवैज्ञानिकतापूर्ण व्यवहार नै तत्कालीन समाजको लागि पर्याप्त भएका कुराहरू— बुद्धसँग गरिएका विभिन्न सम्प्रदायका विशिष्ट व्यक्तिहरूसँगको वादविवादको अन्त्यमा वशीभूत गराइएका रोचकतापूर्ण घटनाहरूबाटै अन्नाजलगाउन सकिन्छ, कि केवल मानिसले मात्र होइन माणवगारीय जस्ता देवपुत्रद्वारा पनि—

“आकाशमा सूर्य, नक्षत्रमा-चन्द्रमा, देवमनुष्यमा-बुद्ध श्रेष्ठ मानिन्छन्” भनी गरिएको प्रशंसाले पनि त्यति नै टेवा दिएको छ ।

स्वयंघोषित बुद्धत्वगुणले सम्पन्न व्यक्तिहरू प्रस्तुत ग्रन्थमा धेरै पाइए तापनि वास्तविक बुद्धत्वगुण सबैमा पाउन नसक्ने अठोटलाई प्रस्तुत संग्रहले सँगालेर राखिदिएको कुरा- निकलेशी, ईर्ष्या, द्वेष, अभिमान रहित निर्लोभी पुरुषमा नै बुद्धगुण पाइन्छ- भन्ने उक्तिलाई विभिन्न ठाउँमा प्रामाणिक तथा युक्तिसंगत तरिकाले प्रस्तुत गरेर देखाइदिएको प्रस्तुत संग्रहमा संग्रहित भएका रिसाहालु छ, गणाचार्यहरूमा उक्त गुण नभएका कुराहरू नीजहरूकै क्रियाकलापले देखाइदिएका छन् र उमेरले जेठो हुँदा बुद्धिले पनि जेठो हुन्छ भन्ने कुरा माथि हस्सी उडाइ दिएको छ ।

तत्कालीन सम्प्रदाय भनौं वा पूरण काश्यप नै भनौं यिनीहरूको छ-जाति वादको परिभाषा पनि अहिलेको चशमाले हेर्दा अनौठाखालको देखिन्छ- किनभने मनपर्नेलाई शुक्लजातिले विभूषित गर्ने र मन नपर्नेलाई कृष्णजातिको ठाउँमा उभ्याउने जस्तो वैषम्य नीतिले गर्दा पनि यिनीहरूको दर्शन न यता न उता हुन गएको छ भने बुद्धको छ जातिवादको सिद्धान्तमा न वैषम्यता देखिन्छ न त विचित्रता नै । बरू देखिन्छ भने अनुकरणीय पनि । एकातिर हेतु प्रत्यय बिना नै प्राणीहरू दुःखी हुन्छन् वा सुखी हुन्छन् भन्ने सिद्धान्तमा पूरणको तर्क अडेको छ भने अर्कोतिर तपस्या र ब्रतद्वारा फाइदा उठाउने बलिष्ठ अभिलाषा पनि ।

यता हेतु प्रत्ययवाद मै बुद्ध-सिद्धान्तको जग बसालिएको छ भन्ने कुरा- बुद्धले आफ्ना शिष्यहरूलाई दिएका उपदेशहरूबाट उद्धृत गर्न सकिन्छ । जस्तै- 'रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञानमा मानिस सारक्त हुनाको कारण नै हेतुप्रत्यय हो, सुख दुःख पूर्वजन्मको भोगको कारण नै हेतु प्रत्यय हो' आदि । त्यस्तै- रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञान, हेतु प्रत्ययद्वारा नै प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन् भन्ने कुरा पनि यस दर्शनको परिधिमा बसेर अवलोकन गर्दा कम महत्वपूर्णको देखिन्छ । ज्ञान तथा अज्ञानको हेतु नमान्ने पूरण काश्यपको खण्डन युक्तिसंगत तरिकाले आफ्नै दर्शनद्वारा देखाउँदै अज्ञानतामा पनि हेतु भएको कुरालाई- कामरागको वश, व्यापाद, धीनमिद्ध, उद्धच्च-कुक्कुच्च तथा विचिकित्सा अर्थात् पञ्चनीवरणद्वारा सरलढङ्गले संभाइएको छ भने ज्ञानको निमित्त सप्तसम्बोध्यङ्ग, (स्मृति सम्बोध्यङ्ग, धर्मविचयसम्बोध्यङ्ग, वीर्यसम्बोध्यङ्ग, प्रीतिसम्बोध्यङ्ग, प्रशब्धि सम्बोध्यङ्ग, समाधि सम्बोध्यङ्ग, उपेक्षासम्बोध्यङ्ग) हेतु छ भन्ने कुरा पनि देखाइएको छ ।

साँच्चै बुद्ध-दर्शन भित्र प्रवेश गर्ने हो भने अन्य दर्शनमा भैं निधारमा हात राखेर घोरिनु पर्ने अवस्था आउँदैन, न त अतर्कपूर्ण अतिशयोक्ति र अव्यवाहारिक नै छ । बरू छ भने अन्य दर्शन सम्बन्धी अस्पष्टताको अन्त गरी सरल मार्गको निर्देशन दिएका कुराहरूलाई विभिन्न दश परिव्राजकहरूसँग भएका तर्कपूर्ण वाद विवाद र उपदेशहरूले पनि संकेत गर्दछन् । हुन त इहलोक, परलोक, यो जन्म, पूर्वजन्म मान्ने कुरा पनि दर्शनकै अङ्ग हो र यहाँ पनि केवल भौतिक संसार तथा भौतिक शरीरलाई मात्र संसार र जन्म नमानी अन्य लोक र पूर्वजन्म आदिका उदाहरणहरूको साथै अरू आस्तिक आदि दर्शनले विभिन्न

लोक माने भैं यस दर्शनले पनि नमानको त होइन तर सोचाइ हेराइ र प्रत्यक्षीकरण गर्ने दृष्टिमा नवीनता अवश्य पाएइको छ भन्ने कुरा प्रस्तुत संग्रहबाट प्रतिफलित भएको छ ।

प्रस्तुत संग्रहले मनुष्यजीवन सम्बन्धी साधारण भन्दा साधारण कुराहरू देखि लिएर अलौकिक चमत्कार तथा धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष (निर्वाण) सम्बन्धी जुनसुकै विषयलाई पनि समावेश गरिदिएको कुरा यस संग्रह भित्रका क्रमबद्धरूपमा आएका दार्शनिक लघुकथाहरूले दर्शाएकै छन् र जुनसुकै कथाको आरम्भ गरे पनि त्यहाँ कुनै न कुनै प्रकारको रसास्वाद हुन्छ र विभिन्न प्रकारको जिज्ञासा पैदा गराई प्रोत्साहन दिने मात्र होइन उच्च ज्ञान पनि प्रदान गर्छ । जस्तै उदाहरणको निमित्त हेरौं— आफूलाई जुनसुकै बेलामा पनि सर्वज्ञ तथा सर्वदर्शी बनाउने पूरण काश्यप, निगण्ठ-नाटपुत्र, मक्खली गोशाल आदिको कुरा लोकायतिक ब्राह्मणले बुद्धलाई सुनाउँदा दिएका— पञ्चकामगुण, रूपावचर तथा अरूपावचर ध्यानको उपदेश कम मार्मिक छैन । त्यतिमात्र होइन, यी उपदेशहरूले पूरणादिको मतमा ओजेल पारिदिएको छ । यसको अर्थ पूरणादि बेकम्मै हुन् भन्ने कुरा होइन, उनीहरूलाई मान्ने असम, सहली आदि तैर्थीय देवताहरू नभएका होइनन् तैपनि बुद्धोपदेशको अगाडि यिनीहरूको सिद्धान्त सुन्तलाको अगाडि कीप जस्तै देखिएको छ । त्यसो नहुँदो हो त यिनीहरूका सम्प्रदाय अन्त्यमा बुद्धको अनुयायी बन्ने नै थिएनन् ।

यस्तै अक्रियावादी तथा नियतीवादी आजीवक सम्प्रदायका रैथाने नास्तिकवादको पराकाष्ठामा पुगेका मक्खली गोशाललाई पनि

प्रस्तुत संग्रहमा वर्णित परिव्राजक सम्प्रदायहरूमध्ये यिनको सम्प्रदायलाई विशेष तुच्छ मानेको अनुभव हुन्छ।

त्यस्तै चतुर्याम संवरका अनुयायी, स्याद्वादी तथा उग्रतपस्याका समर्थक र लोकहितमा सारक्त भएका, निगण्ठको विचारमा मक्खली र पूरण काश्यपको भन्दा केही भिन्नता र आफ्नैपन भएको कुरा जैन धर्मको अध्ययनद्वारा ज्ञात हुन्छ। यसमा अज घतलागदो कुरा के छ भने- धर्ममा वास्तविकता अवश्य हुन्छ तर जुनसुकै धर्म भए तापनि त्यसको यथार्थ ज्ञान नगरी त्यसमा बस्नु अज्ञानता हो भन्ने कुरालाई पनि कम रोचकतापूर्ण शैलीमा देखाइएको छैन। यस कुराको पुष्टचाई निगण्ठले बुद्धको विरोधमा सिंह सेनापति, उपाली गृहपति जस्ता जति जति शिष्यहरू पठाए त्यति नै नफर्केकावाट पनि परिलक्षित हुन्छ। त्यति मात्र होइन “बुद्ध अक्रियावादी हुन्” भन्ने भूट प्रचारगरी सिंह सेनापतिलाई रोक्न खोजेका कुराहरू र अभय राजकुमारले वालक छोरो काखमा लिई गर्न खोजेको धूर्त्याइ तथा चतुरता आदिले धर्म पनि केवल देखावटी मात्र रहेछ कि भन्ने अडकल काट्न सकिन्छ किन कि निगण्ठ सम्प्रदायले बुद्धको विरोधमा कुनै काम गर्न बाँकी राखेन। तैपनि बुद्ध-दर्शनको अगाडि निगण्ठको शीर ठाडो हुन सकेन र त्यही पीरले यस संसारलाई छोडिदिएको कुरा यस संग्रहमा संग्रहित भएकै छ।

गणाचार्यहरू बाहेक अन्य चार- दीर्घनख परिव्राजक, वत्सगोत्र परिव्राजक, जम्बुखादक परिव्राजक र सकुलुदायी परिव्राजकहरूको पनि आफ्नै प्रतिष्ठा नभएको होइन; थियो भन्ने कुरा पनि यसै संग्रहले न

देखाएको होइन । तैपनि यसैको अध्ययनबाट खास सार न भेटिएको कुरा आफूमाथि आफैमा विश्वास न भएको कुरालाई— ‘सबै मलाई मनपर्दैन, भन्ने जुन तिम्रो विश्वास हो’— त्यो पनि तिम्रीलाई मनपर्दैन कि कसो ?’ भनी बुद्धले सारिपुत्रका भाञ्जा दीर्घनखसँग सोध्दा कुनै उत्तर दिन नसककेको कुराले पुष्टिचाई गर्दछ । यसैको सन्दर्भमा— शाश्वत, अशाश्वत दृष्टिको साथै अनित्यको उपदेशद्वारा आफ्नो सिद्धान्त त्यागी बुद्धानुयायी बनेका हुन् । त्यस्तै सारिपुत्रकै अर्का भानिज विशिष्ट विद्वान् जम्बुखादकले पनि आफ्ना मामासँग निर्वाण, अरहत्व र धर्मवादी को हो ? भन्ने आदि १६ ओटा बुद्ध-दर्शनका मूलभूत सिद्धान्तहरूलाई प्रश्नको रूपमा सोधेका छन् र त्यसैबाट बुद्ध-दर्शनको वास्तविक सार निकालिएको छ र त्यही साररूपी नदीमा जम्बुखादक पनि पौडी खेल्ले थाले । अर्का सत्रौं वर्षावासमा बुद्धलाई भेट्ने सकुलुदायी परिव्राजकले घटना पनि निकै रोचक वर्धक मात्र होइन अन्य मक्खली, अजित, प्रकुध आदिको धर्म सम्बन्धी विषयको चर्चा मात्र भएको भए त हुन्थ्यो तर धज्जी समेत उडाउने अखडा भएको अनुमान हुन्छ । यसबाट यिनले आफ्नो जमातमा प्रसिद्धि पाएको कुरा बुद्धानुयायी बन्न खोज्दा शिष्यहरूले रोकेकोबाट पनि प्रमाणित भएकै छ । पछि बुद्धमा भएका शील अभिज्ञान-प्रज्ञास्कन्ध; आर्यसत्य, स्मृतिप्रस्थानादि पाँच गुणहरूलाई बुद्धकै मुखबाट सुनेपछि अज बढी प्रभावित भएका देखिन्छन् र बुद्ध-दर्शनको साङ्गोपाङ्ग ज्ञान गरिसकेपछि मात्र बुद्धानुयायी बन्न खोजेको बुझिन्छ ।

यस्तै विक्षेपवादी, अनिश्चितवादी ख्यातिप्राप्त सञ्जय बेलट्ट-

पुत्रलाई निगण्ठको सिद्धान्तको नगिचै राख्न सकिन्छ र यिनको वादको विस्तृत चर्चा सिधै यिनीसँग न भएर अजात शत्रुद्वारा भएको छ । वैशेषिक दर्शनले मानेको द्रव्यगुण कर्मादि सातपदार्थभन्दा भिन्नै- पृथ्वी, अप्, तेज, वायु, जीवन, सुख तथा दुःख यी सातपदार्थ मान्ने हुनाले प्रकृष्ट कात्यायनलाई अन्योन्यवादी भनिएको हो र यिनी एक पदार्थलार्य न त शक्ति न त सुख दुःखको कर्ता नै मान्दथे । हुन त यिनको वादमा यिनी एकलै थिए भन्ने कुराको अनुमान- अजातशत्रुले बुद्धसँग यिनको सम्बन्धमा गरेका कुराहरू र वेगम्भरी देवपुत्रको गाथाद्वारा गर्न सकिन्छ ।

यतातिर इहलोक, परलोक, देवता, स्वर्ग, नरक आदिलाई अन्धविश्वासीहरूको कल्पना ठान्ने उच्छेद तथा जडवादका परिपोषक अजित केशकम्बलको चुरी फुरी पनि कम देखिदैन । यिनको सिद्धान्त चार्वकको जस्तै न भएपनि केही अंशले भने सामञ्जस्य स्थापना गरेको छ भन्ने कुरा अजातशत्रुले सोधका प्रश्नको उत्तरबाटै यिनको नास्तिकताको नाङ्गेरूप देख्न पाइन्छ । यसरी विभिन्न पात्रहरूको चरित्रसम्बन्धी अध्ययनको क्रममा सर्सर्ती हेर्दा यस्तै यस्ता- कुराहरू पाइए पनि बुद्ध-दर्शनले यिनीहरू माथि सपेराको काम गरेको मात्र होइन अज्ञानतारूपी अन्धकार लाई हटाई ज्ञानको प्रकाश यस भूमण्डलमा फैलाइदिएको छ र शान्तिले अभिसिञ्चित गरेको छ ।

यो 'बुद्धकालीन परिव्राजकहरू' भित्रका दश परिव्राजकहरूको खोजपूर्ण तथा इतिहास शैलीमा रोचकतापूर्ण ढङ्गले लेखिएका भिन्ना-भिन्नै परिचयहरूले प्रस्तुत संग्रहलाई आवश्यकता भन्दा बढी सरली-

कृत बनाइदिएको छ। साथै आवश्यक ठाउँमा भएका शीर्षक, उपशीर्षक, पादटिप्पणी, गाथासूची, शब्दसूची आदि समेतले अलंकृत भएकोले बोधगम्यताकोनिमित्त अन्यत्र मस्तिष्कलाई दौडाउन पर्ने जरूरत पर्ला जस्तो लाग्दैन। यसले गर्दा साधारण तथा विशिष्ट प्रतिभा भएका सबैलाई बोधगम्य हुन गएको छ। यो अर्को विशेषता हो। प्रस्तुत ग्रन्थ शब्दानुवाद भएतापनि अनुवादकज्यूको मौलिकपनले परिमार्जित भएका कुरा 'परिचय' आदिले परिचय गराइदिएकै छन्।

ई. पू. छैटौं शताब्दीको सभ्यता र संस्कृतिको प्रतिनिधित्व गरेको पालि (मागधि) भाषामा आधारित भाषाको अनुवाद भएकोले तत्कालीन अवस्था कै शैलीलाई सुरक्षित गरिएको हुँदा, आधुनिक भाषा-शैलीको दाँजोमा केही खल्लोपन त अवश्य हुन्छ। तर त्यस्तो विचार गर्ने हो भने- भूतकालिक कुराहरूको संरक्षण कसरी हुन सक्ला ? यसको अर्को जवाफ के छ ? यस विषयलाई लिएर अनुवादकज्यू प्राक्कथनमा भन्नुपर्ने कुरा भनिसक्नु भएकोले र यही भाषाकै सम्बन्धमा यस भन्दा अधिका 'बुद्धकालीन ब्राह्मण' आदि चार ओटा ग्रन्थहरूको भूमिकामा मैले पनि आफ्नो विचार व्यक्त गरिसकेको हुँदा त्यही कुरा यहाँ दोहोर्‍याउनु केवल पिष्टपेषण गर्नु हो भन्ने ठान्दछु।

– वटुकृष्ण "भूषण"

काठमाडौं, नेपाल।

एम. ए.

२२११०३०

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स

प्राक्कथन

“बुद्धकालीन महिलाहरू” पछि प्रस्तुत “बुद्धकालीन परिव्राजकहरू” भाग-१, संग्रह-५ नेपाली पाठक-वृन्दहरूका अगाडि राख्न पाउँदा मलाई खुशी लागेको छ ।

यस संग्रहमा संकलित मूल सूत्रहरू जम्मै पालि त्रिपिटक वाङ्मयबाट खोजगरी अनुवाद गरिदिएको छ । अनुदित सूत्रहरूमा पालि (मागधि) भाषाकै शैलीलाई अपनाएको छ । भावानुवाद न भएको हुँदा सकभर त्यसै शैलीलाई सुरक्षित गर्ने प्रयास गरेको छ । मूल सूत्रहरू बाहेक विभिन्न परिव्राजकहरूको परिचय पनि पालि मूल ग्रन्थ तथा अर्थकथाहरूकै आधार लिई लेखेको हुँ । त्यसै हुनाले प्रस्तुत ग्रन्थको भाषा शैलीमा पालि (मागधि) कै छाप पर्न जानु स्वाभाविक हो । मूल सूत्रहरूका अनुवादहरू पढ्दै जाँदा पाठक-वृन्दहरूले “यी सूत्रहरू पालि सूत्रहरूका अनुवाद हुन्” भन्ने धारणा लिनु उचित हुने छ र पच्चीसशय वर्ष पुरानो भाषालाई त्यसै शैलीमा अनुवाद गरेको हुँदा आधुनिक भाषा-शैलीको दाँजोमा केही फरक देखिनु कुनै आश्चर्य होइन ।

प्रचलित भाषालाई पनि पचास साठी वर्ष अधिका भाषासँग दाज्ने हो भने अवश्यमेव फरक देखिने नै छ ।

यस संग्रहकोनिमित्त अनुवाद-कार्य २२।२।०३० मा पाल्पा तानसेनमा छँदा नै शुरु गरेको थिएँ । पछि काठमाडौँ आइसकेपछि पनि अनुवादको काम जारी नै रहेको थियो र २१।८।०३० मा अनुवाद-प्रतिलिपि सार्ने तथा परिचयहरू समेत लेख्ने काम परिपूर्ण भयो ।

प्रस्तुत परिव्राजकहरूको संग्रहगर्ने प्रणालि पनि सोही अनुसार नै गरेको छु जुनरूपमा यो भन्दा अधिल्ला संग्रहहरूमा गरेको थिएँ । यस अनुसार प्रस्तुत ग्रन्थमा पनि दशै जनाको मात्र संग्रह प्रस्तुत छ । त्यसमध्ये सर्वप्रथम बुद्धका पालाका ख्यातिप्राप्त छ-गणाचार्यहरूका र बाँकी अरू चार परिव्राजकहरूका कुराहरू संकलित भएका छन् । जसका नामहरू यसप्रकार छन्—

(१) पूरण काश्यप, (२) मख्वली गोशाल, (३) अजित केशकम्बल, (४) प्रकुध कात्यायन, (५) सञ्जय बेलङ्गपुत्र, (६) निगण्ठ-नाटपुत्र, (७) दीर्घनख परिव्राजक, (८) जम्बुखादक परिव्राजक, (९) सकुलुदायी परिव्राजक र (१०) वत्सगोत्र परिव्राजक ।

[१] यसमध्ये पूरण काश्यपको बारेमा— दीर्घनिकायमा एक (१) अङ्कतरनिकायमा दुइ, (२), तथा संयुक्तनिकायमा तीन (३) गरी जम्मा ६ सूत्रहरू पाइएका छन् । यसमध्ये दीर्घनिकाय

तथा संयुक्तनिकायका दुइ सूत्रहरूलाई आंशिकरूपमा मात्र समावेश गरिएको छ ।

[२] मक्खली गोशालको बारेमा— दीर्घनिकायमा एक (१) अङ्गुत्तर निकायमा दुइ, (२), तथा संयुक्तनिकायमा एक (१) गरी जम्मा चार (४) सूत्रहरू पाइएका छन् । यसमध्ये दीर्घनिकाय तथा संयुक्तनिकायका दुइ सूत्रहरूलाई आंशिकरूपमा मात्र समावेश गरिएको छ ।

[३] अजित केशकम्बलको बारेमा— दीर्घनिकायमा एक (१) सूत्र मात्र पाइएको छ । यस सूत्रलाई पनि आंशिकरूपमा मात्र समावेश गरिएको छ ।

[४] प्रकुध कात्यायनको बारेमा— दीर्घनिकायमा एक (१) तथा संयुक्तनिकायमा एक (१) गरी जम्मा दुइ (२) सूत्रहरू मात्र पाइएका छन् । उक्त दुवै सूत्रहरूलाई आंशिकरूपमा मात्र समावेश गरिएको छ ।

[५] सञ्जय बेलट्टपुत्रको बारेमा— दीर्घनिकायमा एक (१) सूत्र मात्र पाइएको छ । यसलाई पनि आंशिकरूपमै समावेश गरिएको छ ।

[६] निगण्ठ नाटपुत्रको बारेमा— दीर्घनिकायमा दुइ (२) मज्झिम (मध्यम) निकायमा तीन (३), संयुक्तनिकायमा तीन (३)

तथा अंगुत्तरनिकायमा एक (१) गरी जम्मा नौ (९) सूत्रहरू पाइएका छन् । तर दीर्घनिकायको दुइ सूत्रहरूमध्ये एक सूत्रलाई आशिकरूपमा मात्र समावेश गरिएको छ ।

चुन्द श्रमणोद्देशले- भगवानलाई निगण्ठ-नाटपुत्रको देहान्तको खबर -सुनाउन गएका कुराहरू- दीर्घनिकायको पासादिक सूत्रमा र मज्झिमनिकायको सामगाम सूत्रमा पाइन्छन् । चुन्द श्रमणोद्देशको कुरा सुनी भगवानले दिनु भएको उपदेशका कुराहरू पनि उक्त दुवै सूत्रहरूमा समुल्लेख भएका पाइन्छन् । तर यी दुवै सूत्रहरूमा दुइ प्रकारका उपदेशहरू समुल्लेख भएका हुँदा मैले दीर्घनिकायका कुराहरू मात्र समावेश गरि दिएको छु ।

[७] दीर्घनख परिव्राजकको वारेमा- मज्झिमनिकायमा एकै (१) सूत्र मात्र पाइएको छ ।

[८] जम्बुखादक परिव्राजकको वारेमा- संयुक्तनिकायमा 'जम्बुखादक संयुक्त' पाइएको छ । यस संयुक्तमा भएका सोचै (१६) सूत्रहरूलाई समावेश गरिदिएको छु ।

[९] सकुलुदायी परिव्राजकको वारेमा- मज्झिमनिकायमा दुइ (२) सूत्रहरू तथा अंगुत्तरनिकायमा एक (१) गरी जम्मा तीन (३) सूत्रहरू पाइएका छन् ।

[१०] वत्सगोत्र परिव्राजकको वारेमा- मज्झिमनिकायमा तीन (३) अङ्गुत्तरनिकायमा एक (१), संयुक्तनिकायमा चौध (१४)

गरी जम्मा अठार (१८) सूत्रहरू पाइएका छन्। यसमा संयुक्तनिकायको 'वच्छगोत्त संयुत्त' का नौ सूत्रहरू पनि समावेश भएका छन्।

यसप्रकार उपरोक्त जम्मै सूत्रहरू- आंशिक सूत्रहरू समेत गरी- जम्मा एकसठ्ठी (६१) सूत्रहरू छन्। यिनीहरूमध्ये-

दीर्घनिकायवाट...	७
अङ्गुत्तरनिकायवाट...	७
मज्झिमनिकायवाट...	९
संयुक्तनिकायवाट...	३८

उपरोक्त सूत्रहरूका नामहरू निम्न प्रकार छन्-

१. पूरण काश्यप

पृष्ठ : ^१	पृष्ठ : ^२
१. दी. नि. I. ४५ : सामञ्जफलसुत्तं	३५
२. अं. नि-६. ९३ : छलभिजातिसुत्तं	४०
३. अं. नि-९. ६६ : लोकायतिकसुत्तं	६३
४. सं. नि. II. २९७ : महालिसुत्तं	५०

१. नालन्दा पालिको पृष्ठ ।

२. यसै ग्रन्थको पृष्ठ ।

पृष्ठ :	पृष्ठ :
५. सं. नि. IV. १११ : अभयसुत्तं	५६
६. सं. नि. I. ६४ : नानातिथिसावकसुत्तं	७१

२. मक्खली गोशाल

१. दी. नि. I. ४६ : सामञ्जफलसुत्तं	८३
२. सं. नि. I. ६४ : नानातिथिसावकसुत्तं	९१
३. अं. नि-३. २६६ : केसकम्बलसुत्तं	९३
४. अं. नि-१. ३४ : एकधम्मपालि	९५

३. अजित केशकम्बल

१. दी. नि. I. ४८ : सामञ्जफलसुत्तं	१०४
-----------------------------------	-----

Dhamma.Digital

४. प्रकुध कात्यायन

१. दी. नि. I. ४९ : सामञ्जफलसुत्तं	१११
२. सं. नि. I. ६४ : नानातिथिसावकसुत्तं	११५

५. सञ्जय बेलह्वपुत्र

१. दी. नि. I. ५१ : सामञ्जफलसुत्तं	१२८
-----------------------------------	-----

पृष्ठ :

पृष्ठ :

६. निगण्ठ-नाटपुत्र

१. दी. नि. I. ५० : सामञ्जफलसुत्तं	१७३
२. दी. नि. III. ९१ : पासादिकसुत्तं	२९६
३. म. नि. II. ४३ : उपालिसुत्तं	२१६
४. म. नि. II. ६७ : अभयराजकुमारसुत्तं	१७७
५. म. नि. III. ३ : देवदहसुत्तं	२५९
६. सं. नि. III. २६५ : निगण्ठ-नाटपुत्तसुत्तं	२५४
७. सं. नि. III. २८१ : सङ्घमसुत्तं	२०८
८. सं. नि. III. २८५ : कुलसुत्तं	२०३
९. अं. नि-८ २९३ : सीहसुत्तं	१८७

७. दीर्घनख परिव्राजक

Dhamma.Digital

१. म. नि. III. १९३ : दीघनखसुत्तं	३५७
----------------------------------	-----

८. जम्बुखादक परिव्राजक

१. सं. नि. III. २२३ : निब्बानपञ्हासुत्तं	३६९
२. सं. नि. " २२३ : अरहत्तपञ्हासुत्तं	३७३
३. सं. नि. " २२४ : धम्मवादीपञ्हासुत्तं	३७५
४. सं. नि. " २२५ : किमत्थियसुत्तं	३७७

पृष्ठ :	पृष्ठ :
५. सं. नि. III. २२५ : अस्सासप्पत्तसुत्तं	३७९
६. सं. नि. " २२६ : परमस्सासप्पत्तसुत्तं	३८१
७. सं. नि. " २२७ : वेदनापञ्हासुत्तं	३८३
८. सं. नि. " २२७ : आसवपञ्हासुत्तं	३८५
९. सं. नि. " २२८ : अविज्जापञ्हासुत्तं	३८७
१०. सं. नि. " २२९ : तण्हापञ्हासुत्तं	३८९
११. सं. नि. " २२९ : ओघपञ्हासुत्तं	३९१
१२. सं. नि. " २३० : उपादानपञ्हासुत्तं	३९३
१३. सं. नि. " २३० : भवपञ्हासुत्तं	३९६
१४. सं. नि. " २३१ : दुक्खपञ्हासुत्तं	३९९
१५. सं. नि. " २३१ : सक्कायपञ्हासुत्तं	४०१
१६. सं. नि. " २३२ : दुक्करपञ्हासुत्तं	४०५

९. सकुलुदायी परिव्राजक

१. म. नि. II. २२४ : महासकुलुदायिसुत्तं	४१९
२. अं. नि-४ १८७ : समणसच्चसुत्तं	४६५
३. म. नि. II. २५५ : चूलसकुलुदायिसुत्तं	४७०

१०. वत्सगोत्र परिव्राजक

१. म. नि. II. १७३ : तेविज्जवच्छसुत्तं	५०८
२. म. नि. II. १७६ : अग्गिवच्छगोत्तसुत्तं	५६६

पृष्ठ :	पृष्ठ :
३. म. नि. II. १८४ : महावच्छगोत्तसुत्तं	५८०
४. अं. नि-३ १४८ : वच्छगोत्तसुत्तं	५२९
५. सं. नि. III. ३३५ : मोग्गल्लानसुत्तं	५३५
६. सं. नि. " ३३८ : वच्छगोत्तसुत्तं	५१९
७. सं. नि. " ३४१ : कुतूहलसालासुत्तं	५१४
८. सं. नि. " ३४३ : आनन्दसुत्तं	५६३
९. सं. नि. " ३४३ : सभियकच्चाणसुत्तं	५४३
१०. सं. नि. " ४७२ : रूपअञ्जाणसुत्तं	५४६
११. सं. नि. " ४७२ : वेदनाअञ्जाणसुत्तं	५४९
१२. सं. नि. " ४७३ : सञ्जाअञ्जाणसुत्तं	५५१
१३. सं. नि. " ४७३ : सङ्घारअञ्जाणसुत्तं	५५३
१४. सं. नि. " ४७४ : विञ्जाणअञ्जाणसुत्तं	५५५
१५. सं. नि. " ४७४ : रूपअदस्सनादिसुत्तपञ्चकं	५५७
१६. सं. नि. " ४७६ : रूपअसल्लक्खणादिसुत्तपञ्चकं	५५९
१७. सं. नि. " ४७६ : रूपअप्पच्चपेक्खणादिसुत्तपञ्चकं	५६१
१८. सं. नि. " ४७७ : विञ्जाणअप्पच्चक्खकम्मसुत्तं	५६१

X

X

X

प्रस्तुत ग्रन्थ तयार पार्नकोनिम्ति भाषा संशोधन तथा प्रूफ हेर्ने काममा समेत निरन्तर सौहार्द्र पूर्ण सहयोग पाएकोमा श्री वटुकृष्ण भूषणज्यू प्रति म सारै नै आभारी तथा ऋणी छु। नामावली र शब्दावली तयार पार्ने काममा आयुष्मान् कुमार काश्यपले प्रारम्भिक लेखाइको काम गरिदिनु भएकोमा वहाँ प्रति पनि कृतज्ञ छु। अंग्रेजीमा प्रिफ्रेस् तयार पार्ने काममा श्री कृष्णबहादुर मानन्धरज्यूबाट पाएको सौहार्द्रपूर्ण सहयोगकानिम्ति वहाँ प्रति पनि कृतज्ञ छु। त्यस्तै दिनहुँ भैं प्रेसमा गई प्रूफ ल्याइदिने काममा निरालसतापूर्वक सहयोग पाएकोमा आनन्द कुटीवासी श्री चन्द्र उपासक प्रति पनि कृतज्ञ छु। अन्तमा यस्तो कागज महंगीको समयमा पनि यत्रो मोटो ग्रन्थ छपाई प्रकाशमा ल्याउने जस्तो गहन कामको जिम्मालिई ग्रन्थ प्रकाशित गरिदिएकोमा “आनन्द कुटी विहार गुठी” का सदस्य-सचिव श्री तीर्थनारायण मानन्धर सहित गुठीका सबै पदाधिकारी तथा सदस्यहरूलाई पनि धन्यवादज्ञापन गरेको छु। यदि यस गुठीको तरफबाट प्रकाशित न भएको भए प्रस्तुत ग्रन्थ पाठकहरूका समक्ष पुग्नसक्ने थिएन होला, न त नेपाली साहित्यको सेवा नै।

ग्रन्थको शुरुकै परिचयहरूमा प्रमादवश “सकुलुदायी” भनी उल्लेख हुनुपर्नेमा “सुकुलुदायी” हुनगएको कुरा विनम्रतापूर्वक सूचित गरेको छु। पाठक-वृन्दहरूका सुविधाकोलागि ग्रन्थको अन्तमा नामावली, शब्दावली तथा गाथा-सूचि पनि राखिदिएको छु। अरू कुराहरू तत् तत् सम्बन्धी प्रत्येकको परिचयमै उल्लेख भएकै छन्। ग्रन्थमा कहीं

कहीं पालि-शब्दहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ । तालव्य अक्षर हुनु-
पर्नेमा दन्त्य अक्षर भएका ठाउँहरूमा पालि-शब्दकै प्रयोग भएका हुन्
भन्ने कुरा पनि स्मरण दिलाउन चाहन्छु ।

भवतु सब्ब मङ्गलं ।

आनन्द कुटी,
काठमाडौं
नेपाल ।

भिक्षु अमृतानन्द
२०१९/०३०

संक्षिप्त शब्दको अर्थ :-

- अना. वं = अनागतवंसो ।
अं. नि. = अङ्गुत्तरनिकायपालि ।
अं. नि. अ. क. = अङ्गुत्तरनिकायद्वकथा ।
अ. क. = अद्वकथा ।
अत्थ. सा. = अत्थसालिनी ।
अप. दा. पा. = अपदानपालि ।
अप. पा. = ”
अभि. ध. सं. = अभिधम्मत्थसङ्गहो ।
अधि. ध. टी. = अभिधम्मत्थसङ्गहटीका ।
अभि. ध. वि. = अभिधम्मत्थविभाविनी ।
उदा. पा. = उदानपालि ।
कथा. व. पा. = कथावत्थुपालि ।
चुल्ल. व. पा. = चुल्लवग्गपालि ।
चुल्ल. नि. पा. = चुल्लनिद्देसपालि ।
जा. पा. = जातकपालि ।
जा. अ. क. = जातकद्वकथा ।
थेर. गा. पा. = थेरगाथापालि ।
थे. गा. अ. क. = थेरगाथाद्वकथा ।
दी. नि. = दीघनिकायपालि ।

दी. नि. अ. क. = दीघनिकायट्टकथा ।

धम्म. प. पा. = धम्मपदपालि ।

धम्म. प. अ. क. = धम्मपदट्टकथा ।

धम्म. सं. = धम्मसङ्गिणीपालि ।

धातु. म. = धातुमञ्जुसा ।

पटि. स. म. पा. = पटिसम्भिदामग्गपालि ।

पटि. स. म. = ”

पटि. स. म. अ. क. = पटिसम्भिदामग्गट्टकथा ।

पपं. सू. = पपञ्चसूदनी ।

पारा. पा. = पाराजिकपालि ।

पाचि. पा. = पाचित्तियपालि ।

बुद्ध. वं. पा. = बुद्धवंसपालि ।

बु. गृ. = बुद्धकालीन गृहस्थीहरू ।

बु. ब्रा. = बुद्धकालीन ब्राह्मणहरू ।

बु. म. = बुद्धकालीन महिलाहरू ।

बु. रा. = बुद्धकालीन राजपरिवार ।

म. नि. = मज्झिमनिकायपालि ।

म. नि. अ. क. = मज्झिमनिकायट्टकथा ।

महा. नि. पा. = महानिद्देसपालि ।

मनो. र. पू. = मनोरथपूरणी ।

महा. व. पा. = महावग्गपालि ।

विभं. पा. = विभङ्गपालि ।

विभं. अ. क. = विभङ्गद्वकथा ।

सम्मो. वि. = सम्मोहविनोदनी ।

सं. नि. = संयुक्तनिकायपालि ।

सं. नि. अ. क. = संयुक्तनिकायद्वकथा ।

सुत्त. नि. पा. = सुत्तनिपातपालि ।

सुत्त. नि. अ. क. = सुत्तनिपातद्वकथा ।

सा. हे. = साइमन् हेवावितारण ग्रन्थमाला, कोलम्बो, श्रीलंका ।

हि. सं. नि. = हिन्दीसंयुक्तनिकाय ।

हि. बु. च. = हिन्दी बुद्धचर्या ।

G. D. = The Geographical Dictionary of Ancient and
Mediaeval India.

D. P. P. = Dictionary of Pali-Propor Names.

— 0 —

Dhamma.Digital

मूल ग्रन्थहरु :-

दीर्घनिकायपालि (दीर्घनिकाय)
मज्झिमनिकायपालि (मध्यमनिकाय)
अङ्गुत्तरनिकायपालि (अङ्गोत्तरनिकाय)
संयुक्तनिकायपालि (संयुक्तनिकाय)

सहायक ग्रन्थहरु :-

भदन्ताचार्य बुद्धघोष स्थविर विचरित-

Dhamma.Digital

समुङ्गलविलासिनी भन्ने दीर्घनिकाय-अर्थकथा, २ भाग ।

(ई. सं. १९१८ सा. हे.)

मनोरथपूरणी भन्ने अङ्गुत्तरनिकाय-अर्थकथा, २ भाग ।

(ई. सं. १९२३ सा. हे.)

पपञ्चसूदनी भन्ने मज्झिमनिकाय-अर्थकथा, ४ भाग ।

(ई. सं. १९३३ सा. हे.)

सारत्थपकासिनी भन्ने संयुक्तनिकाय-अर्थकथा, ३ भाग ।

(ई. सं. १९२१ सा. हे.)

धम्मपदट्टकथा । (ई. सं. १९३१)

जातकट्टकथा । (ई. सं. १९२७)

जातकट्टकथा, ७ भाग । (ई. सं. १९३१ सा. हे.)

परमत्थजोतिका भन्ने सुत्तनिपात-अर्थकथा । (ई. सं. १९२० सा. हे.)

सम्मोहविनोदनी भन्ने विभङ्ग-अर्थकथा । (ई. सं. १९३२ सा. हे.)

अत्थसालिनी भन्ने धम्मसङ्गणी-अर्थकथा । (ई. सं. १९४० सा. हे.)

भदन्त सारिपुत्र स्थविरका शिष्य सुमङ्गल स्थविर
विरचित-

अभिधम्मत्थविभावनी भन्ने अभिधर्मार्थसङ्ग्रहटीका । (ई. सं. १९३३)

भदन्ताचार्य धर्मपाल स्थविर विरचित-

Dhamma.Digital

परमत्थदीपनी भन्ने थेरगाथा-अर्थकथा, २ भाग । (ई. सं. १९१८)

भदन्ताचार्य महानाम स्थविर विरचित-

सद्धम्मपकासनी भन्ने पटिसम्भिदामार्ग-अर्थकथा । (ई. सं. १९२७)

अभिधम्मत्थसङ्ग्रहो ।

अपदानपालि ।

उदानपालि ।

कथावत्थुपालि ।

चुल्लवग्गपालि ।

चुल्लनिद्देसपालि ।

जातकपालि ।

थेरगाथापालि ।

धम्मपदपालि ।

धम्मसङ्गणपालि ।

धातुमंजुसा ।

पटिसम्भिदामग्गपालि ।

पाराजिकपालि ।

पाचित्तियपालि ।

बुद्धवंसपालि ।

बुद्धकालीन ब्राह्मण— लेखक (वि. सं. २०२८)

बुद्धकालीन गृहस्थीहरू— ” (वि. सं. २०२९)

बुद्धकालीन राजपरिवार— ” (वि. सं. २०२९)

बुद्धकालीन महिलाहरू— ” (वि. सं. २०३०)

महानिद्देसपालि ।

महावग्गपालि ।

विभङ्गपालि ।

सुत्तनिपातपालि ।

हिन्दी बुद्धचर्या - राहुल सांकृत्यायन । (वि. सं. १९८८)

हिन्दी संयुत्तनिकाय- भिक्षु जगदीश काश्यप,

भिक्षु धर्मरक्षित । (ई. सं. १९५४)

अमरकोष- श्री अमरसिंह सम्पादित- श्री मन्नालाल अभिमन्यु ।

(ई. सं. १९३७)

शब्दार्थ-कौस्तुभ- श्री चतुर्वेदी द्वारिकाप्रसाद । (ई. सं. १९२८)

पद्मचन्द्रकोष- श्री पण्डित गणेशदत्त शास्त्री । (ई. सं. १९२५)

नेपाली शब्द-कोष- श्री बालचन्द्र शर्मा । (वि. सं. २०१९)

Pali-English Dictionary-T. W. Rhys

Dauids and William Stede. (1959)

The Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval

India-Nundo Lal Dey. (1927)

Dhamma.Digital

Dictionary of Pali-Proper Names-Dr. G. P. Malalasekare

(1937)

त्रि-पिटक सूची

अभिधम्म

१. दीघनिकाय	१. पाराजिकापालि	} सुत्तविभङ्ग	१. धम्मसङ्गणि
२. मज्झिमनिकाय	२. पाचत्तियपालि		२. विभङ्ग
३. संयुत्तनिकाय	३. महावग्गपालि	} खन्धक	३. धातुकथा
४. अङ्गुत्तरनिकाय	४. चूलवग्गपालि		४. पुग्गलपञ्जति
५. खुद्दकनिकाय	५. परिवारपालि		५. कथावत्थु
१. खुद्दकपाठ			६. यमक
२. धम्मपद			७. पट्टान
३. उदान			
४. इतिवुत्तक			
५. सुत्तनिपात			
६. विमानवत्थु			
७. पेतवत्थु			
८. थेरगाथा			
९. थेरीगाथा			
१०. जातक			
११. निद्देस			
क. महानिद्देस			
ख. चूलनिद्देस			
१२. पटिसम्भिदा मग्ग			
१३. अपदान			
१४. बुद्धवंस			
१५. चरियापिटक			

विषय-सूची

	पृष्ठ:	पृष्ठ:
१. पूरण काश्यप	१-७२	
परिचय		१
बुद्धभन्दा अगाडि		१
छ तैर्तीय आचार्यहरू		३
पूरण काश्यप		४
सर्वज्ञ भनाउने कोशिस		५
सङ्गी गणाचार्य		९
वयोवृद्ध		१०
पूरण रिसाउँदथे		१२
नैर्याणिक छ के ?		१४
ऋद्धि देखाउने दावी		१८
बौद्ध मन्दिरमा जान निषेध		२८
पूरणको दृष्टि		३०
१- पूरण काश्यपको मत		३५
अक्रियावाद		३७
२- छ अभिजाति		४०

	पृष्ठ:	पृष्ठ:
पूरण काश्यपको छ जाति		४०
बुद्धको छ जाति		४२
३- शुद्धि र अशुद्धिको हेतु छैन		५०
सक्लिष्ट हुनाको हेतु के हो ?		५१
विशुद्ध हुनाको हेतु के हो ?		५३
४- अज्ञानताको हेतु छैन		५६
अज्ञानताको हेतु छ		५७
ज्ञानकोनिमित्त हेतु छ		५९
५- म सर्वदर्शी हुँ		६३
हिडाइबाट संसारको अन्त हुन्न		६४
रूपावचर ध्यान		६६
अरूपावचर ध्यान		६८
६- तैर्तीय देवताहरू		७१
२. मक्खली गोशाल	७३-९५	
परिचय		७३
मक्खली गोशाल		७३
मक्खलीको दृष्टि		७५
सर्वज्ञताको दावी		७७
मक्खलीको जीवनवृत्ती		७८
मक्खली पनि रिसाउँदथे		७९

	पृष्ठः	पृष्ठः
१- मखली गोशाल-वाद		८३
संसार शुद्धि		८४
२- तैर्तीय देवता		९१
३- निकृष्ट मखली		९३
४- मानिसहरूका जाल		९५
३. अजित केशकम्बल	९६-१०७	
परिचय		९६
भिन्नाभिन्नै अजितहरू		१००
१- अजित केशकम्बलको मत		१०४
नास्तिक (= उच्छेद) वाद		१०५
४. प्रकृध कात्यायन	१०८-११९	
परिचय		१०८
१- प्रकृध कात्यायनको मत		१११
कूटस्थ (= नित्यता) वाद		११२
२- तैर्तीय देवपुत्रहरू		११५
५. सञ्जय बेलह्वपुत्र	१२०-१३१	
परिचय		१२०
भिन्नाभिन्नै सञ्जयहरू		१२२

	पृष्ठ:	पृष्ठ:
१- सञ्जयको मत		१२८
विक्षेप-वाद		१२९
६. निगण्ठ-नाटपुत्र	१३२-३४५	
परिचय		१३२
निगण्ठ-नाटपुत्र		१३२
तैर्थीयहरू प्रति असन्तोष प्रकट		१३६
बुद्धमार्गमा गएका निगण्ठ-शिष्यहरू		१४०
सर्वज्ञता र अरू कुरा		१६४
निगण्ठको अन्तिम अवस्था		१६९
निगण्ठ-देहान्तपछिको चर्चा		१७०
निगण्ठ नामहरू		१७२
१- निगण्ठ-वाद		१७३
चातुर्याम-संवर		१७४
२- निगण्ठशिष्य अभय राजकुमार		१७७
भगवानले अप्रिय वचन बोल्नु हुन्छ ?		१७९
अप्रिय पनि बोल्न सक्छ		१८२
प्रश्न बनाई सोध्छन्		१८४
शरणागमन		१८६
३- निगण्ठ-शिष्य सिंह सेनापति		१८७
बुद्ध कहाँ जाने अनुमति मागे		१८७
निगण्ठसँग नसोधिकन बुद्धकहाँ गए		१९०

	ठीकसँग भनेमा अक्रियावादी पनि हो	पृष्ठ: १९१
	शरणागमन	१९७
	निगण्ठहरूद्वारा बुद्धको अपवाद	२००
४-	असिबन्धक पुत्रलाई बुद्धकहाँ पठाए	२०३
	कुलगृह प्रति अनुदया	२०५
५-	निगण्ठ-श्रावक असिबन्धकपुत्र	२०८
	निगण्ठले कस्तो उपदेश गर्छन् ?	२०८
	तथागत लोकमा जन्मिन्छ	२१२
६-	निगण्ठ-शिष्य उपाली गृहपति	२१६
	निगण्ठको धर्ममा दण्ड भनिन्छ	२१७
	बुद्धको धर्ममा कर्म भनिन्छ	२१९
	उपालीलाई बुद्धकहाँ पठाए	२२१
	बुद्धसँग छलफल	२२८
	उपालीको शरणागमन	२३४
	निगण्ठद्वारा उपालीको परीक्षा	२३७
	श्रावकत्वको घोषणा	२४६
	निगण्ठको रगत वमन	२५३
७-	चित्र गृहपतिसँग	२५४
	रूपावचर-ध्यान	२५५
८-	देवदहमा	२५९
	सुख दुःखमा पनि पूर्वकर्मकै हेतु हुन्	२६०

	पृष्ठः
निगण्ठहरूसँग सोधिन प्रश्नहरू	२६०
विषालु घाउको उपमा	२६३
निगण्ठ-नाटपुत्र सर्वज्ञ हुन्	२६६
तीव्र उपक्रम, तीव्र दुःख	२६६
निष्फल साधना	२६९
दशकारणहरूद्वारा निन्दित निगण्ठहरू	२७३
सफल साधना	२७६
दुःखपूर्वक सफल साधना	२७९
दुःख निरोधको मार्ग	२८१
दशकारणद्वारा प्रशंसित तथागत	२९२
९- निगण्ठ-नाटपुत्रको देहान्त	२९६
निगण्ठ-मृत्युको कुरा बुद्धलाई सुनाए	२९८
दुराख्यात धर्मविनय	३०१
सु-आख्यात धर्मविनय	३०३
गुरु-देहान्तपछि शिष्यहरूलाई अनुताप	३०५
गुरु-देहान्तपछि शिष्यहरूलाई अननुताप	३०६
ब्रह्मचर्यको परिपूर्ण अङ्ग	३०७
श्रावकहरूले धर्मावबोध गरेका छन्	३१४
सङ्गायना गर्नुपर्छ	३१७
बुद्धद्वारा स्वयं ज्ञात गरेका धर्महरू कुन कुन हुन् ?	३१७
बुद्धवचनको पहिचान	३२०

	पृष्ठः	पृष्ठः
प्रत्यवेक्षणा-ज्ञान		३२२
सुखमा अल्भेर बस्ने		३२४
क्षीणास्रवले उल्लंघन गर्न नसक्ने कारणहरू		३२८
बुद्ध, कालवादी हुन्		३३१
तथागत		३३३
कस्तालाई अव्याकृत र व्याकृत भन्दछन् ?		३३४
पूर्वान्त-अपरान्त दर्शन		३३६
कसरी दृष्टिहरू छोड्ने		३४३
आयुष्मान् उपवाण		३४५
७. दीर्घनख परिव्राजक	३४६-३६५	
परिचय		३४६
परिव्राजकहरू		३४८
सारिपुत्रका भाञ्जा दीर्घनख		३५१
१- सबै मनपदैँन		३५७
अनित्य-उपदेश		३६१
वेदना पनि अनित्य हो		३६२
जानेर छोड्नु पर्छ		३६४
८. जम्बुखादक परिव्राजक	३६६-४०६	
परिचय		३६६
१- निर्वाण सम्बन्धी प्रश्न		३६९

	पृष्ठ:	पृष्ठ:
२-अरहत्व सम्बन्धी प्रश्न		३७३
३-धर्मवादी को हो ?		३७५
४-किन ब्रह्मचर्य-वास गर्ने ?		३७७
५-आश्वासन प्राप्त		३७९
६-परम आश्वासन प्राप्त		३८१
७-वेदना सम्बन्धी प्रश्न		३८३
८-आस्रव सम्बन्धी प्रश्न		३८५
९-अविद्या सम्बन्धी प्रश्न		३८७
१०-तृष्णा सम्बन्धी प्रश्न		३८९
११-बाढी सम्बन्धी प्रश्न		३९१
१२-उपादान सम्बन्धी प्रश्न		३९३
१३-लोक सम्बन्धी प्रश्न		३९६
१४-दुःख सम्बन्धी प्रश्न		३९९
१५-सत्काय सम्बन्धी प्रश्न		४०१
१६-कठोरता सम्बन्धी प्रश्न		४०५
९ सकुलुदायी परिव्राजक	४०७-४११	
परिचय		४०७
भगवान परिव्राजकाराममा जानुहुन्छ		४०७
भिन्ना भिन्नै उदायी नामहरू		४१६
१- सकुलुदायीको आराममा		४१९

	पृष्ठः	पृष्ठः
नामी नामी श्रमणहरू पनि रिसाउँछन्		४२१
पाँच कारणद्वारा बुद्ध पूजित छन्		४३२
बुद्धमा पाँच गुणहरू छन्		४३९
२- चार ब्राह्मण-सत्य		४६५
३- सकुलुदायी परिव्राजककहाँ		४७०
भगवानकै स्मरण हुन्छ		४७२
पूर्वान्त-अपरान्त		४७३
परम वर्ण		४७५
दृष्टान्त		४७६
एकान्त सुखमयलोक		४८१
सुखमयलोकको साक्षात्कार		४८४
उत्तरोत्तर धर्म		४८७
उदायीको प्रव्रज्यात्वमा बाधा		४९०
Dhamma.Digital		
१०. वत्सगोत्र परिव्राजक	४९२-५९७	
परिचय		४९२
म त्रिविद्या-विद् हुँ		५०३
भिन्नाभिन्नै वत्सगोत्रहरू		५०५
१- भगवानको सर्वज्ञता वारे		५०८
त्रिविद्या-विद् भगवान बुद्ध		५१०
स्वर्गपुग्ने आजीवकहरू छन् ?		५११

	पृष्ठ:
२-गणाचार्य पूरण काश्यपादि उपादान हुने उत्पन्न हुन्छ	५१४ ५१८
३-के शाश्वत लोक हो ? शाश्वत लोक न भन्नाको हेतु के हो ? गुरु-शिष्यका कुराहरू	५१९ ५२१ ५२३
४-मलाई मात्र दान देऊ कसलाई शीलवान् भन्दछन् ?	५२९ ५३१
५-के लोक शाश्वत हो ? अरूहरूले शाश्वत लोक भन्दछ शिष्य र गुरुका कुराहरू मिल्दछन् अरूहरूले किन शाश्वत भन्छन् ?	५३५ ५३७ ५३८ ५४०
६-तथागत मरणपछि हुन्छ के ?	५४३
७-रूपमा अज्ञानता	५४६
८-वेदनामा अज्ञानता	५४९
९-संज्ञामा अज्ञानता	५५१
१०-संस्कारमा अज्ञानता	५५३
११-विज्ञानमा अज्ञानता	५५५
१२-रूपादिमा अदर्शनता	५५७
१३-रूपादिमा असंलक्षणता	५५९

१४-रूपादिमा अप्रत्यक्षता	५६१
१५-"आत्मा छ के?"	५६३
१६-दृष्टि सम्बन्धी प्रश्नहरू	५६६
दृष्टिगतले निर्वाण ल्याउनु	५७१
तगागत कुनै दृष्टिमा छैन	५७२
निभेको आगोको उपमा	५७५
वत्सगोत्रको शरणागमन	५७९
१७-कुशलाकुशल देशना	५८०
दश कुशलाकुशल	५८१
क्षीणासत्री श्रावक पनि छन् ?	५८२
अङ्गपूर्ण चर्य	५८७
वत्सगोत्रको प्रब्रज्या	५९०
प्रज्ञाविमुक्ति पाउने छौ	५९२
महर्द्धिक वत्सगोत्र भिक्षु	५९५
नामावली	५९८
शब्दावली	६२५
गाथा (= श्लोक) सूची	७२०

बुद्धकालीन परिव्राजकहरू
(भाग-१)

Dhamma.Digital

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

१. पूरण काश्यप

परिचय

बुद्धभन्दा अगाडि

गौतम बुद्ध जन्मनुभन्दा अगाडि (पच्चीस शय वर्ष अधि) भारत वर्षमध्ये विशेषगरी अङ्ग-मगध, काशी-कोशल आदि राज्यहरूमा एकातिर- ब्राह्मण पुरोहितहरूले बलि, होम, यज्ञादिद्वारा प्राणीहरूलाई मुक्ति दिलाई दिनेमा ठेक्का लिएको जस्तै गरी ब्राह्मणहरू नै शुद्ध जाति श्रेष्ठ जाति हुन् भन्ने प्रभाव पार्न भरमगदुर प्रयास र प्रचार भइरहेको भए, त्यसको ठीक विपरीत अर्कातिर- यज्ञ, होम, बलि-द्वारा कुनै पनि प्राणी शुद्धि वा अशुद्धि हुन सक्दैन, दान-पुण्यको कुनै फल छैन, न त कुनै पाप-कर्मको फल नै छ; सत्वहरू शुद्धि र अशुद्धि हुनाको कुनै हेतु छैन, आपसे आप शुद्धि र अशुद्धि हुन्छन्, हिंसा गरे पनि पाप लाग्दैन, अहिंसा गरे पनि पुण्य पाइँदैन; लोक शाश्वत हो, गति निश्चित छ, यथा समयमा मुक्ति पाइन्छ तथा नास्तिकवाद अर्थात् भौतिवादको अन्त पुगेका- आमा पनि छैन, बाबु पनि छैन,

मरणपछि पनि केही छैन; पाप र धर्म पनि छैन भन्ने जस्ता **अचेलक**, **परिवाब्राजक**, घुमक्कड, साधु **सन्न्यासीहरू** पनि आ-आफ्ना प्रचार कार्यमा व्यस्त थिए । ब्राह्मणहरू जसरी आफ्नो प्रभाव त्यसताकाका जनतामा जमाउन चाहन्थे त्यसरी नै यिनीहरू पनि चाहन्थे ।

यसै बीच, हाल नेपालको **लुम्बिनी अञ्चल** अन्तर्गत **कपिलबस्तु** (तौलिहवा, तिलौराकोट) का शाक्यवंश क्षत्री राजा **शुद्धोदनको कुलमा सिद्धार्थ गौतमको** जन्म भएको हो । गृहस्थाश्रम छाडी, ६ वर्षको घोर तपस्यापछि उहाँले वर्तमान भारतको गया जिल्लास्थित **बुद्धगयामा** बुद्धत्व-ज्ञान साक्षात्कार गर्नुभयो । पैतीस वर्षको उमेरमा बुद्धत्व-ज्ञान प्राप्त गर्नु भईसकेपछि उहाँले त्यसताकाका जम्बुद्वीपका समस्त **मध्यजनहरूमा** चारिका गर्दै बहुजनहिताय बहुजनसुखायको निम्ति मध्यम-प्रतिपद्को प्रचार गर्नुभयो ।

बुद्धको व्यक्तित्वके प्रभावद्वारा, उहाँको वैशारदचताद्वारा अनि उहाँको मैत्रीयुक्त मध्यम-प्रतिपद्द्वारा त्यसताकाका विशिष्ट विद्वान् तथा बुद्धिजीवीहरू चाँडै नै प्रभावित भएका थिए । त्यतिमात्र होइन राजोदखिलिएर रङ्कसम्म, साधारण गृहस्थीहरूदेखि लिएर अनेक फिरन्ते साधु-सन्न्यासीहरू, अनि क्षत्री, **ब्राह्मण**, **वैश्य** तथा **शूद्रहरू** समेत उहाँको मध्यममार्गद्वारा प्रभावित भएका थिए । उहाँले मानव इतिहासमा सर्वप्रथम प्राणीहरूका निम्ति जन्मसिद्ध मनुष्य अधिकार युक्त धर्म तथा मोक्षकोद्वारा खोलिदिनु भयो ।

छ तैर्तीय आचार्यहरू

जब बुद्धको प्रचार द्रुतगतिले ठाउँ ठाउँमा हुँदैगयो तब बुद्धभन्दा अधिका ख्यातीप्राप्त साधु-सन्यासीहरूका बीच अनेक छलफल हुन थाल्यो र उनीहरूले पनि आफूलाई “सर्वज्ञ हौं”, “बुद्ध हौं” भनाउने अनेक प्रयास गर्न थाले ।

बुद्धभन्दा अगाडि भएका ख्याति प्राप्त साधु-सन्यासीहरू मध्ये— (१)पूरण (=पूर्ण) काश्यप, (२) मक्खली-गोशाल, (३) अजितकेशकम्बली^१ (४) पकुध-कच्चान (= प्रकुध-कात्यायन), (५) सञ्जय-बेलपुत्र^२ तथा (६) निगण्ठ-नाटपुत्र^३ (=निर्ग्रथ नाटपुत्र) जस्ता छ सङ्घी, गणाचार्यहरूको नाम पालित्रिपिटकसाहित्यमा विशेषरूपले उल्लेख भएको पाइन्छ ।

यिनीहरूमध्ये यहाँ पालिवाङ्मयमा उपलब्ध कारणहरूको आधार लिई सर्वप्रथम पूरण (= पूर्ण) काश्यप र तत्सम्बन्धी परिचय दिने प्रयास भएको छ ।

१. अजित केशकम्बली पनि भनिन्छ ।

२. बेलद्विपुत्र पनि भनिन्छ ।

३. निगण्ठ-नाथपुत्र पनि भनिन्छ ।

पूरण काश्यप

दीर्घनिकाय^१ र मज्झिमनिकाय^२ अर्थकथाहरू अनुसार पूरण (= पूर्ण) एक दाश हुन् । यिनी उनान्शय दाशहरूको समूहमा बसेका थिए । यिनी दाश-काममा चतुर थिए । यिनलाई कसैले पनि कुनै काममा खोट लगाउन सक्दैनथ्यो । यिनले राम्ररी आफ्नो दाश-कर्तव्य निभाउँदथे । एकदिन यिनको मनमा “के यस्तो दाशताको काममात्र गरिरहने” भन्ने लागेपछि यिनीकाम छाडी त्यहाँबाट भागेर गए । बीच बाटोमा चोरले यिनको वस्त्रहरू लुटेर लियो । नांगै भएर पनि यिनमा कुनै वाकचीर (= वल्कल) आदिद्वारा शरीर ढाक्ने बुद्धि थिएन । यिनी नांगै एक गाउँमा पुगे । त्यस गाउँका सीधा-साधा अज्ञानी मानिसहरूले यिनलाई देखी “अहो ! कस्ता त्यागी श्रमण ! वस्त्र समेत पनि न लगाउने अरहत !” भन्दै रोटी, भोजन इत्यादिद्वारा उनको खूब स्वागत गरे । “वस्त्र न लगाएको कारणले गर्दा मलाई यस्तो मान तथा लाभ-सत्कार प्राप्त भयो” भन्ने विचार गरी उनले त्यहाँ देखि वस्त्रहरू छाडिदिए । यसै चर्चालाई नै उनले आफ्नो प्रब्रज्या ठाने । यिनी काश्यप गोत्रका थिए । त्यसैले यिनलाई पूरण काश्यप भनेको हो । तर यिनी कुन ठाउँमा जन्मेका

---

१. दी. नि. अ. क. I. पृ. १०० : सामञ्जसफलसुत्तवण्णना ।

२. म. नि. अ. क. II. पृ. १४९ : चूलसारोपमसुत्तवण्णना ।

र यिनका बाबु आमा को हुन् भन्ने कुरा पालिसाहित्य त्रिपिटकमा कहीं पनि उल्लेख भएको पाइँदैन ।

सुत्तनिपात अर्थकथामा भने यिनको जन्म दाशकुलमा भएको थियो र नांगासाधु भइसकेपछि यिनले आफूलाई “काश्यप” भनी बताएका थिए भनी उल्लेख भएको छ । त्यसैले पछि गएर यिनी काश्यप गोत्रकै हुन गएका हुन गएका हुन् भन्ने समुल्लेख भएको छ^१ ।

सर्वज्ञ भनाउने कोशीस

जब यिनी नग्नतामै बस्न थाले तब यिनको अनुशरण गर्ने अरू पाँचशय मानिसहरूले पनि नग्नता ग्रहण गरी यिनको शिष्य बने^२ । यसप्रकार साधारण मानिसहरूका बीचमा यशप्राप्त गरी, लाभसत्कार प्राप्त गरी यिनी आफ्ना पाँचशय (५००) शिष्यहरू लिई चारिका गर्न थाले ।

यिनको सिद्धान्त न केवल ब्राह्मणवादकै मात्र विरोधमा थियो बल्कि कर्मवाद क्रियावाको पनि विरोधमा थियो । यिनी कर्म मान्दैनथे ।

१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३५३ : सभियसुत्तवण्णना ।

२. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३५३ : सभियसुत्तवण्णना; दी. नि. अ. क. I. पृ. १०० : सामञ्जफलसुत्तवण्णना; म. नि. अ. क. II. पृ. १९४ : चूलसारोपमसुत्तवण्णना ।

पुण्य छ भन्ने कुरामा विश्वास गर्दैनथे । कुनै प्रकारको भूट-कपट, व्यभिचार, तथा हिंसादि अनाचारलाई पनि मान्दैनथे । यिनी भन्दथे— “धर्म र पाप भन्ने नै छैन । हिंसा गर्दा पाप पनि लाग्दैन, अहिंसा गर्दा धर्म पनि हुँदैन । धर्म-पाप भन्ने नै छैन, शुद्धि-अशुद्धिको कुनै हेतु पनि छैन, न त ज्ञान अज्ञानकै हेतु छ ।” यिनका सिद्धान्तहरूका कुराहरू राजा अजातशत्रुले बुद्धलाई पनि सुनाएका थिए । त्यस्तैगरी महालि लिच्छवी र अभय राजकुमारहरूले पनि पूरण काश्यपको मत सम्बन्धी कुराहरू बुद्धलाई सुनाएका थिए । जुन कुराहरू तल उल्लिखित मूल सूत्रहरूद्वारा प्रष्ट भएकै छन् ।

भगवान बुद्धको ख्याति जम्बुद्वीपमा क्रमशः फैलिदै गएपछि अन्य सम्प्रदायका साधु-सन्यासी तथा महन्तहरू निक्कै चिन्तित भएका कुरा पालिसाहित्यद्वारा अवबोध हुन्छ । उपरोक्त ख्यातिप्राप्त पूरणादि ६ गणाचार्यहरूले पनि आफूलाई ‘सर्वज्ञ’ वा ‘बुद्ध’ भनाउने प्रयत्न गरेका कुराहरू संयुक्तनिकायार्थकथा, कोशल संयुक्तको अर्थवर्णनामा^१ समुल्लेख भएको पाइन्छ । त्यस अनुसार त्यसताकाका बुद्धिजीवी तथा देशका विशिष्ट व्यक्तिहरू, अनि ठूल-ठूला परिवार तथा राजा-रजौटाहरू समेत बुद्धको धर्मोपदेशद्वारा प्रभावित भएकाले अन्य साधु-सन्यासी, अचेलक तथा निगण्ठहरू, आफूहरूले समाजमा अघि जस्तै लाभ-सत्कार तथा सेवा-सम्मान न पाएको हुँदा यिनीहरूले

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. १०३ : कोसलसंयुक्त ।

आफूहरूलाई 'सर्वज्ञ' बनाई समाजमा उत्तिकै यश प्राप्त गर्ने नियतले 'चिन्तामणी विदद्या' पनि सिक्नथाले । जसद्वारा परचित्त ज्ञान पनि गर्न सकियोस् । पूरण काश्यपले पनि सो विदद्या अध्ययन गरी परचित्त जानी आफूलाई सर्वज्ञ-बुद्ध बनाउनको निमित्त ठूलो असफल प्रयास गरेको कुरा संयुक्तनिकाय अर्थकथामै समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

एकदिन, अरू अरू तैर्तीयहरू जस्तै यिनी पनि श्रावस्ती पुगे । अनि यिनले आफ्ना भक्तहरूलाई राजा कोशल कहाँ “पूरण काश्यप सर्वज्ञ बुद्ध हुन् उनलाई निम्त्याउनु राम्रो हुनेछ” भन्ने जस्ता कुराहरू भनाउन पठाउँदा राजाले भन्नु आउनेहरूलाई नै “निम्त्याई ल्याऊ” भनी आज्ञा दिए ।

परीक्षाको रूपमा यिनलाई राजाले “आफूलाई सुहाउँदो आसनमा बस” भनी भन्दा पूरण काश्यप आफ्नो हीनताको कारणले विचलित भई एक मामुली फल्याकको आसन लिई भुइँमा बसे । यत्तिकैमा राजाले “यस्ता नीचवृत्ति, क्लिष्ट स्वभावका तथा भीरुक स्वभाव हुनेसँग के को आत्मज्ञान, के को आत्म परिशुद्धिता !” भन्ने मनमा सोची “साँच्चै नै तिमि सर्वज्ञ बुद्ध हो ?” भनी सोधे । यत्तिकैमा पूरण काश्यपको हृदय कम्पित भई उनले सोचे— “यदि सर्वज्ञ बुद्ध हुँ” भनी भन्दा केही गरी मसँग राजाले बुद्ध-विषय सम्बन्धी प्रश्न सोधेमा मैले राजालाई जवाफ दिन सक्ने छैन र राजाले मलाई “समाजलाई ठग्नै हिड्ने ठगाहा” भनी मेरो जिभ्रो पनि कटाइदिन सक्नेछन्, अरू अरू पनि अनर्थ गर्न सक्नेछन्; वरू “म सर्वज्ञ बुद्ध होइन” भनी सफासफ भनिदिएमा

यसबाट मलाई कुनै भय उत्पन्न हुने छैन भन्ने विचार गरी उनले “म बुद्ध पनि होइन, सर्वज्ञ पनि होइन” भनी जवाफ दिए । त्यसपछि यिनलाई राजाले दरबारबाट निकाली दिए ।

दरबारबाट बाहिर आएपछि, प्रतीक्षामा बसिरहेका उनका भक्तजनहरूले “भो आचार्य ! के राजासँग छलफल भयो त ? राजाले सत्कार सम्मान गरे त ?” भनी सोध्दा पूरणले भने— “राजासँग छलफल भयो र राजालाई बुद्ध विषय सम्बन्धी कुरा सुनाउँदा उनले बुभन नसकी हामी प्रति चित्त अप्रसन्न गरी धेरै अपुण्य कमाउन सक्छन् भन्ने विचारले राजा प्रति अनुकम्पाराखी हामीले ‘बुद्ध होइनौ’ भनी भन्यौं । किन्तु हामी ‘बुद्ध नै हौं’ र हाम्रो बुद्धत्वलाई पानीले पखाले पनि पखाल्न सक्ने छैनौं ।”

यस्तै घटनाहरूको प्रभावले गर्दा संयुक्तनिकायको **दहरसूत्रमा** राजा कोशलले सर्वप्रथम बुद्धसँग भेट गर्दा “भो गौतम ! जो ती सङ्घी, गणी, गणाचार्य, नामी, यशस्वी, धेरै मानिसहरूबाट साधु सम्मत पाएका श्रमण ब्राह्मण तैर्थीयादीहरू हुन् जस्तै— पूरण काश्यप, निगण्ठ-नाट-पुत्रादि हुन् तिनीहरूसँग ‘अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि अभिसम्बोध गरेका छौं

---

१. उपरोक्त घटना जस्तै अरू पाँच तैर्थीय गणाचार्यहरूलाई पनि घटेका थिए ।

२. सं. नि. I. पृ. ६७, अ. क. I. पृ. १०१.

के ?' भनी सोध्दा तिनीहरूले पनि 'अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि अभिसम्बोध गरेका छौं भनी भन्दैनन्' भने तपाईं गौतमको त के कुरा^१ !' भन्दै आफ्नो प्रतिक्रिया जनाएका थिए । यसबाट पनि पूरण काश्यपले आफूलाई सर्वज्ञ भनाउन खोजेको कुरा प्रष्टसँग बुझ्न सकिन्छ ।

सुत्तनिपात अर्थकथाको^२ सभियसूत्रववर्णनामा पनि यस्तै कुरा समुल्लेख भएको पाइन्छ । लोकायतिक (= भौतिकवादी) दुइ हरूले बुद्धलाई सुनाएका कुराबाट भने पूरण काश्यपले र निगण्ठ-नाटपुत्रले मात्र आफूलाई 'सर्वज्ञ' भनाउन चाहेको कुरा तल उल्लिखित "म सर्वदर्शी हूँ" भन्ने शीर्षकको मूलसूत्रले प्रष्टसँग बुझाएको छ^३ ।

सङ्घी-गणाचार्य

पूरण काश्यप नामी तथा यशवान पनि थिए । एकदिन, राजगृहमा राजा अजातशत्रुले- "कसको सत्संगत गर्न जानु बेश होला ?" भनी आफ्ना भारदारहरू तथा अमात्यहरूसँग सोध्दा, दीर्घ-

१. बु. रा. पृ. १८६ : "स्यानो न संभ्र" । सोही पुस्तकको पृष्ठ १६५ मा पनि हेर्नु योग्य छ ।

२. पृ. ३५३ ।

३. अं. नि.-९ पृ. ६६ लोकायतिकसुत्तं, अ. क. II. पृ. २०३ ।

निकायको^१ सामञ्जस्यसूत्रानुसार पुरण काश्यपका भक्त एक अमात्यले “पुरण काश्यप” नामी, यशस्वी तथा गणाचार्य हुनुहुन्छ, अतः उहाँकहाँ सत्संगत गर्न जानु बेश होला” भनी विन्ति गरेबाट पूरण काश्यपकमो ख्यातिबारे हामी प्रष्ट बुझ्न सक्छौं । मज्झिमनिकायको^२ महासकुलदायिसूत्रानुसार— सुकलदायी परिव्राजकले पनि उनी नामी, ख्याती प्राप्त तथा सङ्घी गणाचार्य हुन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । संयुक्तनिकायको^३ कुतूहलसूत्रानुसार वच्छगोत्त (= वत्स गोत्र) परिव्राजकले पनि त्यस्तै कुरा उल्लेख गरेका छन् । जुन कुरा तल वत्सगोत्रको संग्रहमा उल्लेख भएको छ । त्यस्तै सुत्तनिपातको^४ सभियसूत्रानुसार सभिय परिव्राजकले पनि^५ ।

वयोवृद्ध

पुरण काश्यपादि छ गणाचार्यहरू, भगवान बुद्धभन्दा उमेरमा पनि प्रब्रज्यात्वमा पनि जेठा थिए भन्ने कुराहरू विभिन्न मूलसूत्र-

१. I. पृ. ४१

२. II. पृ. २२५, अ. क. III. पृ. १६२

३. III. पृ. ३४१

४. पृ. ३४५, अ. क. पृ. ३५२

५. उपरोक्त कुराहरू तलका अरू पाँच तैर्यीय गणाचार्यहरूका कुरामा पनि बुझ्नु पर्छ ।

हरूबाट प्रमाणित हुन्छ । जस्तै- संयुक्तनिकायको **दहरसूत्रानुसार**^१ राजा कोशलले बुद्धलाई “... जो कि तपाईं उमेरले पनि तन्नेरी हुनुहुन्छ र प्रव्रज्यात्वले पनि नौलो हुनुहुन्छ भन्ने कुराबाट र सुत्तनिपातको^२ **सभियसूत्रानुसार** सभिय परिव्राजकले सत्यको खोजमा प्रश्नहरू सोध्दै त्यसताकाका नामी नामी पूरण काश्यपादि गणाचार्यहरू कहाँ गई प्रश्नहरू सोध्दा जब उनीहरूबाट सन्तोषजनक उत्तरहरू पाउन सकेनन् अनि उनले- “बुद्ध पनि त्यस्तै नामी यशकीर्ति प्राप्त तथा सङ्घी गणाचार्य हुन्” भन्ने सुने, अनि उनको मनमा बुद्ध कहाँ गई प्रश्न सोध्ने विचार उत्पन्न भयो । तर त्यत्तिकैमा उनलाई यस्तो लाग्यो कि “यी श्रमण गौतमले यी प्रश्नहरूका उत्तर के दिन सक्लान् ? किनभने- श्रमण गौतम जन्मले पनि प्रव्रज्यात्वले पनि **कान्छा** छन् ।” फेरि उनले विचार गरे कि- “श्रमण गौतमलाई कान्छा छन् भनी अवज्ञाको दृष्टिले हेर्नु ठीक हुने छैन । कान्छा भएता पनि श्रमण गौतम महर्द्धिक तथा महानुभाव सम्पन्न छन्; अतएव किन म श्रमण गौतम कहाँ गई प्रश्नहरू नसोध्ँ?”

Dhamma.Digital

पूरण काश्यपको उमेरको सम्बन्धमा **दीर्घनिकाय अर्थकथामा**^४

-
१. बु. रा. पृ. १८७ : ‘स्यानो न संभ’ भन्ने शीर्षकमा ।
  २. पृ. ३४५-४६, अ. क. पृ. ३५३
  ३. पूरण काश्यप जस्तै तलका अरू पाँच तैर्तीय गणाचार्यहरू पनि भगवान भन्दा जेठा नै थिए भन्ने कुरा बुझ्नु पर्छ ।
  ४. I. पृ. १०१ : सामञ्जसफलसुत्तवण्णना ।

त उनी राजाहरूका दुइ तीन पुस्ताहरू देखे हुन् भन्ने समुल्लेख भएको छ ।

पूरण रिसाउँदथे

बुद्ध हुने व्यक्तिमा सबै प्रकारका क्लेशहरू जरो उखेलिएको वृक्ष जस्तै वा काटेको तालवृक्ष जस्तै हुने भएको हुँदा त्यस्ता महापुरुषमा ईर्ष्या, द्वेष, अभिमान हुँदैन तथा त्यस्ता महापुरुष लाभसत्कारमा अल्भेर पनि बस्दैनन् । बुद्धत्व-ज्ञान साक्षात्कार नगरिकनै बुद्ध भनाउन चाहनेहरू कुनै पनि पुरुषको चरित्रमा उपरोक्त अपगुणहरूमध्ये कुनै न कुनै त्रुटी अवश्य पनि देखा परिहाल्छ । स्वभावसिद्ध चरित्रको अगाडि अस्वाभाविक बनावटी चरित्र कहिल्यै टिक्न सक्दैन ।

जस्तै पूरण काश्यपको बारेमा अन्य सम्प्रदायका बुद्धिजीवी अनुयायीहरूले मात्र होइन बल्कि आफ्नै सम्प्रदायका शिष्यहरूले समेत आफ्ना आचार्यहरूलाई अनादर गरेका, गालि गरेका तथा दोषारोपण गरेका कुराहरू मूलसूत्रहरूमा यत्रतत्र समुल्लेख भएको भैं अन्य परिव्राजकहरूका प्रश्नका उत्तर दिन न सक्दा उनी रिसाएका कुराहरू पनि सुत्रहरूबाट प्रमाणित न भएका होइनन् ।

जस्तै— सुत्तनिपातको^१ सभियसूत्रानुसार— एकदिन सभिय परिव्राजकले पूरण काश्यपसँग प्रश्नहरू सोध्दा उनले सन्तोषजनक

१. पृ. ३४५, अ. क. पृ. ३५३

ढंगले उत्तर दिन न सकेपछि उनी रिसाएका मात्र नभई सभिय परिव्राजकसँग त्यस प्रश्नहरूका उत्तरहरू सुन्ने इच्छा प्रकट गरेका कुराहरू सभिय परिव्राजकले नै प्रष्ट रूपमा भनेका छन् ।

मज्झिमनिकायको^१ महासकुलदायिसूत्रमा पूरण काश्यप आफ्ना शिष्यहरूद्वारा सम्मानित न भएका मात्र होइनन् बल्कि उनलाई अपमान समेत गरेका कुरा बुद्धलाई सुनाउँदै सकुलदायी परिव्राजक भन्दछन्- “एकदिन पूरण काश्यपले आफ्ना शिष्यहरूलाई उपदेश गरिरहेको बेलामा उनका एकजना शिष्यले ‘तपाईंहरू पूरण काश्यपसँग यसको अर्थ नसोध्नुहोस्, उनलाई यसको अर्थ थाहा छैनन्...’ इत्यादि भनेको र पूरण काश्यपले आफ्ना शिष्यहरूलाई ‘तपाईंहरू चूप लाग्नुहोस्, हल्ला नगर्नु होस् । यिनीहरूले तपाईंहरूसँग सोधेका छैनन्, हामीसँग सोध्दछन्; हामीले नै यसको व्याख्यान सुनाउने छौं’ इत्यादि भन्दै टाउकोमा हात राखी रुँदा पनि मुक्त हुन सकेनन् ।”

मज्झिमनिकायकै^२ महासच्चकसूत्रमा- वाद विवाद गर्नमा अग्रसर भएका सच्चक निगण्ठ-पुत्र भगवान प्रति प्रसन्न भई उनले यस्तो उद्गार प्रकट गर्छन्- “आश्चर्य हो भो गौतम ! अद्भुत हो भो गौतम ! ! यस्तो विघ्न तपाईं गौतमलाई वचनले प्रहार गर्दा पनि, वचनरूपी बाणले हानेर कुरा गर्दा पनि तपाईंको मुखमा कुनै प्रकारको विकारता वा हृदयविकार भएको लक्षण म देखिदैन बल्कि जस्तै- कुनै

१. II. पृ. २२६, अ. क. III. पृ. १६३

२. I. पृ. ३०८, अ. क. II. पृ. २४४

अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको मुखवर्ण प्रसन्न तथा प्रफुल्लित हुनुपर्ने हो त्यस्तै तपाईंमा देख्दछु। मलाई थाहा छ कि— मेरो वादारोपणद्वारा पूरण काश्यप तथा अन्य नामी नामी गणाचार्यहरू रिसाएका कुरा। उनीहरूलाई वादारोपणगर्दा, वचनले प्रहारगर्दा, उनीहरूले विषयभन्दा बाहिरी कुरा गर्छन्, एउटा कुरा सोध्दा अर्कै कुरा बताउँछन् र रीस देखाई कोप निकाली असन्तुष्ट पनि हुन्छन्।”

नैर्याणिक छ के ?

वर्तमान समयभन्दा भगवान बुद्धको समयमा साधु-सन्तहरूको चारिका, यात्रा, तथा विभिन्न दर्शनहरूको प्रचार र प्रसारकार्य प्रसस्तमात्रामा भएको कुरा पालिसाहित्य त्रिपिटकको अध्ययनद्वारा थाहा हुन्छ। त्यस जमानामा विभिन्न सम्प्रदायका साधु सन्यासीहरू त्यस त्यस नगर तथा गाउँहरूका सार्वजनिक शाला (Common Hall) मा गई आ-आफ्ना सिद्धान्तका कुराहरू सुनाउँदथे। त्यस्तै सुन्न आउने साधारण मानिसहरूको पनि घुइँचो लाग्ने कुरा पालिसाहित्यद्वारा थाहा पाइन्छ।

जस्तै— आजकल नेपालमा— थरी थरी मानिसहरूका एक एक जमात भेला भई टुँडिखेलमा कुरा गरिरहन्छन्; लण्डनमा भए

---

१. तलका अरू पाँच तैर्तीय गणाचार्यहरू पनि पूरण जस्तै थिए।

हाइड्पार्कमा; जापानमा भए हिविया पार्कमा; भारतको कलकत्तामा भए धर्मतलाको मैदानमा भेला भई थरी थरीका वक्ताहरूले थरी थरी कुरा-हरूको व्याख्यान गर्छन्- त्यस्तै- त्यसताका ठूलाठूला सार्वजनिक शाला (= कुतूहल साला) मा भेला भई आ-आफ्ना दर्शन, सम्प्रदाय, सिद्धान्त तथा मतका कुराहरू सुनाउने चलन भएको कुरा हामी संयुक्तनिकायको^१ कुतूहलसूत्रमा तथा मज्झिमनिकायको^२ महासकुलदायि आदि सूत्रहरूमा पाउँछौं ।

सार्वजनिक शालालाई पालि (मागधि) भाषामा कौतूहलतापूर्वक अनेक कुराहरू सुन्ने ठाउँ भएकोले^३ “कुतूहलसाला” (= कौतूहल शाला, Common Hall) भनी भनिएको हो । यस्ता सार्वजनिक शालामा परिव्राजक, निगण्ठ, अचेलकादि विभिन्न सम्प्रदायका नेताहरूले आ-आफ्ना सिद्धान्तका कुराहरू सुनाउँदथे भन्ने कुरा- एकदिन- सकुलदायी परिव्राजकले आफूले त्यस्तै सार्वजनिक शालामा त्यसताका ख्यातिप्राप्त पूरण काश्यपादि ६ तैर्तीय आचार्यहरूका कुराहरू सुनेको कुरा बुद्धलाई सुनाएको कुरावाट प्रष्ट हुन्छ^४ ।

१. III. पृ. ३४१

२. II. पृ. २२५

३. सं. नि. अ. क. III. पृ. १०६

४. म. नि. II. पृ. २२५ : महासकुलदायिसुत्तं । यी कुराहरू तल “सकुलादायी परिव्राजक” को संग्रहमा उल्लेख भएको छ ।

विभिन्न परिव्राजक तथा ब्राह्मणहरू बुद्ध कहाँ गई “उनीहरूले जुन कुरा भन्छन् वा दावी गर्छन् ती कुराहरू उनीहरूले पूरा गरेका छन् वा छैनन् ? उनीहरूको मार्ग नैर्याणिक हुन् वा होइनन् ?” भन्ने इत्यादि कुराहरू पनि सोध्न जान्थे । अवस्था विचार गरी **भगवान बुद्धले** तिनीहरूलाई त्यसको उत्तर दिँदै धर्मका कुराहरू कारण सहित बताई सन्तुष्ट तथा प्रसन्न पारी पठाउनु हुन्थ्यो ।

जस्तै— एकदिन— **पिङ्गलकोच्छ ब्राह्मण** श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा गई भगवानसँग “भो गौतम ! पूरण काश्यपादि ६ तैर्थीयहरूले बताएका कुराहरू कस्ता छन् ? उनीहरूका धर्महरू नैर्याणिक छन् कि छैनन् ?” भनी इत्यादि सोध्दा सो ब्राह्मणलाई भगवानले “भइहाल्यो, ब्राह्मण ! त्यो कुरा... । वरू तिमीलाई धर्मको उपदेश सुनाउनेछु सोही कुरालाई राम्ररी मनन गर...” भन्नुहुँदै अनेक उपमायुक्त धर्मोपदेश गर्नुभयो र जुन उपदेश सुनी **पिङ्गलकोच्छ ब्राह्मण** बुद्ध प्रति प्रसन्न भई बुद्धकै शरणमा गए^१ ।

अर्को उदाहरण— **भगवान बुद्ध** परिनिर्वाण हुने समयमा सुभद्र भन्ने एक परिव्राजक कुशलीनगरमा बसेका थिए । उनी बहुश्रुत तथा विद्वान पनि थिए । जब उनले “**आजकै रातमा भगवान बुद्ध**

---

१. म. नि. I. पृ. २४८ : चूलसारोपमसुत्तं, अ. क. II. पृ. १९४

परिनिर्वाण हुँदैछन्” भन्ने खबर सुने तब उनको मनमा यस्तो लाग्यो—
 “मेरा परिव्राजक आचार्यहरूद्वारा मैले सुनेको छु कि लोकमा कहिले
 कहिले मात्र बुद्धको जन्म हुन्छ। अहिले बुद्ध भगवान जन्मेर पनि परि
 निर्वाण हुन लाग्नु भएको छ। बुद्ध प्रति म प्रसन्न छु। मेरो मनमा केही
 सन्देह छ। मेरो मनको सन्देहलाई बुद्धले दूरगर्न सक्नु हुनेछ। अतएव
 किन म बुद्ध कहाँ गई प्रश्नहरू नसोध्ँ।” यति मनमा सोची सुभद्र
 परिव्राजक जहाँ कुशीनगर मल्लहरूका शालोदधान हो त्यहाँ गई आनन्द
 महास्थविरसँग बुद्धसँग भेटगर्ने आज्ञा मागे। आयुष्मान् आनन्दले “अहिले
 भगवान अन्तिम शय्यामा हुनुहुन्छ” भन्नुहुँदै भेटगर्ने आज्ञा दिन चाहनु
 भएन। आनन्द महास्थविर र सुभद्र परिव्राजकका बीच भइरहेको कुरा
 सुनी भगवानले आनन्द महास्थविरलाई “आनन्द ! सुभद्रलाई आउन
 देऊ। तथागतलाई दुःखदिने विचारले उनी आएका होइनन्। उनी केही
 कुरा जान्नु चाहन्छन्। मैले भनेको कुरालाई उनले बुझ्न सक्नेछन्” भनी
 भन्नु भएपछि सुभद्र परिव्राजक भगवानको अगाडि गई “भो गौतम ? जो
 ती श्रमण ब्राह्मण, सङ्घी, गणी गणाचार्यहरू हुन्— जस्तै— पूरण काश्यपादि...।
 आफूले बताएका कुराहरूलाई उनीहरूले साक्षात्कार गरेका छन् कि
 छैनन् ? उनीहरूका मार्गहरू नैर्याणिक हुन् कि होइनन् ?” इत्यादि
 प्रश्नहरू सोधे। अनि भगवानले सुभद्र परिव्राजकलाई भन्नुभयो—

“सुभद्र ! भनेबमोजि उनीहरूले धर्मावबोध गरेका छन् वा
 छैनन् भन्ने कुराहरू छाडिदेऊ, भइहाल्यो। बरू तिम्रीलाई धर्मोपदेश

गर्नेछु र सोही उपदेशलाई राम्ररी मनन गर ।”

यति भन्नु भएपछि भगवानले उनलाई “सुभद्र ! जुन धर्मविनयमा अष्टाङ्गिकमार्ग उपलब्ध हुँदैन— त्यहाँ श्रमण^१ पनि उपलब्ध हुन सक्दैन...” इत्यादि ।

सुभद्रले बुद्धको उपदेशलाई राम्ररी मनन गरी बुझिलिए । अनि उनले बुद्धसँग प्रव्रज्या मागे । बुद्धले उनलाई भिक्षुत्व दिलाई दिनु भयो । त्यसपछि आयुष्मान् सुभद्रले उही दिनमै अरहत्व पनि साक्षात्कार गर्नु भयो ।

भगवान बुद्धका अरहत् हुने अन्तिम शिष्य आयुष्मान् सुभद्र नै हुनुहुन्थ्यो^२ ।

ऋद्धि देखाउने दावी

भगवान बुद्धको समयमा प्रायः सबैजसो साधुसन्तहरूको अखडा राजगृह नगर थियो । यस नगरमा वा नगरका आसपासमा अनेक मठ तथा आश्रमहरू भएका कुराहरू सूत्रहरूमा पाइन्छन् । जस्तै— मोरनि-

१. यहाँ स्रोतापत्रादि अर्हत् मार्ग-फल साक्षात्कार गर्नेहरूलाई ‘श्रमण’ भनिएको हो । दी. नि. अ. क. I. पृ. ४१२

२. दी. नि. II. पृ. ११५-१८ : महापरिनिब्बानसुत्तं, अ. क. I. पृ. ४११-१४; धम्म. प. अ. क. पृ. ५१३, वर्ग १८

वाप परिव्राजकाराम^१, सकुलदायी परिव्राजकाराम^२, सप्पिनिका (नदी) तिरको परिव्राजकाराम^३, नालन्दाको पावारिक आम्रवन^४ तथा उदुम्बरिक परिव्राजकाराम^५ इत्यादि ।

भगवान बुद्ध तथा भिक्षुसङ्घ बस्ने विहारहरू पनि राजगृह र त्यसको आसपासमा अनेकौं थिए । जस्तै— वेणुवना-राम^६ कलन्दकनिवाप^७, गृद्धकूटपर्वत^८, पिप्पलिगुफा^९, तपोदाराम^{१०}, सूकरखतलेन^{११}, यष्टिवन (लट्टीवन)^{१२}, जीवक आम्रवन^{१३}, कपोत-

१. म. नि. II. पृ. २४४ : महासकुलदायिसुत्तं ।

२. म. नि. II. पृ. २५५ : चूलसकुलदायिसुत्तं ।

३. अं. नि-४, पृ. १८७ : समणसच्चसुत्तं ।

४. म. नि. II. पृ. ४३ : उपालिसुत्तं ।

५. दी. नि. III. पृ. २९ : उदुम्बरिकसुत्तं ।

६. सं. नि. I. पृ. १०६ : सप्पसुत्तं ।

७. सं. नि. I. पृ. २१४ : पठमसुक्कासुत्तं ।

८. अं. नि-३, पृ. १७१ : सरभसुत्तं ।

९. सं. नि. IV. पृ. ७४ : पठमगिलानसुत्तं ।

१०. म. नि. III. पृ. २६७ : महाकच्चानभद्देकरत्तसुत्तं ।

११. सं. नि. IV. पृ. २०२ : सूकरखतसुत्तं ।

१२. महा. व. पा. पृ. ३५ : विम्बिसारसमागमकथा, महाखन्धकं ।

१३. म. नि. II. पृ. ३९ : जीवकसुत्तं ।

कन्दर^१, इन्द्रशालगुफा^२, सप्तपर्णीगुफा^३, पासानक चेतिय^४, सप्सोण्डिकपठभार^५, सुमागधा पुष्करणी^६ तथा इन्द्रकूटपर्वत^७ इत्यादि ।

एक समय राजगृह नगरमा (१) पूरण काश्यप, (२) मक्खली गोशाल, (३) अजित केशकम्बल, (४) पकुध कच्चान, (५) सञ्जय बेलट्टपुत्र, (६) निगण्ठ-नाटपुत्र तथा (७) भगवान बुद्धहरू वर्षावास बस्नु भएको थियो भन्ने कुरा मज्झिमनिकायमा^८ समुल्लेख भएको छ । राजगृहमा बौद्ध, अबौद्ध, मिथ्यादृष्टिक, सम्यक्दृष्टिक आदि सबप्रकारका महाजनहरू पनि थिए । एकदिन, राजगृहका एकसेठ जो न सम्यक्दृष्टिक थिए, न त मिथ्यादृष्टिक नै— नदीमा नुहाउन जाँदा उनले नदीमा रक्तचन्दनको एक टुक्रा बघाइ ल्याएको भेट्टाए । अनि उनले सो चन्दनको काठलाई कुँदी एक भिक्षा पात्र बनाई “धेरै जसो

१. उदा. पा. पृ. १०८ : यक्खपहारसुत्तं ।

२. दी. नि. II. पृ. १९७ : सक्कपञ्चसुत्तं ।

३. चुल्ल. व. पा. पृ. १५४ : समथक्खन्धकं ।

४. सुत्त. नि. पा. पृ. ४३८ : पारायनवत्थुतिगाथा ।

५. सं. नि. III. पृ. ३६ : उपसेनआसिविससुत्तं ।

६. सं. नि. IV. पृ. ३८२ : लोकचिन्तासुत्तं ।

७. सं. नि. I. पृ. २०७ : इन्द्रकसुत्तं ।

८. म. नि. II. प. २२५ : महासकलदायिसत्तं ।

साधु सन्यासीहरूले आ-आफूलाई अरहन्त भन्छन् । अतएव अरहन्त हुनेले यो चन्दनको पात्र लिएर जाऊन्” भन्ने विचार गरी साठी (६०) हातजति अग्लोपारी बाँस गाडी त्यसमा सो पात्र भुँडचाइदिए । त्यसपछि “जो अरहन्त हुन् उनले आकाशमा गई यो पात्र लिएर जाऊन्” भन्ने घोषणा पनि गराइदिए ।

यो खबर सुनी अरहन्त तथा सर्वज्ञ भनी दावी गर्ने पूरण काश्यप आदि ६ तैर्तीय आचार्यहरू त्यहाँ गई सो पात्र लिन अलौकिक चमत्कार द्वारा आकाशमा जाने जस्तो बहानागर्दा, पहिले सिकाइराखेको कुरा अनुसार शिष्यहरूले “भो आचार्य ! एउटा काठको भिक्षा-पात्रको निमित्त गोप्य गरी राख्नुपर्ने त्यत्रो अमूल्य ऋद्धि-प्रातिहार्यको प्रदर्शनी गर्नु ठीक छैन, बरू हामीहरू गई सेठसँग सो पात्र मागी ल्याउने छौं” भने । अनि ती शिष्यहरू गई “हाम्रा गुरु ऋद्धि सम्पन्न अरहन्त हुनुहुन्छ त्यसैले सो भिक्षा-पात्र उहाँलाई दिनुहोस्” भनी सेठसँग भिक्षा-पात्र मागे । सेठले— “मैले दिइसकेको छु, आकाशमा गई लिएर जानुहोस्” भने । छैटौं दिनमा निगण्ठ-नाटपुत्र पनि आफ्ना विशाल परिषद्का साथ गई उपरोक्ताकारले नै कुरा बताए^१ ।

सातौं दिनको विहानपख, भिक्षाटन जाने बेला भएपछि, महामौद्गल्यायन महास्थविर, आयुष्मान् पिण्डोल भारद्वाजसँग

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ४३३ : यमकपाटिहारियवत्थु ।

राजगृह नगर पस्नु अगाडि नगरको छेउमा एक चट्टानमा बसी चीवर पारुपन गरिरहँदा, त्यहाँ केही धूर्तहरू “राजगृह-सेठले एक चन्दनको पात्र आकाशमा राखी अरहन्त हुनेले लैजाऊन् भनी बाँसमा भुँडचाई राखेको आज सातौँदिन हुँदैछ । तर कसैले पनि सो पात्र लैजान सकेको छैन । लाग्दछ कि यो लोकमा कुनै पनि अरहन्त वा ऋद्धिसम्पन्न साधुहरू रहेन छन् !” भन्दै मानो उहाँहरूलाई नै सुनाउने जस्तै गरी कराउँदै थिए ।

अनि आयुष्मान् पिण्डोल भारद्वाजले आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई “आयुष्मान् ! सुन्नुभयो यिनीहरू कराइरहेका ? लाग्छ कि यिनीहरूले यो कुरा हामीलाई नै सुनाउनको निमित्त भनिरहेका हुन् । आयुष्मान् ! तपाईं अरहन्त पनि हुनुहुन्छ, ऋद्धिवान् पनि हुनुहुन्छ । अतएव तपाईं गई सो पात्र ल्याउनुहोस्^१ !”

“आवुसो, भारद्वाज ! तिमी पनि अरहन्त हौ ऋद्धिवान् पनि हौ, तिमी नै गएर ल्याऊ ।”

आयुष्मान् महामौद्गल्यायनको कुरा सुनी आयुष्मान् पिण्डोल भारद्वाजले अभिज्ञापाद-चतुर्थध्यानमा बसी उत्तिखेरै आकाशमा गई सो पात्र लिन जानु भयो । राजगृह सेठले आयुष्मान् भारद्वाजलाई आकाशमा देखी “भन्ते ! भिक्षा-पात्र लिई हाम्रै घरमा ओर्लनुहोस्”

---

१. चुल्ल. व. पा. पृ. २०० : पिण्डोलभारद्वाजपत्तवत्थु, खुद्दकवत्थुक्खन्धकं ।

भनी प्रार्थना गरेको सुनी आयुष्मान् भारद्वाज सेठकै घरमा पस्नुभयो । सो सेठ अत्यन्त गद् गद् भई अष्टाङ्ग प्रणाम गरी, भिक्षा-पात्र भरी उत्कृष्ट खादच भोज्यहरू राखी पिण्डोल भारद्वाजका हातमा चढाए । त्यसपछि, आयुष्मान् पिण्डोल भारद्वाज आकाशमार्ग भई तीन गाउत^१ प्रमाणको राजगृह नगर सातपटकसम्म घुमी^२ विहारमा फर्कनु भयो ।

यस ऋद्धि-प्रातिहार्यद्वारा सारा शहरमा खूब ठूलो हलचल मच्चियो । आयुष्मान् भारद्वाजको पछिपछि निककै मानिसहरू दगुर्न थाले । मानिसहरूको खूब घुँइचो लाग्यो । भगवानले आयुष्मान् आनन्दसँग मानिसहरूको घुँइचो लागेको कारण सोध्दा उहाँले कारण बताउनु भएपछि भगवानले आयुष्मान् पिण्डोल भारद्वाजलाई निन्दा गर्नु भई यसै सन्दर्भमा भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो ! गृहीहरूलाई उत्तरीय मनुष्यधर्म (= अलौकिक चमत्कार) ऋद्धि-प्रातिहार्य न देखाउनु, जसले देखाउँछ, उसलाई दुष्कृत्य आपत्ति (= दोष) लाग्ने छ, ... काठको भिक्षा-पात्र पनि धारण नगर्नु जसले धारण गर्नेछ, उसलाई दुष्कृत्य आपत्ति लाग्ने छ” भनी नियम बनाई सो पात्र पनि टुकै टुक्रा पार्न लगाउनु भयो^३ ।

१. सात हातको १ यष्टी, बीस यष्टीको १ उसभ, असी उसभको १ गाउत, चार गाउतको १ योजन । अभि. प. पृ. ३० गाथा, १९६

२. धम्म. प. अ. .क. पृ. ४३३-३४ : यमकपाटिहारियवत्थु ।

३. चुल्ल. व. पा. पृ. २०१ : खुद्दकवत्थुक्खन्धकं ।

जब अन्य तैर्थीयहरूले— “भगवान बुद्धले ऋद्धि-प्रातिहार्य न देखाउने नियम बनाउनु भयो” भन्ने खबर सुने अनि उनीहरूले संयुक्तरूपमा यस्तो भन्न थाले— “हामीले काठको भिक्षापात्रको निम्ति आफ्नो पवित्र तथा गोपनीय उत्तरीय-मनुष्यधर्मलाई गोप्यगरी रक्षा गर्नुको तर श्रमण गौतमका श्रावकले प्रदर्शन गरे । किन्तु श्रमण गौतमले बुद्धि पुऱ्याई त्यस्तो अलौकिक ऋद्धि-प्रातिहार्य न देखाउने नियम बनाई दिए । श्रमण गौतमले बनाएका नियमहरूलाई उनका श्रावकहरूले ज्यान गए पनि उल्लंघन गर्दैनन् । श्रमण गौतमले पनि त्यसको उल्लंघन गर्ने छैनन् ।” अनि उनीहरूले यस्तो पनि सोचे “यसै मौकापारी हामीले श्रमण गौतमसँग ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाउँछौं भनी प्रचार गर्नु पर्छ ।” यति सोचविचार गरी उनीहरूले सोही अनुसार आ-आफ्ना अनुयायीहरूका बीच र अन्य सर्व-साधारण जनताका बीच खूब प्रचार गरी हिंड्न थाले । अलौकिक चमत्कार हेर्न लालायित भएका मानिसहरू उनीहरूका पछि पछि लाग्न थाले ।

Dhamma.Digital

पूरण काश्यपादि अन्य पाँच तैर्थीयहरूले प्रचार गरी हिंडेको कुरा जब राजा बिम्बिसारको कानमा पर्‍यो अनि भगवान कहाँ गई उनले भगवानलाई ती कुराहरू सुनाए । भगवानले “त्यसोभए मैले पनि देखाई दिनेछु” भनी भन्नु भएपछि राजाले बुद्धसँग सोधे—

“भन्ते ! तपाईंले ऋद्धि-प्रातिहार्य न देखाउने नियम बनाउनु भएको छ, अनि कसरी तपाईंले प्रातिहार्य देखाउनु हुन्छ नि ?”

“महाराज ! मैले श्रावकहरूका निमित्त नियम बनाएको हुँ; न कि मेरो निमित्त ।” यस सम्बन्धमा राजासँग एक प्रश्न सोध्नेछु र राजालाई जस्तो लाग्छ त्यस्तै जवाफ दिनुहोस् ।

“भनौंकि महाराजको कुनै एक आँपको बगैँचा छ । महाराजले त्यस बगैँचाको आँप कसैले पनि टिप्न हुन्न भन्ने आदेश जारी गरेको छ भने त्यस बगैँचामा कसैले आँप टिप्यो भने उसलाई के हुन्छ ?”

“भन्ते ! सजाँय हुन्छ ।”

“महाराज ! तपाईंले टिप्नु भएमा वा टिप्न लगाउनु भएमा के हुन्छ नि ?”

“भन्ते ! मलाई केही हुन्न । किनकि सो बगैँचाको मालिक नै मै हुँ र मेरै आज्ञाचक्र अन्तर्गत पर्छ ।”

“महाराज ! जस्तै तीनशय योजनभिन्न तपाईंको आज्ञाचक्र (= हुकुम) अन्तर्गत हुन्छ, त्यस्तै कोटीशतशहश्र चक्रवालपर्यन्त मेरो आज्ञा प्रवर्तित हुन्छ र यसभिन्न उपरोक्त कुरा पनि त्यस्तै हुन्छ ।”

“भन्ते ! कारण बुझें । त्यसोभए कहिले र कहाँ प्रातिहार्य देखाउनु हुन्छ नि ?”

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ४३५ : यमकपाटिहारियवत्थु ।

“महाराज ! आषाढपूर्णिमाको दिन, श्रावस्तीको एक आँपको रूखमुनि ।”

यो खबर सुनी ‘अब भने हामीहरू सिद्धियौं । श्रमण गौतमले श्रावकहरूका निमित्त मात्र शिक्षा-नियम बनाएका रहेछन् । आफ्नोनिमित्त रहेनछ । उनी स्वयं प्रातिहार्य देखाउनेछन्, अब हामीहरूले के गर्नु-पर्ला ?’ भन्दै अन्य तैर्थीयहरूको खूब छलफल भयो । अनि ती ईर्ष्यालु तैर्थीयहरूले सोचे- “श्रमण गौतमले आजको चार महीनामा प्रातिहार्य देखाउने भन्छन् अतः उनलाई छाड्न हुन्न, नभए उनी भागेर जानेछन्” भन्ने मूर्खतापूर्ण विचार गरी त्यहाँदेखि उनीहरू (छ तैर्थीयगणाचार्यहरू) बुद्धको पीछा गर्दै श्रावस्तीमा पुगे ।

“बुद्धले आँपको रूखमुनि प्रातिहार्य देखाउने छु” भनी भन्नु भएको हुँदा उनीहरूले आ-आफ्ना अनुयायीहरूलाई एकत्रित पारी, श्रावस्तीबाट एक योजनसम्मको भूमिभागमा आँपको बोटमात्र होइन उसको एउटा विरुवा समेत बाँकी राखेनन्, जम्मै उखेल्न लगाए । बुद्धलाई हुनसम्म विघ्न-बाधा दिने प्रयत्न गरे । आ-आफूले प्रातिहार्य देखाउने निहुराखी बुद्धको प्रातिहार्य हेर्ने विचार गरी ठाउँ ठाउँमा भव्य मण्डपहरू बनाई अखडा जमाई बसे । मानिसहरूको भीड कत्रो र कति थियो भन्ने कुरा प्रश्नबाट बाहिर छ ।

श्रावस्तीस्थित प्रसेनजित कोशल राजा आई बुद्धसँग “भन्ते ! तपाईंको निमित्त कहाँनिर मण्डप तयार पारौं ?” भनी सोध्दा भगवानले

“पर्देन” भनी जवाफ दिनुभयो ।

अनि, **आषाढ पूर्णिमाको दिन** भगवान श्रावस्ती नगरभित्र जाँदै हुनुहुन्थ्यो । त्यसैवेला प्रसेनजित कोशल राजाका “**गण्ड**” भन्ने एक बगैचे सुमधुर पाकेको एउटा आँप राजालाई दिने विचारले आइरहेको थियो । भगवान बुद्धलाई देखेबित्तिकै उसको मनमा यस्तो कल्पना उठ्यो— “राजाले यो आँप खाएर खुशी भई हृद्दिए मलाई सोःह कार्षापण जति पुरष्कार देलान् । यत्तिले न मेरो भरणपोषणकोनिमित्त पुग्छ, न त जीविकाको निमित्त नै । यदि मैले यो आँप भगवान बुद्धलाई चढाउन पाए त्यसबाट प्राप्त हुने पुण्यको प्रभाव मेरो निमित्त धेरै दिनसम्मको लागि हिताय सुखाय हुन सक्नेछ ।” यति सोचेर बगैचे **गण्डले** सो आँप बुद्धलाई चढाउन गयो । बुद्धले स्वीकार गर्नुभई त्यहीं कतै एक ठाउँमा बस्ने भाव प्रकट गर्नु भएको बुझी आयुष्मान् **आनन्दले** एकठाउँमा चीवर वछ्याई दिनुभयो र भगवान पनि त्यहीं बस्नुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् आनन्दले पानी छानेर ल्याई सो आँपको सर्वत बनाई भगवानलाई दिनुभयो । आँपको सर्वत पिइसक्नु भएपछि भगवानले बगैचे **गण्डलाई** “यो आँपको कोयो यहीं रोप” भनी भन्नुभयो । उसले पनि त्यस्तै गर्‍यो । त्यसपछि भगवानले त्यहीं हात धुनुभयो । केहीछिनपछि त्यसबाट पचास हात अग्लो, पचास पचासहात लामा चार शाखाहरूयुक्त **आँपको रूख** उम्रेर आयो । केहीछिनपछि अत्यन्त रसयुक्त आँपहरू भुष्पाका भुष्पा फले । ‘**गण्ड**’ भन्ने बगैचेले रोपेको आँपको बोट भएकोले यसको नामै ‘**गण्डुम्ब-वृक्ष**’ रह्यो^१ ।

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ४३६ : यमकपाटिहारिवत्थु ।

अनि भगवानले यसै आँपको रूखमुनि ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाउनु भयो । पूरणादि छ तैर्थीयहरूलाई दर्शकहरूले भगाएर पठाए ।

बौद्ध मन्दिरमा जान निषेध

जस्तै- हिजो आज पनि केही श्रमण तथा ब्राह्मणहरू आफ्ना मानिसहरू तथा बालकहरूलाई “बुद्धको मन्दिरमा, विहारमा तथा चैत्य स्थानमा जान हुन्न, पाप लाग्छ” भनी भन्छन् र “जस्तै खराब भएपनि आफ्नै धर्मको पुस्तकहरू बाहेक अरू पढन हुन्न” भनी भन्छन् । त्यस्तै बुद्धको पालामा पनि यस्ता विचारका कुलगृहहरू भएका कुरा हामी धम्मपदअर्थकथामा पाउँछौं ।

उदाहरणको लागि- **श्रावस्तीमा** अन्यतैर्थीय मिथ्यादृष्टिक एक कुलगृह थियो । सो कुलका आमाबाबुहरूले आफ्ना बालकहरू सम्यक् दृष्टिक कुलका बालकहरूसँग परिवार बनाई खेलिरहेको देखी, घर फर्कदा ती बालकहरूलाई उनीहरूले “शाक्यपुत्रीय श्रमण गौतमलाई वन्दना गर्नु हुन्न, उनीहरूको विहार भित्र पनि जानु हुन्न” भन्ने आदि कुरा सिकाए ।

एकदिन, ती बालकहरू जेतवन विहार बाहिर पट्टिको एक बैठक कोठामा खेलिरहेका थिए । त्यसवेला मिथ्यादृष्टिक कुलका केही बालकहरूलाई निकै तीर्खा लाग्यो । अनि उनीहरूले सम्यक् कुलको एक बालकलाई “तिमी विहार भित्र गई पानी पिई हामीलाई पनि पानी ल्याइदेऊ” भनी अर्थाई उनलाई विहारभित्र पठाए । विहार

भिन्न गई भगवानलाई वन्दना गरी पानी पिई ती बालकहरूले भनेका कुरा उसले बुद्ध भगवानलाई सुनायो । भगवानले उसलाई “त्यसोभए तिमी पानी पिएर जाऊ र उनीहरूलाई पनि यहीं पानी पिउन पठाऊ” भनी भन्नु भयो । पानी पिउन ती बालकहरू आएपछि पानी पिलाई उनीहरूको मनोभाव अनुरूप भगवानले उनीहरूलाई उपदेश दिई त्रि-शरणमा राखी अटल श्रद्धालु बनाउनु भयो । आ-आफ्ना घर फर्केर उनीहरूले सो कुरा आमा-बाबुहरूलाई बताए । आमा बाबुहरू “हाम्रा छोराहरू विपरीत धर्ममा लागे” भन्दै बडो चिन्ता गर्न थाले । अनि एक छिमेकी घरबाट एक कुशल उपासक आई उनीहरूलाई राम्रोसँग संभाई बुझाई आश्वासन दियो । उसको कुरा सुनी सन्तुष्ट भएका उनीहरूले “आफ्ना बालकहरू श्रमण गौतमकै जिम्मामा दिनेछौं” भनी नाताकुटुम्ब तथा छर-छिमेकीहरूका साथ उनीहरू जेतवन विहारमा गए । उनीहरूका आशय अनुरूप भगवानले उनीहरूलाई निम्न गाथाहरू सुनाई धर्मोपदेश गर्नु भयो ।

- Dhamma.Digital
- (१) “अवज्जे वज्जमतिनो, वज्जे चावज्जदस्सिनो ।
मिच्छादिट्ठिसमादाना, सत्ता गच्छन्ति दुग्गतिं ॥”
- (२) वज्जं च वज्जतो ञ्जत्वा, अवज्जं च अवज्जतो ।
सम्मदिट्ठिसमादाना, सत्ता गच्छन्ति सुग्गतिं^१ ॥”

---

१. धम्म. पृ. पृ. ४६, वर्ग २२ ।

अर्थ—

१- “निर्दोषमा दोष र दोष्मा निर्दोष ठानी मिथ्यादृष्टि (= गलत धारणा) ग्रहण गर्ने सत्वहपूरण काश्यप दुर्गतिमा पुग्नेछन् ।”

२- “दोषलाई दोष र निर्दोषलाई निर्दोष ठानी सम्यक्दृष्टि ग्रहण गर्ने सत्वहरू सुगतिमा पुग्नेछन् ।”

उपदेशको अन्तमा ती सबै बुद्धको शरणमा गए^१ ।

पूरणको दृष्टि

राजा अजातशत्रु, महालि लिच्छवी तथा अभय राजकुमारका भनाई अनुसार तल उल्लिखित मूलसूत्रहरूका कुराहरू अध्ययन गर्दा हामीलाई यो अवबोध हुन्छ कि पूरण काश्यपले कुनै पनि हिंसादि अनाचारको विपाक मान्दैनन्, पाप-पुण्य भन्ने पनि मान्दैनन्, कुशलाकुशल कर्म पनि मान्दैनन्^२ । यस कुराहरूबाट उनले ‘कर्म’ लाई अस्वीकार गर्नाले विपाक

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ५६२ : तित्थियसावकानंवत्थु, वर्ग २२

२. यस्तै दृष्टिकहरू जातककालमा पनि भएका कुरा जा. पा. II. पृ. ५१, अ. क. VI. पृ. ११४ : महाबोधिजातकं नं. ५२८ र जा. पा. II. पृ. २६८, अ. क. VII. पृ. २२९ : महानारदकस्सपजातकहरूमा पनि समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

(= फल) लाई पनि अस्वीकार गरेको ठहरिन्छ। मक्खली गोशालले त कर्म र विपाकलाई पनि प्रतिक्षेप गरेका छन्। अतः पूरण काश्यप, मक्खली गोशाल तथा अजित केशकम्बल यी तीनैको मतलाई अहेतुवाद, अक्रियवाद र नास्तिकवाद भनी भन्दछन्। यिनीहरूले त्यस दृष्टिलाई नछाडेसम्म सुगतिमा पुग्न सक्दैनन् भन्ने पनि दीर्घनिकाय अर्थकथाले^१ उल्लेख गरेको छ। त्यस्तै गरी शुद्धि र अशुद्धिको निमित्त कुनै हेतु वा प्रत्यय भएको कुरा पनि उनी स्वीकार गर्दैनथे तथा ज्ञान र अज्ञानको निमित्त कुनै कारण छ भन्ने कुरा पनि विश्वास गर्दैनथे भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ। तैपनि उनले— लोकायतिक ब्राह्मणहरूको भनाई अनुसार-आफूलाई सर्वद्रष्टा भन्छन्^२। पूरण काश्यपले ब्राह्मणहरूका चार वर्णभन्दा भिन्नरूपले छ जातिहरू प्रज्ञापन गरेका कुरा आनन्द महास्थविरले भगवानलाई सुनाउँदा भगवानले पनि आफ्नै ढंगले छ जातिहरूका कुरा प्रज्ञापन गर्नु भएको कुरा तल 'छ अभिजाति' भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भएको छ। पूरण काश्यपले यी छ जातिहरूमध्ये सर्वोत्तम जातिलाई 'परम शुक्ल जाति' भनी प्रज्ञापन गरेका छन् र नन्दवत्स, कृश सांकृत्य तथा मक्खली गोशालादि तीन प्राचार्यहरूलाई पूर्वाचार्य मान्दै उनीहरूलाई 'परम शुक्ल जाति'

१. I. पृ. ११६ : सामञ्जसफलसुत्तवण्णना ।

२. यो कुरा तल 'सर्वज्ञ हुँ' भन्ने शीर्षकमा समुल्लेख भएको छ ।

मा श्रद्धापूर्वक अन्तर्गत गरे^१ जस्तै आफ्ना गृही अनुयायीहरूलाई निगण्ठ तथा अरू कर्मवादीहरूलाई भन्दा उच्चस्थानमा राखेका छन्^२ ।

पूरण काश्यपले, अजित केशकम्बलले^३ भैं प्रष्ट शब्दमा इहलोक र परलोकलाई प्रतिक्षेप गरेको देखिदैंन । वत्सगोत्र परिव्राजकको भनाई अनुसार त यिनले पनि अरू कर्मवादीहरूले जस्तै परलोक भएका आफ्ना शिष्यहरू “फलाना, फलाना ठाउँमा, फलाना, फलाना ठाउँमा उत्पन्न भए”^४ भन्ने कुरा बताएका छन् भन्ने कुरा बुझिन्छ ।

संयुक्तनिकायको^५ ‘नानातिथियसावकसुत्त’ भन्ने सूत्रमा पूरण काश्यपको एक शिष्य, असम देवपुत्रले आफ्ना आचार्यको

१. म. नि. I. पृ. २९२ : महासच्चकसुत्तं, अ. क. II. पृ. २३७; म. नि. II. पृ. २२३ : सन्दकसुत्तं, अ. क. III. पृ. १६९; अं. नि. अ. क. II. पृ. ६८२ : छक्कनिपातवण्णना ।

२. यो कुरा तल “छ अभिजाति” भन्ने शीर्षक अन्तर्गत छ ।

३. यिनको कथा तल उल्लेख भएको छ ।

४. यो कुरा तल उल्लिखित वत्सगोत्र परिव्राजकको कुरामा ‘गणाचार्य पूरण काश्यपादि’ भन्ने शीर्षकमा अन्तर्गत भएको छ ।

५. I. पृ. ६४, अ. क. I. पृ. ९९

प्रशंसा गरेको कुरा पनि पाइन्छ। यो सूत्रको कुरा पनि तलै उल्लेख भएको छ। यी देवपुत्रको बारेमा **संयुक्तअर्थकथा** उल्लेख गर्छ कि अघि यी पूरण काश्यपका शिष्य थिए तर पछि कुशलाकुशलमा विश्वास गर्ने कर्मवादीको रूपमा उनको मृत्यु भएको थियो^१। यस कुराको पुष्टचाई **तेविज्जवच्छ सूत्रबाट** पनि हुन्छ^२। जुन कुरा तल वत्सगोत्र परिव्राजकको कुरामा “**के स्वर्ग पुग्ने आजीवक छन् ?**” भन्ने शीर्षक अन्तर्गत छ। भगवान बुद्धले अङ्गुत्तरनिकायको दुकनिपातमा भन्नु भएको सूत्रबाट पनि उपरोक्त कुराको पुष्टचाई गर्न सकिन्छ। त्यस सूत्रमा यस्तो उल्लेख भएको छ— “भिक्षु हो ! दुइ गति मध्ये कुनै एक गति मिथ्यादृष्टिकको हुन्छ— नर्कयोनी अथवा तिरश्चीन योनी^३।” मिथ्यादृष्टि न छाडिकन सुगतिमा पुग्न सकिदैन पुग्न भन्ने यो सूत्रको सार हो।

X

X

X

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. ९९ : नानातिथियसावकसुत्तं ।

२. “इतो खो, वच्छ ! एकनवृतो कप्पो यमहं अनुस्सरामि, नाभिजानामि कच्चि आजीवकं सग्गूपगं अञ्जत्र एकेन; सोपासि कम्मावादी किरियवादी’ ति ।” म. नि. II. पृ. १७५ : तेविज्जवच्छसुत्तं, अ. क. III. पृ. १३३

३. अं. नि-२, पृ. ५८ : ३-बालवग्गो । “मिच्छादिद्विकस्स, भिक्खवे ! द्वित्रं गतीनं अञ्जतरा गति पाटिकङ्गा- निरयो वा तिरच्छान योनि वा’ ति ।”

धर्मपदार्थकथानुसार माथि उल्लिखित गण्डुम्ब रूखमुनी भगवानले ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाई सक्नु भएपछि अन्य तैर्थीयहरू भागाभाग भए । त्यस बखत बाटामा पूरण काश्यपका एक अनुयायी कृषकले देखी “भन्ते ! कहाँ दगुदै जाँदै हुनुहुन्छ ? म तपाईंको ऋद्धिप्रातिहार्य हेर्छु भनी गाईहरू खेतमा छाडी आउँदै छु” भनी भन्दा पूरणले “अरे, के प्रातिहार्य ! भन्दै घैटो पनि थैलो पनि मागेर लिई त्यसै भित्र पसी घैटोलाई आफ्नो गर्धनमा भूँड्याई एक पोखरीमा हाम फाले ।^१

पूरण काश्यपले मृत्यु जस्तै अरू पाँच तैर्थीयहरू पनि बुद्धको परिनिर्वाणभन्दा अगावै देहान्त भएका कुरा गोपकमोगल्लान-सूत्रको वर्णनामा समुल्लेख भएको पाइन्छ ।^२

पूरण काश्यपको सिद्धान्त तथा अरू कुराहरू बारेमा तलका मूल सूत्रहरूले प्रष्ट गरेका छन् ।

Dhamma.Digital

X

X

X

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ४३७ : यमकपाटिहारियवत्थु ।

२. म. नि. अ. क. IV. पृ. ४९ : गोपकमोगल्लानसुत्तवण्णना ।

१- पूरण काश्यपको मत

“भन्ते ! यहाँ, एकदिन म^१ जहाँ पूरण (= पूर्ण) काश्यप हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गएँ^२ । त्यहाँ पुगेपछि पूरण काश्यपसँग सम्मोदन गरेँ । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसेँ । भन्ते ! अनि, एक छेउमा बसेका मैले पूरण काश्यपसँग सोधेँ-

‘भो काश्यप ! यहाँ, विविध प्रकारका शिल्पीहरू छन् । जस्तै- माहुतेहरू, सवारहरू, सारथीहरू, धनुषाचार्यहरू, चेलकहरू (= विजय ध्वजाधारीहरू), चलकाहरू (= सेनाव्यूह निर्माताहरू), पिण्डदायकहरू (= सेनाहरूलाई भात पस्काउनेहरू), उग्र राजपुत्रहरू (= संग्राममा जाने शूर वीर राजपुत्रहरू), पक्खन्दिकहरू (= शत्रुका शीर छेदन गर्न सक्नेहरू), महानागहरू (= संग्राममा निर्भीक रूपले अगाडि बढ्न सक्नेहरू), शूरहरू, चर्मयोधिनहरू (= छालाको ढाल लिई संग्राममा जानेहरू), दाशपुत्रहरू, भान्सेहरू, हजामहरू, नहापकहरू, शूपशास्त्रीहरू, मालाकारहरू, धोबीहरू, चप्रासीहरू, नलकारहरू,

---

१. यस सूत्रमा अजातशत्रु राजाले आफू पूरण काश्यप कहाँ गई उनीसँग आफूले प्रश्नहरू सोधेका कुराहरू भगवानलाई बताउँदै छन् । अतएव यहाँ ‘म’ भनेको राजा अजातशत्रु हुन् । यो सूत्र, सूत्रपिटक अन्तर्गत दीर्घनिकायको ‘सामञ्जससुत्तं’ बाट उद्धृत गरिएको हो ।

२. दी. नि. I. पृ. ४५ : सामञ्जससुत्तं, अ. क. I. पृ. ११२

कुमालेहरू, गणकहरू (= कान छेडनेहरू), गणितज्ञहरू तथा अरू पनि विविध प्रकारका शिल्पीहरू छन् । तिनीहरूले यसै जीवनमा आफ्ना शिल्प-फलहरूद्वारा जीविका गर्छन् । तिनीहरूले आफ्ना शिल्प फलहरू-द्वारा यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले आफूलाई सुखी तथा आनन्दित पार्छन् । आमा-बाबुहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पार्छन् । पुत्र-दारहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पार्छन् । साथी-मित्रहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पार्छन् । उनीहरूले उँभो लागेका श्रमण ब्राह्मणहरूलाई स्वर्गीय सुखविपाकी र स्वर्गगामी- दान-दक्षिणा अर्पित गर्छन् । भो काश्यप ! के तपाईंले पनि त्यस्तैगरी यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्जसफल^१ (= सामान्य फल = आफैले जान्नुपर्ने फल, प्रत्यक्षफल) देखाउन सक्नु हुन्छ ?'

१. 'सामञ्जसफल' को संस्कृत रूपान्तर 'सामान्य फल' हो । यसको साधारण अर्थ यसै जीवनमा फल पाउनु हो । तर धर्मको अर्थ 'सामञ्जस-फल' भन्नले स्रोतापन्न आदि चार आर्य-मार्ग-फल हुन् । संस्कृत रूपान्तर शब्दको प्रयोग गरिँदा वाञ्छित अर्थ नलाग्ने भएको हुँदा 'अर्थको अनर्थ नहोस्' भन्ने हेतुले यहाँ पालि शब्द नै प्रयोग गरेको छु । 'सामञ्जस-फल' भनेको स्रोतापन्नादि आर्य-मार्ग-फल हो भन्ने कुरा सं. नि. IV. पृ. २२ : 'पठमसामञ्जसफलसुत्तंले प्रष्ट गरेको छ ।

अक्रियावाद

“भन्ते ! यस्तो सोध्दा पूरण काश्यपले मलार्य यस्तो जवाफ दिए—

‘महाराज ! [क] (१) गर्दा र गराउँदा, छेदन गर्दा र छेदन गराउँदा, पिट्दा र पिटन लगाउँदा, हरण गर्दा र हरण गराउँदा, कष्टदिंदा र कष्ट दिन लाउँदा, फन्दामा पार्दा र फन्दामा पार्न लगाउँदा, प्राणीघात गर्दा; (२) चोरी गर्दा, घर फोर्दा, लुट-पीट् गर्दा, एकलो घरममा लुट-पीट् गर्दा, चार दोवाटोमा बसी आउने जानेलाई लुट-पीट् तथा काट्-मार गर्दा; (३) परदारगमन गर्दा तथा (४) भूटो बोल्दा पनि पाप लाग्दैन र पाप गर्छु भन्दा पनि पाप गरिएको हुँदैन । [ख] छुराको जस्तो धार भएको चक्रले यस पृथ्वीमा प्राणीहरूलाई (कसैले) उनीहरूको मासुको थुप्रो अथवा पुञ्ज लगाए तापनि त्यसको कारणले (उसलाई) पाप लाग्दैन, पाप हुँदैन । [ग] यसरी हनन गर्दै, घात गर्दै, छेदन गर्दै तथा छेदन गराउँदै, पिट्दै र पिट्न लगाउँदै— (उत्तरगङ्गाबाट) दक्षिण^१

-
१. दक्षिणतिरका मानिसहरू चण्ड तथा रौद्र स्वभावका हुन्छन् र । त्यसैले उनीहरूलाई काटे पनि पाप लाग्दैन भन्ने पूरण काश्यप ठान्दछन् । त्यसैले ‘दक्षिण’ भनि लक्षित गरिएको हो रे । दी. नि. अ. क. पृ. I. ११२.

गङ्गाको तटसम्म गए तापनि त्यसको कारणले पाप लादैन, पाप हुँदैन । [घ] (त्यस्तै) दानदिदै र दान दिन लगाउँदै, यज्ञ गर्दै र यज्ञ गराउँदै (दक्षिण गङ्गाबाट) उत्तर^१ गङ्गाको तटसम्म गएता पनि त्यसको कारणले पुण्य पाउँदैन, पुण्य हुँदैन । [ङ] (त्यस्तै) दानद्वारा, इन्द्रिय दमनद्वारा, शील-संयमद्वारा, सत्यवादीताद्वारा पनि पुण्य पाउँदैन,^२ पुण्य हुँदैन ।’

“भन्ते ! पूरण काश्यपसँग मैले यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्जसफलको कुरो सोध्दा उनले मलाई ‘गर्नु नपर्ने’ (= अकिरियं=अ-क्रिया) कुराको व्याख्यान गरे । जस्तै, कसैले कसैसँग आँपको कुरो सोध्दा लौकाको कुरा बताए भैं वा लौकाको कुरा सोध्दा आँपको कुरा बताए भैं, पूरण काश्यपले मलाई यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्जसफलको कुरो सोध्दा ‘अ-क्रिया’ को कुरा सुनाए ।”

Dhamma.Digital

१. उत्तरका मानिसहरू श्रद्धालु स्वभावका हुन्छन् रे । त्यसैले उनीहरूलाई दान दिएता पनि पुण्य पाइँदैन भन्ने पूरण काश्यप ठान्दछन् । त्यसैले ‘उत्तर’ भन्ने लक्षित गरिएको हो रे । दी. नि. अ. क. पृ. I. ११२.
२. यस्तै दृष्टिका कुरा सं. नि. II. पृ. ४२० : करोतोसुत्तं, अ. क. II. पृ. २४८ मा पनि हेर्नु योग्य छ; म. नि. II. पृ. २१४ : सन्दकसूत्रमा पनि ।

“भन्ते ! अनि मेरो मनमा यस्तो लाग्यो- ‘म जस्ता (राजा) ले, आफ्नो राज्यमा बस्ने श्रमण वा ब्राह्मणलाई कसरी असन्तुष्ट पारूँ !”

“भन्ते ! यती सोची मैले पूरण काश्यपले भाषणलाई न त अभिनन्दन गरें, न त आक्रोश नै । बल्कि अभिनन्दन पनि नगरी, आक्रोश पनि नगरी-असन्तुष्ट भएर पनि असन्तुष्टिताको भाव प्रकट नगरी-उही वचन (उनले भनेको कुरा) ‘सार हो’ भनी ग्रहण नगरी, उनले भनेको कुरालाई मनमा पनि न राखी म आसनबाट उठी फर्केर आएँ ।”

२-छ अभिजाति

एक समय भगवान राजगृहस्थित गृद्धकूट पर्वतमा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस समय आयुष्मान् आनन्द जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नु भयो एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् आनन्दले भगवानलाई यस्तो भन्नु भयो ।

पूरण काश्यपको छ जाति

“भन्ते ! पूरण काश्यपले छ जाति^२ हरू प्रज्ञापन गर्छन्—
(१) कृष्ण-जाति, (२) नील जाति, (३) लोहित (=रातो) जाति, (४) हलिद् (= पहेँलो) जाति, (५) शुक्ल (= सेतो) जाति तथा (६) परम शुक्ल-जाति ।”

१- “भन्ते ! यहाँ, पूरण काश्यपले भेडा मार्नेहरू, सुगुर मार्नेहरू, चरा मार्नेहरू, मृग मार्नेहरू, व्याधाहरू, माछा मार्ने-

---

१. अं. नि-६. पृ. ९३ : छलभिजातियसुत्तं, अ. क. II. पृ. ६८२

२. यहाँ जाति भन्नाले वर्ण वा वर्ग विशेषको अर्थ हो, न कि जन्मसिद्ध जाति हो ।

हरू, चोरहरू, चोर मार्नेहरू; भ्रुचालखानाका पालेहरू अथवा त्यस्तै अरू कुनै काट-मार गर्नेहरूलाई- 'कृष्ण-जाति' भनी भन्दछन् ।”

२- “भन्ते ! यहाँ, पूरण काश्यपले-कण्टकवृत्तिवाला श्रमणहरू अथवा त्यस्तै अरू कुनै कर्मवादी तथा क्रियावादीहरूलाई- 'नील-जाति' भनी भन्दछन् ।”

३- “भन्ते ! यहाँ, पूरण काश्यपले- यौटा मात्र कपडा लगाउने निर्ग्रन्थहरूलाई- 'लोहित-जाति' भनी भन्दछन् ।”

४- “भन्ते ! यहाँ, पूरण काश्यपले- शुद्धजीवी अचेल-श्रावक गृहस्थीहरूलाई- 'पहेँलो-जाति' भनी भन्दछन् ।”

५- “भन्ते ! यहाँ, पूरण काश्यपले- आजीवक^१ आजीवकनीहरूलाई- 'शुक्ल-जाति' भनी भन्दछन् ।”

६- “भन्ते ! यहाँ, पूरण काश्यपले- नन्दवत्स^२ (नन्दो-

१. नांगा साधुहरू

२. नन्द वत्स र कृश सांकृत्य- मक्खली गोशाल भन्दा पहिलेका आचार्यहरू हुन् । म. नि. I. पृ. २९२ : महासच्चकसुत्तं, यिनीहरू क्लिष्ट तपश्चर्यामा कोटी प्राप्त अचेलकहरू हुन् । म. नि. अ. क. II. पृ. २३७ : महासच्चक सुत्तं । म. नि. II. पृ. २२३ : नन्दकसुत्तं, अ. क. III. पृ. १६१.

वच्छ्रो), कृश सांकृत्य (किसो संकिच्चो), तथा मक्खली गोशालहरूलाई 'परम शुक्ल जाति' भनी भन्दछन् ।”

“भन्ते ! पूरण काश्यपले यिनै 'छ जातिहरू' प्रज्ञापन गर्छन् ।”

“आनन्द ! के त संसारका सबै मानिसहरूले पूरण काश्यपलाई यसरी 'छ जातिहरू' प्रज्ञापन गर्नको निमित्त अनुमत गरेका छन् ?”

“छैन, भन्ते !”

“आनन्द ! यो त जस्तै— कुनै पुरुषले— आफ्नो भन्ने केही अन्न सम्पत्ति नभएको कुनै दरिद्र मानिसलाई 'हे पुरुष ! यो मासु तिमीले खानुपर्छ र यसको मूल्य पनि तिमीले नै तिर्नुपर्छ' भनी उसको इच्छाको विरुद्ध (जवर्जस्तीसँग) भाग लगाई दिए जस्तै— पूरण काश्यपले पनि कुनै मूर्ख, अव्यक्त तथा क्षेत्रज्ञान नभएको पुरुषले भैं कसैको सम्पत्ति विना नै यी श्रमण-ब्राह्मणहरूलाई यी (उक्त) छ जातिहरू प्रज्ञापन गरिदिए ।

बुद्धको छ जाति

“आनन्द ! म पनि छ जातिहरू प्रज्ञापन (= प्रकाश) गर्दछु । त्यो कुरा सुन, राम्ररी मन लगाऊ, भन्ने छु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी आयुष्मान् आनन्दले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिनुभएपछि भगवानले यस्तो भन्नुभयो—

“आनन्द ! छ जाति भनेको कुन् कुन् हुन् भने ?-

‘(१) आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष कृष्णाभिजातिक भई कृष्ण (= अकुशल) धर्म मै उत्पन्न हुन्छ (= अकुशल कर्म नै गर्छ), (२) आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष कृष्णाभिजातिक भई शुक्ल (= कुशल) धर्ममा उत्पन्न हुन्छ (= कुशल कर्म गर्छ), (३) आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष कृष्णाभिजातिक भई अ-कृष्ण (= न अकुशल) अ-शुक्ल (= न कुशल) निर्वाणमा उत्पन्न हुन्छ (= निर्वाणगामी हुन्छ), (४) आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष शुक्लाभिजातिक भई कृष्णधर्ममा उत्पन्न हुन्छ (= कुशल कर्म गर्छ), (५) आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष शुक्लाभिजातिक भई शुक्ल धर्म मै उत्पन्न हुन्छ (= कुशल कर्म नै गर्छ), (६) आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष शुक्लाभिजातिक भई अ-शुक्ल (= न कुशल) अ-शुक्ल (= न कुशल) निर्वाणमा उत्पन्न हुन्छ ।’

१- “आनन्द ! कसरी यहाँ, कृष्णाभिजातिक भई कृष्णधर्ममा उत्पन्न हुन्छ भने ?-

‘आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष नीच कुलमा जन्मेको हुन्छ । जस्तै- चण्डाल कुलमा, निषाद कुलमा, वेणु कुलमा (= वेत तथा बाँसको काम गर्ने), रथकार कुलमा, पुक्कुस कुलमा (= ओइलिएको फूल फ्याँक्ने) अथवा अन्न-पान-भोजन नभएको केही खोले मात्र खाने दरिद्र कुलमा । ऊ दुर्वर्ण, दुर्दर्शनीय, पुड्के, रोगी, कानो, डुँडे, लङ्गडो, तथा लूले हुन्छ । उसलाई अन्न-पान, वस्त्र,

यान-वाहन, माला-गन्ध-विलेपन, सुत्ने-बस्ने ठाउँ र प्रदीपादि वस्तुहरू लाभ हुन्न । उसको कायद्वारा पनि दुराचार गर्छ, वचनद्वारा पनि दुराचार गर्छ तथा मनद्वारा पनि दुराचार गर्छ । ऊ कायद्वारा दुराचार गरी, वचनद्वारा दुराचार गरी, तथा मनद्वारा पनि दुराचार गरी— शरीर छोडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नर्कमा उत्पन्न हुन्छ ।’

“आनन्द ! यसरी कृष्णाभिजातिक भई कृष्णधर्ममै उत्पन्न हुन्छ ।”

२— “आनन्द ! कसरी यहाँ, कृष्णाभिजातिक भई शुक्ल धर्ममा उत्पन्न हुन्छ भने ?—

‘आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष नीच कुलमा जन्मेको हुन्छ । जस्तै— चण्डाल कुलमा,^१ ... अथवा दरिद्र कुलमा । ऊ दुर्वर्ण ... तथा लूले हुन्छ । उसलाई अन्न-पान, ... र प्रदीपादि वस्तुहरू लाभ हुन्न । उसको कायद्वारा पनि सदाचार गर्छ, वचनद्वारा पनि सदाचार गर्छ तथा मनद्वारा पनि सदाचार गर्छ । ऊ कायद्वारा सदाचार गरी, वचनद्वारा सदाचार गरी, तथा मनद्वारा पनि सदाचार गरी— शरीर छोडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा सुगति-स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ ।’

“आनन्द ! यसरी कृष्णाभिजातिक भई शुक्लधर्ममा उत्पन्न हुन्छ ।”

---

१. माथि पृ. ४३ मा जस्तै दोहयाई पढ्नु ।

३- “आनन्द ! कसरी यहाँ, कृष्णाभिजातिक भई अकृष्ण-अशुक्ल-निर्वाणमा उत्पन्न हुन्छ भने ?-

‘आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष नीच कुलमा जन्मेको हुन्छ । जस्तै- चण्डाल कुलमा,^१ ... अथवा दरिद्र कुलमा । ऊ दुर्वर्ण दुर्दर्शनीय तथा पुङ्के हुन्छ । ऊ केश दाही क्षौर गरी, काषाय-वस्त्र धारण गरी, घरछाडी बेघर भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भइकन पञ्चनीवरण^१ (= चित्तावरण क्लेश) लाई हटाई, चित्तको उप-

१. माथि पृ. ४३ मा उल्लेख भएको जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

१. चित्तलाई आवरण गर्ने क्लेश-धर्मलाई ‘नीवरण’ भन्दछन् । यसलाईहटाउन नसकेसम्म समाधिष्ठ हुन सकिन्न । अतएव समाधिष्ठ हुनु अगावै ‘नीवरण’ बाट हट्नु वा हटाउन सक्नुपर्छ अनि समाधिष्ठ हुन सकिन्छ । नीवरण पाँच छन्- (१) कामच्छन्द (= सबै प्रकारका कामविषयको इच्छा), (२) व्यापाद (= चित्तको द्वेषभाव), (३) शीनमिद्ध (= स्त्यानमूद्ध=शारीरिक र मानसिक आलस्यपन), (४) उद्धच्चकुक्कुच्च (= औद्धत्य-कौकृत्य=कायिक र मानसिक बेचैनता, अस्थिरपन, Restless) तथा (५) विचिकिच्छा (= विचिकित्सा=द्वन्द्वता, शंका-सन्देह) । दी. नि. III. पृ. १८२ : सङ्गीतिसुत्तं ।

क्लेशलाई प्रज्ञाद्वारा दुर्लभ पारी- चार सतिपट्टान^१ (= चार स्मृति प्रस्थान) मा चित्त राखी, सप्तबोध्यङ्ग^२ लाई यथार्थतः भाविता गरी ऊ अ-कृष्ण (= न अकुशल), अ-शुक्ल (= न कुशल)- निर्वाणमा उत्पन्न हुन्छ (= निर्वाण साक्षात्कार गर्छ) ।^३

४- “आनन्द ! कसरी यहाँ, शुक्लाभिजातिक भई कृष्णधर्ममा उत्पन्न हुन्छ भने ?-

‘आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष उच्च कुलमा जन्मेको हुन्छ । जस्तै-

-
१. ‘सतिपट्टान’ को शब्दार्थ हो- स्मृतिलाई थातमा राख्नु । चार ठाउँमा स्मृतिलाई थातमा राख्नुपर्छ भन्ने अर्थले ‘चारस्मृति प्रस्थान’ भनिएको हो । कुन चार भने ?- (१) शरीरको चलन-बलन (Movement) मा स्मृति राख्नु, होस राख्नु, (२) कुन् कुन् वेदना अनुभव हुन्छ भनी होस राख्नु, (३) कुशलाकुशल चित्तहरूमा कुन चित्त उत्पन्न भएको छ भनी होस राख्नु र (४) मनमा पाँच नीवरणहरूमध्ये कुन नीवरण उत्पन्न हुँदैछ भनी स्मृति राख्नु र होसराख्नु । यिनै चार समाधि क्रमलाई ‘चतुसतिपट्टान’ भनिएको हो । दी. नि. III. पृ. १७३ : सङ्गीतिसुत्तं ।
२. बोधिज्ञान प्राप्त गर्नुको निमित्त आवश्यक अङ्ग भएकोले ‘बोध्यङ्ग’ भनिएको हो । यी सात अङ्ग छन्- (१) स्मृति बोध्यङ्ग, (२) धर्मविचय-बोध्यङ्ग, (३) वीर्य-बोध्यङ्ग, (४) प्रीति-बोध्यङ्ग, (५) प्रशब्धि-बोध्यङ्ग, समाधि-बोध्यङ्ग र (७) उपेक्षा-बोध्यङ्ग । यिनै सात अङ्गलाई ‘सप्तबोध्यङ्ग’ भन्दछन् । दी. नि. III. पृ. १९४ : सङ्गीतिसुत्तं ।

क्षत्रीय महाशाल कुलमा^१, ब्राह्मण महाशाल कुलमा^२ अथवा गृहपति महाशाल^३, आढ्य महाधनी, महाभोगी, प्रसस्त सुनचाँदी रुपैयाँ हुने, धनको उपकरणहरू परिपूर्ण हुने तथा प्रसस्त धन धान्य हुने कुलमा । ऊ **अभिरूप**, दर्शनीय, प्रासादिक (= देखेको मन प्रसन्न हुने), परमवर्ण युक्त तथा सुन्दरताले सम्पन्न हुन्छ । ऊ अन्नपान, वस्त्र, यान-वाहन, माला-गन्ध-विलेपन, सुत्ने-बस्ने ठाउँ र प्रदीपादि वस्तुहरू लाभी हुन्छ । उसले कायद्वारा पनि **दुराचार गर्छ**, वचनद्वारा पनि दुराचार गर्छ तथा मनद्वारा पनि दुराचार गर्छ । ऊ कायद्वारा दुराचार गरी, वचनद्वारा दुराचार गरी तथा मनद्वारा पनि दुराचार गरी— शरीर छोडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा **नर्कमा** उत्पन्न हुन्छ ।'

-
१. कमसेकम शयकोटी धन निधान गरी राख्न सक्नेलाई 'क्षत्रीय महाशालकुल' भन्दछन् । सं. नि. अ. क. I. पृ. १०७ : जरामरणसुत्तं ।
  २. कमसेकम शयकोटी धन निधान गरी राख्न सक्नेलाई 'ब्राह्मण महाशाल कुल' भन्दछन् । सं. नि. अ. क. I. पृ. १०७ : जरामरणसुत्तं ।
  ३. कमसेकम शयकोटी धन निधान गरी राख्न सक्नेलाई 'गृहस्थी महाशाल कुल' भन्दछन् । सं. नि. अ. क. I. पृ. १०७ : जरामरणसुत्तं ।

५- “आनन्द ! कसरी यहाँ, शुक्लाभिजातिक भई शुक्ल धर्ममै उत्पन्न हुन्छ भने ?-

‘आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष उच्च कुलमा जन्मेको हुन्छ । जस्तै- क्षत्रीय महाशाल कुलमा,^१ ... तथा प्रसस्त धन धान्य हुने कुलमा । ऊ अभिरूप,^१ ... तथा सुन्दरताले सम्पन्न हुन्छ । ऊ अन्न-पान,^१ ... लाभी हुन्छ । उसले कायद्वारा पनि सदाचार गर्छ, वचनद्वारा पनि सदाचार गर्छ तथा मनद्वारा पनि सदाचार गर्छ । ऊ कायद्वारा सदाचार गरी, वचनद्वारा सदाचार गरी तथा मनद्वारा पनि सदाचार गरी- शरीर छोडी मृत्युपछि सुगन्धि-स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ ।’

“आनन्द ! यसरी शुक्लाभिजातिक भई शुक्लधर्ममै उत्पन्न हुन्छ ।”

६- “आनन्द ! कसरी यहाँ, शुक्लाभिजातिक भई अ-कृष्ण, अ-शुक्ल- निर्वाणमा उत्पन्न हुन्छ भने ?-

‘आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष उच्च कुलमा जन्मेको हुन्छ । जस्तै- क्षत्रीय महाशाल कुलमा,^१ ... तथा प्रसस्त धन धान्य हुने कुलमा । ऊ

---

१. माथि पृ. ४७ मा उल्लेख भए जस्तै दोहन्याई पढ्नु ।

अभिरूप,^१ ... तथा सुन्दरताले सम्पन्न हुन्छ । ऊ अन्न-पान,^१ ... लाभी हुन्छ । ऊ केश दाही क्षौर गरी, काषायवस्त्र धारण गरी, घरछाडी बेघर भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भइकन पञ्चनीवरणलाई हटाई, चित्तको उपक्लेशलाई प्रज्ञाद्वारा दूर्बल पारी— चार सतिपट्टानमा चित्त राखी, सप्तबोध्यङ्गलाई यथार्थतः भाविता गरी ऊ अ-कृष्ण (= न-अकुशल) अ-शुक्ल (= न-कुशल)— निर्वाणमा उत्पन्न हुन्छ (= निर्वाण साक्षात्कार गर्छ) ।’

“आनन्द ! यसरी शुक्लाभिजातिक भई अ-कृष्ण, अ-शुक्ल निर्वाणमा उत्पन्न हुन्छ ।”

“आनन्द ! यिनै हुन्, छ जातिहरू ।”

X

X

X

Dhamma.Digital

१. माथि पृ. ४७ मा उल्लेख भए जस्तै दोहन्याई पढ्नु ।

३—शुद्धि र अशुद्धिको हेतु छैन

यस्तो मैले सुनेँ^१ ।

एक समय भगवान वैशालीस्थित महावनको कुटागारशालामा बस्नुभएको थियो ।

त्यस समय महाली लिच्छवी जहाँ भगवान हुनुहुन्थियो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसेका महालि लिच्छवीले भगवानसँग यस्तो प्रश्न साधे —

“भन्ते ! पूरण काश्यप यस्तो भन्दछन्— ‘(१) प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको कुनै हेतु पनि छैन, कुनै प्रत्यय पनि छैन । विना हेतु, विना प्रत्ययले नै प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् । (२) त्यस्तै गरी प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको पनि कुनै हेतु छैन, कुनै प्रत्यय छैन । विना हेतु, विना प्रत्ययले नै प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन् ।’

“भन्ते ! यस बारेमा भगवान के भन्नु हुन्छ ?”

“महालि ! (१) प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको हेतु पनि छ, प्रत्यय पनि छ । सहेतु, सप्रत्ययद्वारा नै प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् । महालि ! त्यस्तै गरी (२) प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको हेतु पनि छ, प्रत्यय पनि छ । सहेतु, सप्रत्ययद्वारा नै प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन् ।”

१. सं. नि. II. पृ. २९७ : महालिसुत्तं, अ. क. II. पृ. २०३

संक्लिष्ट हुनाको हेतु के हो ?

“भन्ते ! प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको हेतु के हो ? प्रत्यय के हो ? कसरी प्राणीहरू सहेतु, सप्रत्ययद्वारा संक्लिष्ट हुन्छन् ?”

a १- “महालि ! यदि रूप एकान्त दुःखदायी भएको भए, (यदि रूप) दुःख मै पतन हुने भएको भए, (यदि रूप) दुःखले मात्र भरिएको भए, सुखले न भरिएको भए- प्राणीहरू रूपमा सारक्त हुने थिएनन् । महालि ! किन्तु रूप सुखदायी पनि छ, (रूप) सुखमा पनि पुग्छ, (रूप) सुखले पनि भरिएको छ र दुःखले भरिएको छैन, त्यसैले- प्राणीहरू रूपमा सारक्त हुन्छन् । महालि ! प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् ।”

a २- “महालि ! यदि वेदना एकान्त दुःखदायी भएको भए, (यदि वेदना) दुःखमै पतन हुने भएको भए, (यदि वेदना) दुःखले मात्र भरिएको भए, सुखले न भरिएको भए- प्राणीहरू वेदनामा सारक्त हुने थिएनन् । महालि ! किन्तु वेदना सुखदायी पनि छ, (वेदना) सुखमा पनि पुग्छ, (वेदना) सुखले पनि भरिएको छ र दुःखले भरिएको छैन, त्यसैले- प्राणीहरू वेदनामा सारक्त हुन्छन् । महालि ! प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् ।”

a ३- “महालि ! यदि संज्ञा एकान्त दुःखदायी भएको

भए, (यदि संज्ञा) दुःखमै पतन हुने भएको भए, (यदि संज्ञा) दुःखले मात्र भरिएको भए, सुखले न भरिएको भए— प्राणीहरू संज्ञामा सारक्त हुने थिएनन् । महालि ! किन्तु **संज्ञा सुखदायी** पनि छ, (संज्ञा) सुखमा पनि पुग्छ, (संज्ञा) सुखले पनि भरिएको छ र दुःखले भरिएको छैन, त्यसैले— प्राणीहरू **संज्ञामा सारक्त हुन्छन्** । महालि ! प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् ।”

a ४— “महालि ! यदि **संस्कार** एकान्त **दुःखदायी** भएको भए, (यदि संस्कार) दुःखमै पतन हुने भएको भए, (यदि संस्कार) दुःखले मात्र भरिएको भए, सुखले न भरिएको भए— प्राणीहरू संस्कारमा सारक्त हुने थिएनन् । महालि ! किन्तु **संस्कार सुखदायी** पनि छ, (संस्कार) सुखमा पनि पुग्छ, (संस्कार) सुखले पनि भरिएको छ र दुःखले भरिएको छैन, त्यसैले— प्राणीहरू **संस्कारमा सारक्त हुन्छन्** । महालि ! प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् ।”

a ५— “महालि ! यदि **विज्ञान** एकान्त **दुःखदायी** भएको भए, (यदि विज्ञान) दुःखमै पतन हुने भएको भए, (यदि विज्ञान) दुःखले मात्र भरिएको भए, सुखले न भरिएको भए— प्राणीहरू वेदनामा सारक्त हुने थिएनन् । महालि ! किन्तु **विज्ञान सुखदायी** पनि छ, (विज्ञान) सुखमा पनि पुग्छ, (विज्ञान) सुखले पनि भरिएको छ र दुःखले भरिएको छैन, त्यसैले— प्राणीहरू **विज्ञानमा सारक्त हुन्छन्** ।

महालि ! प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् ।”

विशुद्ध हुनाको हेतु के हो ?

“भन्ते ! प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको हेतु के हो ? प्रत्यय के हो ? कसरी प्राणीहरू सहेतु, सप्रत्ययद्वारा विशुद्ध हुन्छन् ।”

b १- “महालि ! यदि रूप एकान्त सुखदायी भएको भए, (यदि रूप) सुखमै पुग्ने भएको भए, (यदि रूप) सुखले मात्र भरिएको भए, दुःखले न भरिएको भए- प्राणीहरू रूपबाट विरक्त हुने थिएनन् । महालि ! किन्तु रूप दुःखदायी छ, (रूप) दुःखमा पतन हुन्छ, (रूप) दुःखले भरिएको छ, सुखले भरिएको छैन, त्यसैले- प्राणीहरू रूपबाट विरक्त हुन्छन्, विरक्त भई त्यागछन्, त्यागबाट विशुद्ध हुन्छन् । महालि ! प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन् ।”

b २- “महालि ! यदि वेदना एकान्त सुखदायी भएको भए, (यदि वेदना) सुखमै पुग्ने भएको भए, (यदि वेदना) सुखले मात्र भरिएको भए, दुःखले न भरिएको भए- प्राणीहरू वेदनाबाट विरक्त हुने थिएनन् । महालि ! किन्तु वेदना दुःखदायी छ, (वेदना) दुःखमा पतन हुन्छ, (वेदना) दुःखले भरिएको छ, सुखले भरिएको छैन, त्यसैले- प्राणीहरू वेदनाबाट विरक्त हुन्छन्, विरक्त भई त्यागछन्,

त्यागबाट विशुद्ध हुन्छ। महालि ! प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो। यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन्।”

b ३- “महालि ! यदि संज्ञा एकान्त सुखदायी भएको भए, (यदि संज्ञा) सुखमै पुग्ने भएको भए, (यदि संज्ञा) सुखले भरिएको भए, दुःखले न भरिएको भए- प्राणीहरू संज्ञाबाट विरक्त हुने थिएनन्। महालि ! किन्तु संज्ञा दुःखदायी छ, (संज्ञा) दुःखमा पतन हुन्छ, (संज्ञा) दुःखले भरिएको छ, सुखले भरिएको छैन, त्यसैले- प्राणीहरू संज्ञाबाट विरक्त हुन्छन्, विरक्त भई त्यागछन्, त्यागबाट विशुद्ध हुन्छन्। महालि ! प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो। यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन्।”

b ४- “महालि ! यदि संस्कार एकान्त सुखदायी भएको भए, (यदि संस्कार) सुखमै पुग्ने भएको भए, (यदि संस्कार) सुखले मात्र भरिएको भए, दुःखले न भरिएको भए- प्राणीहरू संस्कारबाट विरक्त हुने थिएनन्। महालि ! किन्तु संस्कार दुःखदायी छ, (संस्कार) दुःखमा पतन हुन्छ, (संस्कार) दुःखले भरिएको छ, सुखले भरिएको छैन, त्यसैले- प्राणीहरू संस्कारबाट विरक्त हुन्छन्, विरक्त भई त्यागछन्, त्यागबाट विशुद्ध हुन्छन्। महालि ! प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो। यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन्।”

b ५- “महालि ! यदि विज्ञान एकान्त सुखदायी भएको भए, (यदि विज्ञान) सुखमै पुग्ने भएको भए, (यदि विज्ञान) सुखले मात्र भरिएको भए, दुःखले न भरिएको भए- प्राणीहरू विज्ञानबाट विरक्त हुने थिएनन् । महालि ! किन्तु विज्ञान दुःखदायी छ, (विज्ञान) दुःखमा पतन हुन्छ, (विज्ञान) दुःखले भरिएको छ, सुखले भरिएको छैन, त्यसैले- प्राणीहरू रूपबाट विरक्त हुन्छन्, विरक्त भई त्यागछन्, त्यागबाट विशुद्ध हुन्छन् । महालि ! प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन् ।”

४-अज्ञानताको हेतु छैन

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान राजगृहस्थित गृद्धकूट पर्वतमा बस्तु भएको थियो ।

त्यसबखत अभय राजकुमार जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अभय राजकुमारले भगवानसँग यस्तो विन्ति गरे—

“भन्ते ! पूरण काश्यप यस्तो भन्छन्—

‘अज्ञानकोनिम्ति र अदर्शन (= न देख्नु) कोनिम्ति कुनै हेतु छैन, कुनै प्रत्यय छैन । हेतुविना प्रत्ययविना नै अज्ञान हुन्छ र अदर्शन (= न देख्नु) हुन्छ । ज्ञानकोनिम्ति र दर्शन (= देख्नु) कोनिम्ति पनि कुनै हेतु छैन, कुनै प्रत्यय छैन । हेतुविना, प्रत्ययविना नै ज्ञान र दर्शन हुन्छ ।’

“यस विषयमा भगवान के हुन्छ ?”

---

१. सं. नि. IV. पृ. १११ : अभयसुत्तं, अ. क. III. पृ. १४७.

अज्ञानताको हेतु छ

“राजकुमार ! अज्ञानकोनिम्ति र अदर्शनकोनिम्ति हेतु पनि छ, प्रत्यय पनि छ । हेतुद्वारा प्रत्ययद्वारा नै अज्ञान पनि हुन्छ, अदर्शन पनि हुन्छ । राजकुमार ! ज्ञानकोनिम्ति र दर्शनकोनिम्ति हेतु पनि छ, प्रत्यय पनि छ । हेतुद्वारा प्रत्ययद्वारा नै ज्ञान पनि हुन्छ, दर्शन पनि हुन्छ ।

“भन्ते ! अज्ञानकोनिम्ति र अदर्शनकोनिम्ति के हेतु, के प्रत्यय हो त ? कसरी हेतुद्वारा, प्रत्ययद्वारा अज्ञान र अदर्शन हुन्छ नि ?”

पञ्चनीवरण-१- “राजकुमार ! यहाँ, जुनबेला चित्त कामरागको वशमा हुन्छ, जुनबेला चित्तले कामरागको अनुगमन गर्छ, तथा उत्पन्न भएको कामरागबाट मुक्त हुने उपायलाई पनि यथार्थत जान्दैन, देख्दैन- राजकुमार ! यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो अज्ञानकोनिम्ति र अदर्शनकोनिम्ति । यसरी सहेतुद्वारा, सप्रत्ययद्वारा अज्ञान र अदर्शन हुन्छ ।”

२- “राजकुमार ! फेरि यहाँ, जुनबेला चित्त ब्यापाद (= द्वेषभाव) को वशमा हुन्छ, जुनबेला चित्तले ब्यापादको अनुगमन गर्छ, तथा उत्पन्न भएको ब्यापादबाट मुक्त हुने उपायलाई पनि यथार्थत जान्दैन, देख्दैन- राजकुमार ! यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो

अज्ञानकोनिमित्त र अदर्शनको-निमित्त । यसरी सहेतुद्वारा, सप्रत्ययद्वारा अज्ञान र अदर्शन हुन्छ ।”

३- “राजकुमार ! फेरि यहाँ, जुनवेला चित्त **थीनमिद्ध** (= शारीरिक र मानसिक आलस्यपन) को **वशमा हुन्छ**, जुनवेला चित्तले थीनमिद्धको अनुगमन गर्छ तथा उत्पन्न भएको थीनमिद्धबाट मुक्त हुने उपायलाई पनि यथार्थत जान्दैन, देख्दैन- राजकुमार ! यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो अज्ञानकोनिमित्त र अदर्शनको-निमित्त । यसरी सहेतुद्वारा, सप्रत्ययद्वारा अज्ञान र अदर्शन हुन्छ ।”

४- “राजकुमार ! फेरि यहाँ, जुनवेला चित्त **उद्धच्चकुक्कुच्च** (= शारीरिक र मानसिक अस्थिरपन, Restless) को **वशमा हुन्छ**, जुनवेला चित्तले उद्धच्चकुक्कुच्चको अनुगमन गर्छ तथा उत्पन्न भएको उद्धच्चकुक्कुच्चबाट मुक्त हुने उपायलाई पनि यथार्थत जान्दैन, देख्दैन- राजकुमार ! यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो अज्ञानकोनिमित्त र अदर्शनको-निमित्त । यसरी सहेतुद्वारा, सप्रत्ययद्वारा अज्ञान र अदर्शन हुन्छ ।”

५- “राजकुमार ! फेरि यहाँ, जुनवेला चित्त **विचिकित्सा** (= शंका, सन्देह) को **वशमा हुन्छ**, जुनवेला चित्तले विचिकित्साको अनुगमन गर्छ तथा उत्पन्न भएको विचिकित्साबाट मुक्त हुने उपायलाई पनि यथार्थत जान्दैन, देख्दैन- राजकुमार ! यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो अज्ञानकोनिमित्त र अदर्शनको-निमित्त । यसरी सहेतुद्वारा, सप्रत्ययद्वारा अज्ञान र अदर्शन हुन्छ ।”

“भन्ते ! यस धर्म-पर्यायलाई के भन्दछन् ?”

“राजकुमार ! यस धर्म-पर्यायलाई ‘नीवरण’ (= आवरण) भन्दछन् ।”

“भगवान ! साँच्चैकै निवरण रहेछ ? सुगत ! साँच्चैकै नीवरण रहेछ !! भन्ते एउटै नीवरणले अभिभूत भए पनि यथार्थत जान्न सकिन्न, देख्न सकिन्न भने- पाँच-पाँचवटा नीवरण हुँदा त भन् कुरै छैन ।

ज्ञानकोनिम्ति हेतु छ

“भन्ते ! ज्ञानकोनिम्ति र दर्शनकोनिम्ति के हेतु, के प्रत्यय हो त ? कसरी हेतुद्वारा, प्रत्ययद्वारा ज्ञान र दर्शन हुन्छ नि ?”

सप्तबोध्यङ्ग- १- “राजकुमार ! यहाँ, भिक्षुले विवेकनिश्चित, विरागनिश्चित, निरोधनिश्चित तथा उत्सर्गगामी स्मृति सम्बोध्यङ्गको भावना गर्छ। स्मृति-सम्बोध्यङ्गलाई भाविता गरेको उसको चित्तले यथार्थत जान्दछ, देख्दछ। ज्ञानकोनिम्ति र दर्शनकोनिम्ति यो पनि हेतु हो, यो पनि प्रत्यय हो। राजकुमार ! यसरी हेतुद्वारा, प्रत्ययद्वारा ज्ञान हुन्छ, दर्शन हुन्छ।”

२- “राजकुमार ! यहाँ, भिक्षुले विवेकनिश्चित, विरागनिश्चित, निरोधनिश्चित तथा उत्सर्गगामी धर्मविचय (= धर्मको खोज) सम्बो-

ध्यङ्गको भावना गर्छ । धर्मविचय सम्बोध्यङ्गलाई भाविता गरेको उसको चित्तले यथार्थत जान्दछ, देख्दछ— ज्ञानकोनिमित्त र दर्शनकोनिमित्त यो पनि हेतु हो, यो पनि प्रत्यय हो । राजकुमार ! यसरी हेतुद्वारा, प्रत्यय-द्वारा ज्ञान हुन्छ, दर्शन हुन्छ ।”

३— “राजकुमार ! यहाँ, भिक्षुले विवेकनिश्चित, विरागनिश्चित, निरोधनिश्चित तथा उत्सर्गगामी वीर्य-सम्बोध्यङ्गको भावना गर्छ । वीर्य-सम्बोध्यङ्गलाई भाविता गरेको उसको चित्तले यथार्थत जान्दछ, देख्दछ— ज्ञानकोनिमित्त र दर्शनकोनिमित्त यो पनि हेतु हो, यो पनि प्रत्यय हो । राजकुमार ! यसरी हेतुद्वारा, प्रत्ययद्वारा ज्ञान हुन्छ, दर्शन हुन्छ ।”

४— “राजकुमार ! यहाँ, भिक्षुले विवेकनिश्चित, विरागनिश्चित, निरोधनिश्चित तथा उत्सर्गगामी प्रीति-सम्बोध्यङ्गको भावना गर्छ । प्रीति-सम्बोध्यङ्गलाई भाविता गरेको उसको चित्तले यथार्थत जान्दछ, देख्दछ— ज्ञानकोनिमित्त र दर्शनकोनिमित्त यो पनि हेतु हो, यो पनि प्रत्यय हो । राजकुमार ! यसरी हेतुद्वारा, प्रत्ययद्वारा ज्ञान हुन्छ, दर्शन हुन्छ ।”

५— “राजकुमार ! यहाँ, भिक्षुले विवेकनिश्चित, विरागनिश्चित, निरोधनिश्चित तथा उत्सर्गगामी प्रशब्धि-सम्बोध्यङ्गको भावना गर्छ ।

प्रशब्धि-सम्बोध्यङ्गलाई भाविता गरेको उसको चित्तले यथार्थत जान्दछ, देख्दछ- ज्ञानकोनिमित्त र दर्शनकोनिमित्त यो पनि हेतु हो, यो पनि प्रत्यय हो । राजकुमार ! यसरी हेतुद्वारा, प्रत्ययद्वारा ज्ञान हुन्छ, दर्शन हुन्छ ।”

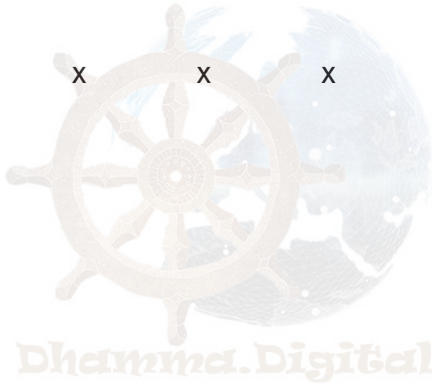
६- “राजकुमार ! यहाँ, भिक्षुले विवेकनिश्चित, विरागनिश्चित, निरोधनिश्चित तथा उत्सर्गगामी समाधि-सम्बोध्यङ्गको भावना गर्छ । समाधि-सम्बोध्यङ्गलाई भाविता गरेको उसको चित्तले यथार्थत जान्दछ, देख्दछ- ज्ञानकोनिमित्त र दर्शनकोनिमित्त यो पनि हेतु हो, यो पनि प्रत्यय हो । राजकुमार ! यसरी हेतुद्वारा, प्रत्ययद्वारा ज्ञान हुन्छ, दर्शन हुन्छ ।”

७- “राजकुमार ! यहाँ, भिक्षुले विवेकनिश्चित, विरागनिश्चित, निरोधनिश्चित तथा उत्सर्गगामी उपेक्षा-सम्बोध्यङ्गको भावना गर्छ । उपेक्षा-सम्बोध्यङ्गलाई भाविता गरेको उसको चित्तले यथार्थत जान्दछ, देख्दछ- ज्ञानकोनिमित्त र दर्शनकोनिमित्त यो पनि हेतु हो, यो पनि प्रत्यय हो । राजकुमार ! यसरी हेतुद्वारा, प्रत्ययद्वारा ज्ञान हुन्छ, दर्शन हुन्छ ।”

“भन्ते ! यस धर्म-पर्यायलाई के भन्दछन् ?”

“राजकुमार ! यस धर्म-पर्यायलाई ‘बोध्यङ्ग’ भन्दछन् ।”

“भगवान ! साँच्चैकै बोध्यङ्ग रहेछ ? सुगत ! साँच्चैकै बोध्यङ्ग रहेछ !! भन्ते एउटै बोध्यङ्गले सम्पन्न भए पनि यथार्थत-ज्ञान हुन्छ, दर्शन हुन्छ भने- सात-सातवटा बोध्यङ्गले सम्पन्न हुँदा त कुरै के ! भन्ते ! गृद्धकूट पर्वत चढेर आउँदा मलाई जुन मानसिक र शारीरिक थकावट भएको थियो, त्यो पनि शान्त भएर गयो र मैले धर्म पनि बोध गर्न पाएँ ।”

५—म सर्वदर्शी हूँ

एकदिन दुइ लोकायतिक^१ ब्राह्मणहरू जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए^२ । त्यहाँ पुगेपछि भगवानसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता सिद्धिएपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती ब्राह्मणहरूले भगवानसँग निम्न प्रश्नहरू सोधे—

(अ) “भो गौतम ! पूरण काश्यपले आफूलाई सर्वज्ञ, सर्वदर्शी तथा अपरिशेष ज्ञानदर्शन जान्दछु भनी जनाउँछन् र उनले भन्दछन् कि— ‘हिडदा र उभिइरहँदा, निदाउँदा र विउभिरहँदा सधैंभरी, निरन्तर मेरो ज्ञान दर्शन प्रत्युपस्थित भएको हुन्छ ।’ उनले यो पनि भन्दछन् कि— अनन्त ज्ञानद्वारा अनन्त लोकलाई ‘जानी देखी म विहार गर्दछु’ ।”

(आ) “भो गौतम ! यी निगण्ठ नाटपुत्र (निर्ग्रन्थ) ले पनि आफूलाई सर्वज्ञ, सर्वदर्शी तथा अपरिशेष ज्ञानदर्शन जान्दछु भनी जनाउँछन् र उनले भन्दछन् कि— ‘हिडदा र उभिइरहँदा, निदाउँदा र विउभिरहँदा सधैंभरी, निरन्तर मेरो ज्ञान दर्शन प्रत्युपस्थित

१. भौतिकवादी ।

२. अं. नि-९ पृ. ६६ : लोकायतिकसुत्तं, अ. क. II. पृ. ८१३.

भएको हुन्छ ।' उनले यो पनि भन्दछन् कि— अनन्त ज्ञानद्वारा अनन्त लोकलाई 'जानी देखी म विहार गर्दछु' ।”

“भो गौतम ! यिनीहरू दुवैका ज्ञानवाद र दुवैका परस्पर दावी (Chalange) मध्येमा कसले साँचो र कस्ले भूटो भने ?”

“ब्राह्मण हो ! यिनीहरू दुवैका ज्ञानवाद र दुवैका परस्पर दावीमध्येमा 'कसले साँचो र कस्ले भूटो भने' भन्ने कुरालाई छाडिदेऊ, भइहाल्यो ब्राह्मण हो ! बरू तिमीहरूलाई धर्मको कुरा भन्दछु, त्यसैलाई राम्ररी मन लगाएर सुन, म भन्ने छु ।”

“भो ! हवस्” भनी ब्राह्मणहरूले प्रत्युत्तर दिएपछि भगवानले यसो भन्नुभयो—

Dhamma.Digital
हिडाइबाट संसारको अन्त हुन्न

“ब्राह्मण हो ! भनौकि यहाँ, बेस्करी दगुर्न तथा हिडन सक्ने पुरुषहरू चार दिशामा उभिइरहेका हुन्छन् । यस्ता तेजिला तथा बलिया उनीहरूले अति वजनदार धनूष^१ उचाल्न सक्छन् । उनीहरू

---

१. दुइहजार पुरुषहरूले उचाल्नपर्ने धनूषलाई बलियो र वजनदार धनूष भनी भन्दछन् । अं. नि. क. II. पृ. ८१३

धनूप-विद्यामा निपुण पनि हुन्छन्, धनूप-विद्यामा पूर्णरूपेण अभ्यस्त भएका पनि हुन्छन् तथा धनूप-विद्याको प्रदर्शन पनि देखाइसकेका हुन्छन् । उनीहरूले कुनै प्रयास विनानै अति सजिलोसँग बाँणले ताल पत्रमा हान्छन् । त्यत्तिकै समयमा उनीहरू आफ्नो हिडाइद्वारा पूर्वी समुद्रबाट पश्चिमी समुद्रमा पुग्न सक्छन् । अनि पूर्व दिशाको पुरुषले भन्छ कि- 'म आफ्नो हिडाइद्वारा लोकको अन्तमा पुग्नेछु ।' अनि खान-पान विनानै, दिसा-पिसाप विनानै, निद्रा र थकाईमार्ने काम विनानै, शयवर्ष आयु भएको ऊ शयवर्षसम्मै हिडदा हिडदै लोकको अन्तमा नपुगिकनै बीचमै उसको मृत्यु हुन्छ । त्यस्तैगरी पश्चिम दिशाको पुरुषले पनि भन्छ कि- 'म आफ्नो हिडाइद्वारा लोकको अन्तमा पुग्नेछु ।'... दक्षिण दिशाको पुरुषले पनि भन्छ कि- 'म आफ्नो हिडाइद्वारा लोकको अन्तमा पुग्नेछु ।'... उत्तर दिशाको पुरुषले पनि भन्छ कि- 'म आफ्नो हिडाइ-द्वारा लोकको अन्तमा पुग्नेछु ।' अनि खान-पान विनानै,... बीचमै उसको मृत्यु हुन्छ । ज्ञातगर्न सकिन्छ, देख्न सकिन्छ, तथा प्राप्तगर्न सकिन्छ भनी म भन्दैन । ब्राह्मण हो ! लोकको अन्तमा नपुगिकन दुःखको अन्त्य हुन्छ भनेर पनि म भन्दैन ।

पञ्चकामगुण- "ब्राह्मण हो ! पञ्चकामगुण (= पञ्चविषय) लाई आर्यको विनय (= शिक्षा) मा 'लोक' भनी भन्दछन् । कुन पाँच भने ?-

‘(१) चक्षुविज्ञेय-रूपहरू छन् जो इष्ट (= स्वादिलो), कान्त (= राम्रो), मनाप (= मनपर्ने), प्रियरूप, कामूपसंहित (= राग उत्पन्न हुने) तथा रजनीय (= रञ्जितपार्ने) हुन्छन्; (२) श्रोतविज्ञेय-शब्दहरू छन् जो इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित तथा रजनीय हुन्छन्; (३) घ्राणविज्ञेय-गन्धहरू छन् जो इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित तथा रजनीय हुन्छन्; (४) जिह्वाविज्ञेय-रसहरू छन् जो इष्ट, कान्त, ...तथा रजनीय हुन्छन्; (५) कायविज्ञेय-स्पर्शहरू छन् जो इष्ट, कान्त, ...तथा रजनीय हुन्छन् ।’

“ब्राह्मण हो ! यिनै पञ्चकामगुणहरूलाई आर्यको विनयमा ‘लोक’ भनी भन्दछन् ।”

रूपावचर ध्यान

प्रथमध्यान- “ब्राह्मण हो ! यहाँ, भिक्षु कामवाट अलगभई अकुशलवाट अलगभई, सवितर्क सविचारयुक्त, विवेकजः (= ध्यानजः) प्रीति-सुख भएको **प्रथमध्यान** प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण हो ! यसलाई भन्छन् कि ‘भिक्षु, लोकको अन्तमापुगी, लोकको अन्तमा विहार गर्छ ।’ अरूहरूले पनि यसलाई ‘यहीनै लोकको अन्तहो, यहीनै लोकविमुक्ति हो, भनी भन्दछन् । ब्राह्मण हो ! म पनि यसलाई ‘यही नै लोकको अन्तहो, यही नै लोक-विमुक्ति हो’ भनी भन्दछु ।”

द्वितीयध्यान- “ब्राह्मण हो ! फेरि भिक्षु, वितर्कविचारलाई शान्त-गरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई एकाग्रगरी, वितर्क-विचार रहित, समाधिजः प्रीति-सुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण हो ! यसलाई भन्दछन् कि ‘भिक्षु, लोकको अन्तमापुगी, लोकको अन्तमा विहार गर्छ ।’ अरूहरूले पनि यसलाई ‘यहीनै लोकको अन्तहो, यहीनै लोकविमुक्ति हो, भनी भन्दछन् । ब्राह्मण हो ! म पनि यसलाई ‘यही नै लोकको अन्तहो, यही नै लोक-विमुक्ति हो’ भनी भन्दछु ।”

तृतीयध्यान- “ब्राह्मण हो ! फेरि भिक्षु, प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षीभई, स्मृतिवान्, ज्ञानवान् भई- शरीरद्वारा सुखानुभव गर्छ- जसलाई आर्यहरू भन्दछन्- ‘उपेक्षवान् स्मृतिवान् सुखपूर्वक बस्ने ।’ त्यस्तो तृतीयध्यान प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण हो ! यसलाई भन्दछन् कि ‘भिक्षु, लोकको अन्तमापुगी, लोकको अन्तमा विहार गर्छ ।’ अरूहरूले पनि यसलाई ‘यहीनै लोकको अन्तहो, यहीनै लोकविमुक्ति हो, भनी भन्दछन् । ब्राह्मण हो ! म पनि यसलाई ‘यही नै लोकको अन्तहो, यही नै लोक-विमुक्ति हो’ भनी भन्दछु ।”

चतुर्थध्यान- “ब्राह्मण हो ! फेरि भिक्षु, सौमनस्य तथा दौर्मनस्यलाई पहिले नै अन्तगरी, सुख र दुःखलाई त्यागी दुःख र सुख नभएको, स्मृति-उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण हो ! यसलाई भन्दछन् कि ‘भिक्षु, लोकको अन्तमापुगी,

लोकको अन्तमा विहार गर्छ ।' अरूहरूले पनि यसलाई 'यहीनै लोकको अन्तहो, यहीनै लोकविमुक्ति हो, भनी भन्दछन् । ब्राह्मण हो ! म पनि यसलाई 'यही नै लोकको अन्तहो, यही नै लोक-विमुक्ति हो' भनी भन्दछु ।"

अरूपावचरध्यान

१- अनन्तआकाश- "ब्राह्मण हो ! फेरि भिक्षु, सर्वतो रूपसंज्ञालाई अतिक्रम गरी, प्रतिघ (= मानसिक द्वेषभाव) संज्ञालाई अन्त गरी, नानात्व-संज्ञालाई मनन गरी- 'अनन्त-आकाश' भनी आकाशानन्त्यायतन (समाधि) प्राप्त गरी बस्छ । ब्राह्मणहो ! यसलाई भन्दछन् कि 'भिक्षु, लोकको अन्तमा पुगी, लोकको अन्तमा विहार गर्छ ।' अरूहरूले पनि यसलाई 'यही नै लोकको अन्त हो, यही नै लोक-विमुक्ति हो' भनी भन्दछन् । ब्राह्मण हो ! म पनि यसलाई 'यही नै लोकको अन्त हो, यही नै लोक-विमुक्ति हो' भनी भन्दछु ।"

२- अनन्तविज्ञान- "ब्राह्मण हो ! फेरि भिक्षु, सर्वतो आकाशानन्त्यायतन (समाधि) लाई अतिक्रम गरी, 'अनन्त-विज्ञान' भनी विज्ञानन्त्यायतन (समाधि) प्राप्त गरी बस्छ । ब्राह्मणहो ! यसलाई भन्दछन् कि 'भिक्षु, लोकको अन्तमा पुगी, लोकको अन्तमा विहार गर्छ ।' अरूहरूले पनि यसलाई 'यही नै लोकको अन्त हो, यही नै

लोक-विमुक्ति हो' भनी भन्दछन् । ब्राह्मण हो ! म पनि यसलाई 'यही नै लोकको अन्त हो, यही नै लोक-विमुक्ति हो' भनी भन्दछु ।”

३- **केही छैन**- “ब्राह्मण हो ! फेरि भिक्षु, सर्वतो विज्ञानन्त्यायतनलाई अतिक्रम गरी, ‘केही छैन’ भनी अकिञ्चन्यायतन (समाधि) लाई प्राप्त गरी बस्छ । ब्राह्मणहो ! यसलाई भन्दछन् कि ‘भिक्षु, लोकको अन्तमा पुगी, लोकको अन्तमा विहार गर्छ ।’ अरूहरूले पनि यसलाई ‘यही नै लोकको अन्त हो, यही नै लोक-विमुक्ति हो’ भनी भन्दछन् । ब्राह्मण हो ! म पनि यसलाई ‘यही नै लोकको अन्त हो, यही नै लोक-विमुक्ति हो’ भनी भन्दछु ।”

४- **नैवसंज्ञानासंज्ञा**- “ब्राह्मण हो ! फेरि भिक्षु, सर्वतो अकिञ्चन्यायतनलाई अतिक्रम गरी, ‘नैवसंज्ञानासंज्ञायतन’ (समाधि) प्राप्त गरी बस्छ । ब्राह्मणहो ! यसलाई भन्दछन् कि ‘भिक्षु, लोकको अन्तमा पुगी, लोकको अन्तमा विहार गर्छ ।’ अरूहरूले पनि यसलाई ‘यही नै लोकको अन्त हो, यही नै लोक-विमुक्ति हो’ भनी भन्दछन् । ब्राह्मण हो ! म पनि यसलाई ‘यही नै लोकको अन्त हो, यही नै लोक-विमुक्ति हो’ भनी भन्दछु ।

५- **संज्ञावेदयितनिरोध**- “ब्राह्मण हो ! फेरि भिक्षु, सर्वतो नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई अतिक्रम गरी, ‘संज्ञावेदयितनिरोध’ (= संज्ञा-द्वाराविदित हुने पनि निरोध) लाई प्राप्त गरी बस्छ । अनि प्रज्ञाद्वारा देखेपछि उसका आस्रवहरू परिक्षीण (नष्ट) हुन्छन् ।

ब्राह्मणहो ! यसलाई भन्दछन् कि 'भिक्षु, लोकमा न अल्भी, (लोकबाट) उत्तीर्ण भई लोकको अन्त्यमा पुगी, लोकको अन्त्यमा विहार गर्छ' ।”

X

X

X

६—तैर्तीय देवताहरू

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दक-निवापमा^२ बस्नु भएको थियो ।

त्यस समय केही नानातैर्तीय श्रावक^३ देवपुत्रहरू— जस्तै— असम, सहलि^४, नीक^५, आकोटक, वेगढभरि^६ तथा माणवगारिय^७— रात बितिसकेपछि, उत्तम वर्णलिई, सारा वेणुवन प्रकाशपारी,

१. सं. नि. I. पृ. ६४ : नानातिथियसावकसुत्तवाट, अ. क. I. पृ. ९९

२. कलन्दक (= Squireel, गिलहरी) बस्ने ठाउँ भएको हुँदा 'कलन्दक निवाप' भन्ने नाम रहन गएको हो । म. नि. अ. क. II. पृ. १११

३. कर्मवादी तैर्तीय श्रावकहरू । सं. अ. क. I. पृ. ९९

४. सिंहल र स्याममा : 'सहली' ।

५. सिंहल र रोमनमा: 'निङ्को', स्याममा : 'निको' ।

६. सिंहल र रोमनमा: 'वेटम्बरी' ।

७. सिंहलमा: 'मानवगारिय' ।

जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा उभिएका देवताहरूमध्येबाट असम देवपुत्रले पूरण काश्यपको बारेमा भगवानको सम्मुखमा यो गाथा (= श्लोक) सुनाए—

“इध छिन्दतमारिते, हतजानीसु कस्सपो ।
 न पापं समनुपस्सति, पुञ्जं वा पन अत्तनो ।
 स वे विस्सासमाचिक्खि, सत्था अरहति माननं’ति ॥”

अर्थ—

“यहाँ कसैलाई काटे पनि, मारे पनि, कुटे पनि (पूरण) काश्यपले उसमा कुनै पाप वा पुण्य देख्दैनन् । यिनले त्यस्तो कुरा, विश्वास दिलाई भन्छन्, अतएव उनलाई गुरु जस्तै सम्मान गर्नु योग्य छ ।”

२. मक्खली गोशाल

परिचय

जस्तै पूरण काश्यपको परिचयको सन्दर्भमा बुद्धभन्दा अगाडि क-कस्ता सिद्धान्तहरू र क-कस्ता तैर्तीयहरू थिए भन्ने कुराहरू माथि (पृ. ३) उल्लेख भए अनुसार यी मक्खली गोशालको परिचय अगाडि पनि ती कुराहरू यहाँ समावेश भएको संभन्नुपर्छ ।

मक्खली गोशाल

Dhamma.Digital

दाशकुलमा^१ जन्मेका मक्खली तेल हालेको माटोको गाग्रो लिई एकदिन आफ्ना मालिकसँग हिलोबाटोमा हिडिरहेको बेलामा आफ्नो मालिकले उनलाई “राम्रोसँग हिंड, लडलास् (मा खली’ति)” भनी भन्यो । अनि यी डराई डराई हिडिरहेको बेलामा प्रमादवश अचानक लडदा तेलको गाग्रो फुट्यो । उनी मालिकको डरले त्यहीँबाटै भागे । यसरी भागेको देखी समाउनकोनिमित्त पछि, पछि, दौडेको मालिकले

---

१. सुत्त. ति. अ. क. पृ. ३५३ : सभियसुत्तवण्णना ।

उनको धोतीको टुप्पो समात्यो । उनी कपडै छाडी निर्वस्त्रभई (अ-वेलको हुत्वा) फुत्केरै गए^१ ।

“चेल” शब्द, “चिल वासे, अच्छादने” भन्ने धातुबाट बनेको हो । यही धातुको अर्थ अनुसारनै निर्वस्त्रीलाई ‘अ-चेलक’ भनिएको हो ।

अनि उक्त दाशले सोही निर्वस्त्र-भेषलाई नै संन्यास ठाने । यिनका बाबु आमा को हुन् र कुन देश वा गाउँमा जन्मेका थिए भन्ने कुरा त्रिपिटक पालिसाहित्यमा कतै पनि उल्लेख भएको कुरा लेखकले पाउन सकेको छैन^२ । गौशाला (गोसाल) मा जन्मेकोहुँदा ‘गोसाल’ भन्ने यिनको दोस्रो नामकरण गरेको हो भनी अर्थकथाहरूले उल्लेख गरेका छन्^३ । अतः ‘माखलि इति = मक्खली’ र गोशालामा जन्मेको

१. दी. नि. अ. क. I. पृ. १०१ : सामञ्जससुत्तवण्णना; म. नि. अ. क. II. पृ. १९४ : चूलसारोपमसुत्तवण्णना ।

२. जैन ग्रन्थ ‘उवासक-दसाओ’ (पृ. १ मा) यिनी श्रावस्तीमा जन्मेको र यिनका बाबुको नाम मङ्गली र आमाको नाउँ भद्रा हुन् भन्ने उल्लेख भएको छ भनी D. P. P. II. पृ. ४०० मा समुल्लेख भएको छ ।

३. दी. नि. अ. क. I. पृ. १०१ : सामञ्जससुत्तवण्णना; म. नि. अ. क. II. पृ. १९४ : चूलसारोपमसुत्तवण्णना; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३५३ : सभियसुत्तवण्णना ।

कारणले यिनको नाम 'मक्खली गोशाल' भनिएको हो भन्ने कुरालाई पुष्ट्याइ गरिएको छ ।

पूरण काश्यप जस्तै यिनी पनि निर्वस्त्र (= अचेलक) भई, सोही जीवनलाई नै प्रव्रज्या ठानी बसे । उनी एक गाउँमा पुग्दा उनलाई गाउँलेहरूले स्वागतादि गरेका कुराहरू र ५०० शिष्यहरू समेत भएका कुराहरू माथि पूरण काश्यपको परिचयको 'पूरण काश्यप' भन्ने शीर्षक अन्तर्गत (पृ. ४) को कुरा जस्तै यहाँ पनि संभन्नुपर्छ ।

मक्खलीको दृष्टी

तल उल्लिखित मक्खली गोशालका सिद्धान्तहरू अध्ययनगर्दा यस्तो प्रतीत हुन्छ कि यिनी पूरण काश्यप भन्दा एक पाइला अघि बढेका छन् ।

पूरणले हिंसा, परदारगमन तथा दानादि कार्यलाई पुण्य र पाप भनी मान्दैनन् भने यिनी त कुनै पनि प्रकारका पुण्य र पापलाई नमान्ने मात्र होइनन् बल्कि मनुष्यको पुरुषार्थ, पराक्रमद्वारा पनि कुनै शुद्धि प्राप्त गर्न सकिंदैन भन्ने कुरामा विश्वस्तछन् । यसबारेमा टीकाटीप्पणीगर्दै दीर्घनिकाय अर्थकथा उल्लेखगर्छ- "मक्खलीले देव-ब्रह्मत्वादिलाई मात्र प्रतिक्षेप गरेका होइनन् बल्कि मनुष्यको

पुरुषार्थ र पराक्रमद्वारा पाउनसक्ने बुद्धत्वादिलाई समेत प्रतिक्षेप गर्छन् र जिनचक्र (= बुद्धोपदेश) लाई पनि प्रहार गर्छन्^१” इत्यादि ।

यिनको भनाई अनुसार संसारका कुनै पनि प्राणीले, कुनै पनि दानादि पुण्यकार्य गर्नुपर्दैन, ठूलो-स्यानो, छूत-अछूत, पण्डित-मुर्खादि सबै सत्वहरू ८० लाख साना-ठूला कल्पहरू संसारमा घुमीसकेपछि आपसे आप विशुद्ध हुन्छन् । प्राणीहरूका कर्महरू (भाग्य) लाई पाथीले भरेर राखेको जस्तै अथवा लटाइमा बेरी राखेको धागो जस्तै निर्माताले नाप-तौल गरीराखेको हुन्छ र कसैले पनि यसलाई घटबढ गर्न सक्दैन भन्ने इत्यादि कुराहरू नै उनको सिद्धान्तको सारांश हो । विशेष कुराहरूलाई त तल मूलसूत्रले उल्लेख गरेकै छ । त्यतैबाट पाठकहरूले बुझ्न सक्नेछन् । यस्तो सिद्धान्तलाई पनि अहेतुवाद, अक्रियावाद तथा नास्तिकवाद इत्यादि भन्न सकिन्छ । पूरण काश्यपले जस्तै यिनले पनि ‘छ अभिजाति’ भन्दछन् र कर्मवादी तथा एक वस्त्र^२ लगाउने निगण्ठहरूलाई, आफ्ना शिष्यहरू तथा अनुयायीहरूलाई भन्दा तल्लो तहमा राखेका छन्^३ । पूरणकै अनुगमन गर्दै यिनले पनि नन्दवत्सादि तीन पूर्वज प्राचार्यहरूलाई, श्रेष्ठोत्तम

१. दी. नि. अ. क. I. पृ. ११३ : सामञ्जसफलसुत्तवण्णना ।

२. दी. नि. अ. क. I. पृ. ११४

३. दी. नि. अ. क. I. पृ. ११४

जाति ठानेका छन् र पूरणले जस्तै कर्म र विपाकलाई पनि प्रतिक्षेप गछन् ।

सर्वज्ञताको दावी

जस्तै पूरण काश्यपले आफूलाई “सर्वज्ञ, सर्वदर्शी हुँ” भनी दावी गरे त्यस्तै यिनले पनि गरेका कुराहरू कोशलसंयुक्तको दहरसूत्रले^१ प्रष्ट गरेको छ । श्रावस्तीमा पुगी यिनले पनि पूरणले भैं “म सर्वज्ञ हुँ” भन्ने जस्ता कुराहरू आफ्ना अनुयायीहरूद्वारा कोशल राजाकहाँ भन्न पठाएका कुराहरू माथि पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत “सर्वज्ञ भनाउने कोशिस” भन्ने शीर्षकमा (पृ. ५) जस्तै यहाँ पनि सम्भन्नुपर्छ । सुत्तनिपातार्थकथामा^४ पनि यो कुरा उल्लेख भएको छ । तर लोकायतिक ब्राह्मणहरूले भने पूरण काश्यप र निगण्ठ-नाटपुत्रले मात्र सर्वज्ञताको दावी गरेका छन् भन्ने कुराहरू माथि (पृ. ६३ मा) उल्लिखित “म सर्वदर्शी हुँ” भन्ने शीर्षकले प्रष्ट गरेको छ ।

१. दी. नि. अ. क. I. पृ. ११६

२. दी. नि. अ. क. I. पृ. ११६

३. सं. नि. I. पृ. ६७, अ. क. I. पृ. १०३; वु. रा. पृ. १८६

४. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३५३ : सभियसुत्तवण्णना ।

ख्यातिप्राप्त सङ्गी गणाचार्य भन्ने बारेमा पनि पूरण काश्यप जस्तै यिनी पनि पाँच पाँचशय शिष्यहरू भएका नामी हुन् र साधुसम्मत पनि पाएका हुन्^१ । दीर्घनिकायको सामञ्जस्यसूत्रानुसार^२ जब, राजा अजातशत्रुले आफ्ना भारदारहरूसँग “कसको सत्संगत गर्नु बेशहोला ?” भनी सोधे तब मक्खली गोशालका भक्त एक अमात्यले “सङ्गी, गणाचार्य र ख्यातिप्राप्त मक्खली गोशालको सत्संगत गर्नु बेशहोला” भनी बताएको कुराबाट पनि प्रष्ट हुन्छ । यस सम्बन्धमा पनि माथि (पृ. ९ मा) पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत उल्लेख भए जस्तै यहाँ पनि सम्भन्तुपर्छ । यिनी पनि उमेरमा र प्रव्रज्यात्वमा बुद्धभन्दा जेठानै^३ थिए ।

मक्खलीको जीवनवृत्ती

मक्खली गोशालादि अचेलक (= नाङ्गासाधु) हरू बडो विकट जीवन बिताउँदा रहेछन् भन्ने कुरा मज्झिमनिकायको महा-

१. म. नि. II. पृ. २२५ : महासकुलदायिसुत्तं, अ. क. III. पृ. १६२; सं. नि. III. पृ. ३४१ : दहरसुत्तं; सुत्त. नि. पृ. ३४५ : सभियसुत्तं ।

२. दी. नि. I. पृ. ४१, अ. क. I. पृ. १०१

३. सुत्त. नि. पृ. ३४५-४६, अ. क. पृ. ३५३; बु. रा. पृ. १८७ : ‘स्यानो नसंभ’

सच्चकसूत्रमा^१ सच्चक निगण्ठपुत्रले “एते हि, भो गोतम ! अचेलका मुत्ताचारा हत्थापलेखना, न एहि भदन्तिका.....” इत्यादि भने अनुसार यी अचेलकहरू सर्वसाधारण मानिसहरूले भैं बसेर दिसा-पिसाप गर्दैनन्, बसेर पनि खाँदैनन् बरू उभिएरै दिसा-पिसाप गर्छन् र उभिएरनै खाना पनि खान्छन् । दिसागरेर धुँदैनन्?... । कसैले बोलाए पनि जाँदैनन्... गर्भिणीको हातबाट पनि खाना लिँदैनन्... माछा, मासु खाँदैनन् र मदचपान पनि गर्दैनन् । कहीले एक गाँस मात्र खाई एकै ठाउँमा बस्छन्,... कहीले सातगाँस खाई सात ठाउँमा बस्छन्... । कहीले मीठा मीठा उत्तम भोजनहरू पनि खान्छन् र शरीरलाई स्थूल पार्छन् । सँधै यस्तो चर्या गर्दैनन्, कुनै चर्याको निश्चित छैन भन्ने कुराबाट पनि प्रष्ट बुझ्न सकिन्छ ।

मक्खली पनि रिसाउँदथे

Dhamma.Digital

मक्खली गोशाललाई आफ्नै शिष्यहरूले आफूलाई अनादर गरेका, गालिगरेका तथा दोषारोपणगरेका कुराहरू यत्रतत्र मूलल सूत्रहरूमा समुल्लेख भएको पाइने भैं अन्य परिव्राजकहरूका प्रश्नका उत्तरहरू दिन नसक्दा सर्वज्ञ भनाउने मक्खली पनि रिसाएका कुराहरू सूत्रहरूबाट प्रमाणित नभएका होइनन् ।

१. I. पृ. २९२

२. म. नि. अ. क. II. पृ. ३६ : महासीहनादसुत्तं ।

जस्तै— सुत्तनिपातको सभियसूत्रानुसार^१ सभिय परिव्राजकको प्रश्नको उत्तर दिन नसक्दा उनी रिसाएका कुरा सभिय परिव्राजकले नै प्रष्ट शब्दमा बताएका छन् ।

महासकुलदायिसूत्रानुसार^२ एक दिन आफ्ना शिष्यहरूलाई संभाउंदा पनि संभाउन नसकी टाउकोमा हातराखी रुँदा पनि मुक्तहुन नसकेका कुराहरू माथि (पृ. १३ मा) पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत “पूरण रिसाउंदथे” भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भए अनुसार यहाँ पनि सम्भन्नु पर्दछ ।

त्यस्तै महासच्चकसूत्रानुसार^३ सच्चक निगण्ठपुत्रले बुद्धको प्रशंसा गरी “अरू तैर्तीयहरू रिसाउंछन्...” भनी बुद्धलाई सुनाएका कुराहरू माथि (पृ. १३ मा) उल्लेख भए अनुसार यहाँ पनि दोह्याएर पढ्नुपर्छ ।

यतिमात्र होइन मज्झिमनिकायकै सन्दकसूत्रानुसार^४ सन्दक परिव्राजकले आयुष्मान् आनन्दलाई “इमे पनाजीवका

१. पृ. ३४५, अ. क. पृ. ३५३

२. म. नि. II. पृ. २२६, अ. क. III. पृ. १६३

३. म. नि. I. पृ. ३०८, अ. क. II. पृ. २४४

४. II. पृ. २२३, अ. क. III. पृ. १६१

पुत्रमताय पुत्रा अत्तानं चेव उक्कंसेन्ति, परे च वम्भेन्ति...अर्थात् यी आजीवक^१ (= नाङ्गा साधु) हरू- जो मृतपुत्रका माताका सन्तानहरू हुन्- यिनीहरूले आफ्नो बयान गर्छन् र अर्काको निन्दा गर्छन्...” भनी सुनाएकोवाट पनि मक्खलीहरू आफ्नै मात्र बयानगरी, अर्काको निन्दा उपहास गर्दा रहेछन् भन्ने कुरा प्रष्टसँगै बुझिन्छ ।

X X X

राजगृह नगरमा भगवान बुद्ध सहित अन्य छवटै तैर्तीयहरूले वर्षावास बिताएका कुराहरू माथि (पृ. २० मा) नै उल्लेख भइसकेको छ ।

त्यससमय राजगृह नगरका सेठले रक्तचन्दनको भिक्षा-पात्र बनाई बाँसमा भुङ्ड्याई “अरहत् भनाउनेहरूले लिएर जाऊन्” भनी राखेको बेलामा मक्खली गोशाल पनि पूरण काश्यपले भैं लिन गएका थिए । त्यसपछि बुद्धसँग ऋद्धिप्रातिहार्य देखाउनेमा यिनले पनि दावी गरेका थिए भन्ने इत्यादि कुराहरू सबै माथि (पृ. १८ मा) पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत “ऋद्धिप्रातिहार्य देखाउने दावी” भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भएवमोजिम यहाँ पनि उल्लेख भएको सम्झनुपर्दछ ।

१. “आजीवकाति नग्गसमणको”- म. नि. अ. क. I. पृ. १३७ :

अनङ्गणसुत्तवण्णना ।

त्यस्तै यिनीहरूले भनेका कुराहरू बमोजिं यिनीहरूले साक्षात्कार गरेका छन् वा छैनन् भनी सकुलदायी परिव्राजक, पिङ्गलकोच्छ ब्राह्मण तथा सुभद्र परिव्राजकहरूले बुद्धसँग सोधेका कुराहरू पनि माथि (पृ. १४ मा) पूरण काश्यपकै परिचय अन्तर्गत “नैर्याणिक छ के ?” भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भए बमोजिम यहाँ पनि समावेश भएको सम्भक्तु पर्दछ ।

परलोक भएका आफ्ना शिष्यहरूका सम्बन्धमा फलाना, फलाना ठाउँमा उत्पन्नभए भन्ने कुरा पूरण काश्यपले जस्तै मक्खली गोशालले पनि भन्दछन् भनी वत्सगोत्र परिव्राजकले नै बताएका छन् ।

मक्खलीको बारेमा जुन कुरा भगवान बुद्धले टिप्पणी गर्नुभएको छ, सो कुरा तल उल्लिखित “निकृष्ट मक्खली” तथा “मानिसहरूका जाल” भन्ने शीर्षकको मूल सूत्रहरूबाटै पाठकहरूले अवबोध गर्न सक्नेछन् ।

मक्खली गोशाल सम्बन्धी अरू कुराहरू तल संग्रहित सूत्रहरूले नै स्वयं बताएका छन् ।

X

X

X

१-मक्खली गोशाल-वाद

“भन्ते ! यहाँ, म^१ एकदिन जहाँ मक्खली गोशाल थिए त्यहाँ गएँ^२ । त्यहाँ पुगेपछि मक्खली गोशालसँग सम्मोदन गरें । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसें । भन्ते ! अनि, एक छेउमा बसेको मैले मक्खली गोशालसँग यस्तो सोधेँ-

“भो गोशाल ! यहाँ, विविधप्रकारका शिल्पीहरू छन् । जस्तै- माहुतेहरू^३... गणितज्ञहरू तथा अरू पनि विविध प्रकारका शिल्पीहरू छन् । तिनीहरूले यसै जीवनमा आफ्ना शिल्प-फलहरूद्वारा जीविका गर्छन् । तिनीहरूले आफ्ना शिल्प-फलद्वारा यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले आफूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पार्छन् । आमा-

---

१. यस सूत्रमा अजातशत्रु राजाले आफू मक्खली गोशालकहाँ गई उनीसँग आफूले प्रश्नहरू सोधेका कुराहरू सोधेका कुराहरू भगवानलाई बताउँदै छन् । अतएव यहाँ ‘म’ भनेको राजा अजातशत्रु हुन् । यो सूत्र दीर्घनिकायको ‘सामञ्जससुत्त’ बाट उद्धृत गरिएको हो ।

२. दी. नि. I. पृ. ४६ : सामञ्जससुत्त, अ. क. I. पृ. ११३

३. माथि पृ. ३५ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

बाबुहरूलाई पनि सुखी र आनन्दित तुल्याउछन् । पुत्र-दारहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछ्छन् । साथी-मित्रहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछ्छन् । उनीहरूले उँभो लागेका श्रमण-ब्राह्मणहरूलाई स्वर्गीय सुखविपाकी, स्वर्गगामी- दान दक्षिणा अर्पित गर्छन् । ‘भो गोशाल ! के तपाईंले पनि यस्तैगरी यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्जस्य^१ (= सामान्यफल=आफैले जान्नुपर्ने) देखाउन सक्नु हुन्छ ?’

संसार सुद्धि

“भन्ते ! यस्तो सोध्दा मक्खली गोशालले मलाई यस्तो जवाफ दिए—

‘महाराज ! (१) सत्वहरू संक्लिष्ट हुनाको कुनै हेतु छैन, कुनै प्रत्यय छैन; विना हेतुले, विना प्रत्ययले सत्वहरू संक्लिष्ट हुन्छन् । (२) सत्वहरू शुद्धि हुनाको पनि कुनै हेतु छैन, कुनै प्रत्यय छैन; विना हेतुले, विना प्रत्ययले नै सत्वहरू विशुद्धि हुन्छन् । (३) आफूले गरेर पनि (विशुद्ध) हुन्न (नत्थिअत्तकारे), अर्काले गरेर पनि (विशुद्ध) हुन्न (नत्थिपरकारे); (४) पुरुषार्थद्वारा पनि (विशुद्ध) हुन्न, (५) पुरुषको शक्तिद्वारा पनि (विशुद्ध) हुन्न, पुरुषको पराक्रमद्वारा पनि

१. ‘सामञ्जस्य’ शब्दको अर्थबारे माथि पृ. ३६ को पादटिप्पणीमा उल्लेख गरिसकेको छु ।

(विशुद्ध) हुन्न^१, (६) सबै सत्वहरू^२, सबै प्राणीहरू^३, सबै भूतहरू^४, तथा सबै जीवहरू^५ आफ्ना वशमा छैनन्, स्वाभाविकरूपले जहाँ जहाँ जानुपर्ने हो त्यहाँ त्यहाँ गई छ- अभिजातिहरू^६ अन्तर्गत सुख दुःखको अनुभव गर्छन् । (७) प्रमुख योनिहरू चौधलाख छयसट्टी शय (१४, ६६,०००) छन् । (८) पाँचशय कर्महरू छन्, (९) पाँच

-
१. यस्तै कुरा सं. नि. II. पृ. ४२२ : हेतुसुत्तमा पनि छ, अ. क. II. पृ. २४८
  २. मक्खलीको सिद्धान्त अनुसार सबै पशुहरूलाई 'सत्व' भन्दछन् । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११३
  ३. मक्खलीको सिद्धान्त अनुसार एक इन्द्रिय र दुइ इन्द्रिय भएका प्राणीहरूलाई 'प्राणीहरू' भनिएको छ । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११३ तृण वृक्षादिहरूलाई एक इन्द्रिय प्राणी भनी मान्दछन् । महा. व. पा. पृ. २०८
  ४. सबै अण्डज प्राणीहरूलाई 'भूत' भनी अन्य तैर्थीयहरू भन्दछन् रे । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११३
  ५. धान, जौ, गहुँ आदि अन्नहरूमा जीव छ भन्ने धारणा अन्य धर्मावलम्बीहरूले राख्ने भएको हुँदा यसैलाई 'जीव' भनिएको हो । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११३
  ६. हेर पृ. ४० मा । (छ-अभिजाति)

कर्महरू छन्^१ (१०) तीन कर्महरू छन्, तथा (११) कर्म र अर्धकर्म^३ पनि छन् । (१२) बयसट्टी प्रतिपदाहरू छन्, (१३) बयसट्टी अन्तर कल्पहरू^४ छन्, (१४) छ अभिजातिहरू^५ छन्, (१५) आठ पुरुषभूमिहरू^६ छन् । (१६) उनन्वास शस आजीवक व्रतहरू, (१७)

१. अन्य तैर्थीयहरूमा पनि कसैले पञ्चेन्द्रियलाई 'पाँचकर्म' भन्छन् रे । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११४

२. काय, वाक्, चित्तलाई तीनकर्म भनिएको रे । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११४

३. काय र वचनलाई 'कर्म' र मन-कर्मलाई 'अर्ध-कर्म' भनी भन्दछन् रे । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११४

४. एक कल्पमा चौसट्टी अन्तर कल्पहरू हुन्छन् । तर यिनले दुइ कल्पहरू थाहा नपाई बयसट्टी कल्पहरूमात्र उल्लेख गरे । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११४

५. हेर माथि पृ. ४० मा ।

६. (१) मन्दभूमि, (२) खिडडा भूमि, (३) वीमंसन भूमि, (४) उजुगत भूमि, (५) सेख भूमि, (६) समण भूमि, (७) जिन भूमि र (८) पर्णभार भूमिलाई अन्य धर्मावलम्बीहरूले 'आठ पुरुष भूमि, भनी भन्दछन् । यसको अर्थ यसप्रकार छ—

उनन्वास शय परिव्राजक प्रब्रज्याहरू, (१८) उनन्वास शय नाग-
वासहरू छन् । (१९) वीसशय इन्द्रियहरू, (२०) तीसशय नर्कहरू,
(२१) छत्तीस रज धातुहरू (= धूलो लाग्ने ठाउँहरू) छन् । (२२) सात
संज्ञीगर्भहरू^१ (= सचेतन गर्भहरू) (२३) सात असंज्ञी (= अचेतन)

जन्मेदेखि सातदिनसम्मलाई 'मन्द-भूमि', दुर्गतिबाट आएका,
जन्मेपछि धेरै रुन्छन् तथा सुगतिबाट आएका हाँस्छन्- यही रुने र
हाँस्ने अवस्थालाई 'खिड्डा भूमि', आमा-बाबुहरूले हातसमाती
हिडाउने अवस्थालाई 'वीमंसन-भूमि', पैदल हिड्न सक्ने अवस्थालाई
'उजुगत भूमि', शिक्षा सिक्ने अवस्थालाई 'वीमंसन-भूमि', पैदल
हिड्न सक्ने अवस्थालाई 'उजुगत भूमि', शिक्षा सिक्ने अवस्थालाई
'सेख-भूमि', घरछाडी प्रव्रजित हुने अवस्थालाई 'समण-भूमि'
आचार्यको सत्संगत गरी ज्ञान प्राप्त गर्ने अवस्थालाई 'जिनभूमि', र
भिक्षु पर्णक तथा जिनहरूबाट कुनै कुरा सुन्न नपर्ने अवस्थालाई
'पर्णक-भूमि' (= पर्णक-भूमि) भनी- यिनै आठ अवस्थालाई अन्य
धर्मावलम्बीहरूले 'अष्ट पुरुष-भूमि' भन्दछन् । दी. नि. अ. क. I. पृ.
११४; सं. नि. अ. क. II. पृ. २५०

१. उँट, गाई, गधा, बाखा, पशु, मृग आदिलाई मक्खली गोशालले
'सात संज्ञी गर्भ' भन्दछन् । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११४

. . . . .

गर्भहरू^१ (२४) सात निर्ग्रन्थी गर्भहरू^२ छन् । (२५) सात देवहरू, (२६) सात मनुष्यहरू, (२७) सात पिशाचहरू छन् । (२८) सात दहहरू^३, (२९) सात महाग्रन्थी (पवुट) हरू, सात स्यानाग्रन्थी (पवुट) हरू छन् । (३०) सात महाप्रतापहरू, सात शय स्याना प्रपातहरू छन् । (३१) सात महास्वप्नहरू, सातशय स्याना स्वप्नहरू छन् । (३२) असीलाख साना-ठूला कल्पहरू^४ सम्म संसारमा घुमी-फिरी

-
१. चामल, जौ, गहुँ, मूगी, कङ्क, वरक र कोदो आदिलाई उनी 'सात असंजीभर्ग' भन्दछन् । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११४.
  २. गाँठा भएका वस्तुहरूमा हुने गर्भहरू । जस्तै- उखूको गाँठो, बाँसको गाँठो र वेतको गाँठो इत्यादि । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११५.
  ३. सातवटा ठूला दहहरू, जस्तै- (१) कर्णमण्ड, (२) रथकार, (३) अनोतप्त, (४) सिंहप्रताप, (५) तियगल, (६) मुचलिन्द्र तथा (७) कुणालक । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११५.
  ४. कुनै एक महासरोवरबाट शयवर्षको एक पटक कुशाग्रद्वारा एक बिन्दु पानी भिकी यसैक्रमद्वारा त्यस सरोवरको पानी सातपटकसम्म सिद्धिने अवस्थालाई एक महा (= ठूलो कल्प) भन्दछन् । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११५; म. नि. अ. क. III. पृ. १५९ : सन्दकसुत्तवण्णना ।

मूर्ख तथा पण्डितहरूले दुःखको अन्त गर्न सक्छन् । (३३) फेरि त्यहाँ यो शीलद्वारा, यो व्रतद्वारा अथवा यो ब्रह्मचर्यद्वारा मैले अपरिपक्व कर्मलाई परिपक्व गर्नेछु । अथवा परिपक्व कर्मलाई भोग गरेर पार लगाउनेछु भन्ने पनि हुन सक्दैन । (३४) द्रोण (= पाथी) ले नापि राखेको जस्तै नापिराखेको यस संसारको सुख-दुःखलाई घटी-बढी गर्न सकिन्न, न उच्च-नीच (= ठूलो-सानो) पार्न नै सक्छन् । जस्तै- बेरिराखेको धागोको डल्लो छाडिदिँदा, धागोको प्रमाण भएसम्म मात्रा जान्छ, त्यस्तै- मूर्ख र पण्डितहरूले (संसारमा) घुम-फिर गरेर मात्र दुःखको अन्त गर्नेछन् ।^१

“भन्ते ! मैले मक्खली गोशालसँग यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्ज-फलको कुरा सोध्दा उनले मलाई ‘संसार-शुद्धि’ को कुरा सुनाए । जस्तै, कसैले कसैसँग आँपको कुरा सोध्दा लौकाको कुरा बताए भैं वा लौकाको कुरा सोध्दा आँपको कुरा बताए भैं मक्खली गोशालले मलाई यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्ज-फलको कुरा सोध्दा ‘संसार-शुद्धि’ को कुरा बताए ।

“भन्ते ! अनि मेरो मनमा यस्तो लाग्यो- ‘म जस्ता (राजा) ले, आफ्नो राज्यमा बस्ने श्रमण ब्राह्मणलाई कसरी असन्तुष्ट पारूँ !’

---

१. यस्तै कुरा सं. नि. II. पृ. ४२३ : महादिद्विसुत्तमा पनि छ, अ. क. II. पृ. २४९; म. नि. II. पृ. २१५ : सन्दकसुत्तं ।

“भन्ते ! यति सोची मैले मक्खली गोशालको भाषणलाई न त अभिनन्दन गरें, न त आक्रोश नै । बल्कि अभिनन्दन पनि नगरी, आक्रोश पनि नगरी— असन्तुष्ट भएर पनि असन्तुष्टिको भाव प्रकट नगरी— उही वचन ‘सारहो’ भनी ग्रहण नगरी, उनले भनेको कुरालाई मनमा नराखी म आसनबाट उठी फर्केर आएँ ।”

२-तैर्तीय देवता

यस्तो मैले सुनेँ ।

एक समय भगवान राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दक निवापमा वस्नुभएको थियो ।

त्यस समय केही नानातैर्तीय श्रावक देवपुत्रहरू, जस्तै- असम सहलि, नीक, आकोटि, वेगढभरि तथा माणवगरिय- रात वितिसकेपछि, उत्तम वर्ण लिई, सारा वेणुवन प्रकाश पारी, जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि, भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका ती देवताहरूमध्येबाट सहलि भन्ने देवपुत्रले मक्खली गोशालको बारेमा भगवानको सम्मुखमा यस्तो थाथा (=श्लोक) सुनाए-

“तपोजिगुच्छाय सुसंवृतत्तो,
वाचं पहाय कलहं जनने ।

---

१. सं. नि. I. पृ. ६४ : नानातिथियसावकसुत्तं वाट अ. क. I. पृ. ९९

समो सवज्जा विरतो सच्चवादी,
न^१ हि नून तादिसं करोति^१ पापं ति ॥”

अर्थ—

“तपश्चर्याको जुगप्सावाट सुसंयत हुने, जनतासँग कलह हुने वाचालाई त्याग्ने, शान्त, दोष रहित तथा सत्यवादी— त्यस्ता (मक्खली) ले निश्चयनै पाप गर्दैनन् ।”

---

१. सिंहल र स्याममा: ‘न ह नून तादी पकरोति’ ।

३—निकृष्ट मक्खली

‘भिक्षुहो ! जस्तै धागोले बनाएको कपडाहरूभन्दा रौले बनाएको कम्बल निकृष्ट (= कमसल) देखिन्छ; भिक्षुहो ! रौले बनाएको कम्बल ठण्डामा ठण्डै, गरममा गरम तथा दुर्वर्ण, दुर्गन्ध, दुःखस्पर्शी हुन्छ; भिक्षुहो ! त्यस्तै जति पृथक् श्रमण-ब्राह्मणहरूका वाद (= मत) हरू छन्; ती मध्ये मक्खलीवाद (= मत) निकृष्ट (= कमसल) देखिन्छ । भिक्षुहो ! मूर्ख मक्खली यस्तो वादी (= मतावलम्बी) छन्, यस्तो दृष्टिक (= पूर्वाग्रही) छन्— ‘कर्म छैन, क्रिया छैन, पराक्रम छैन’ ।

१— “भिक्षुहो ! अतीत समयमा जो ती अरहन्त सम्यक् सम्बुद्धहरू भइसके ती भगवानहरूको पनि कर्म-वाद नै थियो; क्रिया वाद नै थियो; पराक्रम वाद नै थियो । भिक्षुहो ! मूर्ख मक्खलीले ‘कर्म छैन; क्रिया छैन; पराक्रम छैन’ भनी उहाँहरूलाई पनि प्रतिक्षेप गर्छन् ।”

२— “भिक्षुहो ! अनागत समयमा जो ती अरहन्त सम्यक् सम्बुद्धहरू हुने छन्, ती भगवानहरूको पनि कर्म-वाद नै हुनेछ,

---

१. अं. नि-३, पृ. २६६ : केसकम्बलसुत्त, अ. क. I. पृ. ४६२

क्रिया वाद नै हुनेछ, पराक्रम वाद नै हुनेछ । भिक्षुहो ! मूर्ख मक्खलीले 'कर्म छैन, क्रिया छैन, पराक्रम छैन' भनी उहाँहरूलाई पनि प्रतिक्षेप गर्छन् ।”

३- “भिक्षुहो ! वर्तमान समयमा म पनि अरहन्त सम्यक् सम्बुद्ध हुँ । म पनि कर्म-वादी, क्रिया वादी पराक्रम-वादी हुँ । भिक्षुहो ! मूर्ख मक्खलीले 'कर्म छैन, क्रिया छैन, पराक्रम छैन' भनी मलाई पनि प्रतिक्षेप गर्छन् ।

“भिक्षुहो ! जस्तै नदीको सुखमा (धारमा) जाल विच्छयाइ राख्दा धेरै माछाहरूकोनिमित्त अहित, दुःख, कष्ट, तथा पीडा हुन्छ; भिक्षुहो ! त्यस्तै धेरै मानिसहरूका अहितकानिमित्त, दुःखकानिमित्त, कष्टकानिमित्त तथा पीडाकोनिमित्त मूर्ख मक्खली लोकमा मनुष्यहरूका जाल भैं जन्मेको जस्तो लाग्छ ।”

Dhamma.Digital

X

X

X

४—मानिसहरूका जाल

“भिक्षुहो ! म त्यस्तो कुनै पुरुष देखिन जो धेरै देवमनुष्य र धेरै मानिसहरूका अहितकानिम्ति, असुखकानिम्ति, अनर्थकानिम्ति तथा दुःखकानिम्ति प्रतिपन्न छ— जस्तो मूर्ख **मक्खली**^१ । भिक्षुहो ! जस्तै— नदीको मुखमा (धारमा) जाल विच्छयाइ राख्दा धेरै माछाहरूकोनिम्ति अहित, दुःख, कष्ट तथा पीडा हुन्छ, भिक्षुहो ! त्यस्तै— धेरै मानिसहरूकानिम्ति अहित, दुःख, कष्ट तथा पीडाकोनिम्ति जाल भैं मूर्ख **मक्खली** यो लोकमा जन्मेको जस्तो लाग्छ ।”

Dhamma.Digital

---

१. अं. नि-१. पृ. ३४ : (ग) एकधम्मपालि, अ. क. I. पृ. २६१

३. अजित केशकम्बल

परिचय

पूरण काश्यप र मक्खली गोशालहरू बुद्धभन्दा अगाडि नै त्यसबखतको भारतमा भएजस्तै अजित केशकम्बल^१ पनि थिए । यिनी पनि छ-तैर्तीय गणाचार्यहरूमध्येका एक हुन् ।

अजित उनको नाम हो । मानिसहरूको केशको कम्बल बनाई लगाउने भएको हुँदा यिनलाई केशकम्बल अथवा केशकम्बली भनिएको हो । पछि यी दुवै नाम जोडी 'अजित-केशकम्बल' भनी भनिएको हो^२ ।

यिनी, कहाँ जन्मे र यिनका बाबु आमाको नाम के हो

---

१. म. नि. अ. क. II. पृ. १९५ : मा 'केशकम्बली' भन्ने उल्लेख भएको छ ।

२. दी. नि. अ. क. I. पृ. १०१ : सामञ्जसफलसुत्तवण्णना; म. नि. अ. क. II. पृ. १९५ : चूलसारोपमसुत्तवण्णना; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३५३ : सभियसुत्तवण्णना ।

भन्ने कुराको उल्लेख भएको लेखकले पालिसाहित्य त्रिपिटकमा भेट्टाउन सकेको छैन ।

पूरण काश्यप जस्तै यिनी पनि नामी तथा ख्यातिप्राप्त थिए भन्ने कुरा राजा अजातशत्रुले आफ्ना भारदारहरूसँग “कसको सत्संगत गर्नु बेश होला ?” भनी सोध्दा अजित केशकम्बलका भक्त एक अमात्यले “अजित केशकम्बलको सत्संगत गर्नु बेश होला” भनी विन्ति गरेबाट पनि सो कुरालाई पुष्ट्याई गर्न सकिन्छ^१ । अरू जम्मै कुराहरू माथि (पृ. ९) पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत “सङ्घी गणाचार्य” भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भएको जस्तै यहाँ पनि संभन्नु पर्दछ ।

सर्वज्ञताको दावीको बारेमा, वयोवृद्धको बारेमा, रिसाउने बारेमा, नैर्याणिकताको बारेमा, ऋद्धि प्रातिहार्य देखाउने बारेमा तथा शिष्यहरू-द्वारा अपमानित भएको बारेमा माथि पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत तत् तत् विषय सम्बन्धी उल्लेख भएजस्तै यहाँ पनि संभन्नु पर्दछ ।

यिनको सिद्धान्तको बारेमा मूल सूत्रको अध्ययन गर्दा लेखकलाई यस्तो लाग्छ कि यिनी पूरण काश्यप र मक्खली गोशालभन्दा अझ एक कदम अगाडि बढेका छन् । हुन त माथि गएका पूरण काश्यपादिहरू पनि नास्तिकवादकै हुन् । तर अजित केशकम्बलले जस्तै उनीहरूले इहलोक र परलोकलाई प्रष्ट शब्दमा निषेध भने

१. दी. नि. I. पृ. ४१ : सामञ्जसलसुत्तं, अ. क. I. पृ. १०१

गरेको देखिदैन। यिनले त प्रष्ट शब्दमै “इहलोक र परलोक छैन” भनी भनेका छन् र “दान-धर्म भनेको मूर्खहरूले प्रज्ञापन गरेका हुन्, यो लोक र परलोकलाई जान्नसक्ने कुनै पुरुष हुन सक्दैन; आमा बाबु भन्ने पनि छैनन्, इहलोक पनि छैन, परलोक पनि छैन तथा मरणपछि पनि केही छैन” इत्यादि भनेका छन्।

दीर्घनिकाय अर्थकथानुसार^१ यिनलाई पनि अकर्मवादी, अक्रियावादी, अहेतुवादी तथा नास्तिकवादी भन्दछन्। यिनका जस्ता सिद्धान्त भएका साधु सन्यासीहरू बुद्धगयामा मात्र होइन अपितु अधि पनि थिए भन्ने कुराहरू पालि साहित्यको त्रिपिटक अध्ययनद्वारा ज्ञात हुन्छ। बुद्धयुगभन्दा धेरै धेरै अधि जातकयुगमा पनि यस्ता नास्तिक-दर्शनहरू थिए भन्ने कुरा महाबोधिजातक^२ र महानारद-जातक^३ बाट पनि सिद्ध हुन्छ^४। त्यस युगमा पनि बोधिसत्वले^५

१. दी. नि. अ. क. I. पृ. ११६ : सामञ्जसफलसुत्तवण्णना।

२. जा. पा. II. पृ. ५१, अ. क. VI. पृ. ९९

३. जा. पा. II. पृ. २६८, अ. क. VII. पृ. १९४

४. बुद्ध समयका अन्य तैर्थायहरूका विभिन्न दर्शनहरूका कुराहरू जान्न जिज्ञासुहरूले डा. वरुवाका 'Pre-Buddhistic Philosophy' र महापण्डित राहुल सांकृत्यायनका 'दर्शन-दिग्दर्शन' हेर्नु उचित हुनेछ।

५. बुद्ध हुनको निमित्त आवश्यक पारमी-धर्महरू पूरा गर्दै संसारमा जन्म लिने सत्वलाई 'बोधिसत्व' भन्दछन्।

त्यस त्यस सिद्धान्तहरूलाई हेतुसहित, कारणसहित खण्डन गर्नु भएको थियो । दीघनिकायको^१ पायासिराजञ्ज सूत्रानुसार पायासि राजाको यस्ता दृष्टि (= विश्वास) लाई विशिष्ट धर्मकथिक कुमार काश्यप महास्थविरले अनेक उदाहरण देखाई पायासी राजालाई त्यस मिथ्या-दृष्टिबाट मुक्त गराउनु भएको कुरा उक्त सूत्रमा समुल्लेख भएको छ ।

सबभन्दा आश्चर्य लाग्दो कुरा के छ भने त्यसरी “इहलोक र परलोक छैन, आमा बाबु पनि छैनन्” भन्ने अजित केशकम्बलले पनि “परलोक प्राप्त आफ्ना शिष्यहरूमध्ये फलाना, फलाना गतिमा पुगे” भन्दछन् भनी वत्सगोत्र परिव्राजकले भनेका कुरा कुतूहलसूत्रमा^२ समुल्लेख भएको पाइन्छ । यो कुरा तल वत्सगोत्र परिव्राजकको संग्रहमा उल्लेख भएको छ । यस सम्बन्धमा चिन्तकहरूले मूल सूत्रहरू तथा अर्थकथाहरू गम्भीर रूपले अध्ययन गरी चिन्तन गर्नु योग्य छ । नानातिथिसावकसुत्त^३ मा पूरण, मक्खली, प्रकुध तथा नाटपुत्रका भक्त देवपुत्रहरूका नामहरू उल्लेख भएका पाइन्छन् तर अजित-केशकम्बल र सञ्जय बेलट्टपुत्रहरूका नामहरू उल्लेख भएको पाइँदैन ।

---

१. II. पृ. २३६, अ. क. II. पृ. ५८४

२. सं. नि. III. पृ. ३४१, अ. क. III. पृ. १०६

३. सं. नि. I. पृ. ६४, अ. क. I. पृ. ९९

भिन्नाभिन्नै अजितहरू

पालि साहित्य त्रिपिटकमा भेटिएका केही अजित नाम भएकाहरू यसप्रकार छन्—

(१) अजित (ब्राह्मण)— उहाँ जातकयुगका बोधिसत्व हुनुहुन्छ । उहाँले सोभित बुद्ध भगवानको उपदेश सुनी उहाँको शरणमा गई बुद्ध सहित भिक्षु सङ्घलाई महादान दिनु भएको थियो । सोभित बुद्धले अजित ब्राह्मणलाई “तिमी भविष्यमा बुद्ध हुनेछौं” भनी भविष्यवाणी गर्नु भएको थियो । जा. अ. क. I. पृ. ३१ : दूरेनिदानं ।

(२) अजित (भिक्षु)— उहाँ प्रातिमोक्ष विनय शिक्षापद उद्देशण गर्नमा दक्ष हुनुहुन्थ्यो । द्वितीय सङ्घायनाको समयमा उहाँलाई सङ्घले आसनहरूको व्यवस्था मिलाउने काममा नियुक्ति गरेको थियो । चुल्ल. व. पा. पृ. ४२८ : सत्तसतिकखन्धकं ।

(३) अजित (प्रत्येकबुद्ध)— उहाँ एकानब्बे (९९) कल्प अधिका हुनु हुन्छ । दासक स्थविरले त्यसबखत उहाँलाई एक आँप चढाएका थिए । थेर. गा. अ. क. I. पृ. ६८ : दासकत्थेरगाथा ।

(४) अजित (परिव्राजक)— यी गौतम बुद्ध समकालीन हुन् । एक दिन यिनी भगवानकहाँ गई “हाम्रा पण्डित भन्ने सब्रह्मचारीले पाँचशय (५००) जति चित्तका स्थान (कारण) हरू छन् भन्ने कुरा सोचेका छन्” भनी भन्दा; भगवानले यसै कारणलाई लिएर भिक्षु-

हरूलाई धर्मोपदेश गर्नु भएको थियो । अं. नि-१० पृ. २८७ : अजितसुत्तं, अ. क. II. पृ. ८५९

(५) अजित (ब्राह्मण)- एकतीस (३१) कल्प अघि यिनले सिखी बुद्धको परिनिर्वाण-मञ्चमा फूलहरू चढाई पूजा गरेका थिए । शाक्यमुनी बुद्धको समयमा यिनी चित्तपूजक स्थविरको नामले प्रसिद्ध थिए । थेर. अप. पा. पृ. २९७ : चित्तपूजकत्थेर अपदानं, अ. क. पृ. ४०४

(६) अजित (माणव)- कोशल राजाका पुरोहित बावरीय ब्राह्मणका सोह्र (१६) शिष्यहरूमध्ये प्रथम शिष्य हुने यिनै हुन् । (सु. नि. पृ. ४२१ : वत्थुगाथा, पारायनवग्गो) । आफ्ना गुरु बावरीयको आज्ञानुसार राजगृहको पाषाण-चैत्यमा गई यिनले भगवान बुद्धसँग प्रश्नहरू सोधेका थिए र बुद्धको उत्तर सुनी सन्तुष्ट भई उहाँकै शरणमा परी अरहन्त-फल साक्षात्कार गरेका थिए । सुत्त. नि. पृ. २६, ३२, ३५, ४२४, अ. क. पृ. ४६७; थेर. गा. अ. क. I. पृ. ७३ : अजितत्थेरगाथा; अप. पा. पृ. ४२१

(७) अजित (सेनापति)- यिनी लिच्छवीहरूका सेनापति हुन् । दीर्घनिकायको पाथिकसूत्रानुसार एक दिन भगवान बुद्ध, मल्लराज्यको अनुष्पिय (= अनुप्रिय) नगरमा भिक्षा जानुभन्दा अगाडि भग्गवोगोत्र (= भार्गवगोत्र) परिव्राजकको आराममा जानुभएको थियो । त्यसवेला प्रसंगवश भागेव परिव्राजकलाई सुनक्खत्त (= सुनक्षत्र) लिच्छवी पुत्रले भनेको कुरा लिएर पाथिकपुत्र (= पार्थिक पुत्र) अचेलकको बारेमा केही कुरा सुनाउँदै हुनुहुन्थ्यो ।

एक दिन, वैशालीमा पाथिकपुत्र अचेलकले बुद्धसँग ऋद्धिप्रातिहार्य देखाउने दावी गर्दै— “बुद्धले एउटा ऋद्धि देखाएमा मैले दुइवटा देखाउने छु.... इत्यादि” भन्दछन् भनी सुनक्षत्र लिच्छवीपुत्र (भिक्षु) ले भगवानलाई सुनाएका थिए र भगवानले “उनले त्यस्तो गर्न सक्ने छैनन्” भनी जवाफ दिनु भएको थियो । त्यस समय लिच्छवीहरूका सेनापति अजितको मृत्युपछि उनी त्रयस्त्रिंश देवलोकमा उत्पन्न भएका थिए । सो देवपुत्र आई भगवानलाई यस्तो सुनाए— “भन्ते ! पाथिकपुत्र अचेलक निर्लज्जी तथा मृषावादी हुन् । वृजी ग्राममा उनले मलाई ‘महा नर्कमा उत्पन्न भयो’ भनी भनेका थिए । किन्तु म महानर्कमा उत्पन्न हुनुको सट्टा त्रयस्त्रिंश देवलोकमा उत्पन्न भएको छु । भगवानसँग जुन ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाउँछु भन्ने उनको धारणा हो त्यसलाई नछाडिकन उनी भगवानको अगाडि कुनै हालतमा पनि आउन सक्ने छैनन्...।” दी. नि. III. पृ. १३ : पाथिकसुत्तं, अ. क. II. पृ. ५९७

(८) अजित— अनागतमा बुद्ध हुने मैत्रेय बुद्धको गृहस्थी अवस्थाको नाम हो । अना. वं. पृ. ४३, ४५, ५६ (D. P. P. I. पृ. ३७)

(९) अजित (केशकम्बल)— यिनकै कुरा यहाँ उल्लेख गरिएको छ । यिनी छ-तैर्तीय गणाचार्यहरूमध्येका एक हुन् । यिनी दान-पुण्य, आमा बाबु भन्ने छैन भन्दछन्, इहलोक र परलोक पनि मान्दैनन् तथा मृत्युपछि पनि केही छैन भन्दछन् ।

(१०) अजित (सूत्र)- यो सूत्र अङ्गत्तर निकायको दसकनिपातमा
छ । पृ. २८७

X X X

१—अजित केशकम्बलको मत

“भन्ते ! यहाँ, म^१ एक दिन जहाँ अजित केशकम्बल^२ थिए त्यहाँ गएँ^३ । त्यहाँ पुगेपछि अजित केशकम्बलसँग सम्मोदन गरेँ । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसेँ । भन्ते ! अनि, एक छेउमा बसेको मैले अजित केशकम्बलसँग यस्तो सोधेँ—

‘भो अजित ! यहाँ, विविधप्रकारका शिल्पीहरू छन् । जस्तै—
माहुतेहरू^४...गणितहरू तथा अरूहरू पनि विविधप्रकारका शिल्पीहरू छन् । तिनीहरूले यसै जीवनमा आफ्ना शिल्प-फलहरूद्वारा जीविका गर्छन् । तिनीहरूले आफ्ना शिल्प-फलद्वारा यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले

---

१. यहाँ ‘म’ भनेको अजातशत्रु राजा हुन् । आफू अजित केशकम्बलकहाँ गई उनीसँग प्रश्न सोधेका कुराहरू भगवानलाई सुनाउँदै छन् ।

२. रोमनमा: ‘केश कम्बली’ ।

३. दी. नि. I. पृ. ४८ : सामञ्जसफलसुत्तंवाट, अ. क. I. पृ. ११५

४. माथि पृ. ३५ मा उल्लेख भएको जस्तै दोहऱ्याएर पढ्नु ।

आफूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछ्छन् । आमा-बाबुहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछ्छन् । पुत्र-दारहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछ्छन् । साथी-मित्रहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछ्छन् । उनीहरूले उँभो लागेका श्रमण-ब्राह्मणहरूलाई स्वर्गीय सुख-विपाकी, स्वर्गगामी-दान दक्षिणा अर्पित गर्छन् । भो अजित ! के तपाईंले पनि त्यस्तैगरी यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्ज-फल^१ (= सामान्य फल, आफैले जान्नुपर्ने) देखाउन सक्नु हुन्छ ?'

नास्तिक (= उच्छेद) वाद

“भन्ते ! यस्तो सोध्दा अजित केशकम्बलले मलाई यस्तो जवाफ दिए—

‘महाराज ! (१) न दानको फल छ, न यज्ञको फल छ, न होमको फल छ । (२) सु-कृत्य दुष्कृत्य कर्महरूको विपाक-फल पनि छैन । (३) यो लोक पनि छैन, परलोक पनि छैन । (४) आमा पनि छैन, बाबु पनि छैन । (५) औपपातिक (= च्यूत भएर फेरि उत्पन्न हुने) सत्वहरू पनि छैनन् । (६) यो लोकमा त्यस्ता कुनै श्रमण वा ब्राह्मणहरू पनि छैनन् जसले सम्यक् रूपले नैर्याणिक (= मोक्ष) मार्गमा गमन गरी, यो लोक र परलोकलाई साक्षात्कार गरी केही भन्न सक्नु (७) चातुर्महाभौतिकद्वारा^२ बनिएको यो पुरुषको जब मरण

१. ‘सामञ्ज-फल’ शब्दको अर्थबारे माथि पृ. ३६ को पादटिप्पणीमा उल्लेख गरिसकेको छु ।

२. पृथ्वी, आप, तेज (= शीतोष्ण), वायु— यी चार तत्वलाई ‘चतुर्महा-भूत’ भन्दछन् ।

हुन्छ तब पृथ्वी धातु, पृथ्वी समूहमा पुग्छ, जान्छ; आप (= पानी) धातु, आप-समूहमा पुग्छ, जान्छ; तेज-धातु, तेज समूहमा पुग्छ, जान्छ; वायु-धातु, वायु-समूहमा पुग्छ, जान्छ; इन्द्रियहरू (= मन सहित) आकाशतिर लाग्छन् । (८) मृत शरीरलाई आसन सहित पञ्चम पुरुषले^१ लैजान्छन्, श्मशानसम्म उसको 'पदचिन्ह'^२ देखिन्छ । परेवाको (सेतो) जस्तो वर्ण भएका उसका हाडहरू सबै आहुतिमा भष्म हुन्छन् । (९) दान भनेको दिने (मूर्ख) हरूले बनाइ राखेका हुन् । ज-जसले दानको फल छ (अस्ति) भनी बताउँछन् उनीहरूका कुरा खेतो हो, भूटो हो, उनीहरूका कुराहरू प्रलाप मात्र हुन् । (१०) मूर्ख र पण्डित दुवैका शरीरहरू विनाश भएर उच्छेद (नष्ट) हुन्छ, विनाश हुन्छ, मृत्युपछि केही छैन^३ ।

-
१. मृत शरीर राखेको खाट र बोक्ने चार जना मानिसहरू सहितलाई 'आसन सहित पञ्चम पुरुष' भनिएको हो । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११६
  २. श्मशान पुगुञ्जेलसम्म मृत शरीर देखिन्छ । यसैलाई 'पदचिन्ह' भनिएको हो । मृत्यु भएपछि श्मशान लैजाने बेलासम्म मृतकको गुणागुणको कुरा गर्नेलाई पनि 'पद-चिन्ह' भनिन्छ । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११६
  ३. यस्तै कुरा सं. नि. II. पृ. ४१८ : नत्थिदिन्नसुत्तमा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ, अ. क. II. पृ. २४७; म. नि. II. पृ. २१२ : सन्दकसुत्तं ।

“भन्ते ! मैले अजित केशकम्बलसँग यसै जीवनमा प्रत्यक्ष रूपले सामञ्ज-फल (= सामान्य-फल) को कुरा सोध्दा उनले मलाई ‘उच्छेद’ को कुरा सुनाए । जस्तै, कसैले कसैसँग आँपको कुरा सोध्दा लौकाको कुरा बताए भैं वा लौकाको कुरा सोध्दा आँपको कुरा बताए जस्तै अजित केशकम्बलले मलाई यसै जीवनमा प्रत्यक्ष रूपले सामञ्ज-फलको कुरा सोध्दा ‘उच्छेद’ को कुरा बताए ।

“भन्ते ! अनि मेरो मनमा यस्तो लाग्यो— ‘म जस्ता (राजा) ले, आफ्नो राज्यमा बस्ने श्रमण वा लाई कसरी असन्तुष्ट पारूँ ।’

“भन्ते ! यति सोची मैले अजित केशकम्बलको भाषणलाई न त अभिनन्दन गरें, न त आक्रोश नै । बल्कि अभिनन्दन पनि नगरी, आक्रोश पनि नगरी— असन्तुष्ट भएर पनि असन्तुष्टिताको भाव प्रकट नगरी— उही वचन ‘सत्य हो’ भनी ग्रहण नगरी, उनले भनेको कुरालाई मनमा पनि नराखी म आसनबाट उठी फर्केर आएँ ।”

४. प्रकुध कात्यायन

परिचय

यी पकुध कच्चान^१ (प्रकुध कात्यायन) का बाबु आमा को हुन् र यिनी कहाँ जन्मेका थिए भन्ने कुरा मैले पालि साहित्य त्रिपिटकमा भेट्टाउन सकेको छैन ।

पकुध (= प्रकुध) भन्ने यिनको नाम र कच्चान (= कात्यायन) भन्ने यिनको गोत्रको नाम हो । त्यसैले यिनलाई प्रकुध कात्यायन (पकुध कच्चान) भनिएको हो^२ ।

---

१. 'ककुध, ककुद, पकुद्ध' भन्ने पाठान्तर पनि पालि साहित्यमा कहीं कहीं पाइन्छ । प्रश्नोपनिषद्मा 'ककुद कात्यायन' भनी उल्लेख भएको छ भनी D. P. P. II. पृ. ९० मा उल्लेख भएको छ ।

२. दी. नि. अ. क. I. पृ. १०२ : सामञ्जससुत्तवण्णना; म. नि. अ. क. II. पृ. १९५ : चूलसारोपमसुत्तवण्णना; सुत्त. नि. अ. क. पु. ३५३ : सभिय-सुत्तवण्णना ।

विशेष गरी यिनले चीसो पानी सेवन गर्दैनथे । दिसा गरेर धुँदैनथे । तातो पानी अथवा भातको माड पाएमा मात्र धुन्थे । केही भएर बाटामा वा कहीं नदी तर्न पर्दा “मेरो शील विग्न्यो” भनी बालुवाको स्तूप बनाई (वालिक थूप कत्वा) प्रायश्चित गरी पुनः व्रत (शील) समादान गर्छन्^१ । सुत्तनिपात अर्थकथामा^२ पानीमा जीवसंज्ञी भएकोले यिनले चीसोपानी सेवन नगरेको हो भन्ने कुरा पनि समुल्लेख भएको छ ।

यिनी पनि पूरण काश्यप जस्तै सङ्घी तथा गणाचार्य हुन् । यिनले पनि सर्वज्ञताको दावी गरेका कुरा दहरसूत्रले^३ पुष्टि गर्दछ । राजा अजातशत्रुले आफ्ना भारदारहरूसँग “कसको सत्संगत गर्नु बेश होला ? भनी सोध्दा प्रकुध कात्यायनका भक्त एक अमात्यले “प्रकुध कात्यायन नामी भएका हुँदा उनको सत्संगत गर्नु बेश होला” भनी जवाफ दिएबाट^४ र माथि (पृ. ९ मा) पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत “सङ्घी गणाचार्य” भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भए जस्तै यहाँ पनि सम्भन्नु पर्दछ । अरू कुराहरूको बारेमा, जस्तै— सर्वज्ञताकोबारेमा, वयोवृद्धको बारेमा, रिसाउनेबारेमा, ऋद्धि देखाउनेबारेमा, नैर्याणिकताको-

१. 'दी. नि. अ. क. I. पृ. १०२; म. नि. अ. क. II. पृ. १९५ ।

२. पृ. ३५३: सभियसुत्तवण्णना ।

३. बु. रा. पृ. १८६

४. दी. नि. I. पृ. ४२ : सामञ्जफलसुत्तं, अ. क. I. पृ. १०२ ।

बारेमा तथा शिष्यहरूद्वारा अपमानित भएका जस्ता कुराहरूबारेमा पनि **पूरण काश्यपको** परिचय अन्तर्गत त्यस त्यस विषय सम्बन्धी उल्लिखित कुराहरू जस्तै सम्भन्नुपर्दछ । यिनी पनि ६ ख्यातिप्राप्त तैर्तीय गणाचार्यहरूमध्येका एक हुन् ।

माथि (पृ. ३२ मा) उल्लेख भए जस्तै वत्सगोत्र परिव्राजकको भनाई अनुसार यिनले पनि परलोक भएका आफ्ना शिष्यहरूमध्ये फलाना, फलाना ठाउँमा उत्पन्न भए भन्ने कुराको दावी गर्छन्^१ । जुन कुरा तल वत्सगोत्रको संग्रहमा समुल्लेख भएको छ । प्रकृध भक्त आकोटिक देवपुत्रले “प्रकृध कात्यायन सङ्घ तथा गणाचार्य हुन्” भनी भनेको कुरा नानातिथियसवाकसूत्रमा^२ समुल्लेख भएको पाइन्छ । यस सम्बन्धमा अरू कुराहरू माथि (पृ. ३३ मा) उल्लेख भए जस्तै यहाँ पनि सम्भन्नु पर्दछ ।

यिनले पनि पूरण काश्यपादिहरूले भैं हिंसालाई पाप मान्दैनन् र संसारलाई कूटस्थ (= नित्यता) मान्दथे । विशेष कुरा तल मूल सूत्रमै उल्लेख भएको छ ।

X

X

X

---

१. सं. नि. III. पृ. ३४१ : कुतूहलसुत्तं, अ. क. III. पृ. १०६

२. सं. नि. I. पृ. ६१ : अ. क. I. पृ. ९९

१-प्रकुध कात्यायनको मत

“भन्ते ! यहाँ, म^१ एकदिन जहाँ प्रकुध कात्यायन (पकुध कचचान) थिए त्यहाँ गए^२ । त्यहाँ पुगेपछि प्रकुध कात्यायनसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशल वार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । भन्ते ! अनि, एक छेउमा बसेको मैले प्रकुधन कात्यायनसँग यस्तो सोधें—

“भो कात्यायन ! यहाँ, विविध प्रकारका शिल्पीहरू छन् । जस्तै— माहुतेहरू,^३ ... गणितज्ञहरू तथा अरू पनि विविध प्रकारका शिल्पीहरू छन् । तिनीहरूले यसै जीवनमा आफ्ना शिल्प-फलहरूद्वारा जीविका गर्छन् । तिनीहरूले यआफ्ना शिल्प-फलहरूद्वारा यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले आफूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पार्छन् । आमा-बाबुहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पार्छन् । पुत्र-दारहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पार्छन् । साथी-मित्रहरूलाई पनि सुखी तथा

---

१. यहाँ 'म' भनेको अजातशत्रु राजा हुन् । आफू प्रकुध कात्यायनकहाँ गई उनीसँग प्रश्न सोधेका कुराहरू भगवानलाई सुनाउँदै छन् ।

२. दी. नि. I. पृ. ४९ : सामञ्जफलसुसुत्तं, अ. क. I. पृ. ११७

३. माथि पृ. ३५ मा उल्लेख भएको जस्तै दोहय्याएर पढ्नु ।

आनन्दित पाछन् । उनीहरूले उँभो लागेका श्रमण-ब्राह्मणहरूलाई स्वर्गीय सुख-विपाकी, स्वर्गगामी-दान-दक्षिणा अर्पित गर्छन् । भो कात्यायन ! के तपाईंले पनि त्यस्तै गरी यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्जस फल (= सामान्य-फल= आफैले जान्नुपर्ने फल) देखाउन सक्नु हुन्छ ?'

कूटस्थ (= नित्यता) वाद

“भन्ते ? यस्तो प्रकृध कात्यायनले मलाई यस्तो उत्तर दिए—

‘महाराज ! [१] यी सप्तकायहरू अकृत, अकृतविधा; [२] अनिर्मित, अनिर्मापित; [३] वन्ध्या (बाँझो, निष्फल), कूटस्थ, स्तम्भ समान निश्चल छ । तिनीहरू न चल्दछन्, न विपरीत हुन्छन्, न परस्पर विघ्नबाधा दिन्छन्, परस्पर सुख पनि हुन्न, दुःख पनि हुन्न; न त परस्पर सुख दुःखको लागि नै हुन्छन् ।

Dhamma.Digital

‘सप्तकाय भनेको कुन् हुन भने— (१) पृथ्वी-काय, (२) आप-काय, (३) तेज-काय, (४) वायु-काय, (५) सुख-काय, (६) दुःख-काय तथा (७) जीव-काय । यी सप्त-कायहरू अकृत, अकृतविधा; अनिर्मित, अनिर्मापित; वन्ध्या, कूटस्थ, स्तम्भसमान निश्चल छन् । यी न चल्दछन् न विपरीत हुन्छन् न परस्पर विघ्नबाधा दिन्छन्, न परस्पर सुखकोलागि हुन्छन्, न परस्पर दुःखको लागि हुन्छन् न त

परस्पर सुख दुःखको लागि नै हुन्छन् । [४] त्यहाँ, मार्ने वा मार्न लगाउने छैनन्, सुन्ने वा सुन्न लगाउने छैनन्, जान्ने वा जान्न लगाउने छैनन् । [५] कसैले कसैलाई धारभएको शस्त्रले शीर छेदन गरे तापनि, कुने जीवलाई मारेको हुन्न । सप्त-कायको बीचमा भएका छिद्रहरूका बीचमा (शस्त्र) पर्न जान्छ^१ ।

“भन्ते ! मैले प्रकृध कात्यायनसँग यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्ज-फल (= सामान्य-फल) को कुरा सोध्दा उनले मलाई ‘अकैँ अकैँ’ कुरा सुनाए । जस्तै कसैले कसैसँग आँपको कुरा सोध्दा लौकाको कुरा बताए जस्तै वा लौकाको कुरा सोध्दा आँपको कुरा बताए भैं प्रकृध कात्यायनले मलाई यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्ज-फलको कुरा सोध्दा ‘अकैँ अकैँ’ कुरा बताए ।”

“भन्ते ! अनि मेरो मनमा यस्तो लाग्यो— ‘म जस्ता (राजा) ले, आफ्नो राज्यमा बस्ने श्रमण वा ब्राह्मणलाई कसरी असन्तुष्ट पारूँ’ ।”

“भन्ते ! यति सोची मैले प्रकृध कात्यायनको भाषणलाई न त अभिनन्दन गरें, न त आक्रोश नै । बल्कि अभिनन्दन पनि नगरी, आक्रोश

---

१. यस्तै कुरा सं. नि. II. पृ. ४२३ : महादिद्विसुत्तमा पनि छ, अ. क. II. पृ. २४९; म. नि. II. पृ. २१६ : सन्दकसुत्त ।

पनि नगरी- असन्तुष्ट भएर पनि असन्तुष्टिताको भाव प्रकट नगरी-
उही वचन 'सत्यहो' भनी ग्रहण नगरी, उनले भनेको कुरालाई मनमा
पनि नराखी म आसनबाट उठी फर्केर आएँ ।”

X X X

२—तैर्तीय देवपुत्रहरू

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दक-निवापमा वस्तुभएको थियो ।

त्यस समय केही नानातैर्थीक श्रावक देवपुत्रहरू— जस्तै— असम, सहलि, नीक, आकोटिक, वेगढभरि तथा माणवगरिय— रात बितिसकेपछि उत्तम वर्णलाई, सारा वेणुवन प्रकाश पारी जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका ती देवताहरूमध्येबाट आकोटिक देवताले नानातैर्थीयहरूका सम्बन्धमा भगवानको सम्मुख निम्न गाथा (= श्लोक) सुनाए—

“प्रकृधको कातियानो निगण्ठो,
 ये चामिपे मक्खलिपूरणासे ।
 गणस्स सत्थारी सामञ्जपत्ता^२
 न हि नून ते सप्पुरिसेहि दूरे^३ति ॥”

१. सं. नि. I. पृ. ६४ : नानातिथियसावकसुत्तंवाट, अ. क. I. पृ. ९९

२. सिंहल र रोमनमा: ‘सामञ्जपत्ता’ ।

अर्थ—

“प्रकुध कात्यायन, निर्ग्रन्थ तथा अरू मक्खली पूरणादिहरू सामञ्जस्य पनि (= सामान्य) प्राप्त गणाचार्यहरू हुन्— यिनीहरू अवश्य नै सत्पुरुषहरूदेखि टाढा छैनन् ।”

(यो कुरा सुनी) वेगभरि देवपुत्रले आकोटिक देवपुत्रलाई गाथाद्वारा प्रत्युत्तर दिए—

“सहाचरितेन^१ छवो सिगालो^२
 न कोत्थुको^३ सीहसमो कदाचि ।
 नगगो मुसावादी गणस्स सत्था,
 सङ्गस्सराचारो न सतं सरिक्खो'ति ॥”

अर्थ— **Dhamma.Digital**

“सिंहको साथमा बस्दैमा जंगली श्याल सिंहसमान कहिल्यै हुन सक्दैन; नग्न, मृषावादी तथा शंकाजनक आचरण गर्ने गणाचार्यहरू कहिल्यै सत्पुरुष समान हुन सक्दैनन् ।”

-
१. स्याम र सिंहलमा : 'सहाचरितेनापि'; रोमनमा: 'सगारवेनापि' ।
  २. 'सिङ्गालो' पनि उल्लेख गरिएको छ ।
  ३. स्याममा: 'कोट्टकी'; रोमनमा: 'कुत्थको' ।

त्यसपछि पापीमार, वेगढभरि देवपुत्रमा आवेश भई भगवानको सम्मुखमा निम्न गाथा सुनाए-

“तपो जिगुच्छाय आयुत्ता, पालयं पविवेकियं ।
रूपे च ये निविसे, देवलोकाभिनन्दिनो ।
ते वे^१ सम्मानुसासन्ति, परलोकाय मातिया’ति ॥”

अर्थ—

“तप-जुगुप्साले युक्त, प्रविवेकतालाई पालन गर्ने, रूपमा आसक्त भई बस्ने, देवलोकको प्रशंसागर्नेहरूले नै परलोकार्थ राम्रो उपदेश गर्छन् ।”

१. स्याममा ‘चे’ ।

२. प्रविवेकताको मतलब हो व्रत । अन्य तैर्थाइ साधुहरूले निम्न चार प्रकारले व्रत पालन गर्छन्— (१) बाल काट्ने व्रत पालन गर्छु भनी आफ्नो शीरको बालहरू आफैले लुच्छन् (२) चीवर व्रत पालन गर्छु भनी नग्न भई विचरण गर्छन्, (३) आहार-व्रत पालन गर्छु भनी कुकुरले जस्तै भुइँमा खान्छन्, (४) शयनासन-व्रत पालन गर्छु भनी कण्टक-शयन गर्छन् । सं. नि. अ. क. I. पृ. १००

त्यसपछि भगवानले 'यो पापी मार हो'^१ हो भन्ने कुरा जान्नुभई
उनलाई गाथाद्वारा प्रत्युत्तर दिनुभयो—

“ये केचि रूपा इध वा हरं वा,
ये चन्तलिक्खस्मि पभासवण्णा ।
सब्बेव ते ते नमुचिप्पसत्था,
आमिसं व मच्छानं वधाय खित्ता'ति ॥”

अर्थ —

“इहलोक र परलोकमा जुन रूपहरू छन्, जे जति आकाशमा
प्रकाश वर्ण (= चन्द्र, सूर्य, तारागण) हरू छन्— ती सबैका प्रशंसा गर्दै
बन्धककानिम्ति खाना सहित बल्छी राखे जस्तै नमुची मारले बल्भाइ
राखेका छन् ।”

-
१. यस सूत्रमा अन्य तैर्तीय कर्मवादी श्रावकदेवताहरू भगवानकहाँ
आई आ-आफ्ना विचारका कुराहरू सुनाउँदै थिए । जब वेगभरि
देवपुत्रले पूर्ववक्ता देवपुत्रको कुरालाई खण्डन गरे त्यसै बखत
पापीमार देवपुत्र वेगभरि देवपुत्रमा आवेश भई उनकै मुखबाट
आफूले भर्खरै भनेको कुराको प्रतिकूल अर्कै प्रकारको भनेको कुरा
सुन्नुभई भगवानले ध्यानद्वारा विचार गर्दा 'मार प्रवेश भएर बोलिर
हेको' भन्ने जान्नु भई भगवानले उनलाई प्रत्युत्तरको रूपमा गाथा
सुनाउनु भएको हो । सं. नि. अ. क. क्ष पृ. १००

यसपछि माणबगारिय देवपुत्रले भगवानकै सम्बन्धमा भगवानको सम्मुखमा निम्न गाथा सुनाए-

अर्थ—

१- “विपुलो राजगहीयान^१ गिरिसेट्टो पवुच्चति ।
सेतो हिमवन्तं सेट्टो, आदिच्चो अघगामिनं ॥

२- “समुट्टो उदधीनं सेट्टो, नक्खत्तानवं चन्दिमा ।
सदेवकस्स लोकस्स, बुद्धो अगगो पवुच्चती”ति ॥”

१-२- “राजगृहको पर्वतहरूमा ‘विपुल’ पर्वत श्रेष्ठ भनिन्छ, हिमालहरूमा ‘श्वेत^२’ हिमाल श्रेष्ठ भनिन्छ, आकाशचरहरूमा ‘सूर्य’ श्रेष्ठ भनिन्छ, तलाउहरूमध्ये ‘समुद्र’ श्रेष्ठ भनिन्छ, नक्षत्रहरूमा ‘चन्द्रमा’ श्रेष्ठ भनिन्छ तथा देव-मनुष्यहरूमा ‘बुद्ध’ श्रेष्ठ भनिन्छ ।”

---

१. स्याममा: ‘राजगहियान’ ।

२. कैलाश हिमाल- सं. नि. अ. क. I. पृ. १०१

५. सञ्जय बेलट्टपुत्र

प रि च य

यिनी पनि बुद्ध भन्दा अगाडिका हुन् । यिनको नामा सञ्जय हो^१ । बेलट्टको पुत्र भएको हुँदा यिनलाई बेलट्टपुत्र भनिएको हो ।

बुद्धको आलोचना गर्दै नालन्दाको वाटोमा हिंडिरहेका सुप्रिय परिव्राजक,^२ सञ्जय शिष्य थिए भन्ने कुरा दीर्घनिकाय अर्थकथाले^३ समुल्लेख गरेको छ ।

१. दी. नि. अ. क. I. पृ. १०२ : सामञ्जससुत्तवण्णना; म. नि. अ. क. II. पृ. १९५ : चूलसारोपमसुत्तवण्णना; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३५३ : सभियसुत्तवण्णना । संस्कृत बौद्ध साहित्यको 'महावस्तु' मा 'सञ्जय वैरिपुत्र' र 'दिव्यादान' मा 'सञ्जय वैरिपुत्र' भन्ने उल्लेख भएको छ भनी D. P. P. II. पृ. १००० ले समुल्लेख गरेको छ ।
२. हेर वु. म. पृ. ३२५
३. I. पृ. २७ : ब्रह्मजालसुत्तवण्णना । सारिपुत्र तथा महामौद्गल्यायन महास्थविरहरू बुद्धको शिष्यत्वमा आउनु भन्दा अगाडि निकै शिष्य थिए भन्ने सोचाइ डा. मललसेकरको छ । D. P. P. II. पृ. १०००

यिनी पनि अरू छ-तैर्तीय गणाचार्यहरू जस्तै नामी तथा ख्याति प्राप्त थिए भन्ने कुरा राजा अजातशत्रुले आफ्ना भारदारहरूसँग “कसको सत्संगत गर्नु बेश होला ?” भनी सोध्दा, सञ्जयका भक्त एक अमात्यले “सञ्जय बेलद्विपुत्र^१ नामी तथा यश प्राप्त हुन् । अतः उहाँको सत्संगत गर्नु बेश होला” भनी दिएको जवाफबाट पनि प्रष्टसँग बुझ्न सकिन्छ^२ र अरू जम्मै कुराहरू माथि (पृ. ९ मा) पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत उल्लेख गरे भैं यहाँ पनि संभन्नु पर्दछ । सर्वज्ञताबारेमा, गणाचार्यको बारेमा, रिसाउने बारेमा, नैर्याणिकताको बारेमा, ऋद्धि देखाउने बारेमा तथा शिष्यहरूद्वारा अपमानित भएको बारेमा पनि माथि त्यस त्यस ठाउँमा उल्लेख भए बमोजिम यहाँ पनि संभन्नु पर्दछ ।

यिनी पनि पाँच-पाँचशय (५००) शिष्यहरू भएका छ-अन्य तैर्तीय गणाचार्यहरूमध्येका एक हुन् ।

यिनका सिद्धान्त अथवा वाद ब्रह्मसूत्रमा^३ उल्लिखित अमराविक्षेप-वाद जस्तै हो । भनाइको तात्पर्य- कुनै ठेगाना न भएको विक्षिप्त कुरा हो; पानीको माछा जस्तै । यिनको दृष्टि

१. कहीं कहीं ‘बेलद्विपुत्र’ भन्ने पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

२. दी. नि. I. पृ. ४२ : सामञ्जसफलसुत्तं, अ. क. I. पृ. १०२

३. दी. नि. I. पृ. २५ : ब्रह्मजालसुत्तं, अ. क. पृ. ८२

(= पूर्वाग्रहयुक्त विश्वास) को बारेका कुराहरू तल उल्लिखित मूल सूत्रबाटै अध्ययन गर्न सकिने छ ।

यिनले पनि परलोक भएका आफ्ना शिष्यहरूमध्ये फलाना, फलाना गतिमा प्राप्त भए भनी भन्दछन् भन्ने कुरा वत्सगोत्र परिव्राजकले नै उल्लेख गरेका छन्^१ । जुन कुरा तल वत्सगोत्र परिव्राजकले संग्रहमा समुल्लेख भएको छ ।

भिन्नाभिन्नै सञ्जयहरू

पालि साहित्य त्रिपिटकमा भेटिएका केही सञ्जय नाम भएकाहरू निम्न प्रकार हुन् :-

(१) सञ्जय (बगैँचे)– यिनी जातक युगका, वातमिगजातक अनुसार – बाराणशी राजाका एक बगैँचे हुन् । यिनले बगैँचामा सधैंजसो आउने एक मृगलाई मध्ययुक्त घाँसको लोभ देखाई राजाको दरवारसम्म लगेका थिए ।

राजगृहको धनाढ्य कुलमा जन्मेका तिश्यपुत्र भन्ने एक व्यक्ति थिए । पछि बुद्धको उपदेशले आकर्षित भएर प्रव्रजित भई

१. सं. नि. III. पृ. ३४१ : कुतूहलसुत्तं, अ. क. III. पृ. १०६

क्रमसँग भिक्षाटन् जाने धुतङ्गशील^१ धारण गर्ने भएका हुँदा यिनलाई चूलपिण्डपातिक तिश्यस्थविर भनी सबैले जान्दथे । राजगृहबाट श्रावस्तीमा आएकी एक सुन्दरी दाशीको रसास्वादयुक्त भोजनमा प्रलोभित भई चीवर-वस्त्र समेत छाडी यसँगै विवाह गरी पछि राजगृहमै फर्केर गए । यसै घटनाको सन्दर्भमा भगवानले भिक्षुहरूलाई उपरोक्त जातकको कुरा सुनाउनु भएको हो । जा. पा. I. प. ६ : वातमिगजातकं, अ. क. I-II. पृ. १२१, नं. १४

१. निम्न तेह्र (१३) विशेष शील (नियमलाई 'धुतङ्ग-शील' भन्दछन् (१) पंसुकूलिकचीवर अर्थात् फ्याँकेका कपडाहरूमात्र बटुली चीवर बनाई लगाउने, (२) त्रैचीवरिक अर्थात् तीन चीवरभन्दा बढता ग्रहण नगर्ने, (३) भिक्षाटन् गरेर मात्र यापन गर्ने, (४) क्रमानुसार भिक्षाटन जाने, (५) एकै आसनमा बसेर मात्र भोजन गर्ने, (६) एउटै पात्र अथवा भाँडोमा राखी भोजन गर्ने, (७) एकै पटक मात्र एकै आसनमा एउटै भाँडोमा भोजन गर्ने, (८) जङ्गलमा मात्र रात बिताउने, (९) रूखमुनि मात्र रात बिताउने, (१०) खुला आकाशमा मात्र रात बिताउने, (११) श्मशानमा मात्र बसी रात बिताउने, (१२) जस्ती शयनासन प्राप्त हुन्छ त्यस्तैमा सन्तुष्ट भएर बस्ने तथा (१३) लेटेर न सुत्ने इत्यादि १३ विशेष शीललाई 'धुतङ्ग-शील' भन्दछन् । वि.सु. म. पृ. ४५-६२ : धुतङ्गनिदेसो ।

(२) सञ्जय (राजा)— यिनी धर्मदर्शी बुद्धका पालमा तगर भन्ने नगरका एक राजा थिए र पछि विरक्त भई ऋषिभेष धारण गरी हिमखण्डमा गए । धर्मदर्शी बुद्धले उनको उपनिश्चय देखी हिमखण्ड गई उनलाई धर्मावबोध गराउनु भएको थियो । बुद्ध वं. पृ. ३५४ : धम्मदस्सीबुद्धवंसो , अ. क. पृ. १८३

(३) सञ्जय (राजा)— यिनी पनि जातकयुग, वेस्सन्तर (= विश्वन्तर) बोधिसत्वका पिता हुन् । यिनकी महारानीको नाम फुसती हो । यिनी नै वर्तमान शाक्यमुनी बुद्धका पिता थिए । जा. पा. पृ. ३८८, ३९४ : वेस्सन्तरजातकं, अ. क. VII. पृ. ५९१

(४) सञ्जय (थेर)— यिनी राजगृह नगरका एक धनाढ्य ब्राह्मणका पुत्र हुन् । जब यिनले ख्यातिप्राप्त वयोवृद्ध ब्रह्मायु ब्राह्मण तथा पुष्करसाती ब्राह्मणहरू बुद्ध प्रति प्रसन्न भएको देखे, तब यिनी पनि एक दिन बुद्धकहाँ गए । बुद्धको उपदेशद्वारा प्रभावित भई प्रव्रज्या ग्रहण गरी यिनले अरहत्व साक्षात्कार गरे । थेर. गा. पा. पृ. २४५ : सञ्जयत्थेरगाथा, अ. क. I. पृ. १९९

विपस्सी भगवानको पालामा दान दिंदा दिंदा आफू गरीब भएर पनि यिनले सामाजिक सेवा तथा संग्रह गर्ने काम छाडेका थिएनन् । अप. पा. I. पृ. १६२ : वेय्यावच्चकत्थेअपदानं, अ. क. पृ. ३५०

(५) सञ्जय (आकाश गोत्रीय)— मज्झिमनिकायको कण्णकत्थल सूत्रमा उल्लेख भएका सञ्जय ब्राह्मण यिनै हुन् ।

एक दिन, राजा प्रसेनजित कोशलले बुद्धसँग “भन्ते ! तपाईंले कुनै पनि पुरुष सर्वज्ञ, सर्वदर्शी हुन सक्दैन भनी भन्नु भएको छ के ?” भनी सोध्दा बुद्धले “भनेको छैन” भनी जवाफ दिनु भएपछि राजाले नजिकैमा बसेका आफ्ना छोरा **विड्डभसँग** “यो कुरा राजदरवारमा कसले पुऱ्यायो ?” भनी सोध्दा राजकुमारले “आकाश गोत्रीय **सञ्जय ब्राह्मणले**” भनी जवाफ दिए । म. नि. II. पृ. ३७५ : कण्णकत्थलसुत्तं, अ. क. III. पृ. २४४ यस सम्बन्धका कुराहरूको उल्लेख “बुद्धकालीन राजपरिवार” मा उल्लेख गरिसकेको छ । विशेष गरी पृ. १६०, १८५, ३६६ र ३४४ मा हेर्नु ।

(६) **सञ्जय (माणव)**— यिनी जातकयुगका, **सम्भव जातकका** विधुर ब्राह्मणका द्वितीय पुत्र हुन् ।

कुरु राष्ट्रका धनञ्जय राजाले “धम्मयाग (= धर्मयज्ञ)” भन्ने प्रश्नहरू तयार पारी आफ्ना पुरोहित सुचीरत ब्राह्मणसँग सोध्दा उनले प्रष्ट शब्दमा “यस प्रश्नको उत्तर म दिन सक्दिन, बाराणशी राजाका पुरोहित **विधुर ब्राह्मणले** दिन सक्लान्” भनी जवाफ दिएपछि ‘त्यसोभए, उनीसँग सोधेर आऊ” भनी राजाले अह्वाए । अनि सुचीरत ब्राह्मणले विधुर ब्राह्मणकहाँ गई सोध्दा उनले आफ्नो छोरा **भद्रकारले** उत्तर दिन सक्ने छ भनी जवाफ दिएपछि उनकहाँ गई सोधे । उनले पनि “मैले यसको उत्तर दिन सक्दिन वरू मेरो भाइ **सञ्जय माणवले** दिनसक्ने छ भनी उनकहाँ पठाए । त्यसपछि पुन सुचीरत ब्राह्मणले सञ्जय माणवकहाँ गई सोधे । उनले पनि

“म भन्न सक्दिन, मेरो सातवर्षीय भाइ सम्भव कुमारले भन्न सक्ने छ” भनी उनकहाँ पठाएपछि, सम्भव कुमारले जवाफ दिए ।

सम्भव कुमार शाक्यमुनी बुद्ध हुने बोधिसत्व थिए । बुद्धकालीन अग्रश्रावक सारिपुत्र महास्थविर सञ्जय माणव थिए, मौद्गल्यायन महास्थविर भद्रकार माणव थिए, महाकाश्यप महास्थविर विधुर ब्राह्मण थिए, अनुरुद्ध महास्थविर सुचीरत ब्राह्मण पुरोहित थिए तथा शुद्धोदन महाराजा धनञ्जय राजा थिए । जा पा. I. पृ. ३७७ : सम्भवजातकं, अ. क. V. पृ. २१३-२२

(७) सञ्जय (परिव्राजक)– यिनी जातिले ब्राह्मण थिए । पछि परिव्राजक भएपछि, २५० शिष्यहरूका साथ राजगृहमा बस्दथे । यिनी उपतिस्स र कोलित परिव्राजकहरूका गुरु थिए । पछि उनीहरू गौतम बुद्धकहाँ गई भिक्षु भई बुद्धका अग्रश्रावकहरू भएका थिए । उपतिस्स (सारिपुत्र) र कोलित (मौद्गल्यायन) परिव्राजकहरूले छाडेर जाँदा सञ्जय परिव्राजकले तातो रगत छाडेका थिए । महा. व. पा. पृ. ३८ : सारिपुत्तमोग्गल्यायनपव्वज्जाकथा, महाखन्धकं, अ. क. पृ. ७२७ : ; धम्म. प. अ. क. पृ. ४४ : अगसावकवत्थु; अप. पा. I. पृ. २९ सारिपुत्तथेरअपदानं, अ. क. पृ. १७८

दीर्घनिकायको बाह्यजाल सूत्रमा उल्लिखित सुप्रिय परिव्राजक पनि यिनकै शिष्य थिए । (बु. म. पृ. ३२५)

(८) सञ्जय (बेलट्टपुत्र)– यिनी छ-तैर्थीय गणाचार्यहरू मध्येका एक हुन् । यिनी अनिश्चितवादी अथवा अमराविक्षेपवादी थिए । यिनकै कुरा यहाँ समुल्लेख भएको छ ।

१—सञ्जयको मत

“भन्ते ! यहाँ, म^१ एक दिन जहाँ सञ्जय बेलद्विपुत्र^२ हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गएँ^३ । त्यहाँ पुगेपछि सञ्जय बेलद्विपुत्रसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । भन्ते ! अनि, एक छेउमा बसेको मैले सञ्जय बेलद्विपुत्रसँग यस्तो सोधेँ—

‘भो सञ्जय ! यहाँ विविध प्रकारका शिल्पीहरू छन् । जस्तै— माहुतेहरू,^४ ... गणितज्ञहरू तथा अरू पनि विविध प्रकारका शिल्पीहरू छन् । तिनीहरूले यसै जीवनमा आफ्ना शिल्प-फलहरूद्वारा जीविका गर्छन् । तिनीहरूले आफ्ना शिल्प-फलहरूद्वारा यसै जीवनमा

-
१. यहाँ ‘म’ भनेको अजातशत्रु राजा हुन् । आफू सञ्जय बेलद्विपुत्रकहाँ गई उनीसँग प्रश्न सोधका कुराहरू भगवानलाई सुनाउँदै छन् ।
  २. कहीं कहीं बेलद्विपुत्र भन्ने पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।
  ३. दी. नि. I. पृ. ५१ : सामञ्जससुतंवाट, अ क. I. पृ. ११७
  ४. माथि पृ. ३५ मा उल्लेख भएको जस्तै दोहऱ्याएर पढ्नु ।

प्रत्यक्षरूपले आफूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछ्छन् । आमा-बाबुहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछ्छन् । पुत्र-दारहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछ्छन् । उनीहरूले उँभोलागेका श्रमण ब्राह्मणहरूलाई स्वर्गीय सुख-विपाकी, स्वर्गगामी-दान-दक्षिणा अर्पित गर्छन् । भो सञ्जय ! के तपाईंले पनि त्यस्तै गरी यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्ज फल (सामान्य-फल=आफैले जान्नुपर्ने फल) देखाउनु सक्नु हुन्छ ?

विक्षेप-वाद

“भन्ते ! यस्तो सोध्दा सञ्जय बेलद्वपुत्रले मलाई यस्तो उत्तर दिए—

‘(१) महाराज ! यदि तपाईंले मसँग ‘परलोक छ के ?’ भनी सोध्नु भएमा, यदि मलाई ‘परलोक छ’ भन्ने लागेमा मैले तपाईंलाई ‘परलोक छ’ भनी भन्ने छु । (अ) यस्तो हो पनि भन्दिन, (आ) त्यस्तो होइन पनि भन्दिन, (इ) अन्यथा हो पनि भन्दिन, (ई) होइन पनि भन्दिन, (उ) ‘होइन’ भनेकोलाई ‘होइन’ पनि भन्दिन ।’

‘(२) महाराज ! यदि तपाईंले मसँग ‘परलोक छैन के ?’ भनी सोध्नु भएमा, यदि मलाई ‘परलोक छैन’ भन्ने लागेमा मैले तपाईंलाई ‘परलोक छैन’ भनी भन्ने छु । ... (३) यदि तपाईंले

मसँग 'परलोक छ पनि छैन पनि के ?' ... (४) ... 'परलोक न छ, न छैन के ?' ... (५) ... 'औपपातिक सत्व छ के ?' ... (६) औपपातिक सत्व छैन के ?' ... (७) 'औपपातिक सत्व न छ, न छैन के ?' ... (८) ... 'सु-कृत्य दुष्कृत्यको कर्मफल छ के ?' (९) ... 'सुकृत्य दुष्कृत्यको कर्मफल छैन के ?' ... (१०) ... 'सु-कृत्य दुष्कृत्य कर्मको फल छ पनि छैन पनि के ?' ... (११) ... 'सु-कृत्य दुष्कृत्य कर्मको फल न त छ, न त छैन के ?' ... (१२) ... 'तथागत (= सत्व) मरणपछि हुन्छ कि के ?' (१३) ... 'तथागत मरणपछि हुन्न कि के ?' (१४) ... 'तथागत मरणपछि हुन्छ पनि, हुन्न पनि कि के ?' (१५) ... 'तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न कि के ?' भनी सोध्नु भएमा यदि मलाई 'तथागत (= सत्व) मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न' भन्ने लागेमा मैले तपाईंलाई 'तथागत (= सत्व) मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न' भनी भन्ने छु । (अ) यस्तो हो पनि भन्दिन, (आ) त्यस्तो होइन पनि भन्दिन, (इ) अन्यथा हो पनि भन्दिन, (ई) होइन पनि भन्दिन, (उ) 'होइन' भनेकोलाई 'होइन' पनि भन्दिन ।'

Dhamma.Digital

“भन्ते ! मैले सञ्जय बेलट्टपुत्रसँग यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्ज-फल (= सामान्य-फल) को कुरा सोध्दा उनले मलाई 'विक्षेप' (= यो पनि होइन, त्यो पनि होइन) को कुरा सुनाए । जस्तै, कसैले कसैसँग आँपको कुरा सोध्दा लौकाको कुरा बताए जस्तै वा लौकाको कुरा सोध्दा आँपको कुरा बताए भैं

सञ्जय बेलद्वपुत्रले मलाई यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्ज-फलको कुरा सोध्दा 'विक्षेप' को कुरा बताए ।

“भन्ते ! अनि मेरो मनमा यस्तो लाग्यो- ‘म जस्ता (राजा) ले, आफ्नो राज्यमा बस्ने श्रमण वा ब्राह्मणलाई कसरी असन्तुष्ट पारूँ ।”

“भन्ते ! यति सोची मैले सञ्जय बेलद्वपुत्रको भाषणलाई न त अभिनन्दन गरें, न त आक्रोश नै । बल्कि अभिनन्दन पनि नगरी, आक्रोश पनि नगरी- असन्तुष्ट भएर पनि असन्तुष्टिताको भाव प्रकट नगरी उही वचन ‘सत्य हो’ भनी ग्रहण नगरी, उनले भनेको कुरालाई मनमा नराखी म आसनबाट उठी फर्केर आएँ ।”

Dhamma.Digital

६. निगण्ठ-नाटपुत्र

प रि च य

निगण्ठ-नाटपुत्र पनि छ-तैर्तीय गणाचार्यहरू मध्येका एक हुन् र यिनी पनि बुद्धभन्दा अधि नै थिए ।

बुद्धभन्दा अधिको भारतवर्षको स्थिति बारेमा माथि (पृ. १) पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत “बुद्धभन्दा अगाडि” भन्ने शीर्षकमा उल्लेख गरेका सबै कुराहरू यहाँ पनि समावेश भएको सम्झनु पर्दछ । विशेषता यतिमात्र छ कि यिनी नास्तिक वादी थिएनन् । यिनका सिद्धान्त बारेका कुराहरू तल मूल सूत्रमा उल्लेख भएका छन् ।

निगण्ठ-नाटपुत्र

निगण्ठ-नाटपुत्रको जन्मस्थान कहाँ हो भन्ने बारेमा लेखकको अहिलेसम्मको अध्ययनद्वारा पालिसाहित्य त्रिपिटकमा पाउन सकेको छैन । केवल “नाथस्स पुत्तो-नाथपुत्तो” अर्थात् नाथ भन्नेका पुत्र भएकोले नाथपुत्र अथवा नाटपुत्र भन्ने उल्लेख भएको भने पाइएको

छ । “हामीमा कुनै प्रपञ्च गर्ने क्लेशहरू छैनन्, क्लेश-ग्रन्थी छैन” भन्ने अर्थले “निगण्ठ” (= निर्ग्रन्थ) भनी भनिएको हो^१ ।

सुत्तनिपात अर्थकथामा^२ ‘नात’ भन्ने यिनका पिता हुन् । त्यसैले ‘नातपुत्र’ अथवा ‘नाटपुत्र’ भन्ने समुल्लेख भएको हो । “निगण्ठ” भन्ने सम्प्रदायको नाम हो ।

निगण्ठ-नाटपुत्रलाई जैनहरूले महावीर तीर्थङ्कर भन्दछन्^३ ।

-
१. दी. नि. अ. क. I. पृ. १०२ : सामञ्जसफलसुत्तवण्णना; म. नि. अ. क. II. पृ. १९५ : चूलसारोपसुत्तवण्णना ।
  २. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३५३ : सभियसुत्तवण्णना ।
  ३. महावीर तीर्थङ्कर अथवा पालि अनुसार ‘निगण्ठ-नाटपुत्र’ सम्बन्धी जैनहरूको ‘जैनसूत्र’, ‘उवासदसओ’ तथा कल्पसूत्रहरूबाट उद्धृत गरी G. D. पृ. १७, १०७-८, १३७, १४८ र १५५ मा उल्लिखित कुराहरू अनुसार उनको जन्म-मरणको बारेमा उक्त G. D. मा यस प्रकार उल्लेख भएको पाइन्छ—

“महावीर तीर्थङ्करको जन्म प्राचीन वैशालीको कुण्डग्राम वा कुण्डपुर नगरमा ई. पू. ५९९ मा भएको थियो । कुण्डग्रामलाई बौद्धसाहित्यमा ‘कोटिग्राम’ भनिएको छ ।” यो पनि उल्लेख गरेको छ कि— ‘प्रथमतः महावीरको जन्म

बुद्धको समयमा यिनीहरूले केवल लज्जा ढाक्नकोनिमित्त एक टुक्रा सेतो कपडा हातमा लिई अगाडिको भाग छोपी घुम्दथे भन्ने कुरा

देवनन्दा भन्ने ब्राह्मणीको कोखबाट भएको हो । किन्तु इन्द्रले 'नात' वंशीय क्षत्रीय राजा सिद्धार्थकी रानी त्रिशालाको बालक (Embryo) सँग सट्टपट्टा गरिदिए ।' (नात वंशीय राजाका पुत्र भन्ने भएको हुँदा पालि साहित्यले केवल 'नातपुत्र' भनेको हुनुपर्छ ।) त्रिशाला वैशालीकै राजा चेतककी बहिनी थिइन् ।

“तीर्थङ्करकी धर्मपत्नी यशोदाको तरफबाट अनोजा वा प्रियदर्शना भन्ने एक पुत्री भइन् । गृहस्थाश्रम छाडिसकेपछि, यिनले १२ वर्षसम्म यत्रतत्र भ्रमणगरी तपस्या गरे । अनि तेह्रौँ वर्षमा जिनत्व प्राप्तगरी निग्रन्थ (= निगण्ठ) धर्मको स्थापना गरे । जैनहरूका परम्परानुसार यिनी चौबिसौँ तीर्थङ्कराचार्य हुन् । यिनको देहान्त बुद्ध परिनिर्वाण हुनुभन्दा २६ वर्ष अघि ई. पू. ५२७ मा, ७२ वर्षको उमेरमा पावामा भएको थियो ।”

दर्शन-द्विदर्शन (पृ. ४९२) मा महापण्डित राहुल सांकृत्यायन यसप्रकार उल्लेख गर्छन्—

“जैन धर्मका संस्थापक ज्ञातृपुत्र (= नातपुत्रो) बुद्ध समकालीन आचार्यहरू मध्येका हुन् । यिनको जन्म

धम्मपद अर्थकथा^१, उदान अर्थकथा^२ तथा छलभिजातियसुत्त^३ को अध्ययनद्वारा ज्ञात हुन्छ ।

पूरण काश्यपले भै यिनले पनि सर्वज्ञताको दावी गरेका कुरा, सङ्कीर्णणाचार्य थिए भन्ने कुरा, बुद्धभन्दा जेठा थिए भन्ने कुरा, प्रश्नहरूका उत्तर दिन नसक्दा रिसाउँदथे भन्ने कुरा, आफ्नै शिष्यहरूद्वारा अपमानित थिए भन्ने कुरा, बताएका कुराहरू अनुसार साक्षात्कार गरेका छन् वा छैनन् भन्ने कुरा तथा ऋद्धि-प्रातिहार्यको दावी गरेका

प्राचिन वज्जी प्रजातन्त्रको राजधानी वैशालीमा, लिच्छवीहरूका एक शाखा ज्ञातृवंशमा बुद्ध जन्मनुभन्दा केही समय अघि भएको थियो । यिनका पिता गण-संस्था (= सिनेट) का सदस्य सिद्धार्थ राजा थिए । बाबु आमाहरूका देहान्त भएपछि यिनी ३० वर्षको उमेरमा गृहस्थाश्रम त्यागी १२ वर्षसम्म गरेको शरीर सुकाउने तपस्यापछि, केवलीपद पाएका थिए । ४२ वर्षतक आफ्नो धर्मको प्रचार मध्यदेश (= युक्त प्रान्त र विहार) मा गरे । अनि ८४ वर्षको उमेरमा पावामा यिनको देहान्त भयो ।”

१. पृ. ५६१ : निगण्ठानंवत्थु, वर्ग १२
२. पृ. २३२ : सत्तजटिलसुत्तं; हेर व. रा. पृ. २१९
३. अं. नि-६. पृ. ९३; यो सूत्रको कुरा माथि (पृ. ४० मा) उल्लेख भएको छ ।

जस्ता इत्यादि कुराहरू सबै माथि पूरण काश्यपको परिचयमा उल्लेख भए भैं यहाँ पनि सम्भन्नु पर्दछ ।

यसपछि निगण्ठ नाटपुत्र सम्बन्धी कुराहरू सूत्र तथा अर्थकथाहरूमा उपलब्ध भएका कारणहरू मात्रै यहाँ समावेश गर्ने प्रयास गरेको छु ।

X X X

पूरण काश्यप जस्तै यिनी पनि नामी तथा यशस्वी थिए भन्ने कुरा दीर्घनिकायको सामञ्जस्य सूत्रमा^१ समुल्लेख भएको छ ।

एकदिन, राजा अजातशत्रुले आफ्ना भारदारहरूसँग “कसको सत्संगतगर्नु बेशहोला ?” भन्ने कुराको सोधनी गर्दा, निगण्ठका भक्त एक अमात्यले “महाराज ! निगण्ठ-नाटपुत्र सङ्घी, गणी, गणाचार्य तथा ख्यातिप्राप्त हुनुहुन्छ, अतः उहाँकै सत्संगतगर्नु बेशहोला” भन्ने कुराको विन्ति गराइवाट हामी निगण्ठको ख्यातिवारे प्रष्ट बुझ्न सक्छौं ।

तैर्तीयहरू प्रति असन्तोष प्रकट

राजा अजातशत्रु-

“राजा अजातशत्रुले माथि उल्लिखित पूरण काश्यापादि ६ वटै (पृ. ३) अन्यतैर्तीय गणाचार्यहरूका सत्संगत गरिसकेपछि, राजालाई

१. I. पृ. ५०

उनीहरूको सत्संगतद्वारा कुनै सन्तोष नभएपछि एकदिन, राजा भगवान बुद्धकहाँ गई यस्तो विन्ति गर्छन्-

“भन्ते ! म एक समय निगण्ठादि ६ वटै तैर्तीय गणाचार्यहरूकहाँ गई सामञ्जफल (= प्रत्यक्षफल) सम्बन्धी प्रश्नहरू सोध्दा उनीहरू सबैले आ-आफ्ना मतका कुराहरू मात्र सुनाए, परन्तु मैले सोधेको प्रश्नको जवाफ कुनैले पनि दिएनन् । भन्ते ! जस्तै- ‘आँप कस्तो छ भनी सोध्दा लौका यस्तो छ’ भनी दिने जवाफ जस्तै सबैबाट जवाफ पाएँ । बालुवा निचोरी रस निकाल्न खोजेको जस्तै भयो । भन्ते ! उनीहरूका कुराहरूमा कुनै सार पाउन सकिन^१ । अतः म तपाईंसँग सोध्न चाहन्छु कि, के तपाईंले मलाई सामञ्जफल (= प्रत्यक्षफल) सम्बन्धी कुनै कुरा बताउन सक्नु हुन्छ^२ ?

भगवानले “सक्छु” भनी उत्तरदिनु भयो । अनि त्यसपछि राजालाई सामञ्जफल सम्बन्धी उपदेश गर्नुभयो ।

सकुलदायी परिव्राजक-

मज्झिमनिकायको चूलसकुलदायि सूत्रानुसार^३, आफूलाई

१. दी. नि. अ. क. I. पृ. १०३ : सामञ्जफलसुत्तवण्णना ।

२. दी. नि. I. पृ. ५२ : सामञ्जफलसुत्तं ।

३. II. पृ. २५६, अ. क. III. पृ. १८५

घटेको घटनाको कुरा भगवानलाई सुनाउँदै सकुलदायी परिव्राजकले निगण्ठ नाटपुत्र सम्बन्धी यस्तो भन्छन्—

“भन्ते ! अस्ति अस्ति, एकदिन, म, ‘सर्वज्ञ, सर्वदर्शी, अपरिशेष ज्ञानदर्शी; हिडिरहेको बेलामा पनि, उभिइरहेको बेलामा पनि— निरन्तर, अखण्डितरूपले ज्ञानदर्शन प्रत्युपस्थित हुन्छ” भन्ने निगण्ठ-नाटपुत्रकहाँ गई पूर्वान्त सम्बन्धी प्रश्नहरू सोधेको थिएँ । त्यसबेला उनले यता-उताका कुराहरू गर्नुथाले । भन्ते ! त्यसबेला मलाई भगवानकै संभना आयो— ‘अहो ! साँच्चैँ नै उहाँ भगवान हुनुहुँदो रहेछ । अहो, साँच्चैँ नै उहाँ सुगत हुनुहुँदो रहेछ !! जो यी धर्महरूमा सकुशल (= पण्डित) हुनुहुन्छ” इत्यादि । यो सूत्र तल सकुलदायी परिव्राजकको संग्रहमा समुल्लेख भएको छ ।

सभिय परिव्राजक—

सुत्तनिपातको सभियसूत्रानुसार, एकदिन—निगण्ठ-नाटपुत्रकहाँ गई सभिय परिव्राजकले प्रश्नहरू सोध्दा राम्रोसँग प्रश्नको उत्तर

-
१. “...तस्म मय्हं, भन्ते, भगवन्तंएव आरब्भ सति उदपादि— “अहो ! नून भगवा, अहो ! नून सुगतो । यो इमेसं धम्मानं सकुसलो’ति ।” म. नि.

II. पृ. २५६

दिन नसक्दा उनले रीस निकाली कोप देखाएको कुरा उक्त सूत्रमै सभिय परिव्राजकले प्रष्ट शब्दमा उल्लेख गरेका छन्^१ ।

सच्चक निगण्ठपुत्र-

निगण्ठ-नाटपुत्रका शिष्य सच्चक-निगण्ठपुत्रले पनि माथि उल्लेख भए जस्तै कुराहरू भगवानलाई सुनाएको प्रमाण मज्झिमनिकायको महासच्चक सूत्रमा पाइन्छ^२ । अरू अरू परिव्राजकहरूले पनि यस्तै कुराहरू भनेका उदाहरणहरू माथि पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत (पृ. १२ मा) उल्लेख भइसकेकै छ र यहाँ पनि सो कुराहरू समावेश भएको सम्भन्नु पर्दछ ।

-
१. "...ते मया पञ्चे पुट्टा न सम्पायन्ति, असम्पायन्ता कोपं च दोसं च अप्पच्चयं च पातु करोन्ति..." सुत्त. नि. पृ. ३४५ : सभियसुत्तं ।
  २. "अभिजानामहं, भो गोतम, निगण्ठं-नाटपुत्तं वादेन वादं समारभित्ता । सो पि मया वादेन वादं समारद्धो अञ्जेनअञ्जं पटिचारी, बहिद्धा कथं अपनामेसि, कोपं च दोसं च अप्पच्चयं च पात्वाकासि । भोतो पन गोतमस्स...छ्विवण्णो च परियोदायति, मुखवण्णो च विप्पसीदति, यथा तं अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।" म. नि. I. पृ. ३०८-९

बुद्धमार्गमा गएका निगण्ठ-शिष्यहरू

जस्तै राजा अजातशत्रुले बुद्धका अगाडि छवटै अन्यतैर्थीय गणाचार्यहरूका प्रति असन्तोष प्रकट गर्दै उनीहरूका कुराहरू निस्सार छन् भनी व्यक्त गरे त्यस्तै अङ्गुत्तरनिकायको वप्पसूत्रानुसार^१ निगण्ठकै शिष्य भगवानका काका^२ वप्प शाक्यले पनि व्यक्त गरेका छन् ।

वप्प शाक्य-

(१) एक समय, भगवानबुद्ध कपिलवस्तु^३स्थित न्यग्रोधाराममा^४ बस्नु भएको थियो । त्यसवेला- एकदिन, वप्प शाक्य मौद्गल्यायन महास्थविरकहाँ गई धर्मको छलफल गर्दै थिए । त्यसैबखत भगवान पनि त्यहाँ आइपुग्नुभयो र भगवानले आयुष्मान् महामौद्गल्यायनसँग “के कुरा गरिरहेको ?” भनी सोधनुहुँदा उहाँले वप्प शाक्यसँग छलफल भइरहेको कुरा सुनाउनुभएपछि भगवानले वप्प शाक्यलाई “वप्प ! यदि तिमिले अनुमत गर्नुपर्नेलाई अनुमत र निन्दा गर्नुपर्नेलाई निन्दा गर्नेछौं भने तथा मैले भनेको कुरालाई बुझ्नु

१. अं. ति-४ पृ. २१० : वप्पसुत्तं, अ. क. II. पृ. ५५९.

२. अं. ति. अ. क. II. पृ. ५५९.

३. हाल लुम्बिनी अञ्चल अन्तर्गत तिलौराकोट, तौलीहवा ।

४. न्यग्रोधाराम हाल कहाँ पर्छ भन्ने बारेमा लेखकको बु. रा. पृ. १३१ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।

नसकेमा मसँगै दोहऱ्याई सोध्छौं भने, हामीहरूका बीच पनि केही छलफल हुन सक्छ” भनी भन्नुभएपछि वप्प शाक्यले “त्यस्तै हुनेछ” भनी आफ्नो वचनदिए । त्यसपछि भगवानले उनलाई प्रश्नोत्तरको रूपमा धर्मोपदेश गर्नुभयो । वप्पले पनि खूब ध्यानदिई सुने । अनि उपदेशको अन्तमा उनले स्रोतापन्नफल^१ साक्षात्कार पनि गरे ।

अनि अटल श्रद्धामा^२ प्रतिष्ठित भएका वप्प शाक्यले आफू अघि भूलमापरी गलतबाटोमा परिरहेको कुराको प्रतिक्रिया जनाउँदै भगवानलाई यस्तो सुनाए—

“भन्ते ! जस्तै कुनै पुरुषले घोडाहरू बेची पैसा कमाउने मनसाय गरी शयकडौं स्याना स्याना घोडाहरू किनी पाल्छ । किन्तु प्रत्येक घोडाको निमित्त जे जति खर्चगरी राम्ररी पालन पोषण गर्नुपर्ने

Dhamma.Digital

१. अं. नि. अ. क. II. पृ. ५६१

२. स्रोतापन्न-फल साक्षात्कार गर्ने व्यक्तिको हृदयबाट कुनै प्रकारले पनि बुद्ध तथा धर्म प्रतिको श्रद्धालाई हटाउन सक्दैनन्, प्राणगएपनि बुद्ध प्रतिको श्रद्धा नष्ट हुन्न । उदाहरणकोनिमित्त बु. गृ. पृ. ३४३ को शूर अम्बष्ठ उपासकको कुरा; उदा. पा. पृ. १९९ को सुप्पबुद्धसुत्तं, अ. क. पृ. १९६ तथा धम्म. प. अ. क. पृ. २३६ को सुप्पबुद्ध कुट्टिको कुराहरू हेरेमा प्रष्ट हुनेछ ।

हो त्यति खर्च नगर्नाको कारणले घोडाहरू रोगीभई भकाभक मर्न थाल्छन् र उसले चिताएको जम्मै 'आकाशको फल आँखातरी मर' भने जस्तै भई, कमाउनुको सट्टा उसको आफ्नो घरको सम्पत्तिसमेत क्षतिहुन्छ, त्यस्तै मलाई पनि भयो । भन्ते ! यतिञ्जेलसम्म नि-कृष्ट निगण्ठहरूका सत्संगतगरी अनेक सेवा-शुश्रूषा गरेर पनि मैले कुनै फल पाउन सकिन । भन्ते ! अब, आजदेखि नि-कृष्ट निगण्ठहरू प्रति जुन मेरो प्रसन्नता हो त्यसलाई आँधीमा उडाइ पठाइदिने भैं उडाइदिनेछु अथवा द्रुतगतिले बहने नदीमा बघाई दिने भैं बघाइदिनेछु र आजदेखि जीवनभर भगवानकै शरणमा पर्दछु^१ ।”

अभय राजकुमार—

(२) मज्झिम निकायको 'अभय राजकुमारसुत्त' अनुसार एक समय, भगवान बुद्ध राजगृहस्थित वेणुवनमा बस्नुभएको थियो । त्यसवेला निगण्ठ-नाटपुत्र पनि राजगृहमै बसेका थिए । अनि उनले आफ्ना शिष्य अभय राजकुमारलाई एक दिन दोधारे प्रश्न सिकाई बुद्धकहाँ वादारोपण गर्न पठाए । ती प्रश्नहरू सिकाई पठाउँदा

-
१. “स्वाहं उदयंचेव नाधिगच्छं उत्तरिं च किलमथस्स विघातस्स भागी अहोसि । एसाहं, भन्ते, अज्जतग्गे यो मे बालेसु निगण्ठेसु पसादो तं महावाते वा ओफुणामि नदिया वा सीघसोताय पवाहेमि ।...” अं. नि-४ पृ. २१३ : वप्पसुत्तं ।

निगण्ठ-नाटपुत्रले सोचेका थिए कि बुद्धले मेरा प्रश्नहरूका उत्तर सकारात्मक वा नकारात्मक जे दिए पनि गौतम बुद्ध मुक्त हुन सक्ने छैनन् इत्यादि । किन्तु परिणाममा उनले सोचेको जस्तो नभई भन्नु उल्टै बुद्धको उपदेशद्वारा प्रभावित भई अभय राजकुमार नै बुद्धमार्गी भएर गए ।

यी कुराहरू अझ प्रष्ट पार्दै पपञ्चसूदनी^१ उल्लेख गर्दछ कि- निगण्ठ-नाटपुत्र, आफ्ना शिष्यहरू बुद्धका अनुयायी हुँदै गएका हुनाले उनी निकै चिन्तित भए । धेरै समयदेखि उनले “के गरेर श्रमण गौतमलाई हराउँ” भन्ने तर्कना गर्दै थिए र अभय राजकुमारका घरबाट ल्याइने रसास्वादयुक्त भोजन गर्दै राजगृहमा बसिरहेको बेलामा, चार महीनाको तर्कनापछि एक दिन उनको मनमा तल उल्लिखित “निगण्ठ-शिष्य अभय राजकुमार” भन्ने शीर्षक अन्तर्गत अभय राजकुमारलाई सिकाई पठाएका प्रश्नहरू सम्झेका थिए । यस दोधारे प्रश्नहरूद्वारा श्रमण गौतम अवश्य पनि नाजवाफ हुनेछन् भन्ने कुरामा उनलाई पूर्ण विश्वास थियो । अनि उनले तर्क गर्नमा दक्षस्वभावका अभय राजकुमारलाई ती प्रश्नहरू सिकाई बुद्धकहाँ पठाएका हुन् । अभय राजकुमार पनि तर्कप्रेमी भएका हुँदा र आफ्ना गुरुले प्रलोभन देखाए अनुसार आफ्नो यश पनि बढ्ने छ भन्ने आशा लिई उनी बुद्ध कहाँ गएका हुन् । विहारमा पुगी जब उनले

---

१. III. पृ. ७४ : अभयराजकुमारसुत्तवण्णना ।

त्यहाँ धेरै भिक्षुहरू देखे, तब उनको भित्री हृदयमा केही भय अथवा केही त्रास जस्तो उत्पन्न हुन थाल्यो । अनि उनले “आज समय छैन” भन्ने बहानागरी दोस्रोदिन आफ्नै घरमा बुद्धलाई निम्तोगरी प्रश्न सोध्ने निधो गरे । त्यसपछि उनले बुद्धसहित चारजनालाई मात्र निम्तो गरे । त्यसैले मूल सूत्रमा “आज, भगवानलाई वाद आरोपगर्ने समय छैन । भोलि मेरै घरमा भगवानलाई वाद आरोप गर्नेछु” भनी उल्लेख भएको हो । तल उल्लिखित मूल सूत्र पढ्दा पाठकहरूका मनमा लाग्न सक्छ कि **बिम्बिसार राजाका छोरा**— त्यत्रा ठूला राजकुमार जस्ताले पनि किन चारजनालाई मात्र निम्तो गरेका होलान् ?

अभय राजकुमार निगण्ठका शिष्य त छँदै थिए । त्यसमाथि आफ्ना गुरुले सिकाएका कुरा बमोजिम आज्ञापालन पनि गर्नु नै थियो । “धेरै भिक्षुहरूका अगाडि वाद-विवाद गर्दा शायद भगडा पनि हुन बेर छैन अथवा आफू वादबाट हार्नपर्दा आफ्नो इज्जत पनि गुमाउन पर्ने जस्तो हुनसक्छ” भन्ने इत्यादि कुरालाई ध्यानमा राखी उनले आफ्नै घरमा वादारोपण गर्ने विचारले बुद्धलाई निम्त्याएका हुन् ।

प्रथमतः उनले भगवान एकलैलाई मात्र निम्त्याउने विचार गरेका थिए । तर उनले “एकलै भगवानलाई मात्र निम्त्याउँदा लोकजनहरूले अथवा छर-छिमेकीहरूले “त्यत्रा राजकुमार भएर पनि दुइ चारजना भिक्षुहरूलाई पनि निम्त्याउन नसक्ने कस्ता कञ्जूसी

होलान्' भन्ने लोकापवाद हुनसक्छ, भन्ने विचारगरी त्यसबाट बच्नकोलागि उनले चारजनालाई निम्त्याएका हुन् ।

तल उल्लिखित मूल सूत्र पढ्दा पाठकहरूलाई “धर्मको छलफल गर्ने बेलामा राजकुमारले किन काखमा बालक लिएर बसेका होलान् ?” भन्ने लाग्न सक्छ ।

यस सम्बन्धमा **पपञ्चसूदनी**^१ उल्लेख गर्छ कि— केही वादीहरू वाद-विवाद गर्ने बेलामा कसैसँग हातमा पुस्तक, फल अथवा फूल लिने गर्दछन् । अनि आफू वादबाट हार्नेजस्तो लागेपछि उनीहरू पुस्तक पल्टाएर हेर्ने बहाना गर्दछन्, फल खान थाल्छन् अथवा फूल सुँध्ने बहाना गर्दछन् र कुरा नसुने भैं गरी मुख्य विषयबाट हट्न खोज्छन् । यही परम्परालाई संझी **अभय राजकुमारले** पनि बालक काखमा लिएका हुन् । यसरी लिनाको उनको खास ध्येय केहो भने— केही भएर आफूल हारेको खण्डमा बालकलाई चिमटी, ऊ रुनाको कारणले वाद-विवाद गर्न नपाएको बहानापारी कुरा टुँग्याउने विचार हो । जसबाट आफ्नो प्रतिष्ठामा पनि कुनै धक्का नपरोस् ।

किन्तु वादीवर भगवानबुद्ध राजा अभयभन्दा कम चतुर हुनु हुन्नथ्यो । त्यसैले उहाँले उनकै काखको बालकलाई उदाहरण दिनु भई अभयलाई सन्तुष्ट पार्नु भयो ।

---

१. III. पृ. ७५ : अभयराजकुमारसुत्तवण्णना ।

असिबन्धक पुत्र-

(३) संयुक्तनिकायको 'कुलसुत्तं' अनुसार एक अर्को घटना पनि हाम्रो सामुन्ने उपस्थित हुन्छ। त्यस सूत्रानुसार त्यसबखत भगवानबुद्ध नालन्दास्थित पावारिकको आम्रवनमा बस्नुभएको थियो। त्यस समय नालन्दा नगरमा ठूलो दुर्भिक्ष भएको थियो। जताततै मानिसहरू खान नपाई मरिरहेका थिए। धानको बोटमा धान पनि फल्दैनथ्यो। यस्तो बेलामा पनि भगवानबुद्ध आफ्ना धेरै शिष्यहरू लिई नालन्दामा भिक्षाटन जानुहुन्थ्यो। यो देखी निगण्ठ-नाटपुत्रले^१ आफ्ना शिष्य ग्रामणी (= ग्रामाधिपति) असिबन्धक पुत्रलाई दोधारे प्रश्नहरू सिकाई बुद्धकहाँ पठाएका थिए।

यस सम्बन्धमा पनि निगण्ठ-नाटपुत्रले, "भगवानबुद्धले सकारात्मक वा नकारात्मक जे उत्तर दिए पनि उनको यस प्रश्नबाट बुद्ध मुक्त हुन सक्ने छैनन्" भन्ने दिवास्वप्न देखेका थिए। जब असिबन्धकपुत्र बुद्धकहाँ गई निगण्ठले सिकाए बमोजिम प्रश्न सोधे तब भगवानबुद्धले उनीहरूका प्रतीक्षाको विपरीत अर्कै ढंगले उत्तर दिनु भयो। भगवानको उत्तर सुनिसकेपछि निगण्ठले सिकाई पठाएको जम्मै भेदखोली उनी बुद्धकै शरणमा पर्न गए। अरू कुराहरू तल उल्लिखित

१. सं. नि. III. पृ. २८५

२. भगवान पावारिक आम्रवनमा बस्नुभएको बेलामा निगण्ठ-नाटपुत्र पनि नालन्दामै थिए। G. D. पृ. १३७ अनुसार त्यसबखत उनी हाल नालन्दाको सरावक भन्ने मन्दिरमा बस्दथे।

“असिबन्धकपुत्रलाई बुद्धकहाँ पठाए” भन्ने मूल सूत्रले नै प्रष्ट गरेको छ ।

सिंह सेनापति-

(४) अङ्कुरनिकायको सिंह-सेनापति-सूत्रानुसार एक समय भगवान बुद्ध वैशाली^१ मा हुनुहुन्थ्यो । त्यस समय सिंह सेनापतिले, लिच्छवीहरूका संस्थागार (= Council Hall) मा लिच्छवीहरूले बारम्बार बुद्धका वर्णन^२ गरिरहेको कुराहरू सुनेर उनको मनमा बुद्धको दर्शन गर्ने इच्छा भयो ।

सिंह सेनापति त्यसवेला निगण्ठ-नाटपुत्रका परमभक्त दायक, उपस्थाक तथा शिष्य थिए । त्यसैले आफ्नो कर्तव्य पालन गर्दै उनी बुद्धकहाँ जान निगण्ठसँग अनुमति माग्नु गरे । किन्तु निगण्ठ-नाटपुत्रले शुरूमै उनलाई रोक्ने अभिप्राय लिई तथा ईर्ष्याको कारणले

१. हाल मुजफ्फरपुर जिल्ला, बसाढ गाउँ ।

२. संस्थागारमा भेला भएका लिच्छवीहरूमध्ये स्रोतापन्न, सकृदागामी तथा अनागामी-मार्गफलमा पुगेका पनि थिए । अतः उनीहरूले त्यहाँ बुद्धको बारेमा त्रिविधाकारले गुण वर्णन गर्दै थिए । (१) चर्यावर्णन, (२) शरीरवर्णन तथा (३) गुण (= सदाचार) वर्णन । मनो. र. पू. पृ. ७५० : सीहसुत्तं, अट्टवण्णना ।

बुद्ध सम्बन्धी गलत सूचना दिदै- “बुद्ध जस्ता अक्रियावादीको दर्शन गरेर तिमी जस्ता कर्मवादीलाई के फल मिल्नार !” भनी बाधा दिएका कुराहरू तल उल्लिखित “निगण्ठ-शिष्य सिंह सेनापति” भन्ने शीर्षक अन्तर्गत मूल सूत्रले प्रष्ट गरेको छ ।

यस्तै भन्दै जब दुइपटक सम्म पनि निगण्ठले बुद्धकहाँ जानमा बाधा दिए तब तेस्रोपटक “कि हि मे करिस्सति, निगण्ठा अपलोकिता वा अनपलोकिता वा^१ !” भन्दै अर्थात् निगण्ठ-नाटपुत्रसँग सोधे पनि नसोधे पनि मलाई के गर्नेछन् र ! भन्ने विचार लिई सिंह सेनापति बुद्धकहाँ गइहाले ।

तल उल्लिखित मूल सूत्र पढ्दा हामीलाई यस्तो लाग्न सक्छ कि “निगण्ठ-नाटपुत्रले बुद्धलाई ‘अक्रियावादी’ भनी लाञ्छना लगाई बुद्धकहाँ जान लागेका सिंह सेनापतिलाई किन रोक्न खोजेका होलान् ?”

यस बारेमा मनोरथपूरणी (पृ. ७५१) उल्लेख गर्छ कि- “यदि यी सिंह सेनापति कसैबाट गौतम बुद्धको गुण वर्णन सुनी बुद्धकहाँ गए भने मेरो ठूलो परिहानी हुनेछ ।” त्यसैले निगण्ठले उनलाई पहिलेदेखिनै यस्तो भनिराखेका थिए कि- “यो लोकमा ‘म बुद्ध हुँ’ भन्ने पुरुषहरू धेरै छन् । यदि तिमी त्यस्ता कसैकहाँ जान चाहेमा पहिले मसँग नै सोध्नु । मैले तिमीलाई कसकहाँ जान बढिया

१. अं. नि-८ पृ. २९४ : सीहसुत्त ।

होला भन्ने कुरा बताउने छु ।” यसै कुरालाई स्मरणगरी आफ्नो कर्तव्य पालन गर्दै सिंह सेनापति उनीसँग सोध्न गएका हुन् ।

जब सिंह सेनापतिले गौतम बुद्धकहाँ जाने बारेमा सोधे तब निगण्ठको मनमा “जसकहाँ म पठाउन चाहन्न, उसैकहाँ जान्छु भनी सोध्दछन्” भन्ने विचार गरी उनले सिंह सेनापतिको चित्त खिन्नपार्ने उद्देश्यले ‘बुद्ध अक्रियावादी हुन्’ भनी बताएका हुन् । यस्तो कुरा सुनाउँदा सेनापति बुद्धकहाँ जाने छैनन् भन्ने विश्वास निगण्ठले लिएका थिए । दुइ पटकसम्म त सेनापतिको जाने इच्छा त्यस कुराको प्रभावद्वारा हटेर गएको पनि थियो । तर तेस्रो पटक इच्छा हुँदा उनी निगण्ठसँग नसोधिकनै गएको कुरा माथि उल्लेख भइसकेकै छ । निगण्ठका यस प्रकृत्याद्वारा हामी उनको मनोवृत्ति राम्रैसँग बुझ्न सक्छौं ।

यस सन्दर्भमा **वसलसूत्रको** अनुस्मरण गर्दा आफ्नो हितको निम्ति कसैसँग विश्वास गरी अर्ति-बुद्धिको कुरा सोध्दा जसले उसलाई आफ्नो स्वार्थमा हानी होला भन्ने डरले अथवा अरू कुनै कारणले सत्य कुरा नबताई असत्य वा उल्टो कुरा बताउँछ भने त्यस्तालाई **वसल=चाण्डाल=नीच** भन्दछन् भनी त्यस सूत्रले^१ बताएको छ ।

१. “यो अत्थं पुच्छितोसन्ती, अनत्थमनुसासति ।

पटिच्छन्नेन मन्तेति, तं ञ्जा वसलां इति ॥” सुत्त. नि.

पृ. २८८ : वसलसुत्तं ।

सिंह सेनापति लिच्छवी राज्यका प्रमुख सेनापति (= महामन्त्री) भएकोले यिनको तरफबाट निगण्ठहरू बडो लाभान्वित थिए । त्यस्ता प्रभावशाली तथा ठूलो ओहदामा बस्ने सेनापति जस्ता उपस्थाक^१ दातालाई पनि गुमाउन नपरोस् भन्ने कुरामा निगण्ठ नाटपुत्र विशेषरूपले सतर्क थिए । त्यसैले उनको एक मात्र ध्येय थियो कि सिंह सेनापति कुनै हालतले पनि बुद्धकहाँ न जाऊन् । सिंह सेनापति पनि बुभुक्कडनै थिए । कसैको कुरैमा मात्र भरपर्ने खालका थिएनन्, स्वयं केलाई हेर्ने बुद्धि उनमा नभएको होइन । त्यसैले दुइ दुइ पटकसम्म आफ्नो कर्तव्य पालन गर्दै, शिष्टाचारपूर्वक आफ्नो गुरुसँग सोधेर जाने विचार गरी सोध्दा पनि अनुमति नपाएपछि, तेस्रो पटक उनी स्वतन्त्र विचार लिई बुद्धकहाँ गएका हुन् । बुद्धकहाँ पुगेपछि उनले सोही कुराको बारेमा प्रश्न सोधे, जुन कुरा निगण्ठले “बुद्धलाई अक्रियावादी हुन्” भनी भनेका थिए ।

सेनापतिको प्रष्ट प्रश्न सुनी भगवानले सिंहलाई जवाफ दिनु हुन्छ कि— “सिंह ! यदि मेरो आफ्नै अर्थानुसार भन्ने हो भने मलाई अक्रियावादी पनि भन्न सकिन्छ, किन्तु जुन विचारले अन्य तैर्थायहरू भन्दछन् त्यस अर्थले भने होइन ।” अझ भगवान अगाडि भन्नु हुन्छ— “सिंह ! मलाई नास्तिक पनि भन्न सकिन्छ, तर मेरै अर्थानुसार, न कि अन्य तैर्थायहरूका भनाई अनुसार ...” इत्यादि ।

यसपछि सिंह सेनापति भगवानसँग दान दिनेबारे जुन प्रश्न सोधे^१ त्यसबाट हामीलाई यस्तो एकीन हुन्छ कि निगण्ठले आफ्नो भौतिक लाभ-सत्कार अर्काले लेलान् भन्ने विचार लिई, बुद्ध प्रति चित्त खराब गराउने उद्देश्यले उनले “बुद्धले आफूलाई मात्र दान देऊ अर्कालाई नदेऊ भन्छन्” भन्ने जस्ता कुराहरू पनि आफ्ना शिष्यहरूलाई सुनाउँदा रहेछन्^२ ।

यस आरोपको सम्बन्धमा राम्ररी विचार गर्ने हो भने भगवान बुद्धले त्यस्ता कुरा कहिल्यै पनि भन्नु हुन्न भन्ने कुरा अङ्गतरनिकाय वच्छगोत्र सूत्रद्वारा^३ परिपुष्टि हुन्छ । यस सूत्रमा उल्लेख भए अनुसार भगवान भन्नु हुन्छ—

“यो खो, वच्छ, परं दानं ददन्तं वारेति, सो तिण्णं अन्तरायकरो होति, तिण्णं परिपन्थिको ।” अर्थात् वत्स ! जसले अर्कालाई दान दिनेमा बाधा पुऱ्याउँछ, उसले तीनै जनालाई बिघ्न तथा बाधा

१. यो कुरा तल सिंह सेनापतिको मूल सूत्रमा समुल्लेख भएको छ ।

२. मनो. र. पृ II. पृ. ७७४ : सीहसुत्तं, अट्टवण्णना ।

३. अं. नि-३ पृ. १४८, अ. क. I. पृ. ३९१ यो सूत्रको कुरा तल वत्सगोत्रको संग्रहमा “मलाई मात्र दान देऊ” भन्ने शीर्षक अन्तर्गत उल्लेख भएको छ । हेर बु. रा. पृ. २९६ : ‘कहाँ दान दिनुपर्छ ?’ भन्ने शीर्षकमा पनि ।

पुऱ्याउंछ ... इत्यादि ।

सिंह सेनापति प्रतिष्ठित व्यक्ति मात्र होइनन्, राज्यमा शासनका एक प्रमुख अधिकारी पनि भएको हुँदा, जब यिनले बुद्धको शरण मागे तब भगवानले उनलाई स्मृति दिलाउँदै “तिमी जस्ता प्रतिष्ठित व्यक्तिले हतारो मान्नु हुन्न बरू गम्भीरतासँग विचार पुऱ्याई काम गर्नुपर्छ” भनी मूल सूत्रमा भन्नु भएको हो । यस उदारतापूर्ण कुराबाट भन् गद् गद् भई उनले यस्तो विन्ति गरे—

“भन्ते ! यदि अरू तैर्तीय गणाचार्यहरूले मलाई शिष्य बनाउन पाएको भए उनीहरूले सारा वैशाली नगरमा पताकाहरू फर्फराई दीपावली गर्थे होलान्; किन्तु तथागतले मलाई स्मरण दिलाउनु हुँदै ‘हतारो मान्नु हुन्न’ भनी भन्नु हुन्छ; धन्य ! धन्य ! !”

यति विन्ति गरी बुद्धको पूर्णत्वलाई महशुस गरी तेस्रोपटक पनि सेनापति बुद्धकै शरणमा परे ।

त्रिपिटक पालि साहित्यमा प्रयोग गरिने मागधि भाषाको शैली अनुसार जब कसैलाई “विरज वीतमल धर्मचक्षु प्राप्त गरे ... शंका रहित भई वैशारद्यतामा पुगे” भनी भन्दछन् तब धर्मकथिकहरूले त्यस्ता पुरुषलाई “स्रोतापत्ति मार्गमा पुगे” भनी अर्थावबोध गर्छन् । यस अनुसार हामीलाई थाहा हुन्छ कि सिंह सेनापति पनि स्रोतापत्ति-मार्गमा पुगेका कुरा ।

सिंह सेनापति जस्ता उपस्थाक दायक गुमाउनु पर्दा निगण्ठ-नाटपुत्रलाई कत्तिको चोट पऱ्यो होला भन्ने कुरा चिन्तकहरूले स्वयं अनुमान गर्न सक्ने छन् । अरू कुराहरू तलको सूत्रले नै प्रष्ट गरेको छ ।

उपाली गृहपति—

(५) बुद्धमार्गमा गएका निगण्ठ-नाटपुत्रका अर्का श्रावक शिष्य हुन्— नालन्दाका उपाली गृहपति ।

एक समय, निगण्ठ-नाटपुत्र नालन्दामा बसेका थिए^१ । त्यस बखत भगवानबुद्ध पनि नालन्दाको पावारिकको आम्रवनमा बस्नुभएको थियो । त्यसबखत निगण्ठ-नाटपुत्रका श्रावक शिष्य 'दीर्घतपस्वी निगण्ठ' भगवानसँग भेट गरेर आई आफ्ना शास्ता निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भगवानसँग भएको कुरा सुनाइरहेको बेलामा उपाली गृहपति पनि विशाल परिषद्का बीच त्यहीं नै थिए ।

जब दीर्घतपस्वी निगण्ठले आफ्ना शास्ता निगण्ठ-नाटपुत्रलाई आफूले बुद्धसँग वाद गरेर आएका कुराहरू सुनाए तब नाटपुत्रले त्यही कुरा लिई उपाली गृहपति बुद्धकहाँ वाद गर्न पठाउने इच्छा प्रकट गरे ।

---

१. त्यस समय नाटपुत्र वर्तमान नालन्दाको 'सरावक मन्दिर' भन्ने ठाउँमा बसेका थिए भन्ने कुरा G. D. पृ. १३७ मा समुल्लेख भएको छ ।

यद्यपि निगण्ठ-नाटपुत्र तथा भगवान बुद्ध दुबैको निवास नालन्दा मै थियो । तर पनि निगण्ठले बुद्धलाई देखेका थिएनन्, न उनले बुद्धकहाँ जाने हिम्मत नै गर्न सकेका थिए । बुद्धले पनि निगण्ठ-नाटपुत्रसँग भेट गरेका कुरा पालि साहित्य त्रिपिटकमा कहीं पाइँदैन । हो, निगण्ठ-नाटपुत्रले बुद्धका भक्त चित्र गृहपतिसँग एक दिन मच्छिकासण्डमा भेटेका कुरा निगण्ठनाटपुत्रसुत्त^१ मा समुल्लेख भएको पाइन्छ । बुद्ध भगवानले पनि एक दिन, निगण्ठ-नाटपुत्रका शिष्य श्रावक निगण्ठहरूलाई राजगृहको ऋषिगिरी पर्वतको एकापट्टि कालो ढुङ्गाको एक चट्टानमा भेटेका कुरा चूलदुक्खक्खन्ध सूत्रमा^२ समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

निगण्ठ-नाटपुत्रका श्रावक शिष्यहरू भन्ने समय समयमा भगवानकहाँ गएका कुराहरू सूत्रहरूमा उपलब्ध छन् । त्यसमध्ये दीर्घ-तपस्वी निगण्ठ पनि एक हुन् । यिनी भगवानबुद्धकहाँ समय समयमा जाने हुँदा^३ यिनलाई बुद्धको व्यक्तित्वको बारेमा र बुद्धको शारीरिक

१. सं. नि. III. पृ. २६५, अ. क. III. पृ. ९८ यो सूत्र तल 'चित्र गृहपतिसँग' भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भएको छ ।

२. म. नि. I. पृ. १२८, अ. क. II. पृ. ५२; हेर, बु. गृ. पृ. ३०४ मा पनि ।

३. म. नि. अ. क. III. पृ. ३७ : उपालिसुत्तवण्णना ।

सुन्दरताको बारेमा ज्ञान थियो^१ । अतः उनले विचार गरे कि “यदि **उपालि गृहपति** बुद्धकहाँ गएको खण्डमा अवश्यनै उनी बुद्धकै अनुयायी बन्ने छन्, किन कि उनी पण्डित पनि छन् । बुद्धका शारीरिक सुन्दरता तथा व्यक्तित्व देख्ने वित्तिकै उनी प्रभावित हुन सक्छन् र बुद्धका कुरा सुन्दा त भन् अत्यन्त प्रसन्नभई उहाँकै शरणमा पर्न सक्छन् ।” यति सोची उनले आफ्ना गुरु नाटपुत्रसँग उपालीलाई बुद्धकहाँ नपठाउने अनुरोध गरे^२ । किन्तु उनको कुरामा **निगण्ठ-नाटपुत्रले** उति महत्व दिएनन् । “बुद्ध, आवर्तनीय विद्या जान्दछन्” भनी कारण देखाउँदा पनि नाटपुत्रले उनको कुरा सुनेनन् बरू भन् उपाली कै तारिफ गर्दै “बुद्धको वशमा होइन बरू उपालीले नै बुद्धलाई आफ्नो वशमा ल्याउन सक्छन्” भन्ने आफ्नो दृढ विश्वासलाई दोहोर्याई **उपालीलाई** बुद्धकहाँ पठाई वादारोपण गराउने नै निश्चय गर्दै उनलाई प्रोत्साहित गरे ।

गुरुको उत्साहजनक कुरा सुनी **उपाली** भन्छन्— “यदि श्रमण गौतम दीर्घतपस्वीलाई भने कै कुरामा अड्छन् भने मैले श्रमण गौतमलाई च्याङ्गाको रौं समाती सास्ती गरे भैं गर्नेछु इत्यादि । यस्तो सिंहनाद, विशाल परिषद्का अगाडि गरी, **उपाली गृहपति** भगवान बस्नु भएको ठाउँमा गए ।

---

१. म. नि. अ. क. III. पृ. ३७ : उपालिसुत्तवण्णना ।

२. म. नि. अ. क. III. पृ. ३७

त्यहाँ पुगेपछि उपालीले जुन ढंगले बुद्धसँग कुराको प्रारम्भ गरे । सो कुरा तल उल्लिखित मूल सूत्रमै प्रष्ट छ । जस्तै बुद्ध धर्ममा वा अरू धर्ममा त्रिद्वारिक कर्महरूलाई कायकर्म, वचीकर्म तथा मनःकर्म भनिन्छ, त्यस्तै निगण्ठ-धर्ममा त्यसलाई काय-दण्ड, वची-दण्ड तथा मनः-दण्ड भनिन्छ ।

यद्यपि शरीरद्वारा हुने अकुशलकार्यले मातृ-पितृ घात जस्ता ठूला अपराध पनि गरिन्छ, वचनद्वारा सङ्घ (भिक्षु) भेद जस्ता महासावद्यकमं पनि गरिन्छ; तर कुशल पक्षमा आउँदा मनः कर्म नै महाबलवान् हुन्छ । उक्त काय तथा वचनकर्म पनि मनकै प्रभाव नभइकन हुन नसक्ने भएको हुँदा र यस सूत्रमा कर्मलाई प्रधानता दिई देशना गरेको हुँदा यहाँ मनलाई अथवा चेतनालाई मूलभूत कारण मानिएको हो । यसै कुरालाई ध्यानमाराखी अर्थकथा^१ उल्लेख गर्छ कि- “चित्तकै प्रभावद्वारा सत्वहरू मृत्युपछि सुगति वा दुर्गतिमा पुग्छन्, न कि काय वा वचनकर्मको प्रभावले । अतः अरू कर्महरूका अगाडि मनःकर्म नै शक्ति सम्पन्न तथा प्रभावशाली मानिएको हो । जब चित्त प्रवर्तित हुँदैन तब सत्वहरूको मृत्युपनि हुन्छ । चित्तकै प्रभाव द्वारा सत्वहरू च्यूत र उत्पन्न पनि हुन्छन्^२ । एकै “ध्यानचित्त” को प्रभावद्वारा ८४ हजार कल्पसम्म आयुहुने स्वर्गमा पनि पुऱ्याइ

१. म. नि. अ. क. III. पृ. ३६ : उपालिसुत्तवण्णना ।

२. म. नि. अ. क. III. पृ. ३८

दिन्छ। एकै “मार्ग चित्त” को प्रभावद्वारा सबै अकुशलहरूलाई नष्टपारी अरहत्व पनि प्राप्त हुन्छ^१।

कर्म प्रधान विषयमा चेतना नै मूलभूत आधार हुन्छ भन्ने कुरा अङ्गत्तरनिकायको निब्बेधिक सूत्रानुसार^२— कर्म केलाई भन्छन् भन्ने कुरालाई प्रष्ट गर्नुहुँदै भगवान भन्नुहुन्छ— “चेतनाहं, भिक्खवे, कम्मं वदामि । चेतयित्वा कम्मं करोति—कायेन वाचाय मनसा ।” अर्थात् भिक्षुहो ! मैले चेतनालाई नै कर्म भन्दछु, किनकि काय, वचन तथा मनले चिताएर नै कर्म गर्छन् ।

यही कुरालाई ‘अभिधर्म’^३ को दृष्टिकोणले ‘मनःकर्म’ केलाई

-
१. म. नि. अ. क. III. पृ. ३६
  २. अं. नि-६. पृ. १२० : निब्बेधिकसुत्तं, अ. क. पृ. ६९०
  ३. बुद्धधर्मको परम्परानुसार ‘अभिधर्म’ भन्नाले चित्त, चैतसिक, रूप तथा निर्वाण भन्ने यी चार परमार्थको व्याख्यान भएकोलाई ‘अभिधर्म’ भन्दछन् ।

व्यवहारमा जुन कुरालाई कुशल वा अकुशल भनिन्छ त्यस कुरालाई अभिधर्म (= परमार्थ) को अनुसार उक्त कुशलाकुशल भनिने कृत्यामा कति कति चित्त वा चैतसिक (= चित्तको अङ्गप्रत्यङ्गहरू) हुन्छन् वा के कति चित्त वा चैतसिकका समूहलाई कुशल वा अकुशल भनिन्छन् भन्ने इत्यादि कुरालाई ‘अभिधर्म’ भनिन्छ । संक्षेपमा जुनसुकै कुरालाई पनि चित्त र चैतसिकमा घटाई लैजानु नै ‘अभिधर्म’ को मूल उद्देश्य हो ।

भन्दछन् भन्ने कुरा प्रष्ट गर्दै उक्त अर्थकथा यस्तो उल्लेख गर्दछ—
“मनः कर्म” भन्नाले मनः द्वारमा प्रवर्तित हुने उनन्तीस^१ (२९)

१. “ते भूमक कुसलाकुसलं एकूनतिसविध मनो- मनोकम्मद्वारं नाम,
या पन तस्मिं मनोद्वारेसिद्धा चेतना- याय अभिज्झा व्यापाद
मिच्छादस्सनानि चेव अनभिज्झा अब्यापाद सम्मादस्सनानि
च गण्हाति- इदं मनोकम्म नाम ।” धम्म. सं. अ. क. पृ. १०० यस
अनुसार उक्त उनन्तीस (२९) चित्तहरू यसप्रकार छन्—

(१) लोभयुक्त कामावचर अकुशल चित्त आठ (८), द्वेषयुक्त
कामावचर अकुशल चित्त दुइ (२), मोहयुक्त कामावचर
अकुशल चित्त दुइ (२), गरी जम्मा कामावचर अकुशल
चित्तहरू बाह्र (१२),

(२) सौमनस्ययुक्त ज्ञानसम्प्रयुक्त संस्कारिक एक र अ-
संस्कारिक एक गरी दुइ (२), सौमनस्ययुक्त ज्ञान विप्रयुक्त
संस्कारिक एक र असंस्कारिक एक गरी दुइ (२), उपेक्षायुक्त
ज्ञानसम्प्रयुक्त संस्कारिक एक र असंस्कारिक एक गरी
दुइ (२), उपेक्षायुक्त ज्ञानविप्रयुक्त संस्कारिक एक र
असंस्कारिक एक गरी दुइ (२)— यसप्रकार यी आठ (८)
चित्तहरू कामावचर कुशल चित्तहरू हुन् ।

कुशलाकुशल चेतनालाई नै “मनःकर्म” भनिएको हो^१ ।

अर्को उदाहरण— उपालीकै भनाई अनुसार पनि काय दण्ड (= कायकर्म) भन्दा मनःदण्ड (= मनःकर्म) नै शक्ति सम्पन्न भएको

(३) वितर्क विचार प्रीति सुख तथा एकाग्रयुक्त ‘प्रथम ध्यान-चित्त’ एक (१), त्यस्तै ‘द्वितीय ध्यान-चित्त’ एक (१) त्यस्तै ‘तृतीय ध्यान-चित्त’ एक (१) त्यस्तै ‘चतुर्थ ध्यान-चित्त’ एक (१) अनि ‘पञ्चम ध्यान-चित्त’ एक (१) समेतगरी यी पाँच (५) चित्तहरूलाई ‘रूपावचर कुशल चित्त’ भन्दछन् ।

(४) आकाशानन्त्यायतनादि ‘चार अरूपी ध्यान-चित्त’ लाई ‘अरूपावचर चार कुशल चित्त’ भन्दछन् ।

यसरी कामावचर अकुशल चित्तहरू -	१२
कामावचर कुशल चित्तहरू -	८
रूपावचर कुशल चित्तहरू -	५
अरूपावचर कुशल चित्तहरू -	४

अभि. ध. सं. पृ. १-३, पठमो परिच्छेदो ।

१. म. नि. अ. क. III. पृ. ३६

कुरा- “भन्ते ! ‘मनः सत्व’ भन्ने देवलोक छ, ऊ त्यहाँ उत्पन्न हुन्छ भनी बताउँछन् । किन भने ? भन्ते ! उसको मृत्यु मनः प्रतिबद्ध भएको हुँदा” भन्ने तल मूल सूत्रमै उल्लेख भए अनुसार पनि मननै प्रमुख भएको कुरा प्रमाणित हुन्छ । त्यसैले बुद्धले **उपालीलाई** “गृहपति ! राम्ररी मनमा सोचेर बताऊ । तिम्रो अधिल्लो वचन, पछिल्लोसँग...मेल खान्न” इत्यादि भन्नुभएको हो ।

चीसो पानी न पिउने वा न छुने नियम शरीरद्वारा पालन गरेता पनि त्यसद्वारा च्युति वा प्रतिसन्धि (= पुनर्जन्म) दिलाउन सक्दैन^१ । प्रतिसन्धि भए, चित्तकै प्रभावद्वारा हुन सक्छ । “**मनोपुब्बङ्गमा धम्मा**” इत्यादि” भनी **धम्मपदमा** उल्लेख भएबाट पनि यसै कुराको पुष्टिचाई भएको पाइन्छ । यस सम्बन्धमा अरू बढी प्रपञ्च गरिरहनु पर्ने कारण छैन, जम्मै कुरा तलको “**निगण्ठ-शिष्य उपाली गृहपति**” भन्ने मूल सूत्रमै काय र वचनभन्दा मननै शक्तिसम्पन्न तथा प्रधान भएको कुरा किटानसाथ उल्लेख भएकै छ ।

उपदेशको अन्तमा **उपाली गृहपति** पनि **सिंह सेनापति** आदि जस्तै सारै प्रसन्न तथा प्रफुल्लित भई बुद्धकै शरणमा परे ।

यिनी **नालन्दा** नगरका धनाढ्य तथा विशिष्ट ख्यातिप्राप्त प्रतिष्ठित व्यक्ति थिए । त्यसैले बुद्धले उनलाई पनि सिंह सेनापतिलाई

१. म. नि. अ. क. III. पृ. ३८ : उपालीसुत्तवण्णना ।

२. धम्म. प. पा. पृ. १७ : यमकवग्गो, गाथा १

भैं ध्यान आकर्षित गराउँदा बुद्धको उदारभाव देखेर यिनी भन्नु प्रफुल्लित तथा प्रभावित भई सिंह सेनापतिले भने जस्तै भनेका थिए। तेस्रोपटकसम्म पनि बुद्धकै शरणमा जाने दृढता देखाएपछि भगवान बुद्धले उपालीलाई उपासक शिष्यत्वको रूपमा स्वीकार गर्नुभयो।

उनले उपासकत्व ग्रहण गरिसकेपछि उनलाई यो पनि भन्नुभएको थियो कि— बौद्ध उपासक हुँदा भिक्षुहरूलाई मात्र दान दिनुपर्छ वा उपस्थान (= सेवा शुश्रूषा) गर्नुपर्छ र अरूलाई दान दिनहुन वा उपस्थान गर्न हुन्न भन्ने गलत धारणा लिनुपर्ने कुनै कारण छैन इत्यादि। बुद्धले यस्तोसम्म पनि भन्नुभएको कुरा मूल सूत्रमै समुल्लेख भएको छ कि— “निगण्ठहरू तिमी कुललाई पानी लिने कुवा जस्तै संभन्छन्, अतः उनीहरूको पनि संग्रह गर्नुपर्छ” इत्यादि। यस अर्थिले उपाली भन्नु छक्कपरे। किनकि उनलाई निगण्ठ-नाटपुत्रले सुनाइ राखेका थिए कि श्रमण गौतमले “अर्कालाई दान नदेऊ” भन्छन् इत्यादि।

उपाली गृहपति बुद्धको शरणमा गई जीवनभर उपासक बन्दा निगण्ठ-नाटपुत्रलाई जति मनमा चोट पऱ्यो त्यति चोट अरू कुनै पनि उनका शिष्यहरू बुद्धमार्गी हुँदा परेको थिएन भन्ने कुरा मूल सूत्रहरूको अध्ययनवाट प्रष्ट बुझिन्छ।

हुनत, शुरुदेखिनै निगण्ठको हृदयमा चोट नलागेको त होइन, तर अहिलेको जस्तो हृदय छिया छिया हुने खालको भने

भएको थिएन । कपिलवस्तुका **वप्प शाक्य** बुद्धको शरणमा गएको बेलामा, “उनी बुद्धकै नातेदार भएको हुँदा अवश्यम्भावी थियो” भन्ने कुरा र वैशालीका **सिंह सेनापति** बुद्धको शरणमा जाँदा “यी राजपरिवारका पुरुषहरू कुनै न कुनै दिन आफू आफूमै मिली हाल्छन्” भन्ने जस्ता कुराहरू मनमा लिई निगण्ठले धैर्य राखेका होलान् भन्ने कुराको हामी अनुमान लगाउन सक्छौं । किन्तु यी **उपाली उपासक** एक व्यापारी साहु थिए । यिनको बुद्धसँग कुनै प्रकारको पूर्व सम्बन्ध थिएन र जस्तै बुद्धको निमित्त **अनाथपिण्डिक** गृहपति थिए त्यस्तै निगण्ठ-सम्प्रदायकानिमित्त यिनी पनि थिए । त्यसैले निगण्ठलाई ठूलो चोट लागेको हो ।

“उपाली बुद्धका अनुयायी भए” भन्ने खबर सुन्दा प्रथमतः उनलाई विश्वास नै लागेको थिएन । उनको मनमा यो दृढविश्वास थियो कि उपालीले अवश्य पनि बुद्धलाई नै आफ्नो धर्ममा ल्याउनेछन्; केही भएर आफ्नो धर्ममा ल्याउन नसके तापनि उपाली त कुनै हालतमा बुद्धको अनुयायी बन्न सक्दैनन् । जब आफ्ना शिष्य **दीर्घतपस्वी** निगण्ठले पनि सोही कुरा भने तब उनी उत्तिखेरै उपालीको परीक्षागर्न उनको दरवार जस्तो घरमा गएका हुन् ।

जब यिनले **उपाली उपासक**को नौलो व्यवहार देखे तब **निगण्ठ-नाटपुत्र** सारै छक्क परेका मात्र होइनन्, मन पनि थाम्नै सकेनन् । यिनलाई त्यो कुरा थाहा थिएन कि— स्रोतापन्न भएका कुनै पनि बुद्ध-श्रावकले अरू कुनै पनि श्रमणहरूलाई शास्ताको रूपमा

मान्ने नसक्ने कुरा । यो प्रत्यक्ष ज्ञानबाट उत्पन्न हुने स्वभावसिद्ध आचार परिवर्तन हो । उपाली उपासकले आफ्नो स्थिति अनुसार हुनसक्ने तरिकाले उनको स्वागत गरे । निगण्ठकोनिमित्त यो दृश्य अविश्वसनीय घटना थियो । त्यसैले उनले यस्तो पनि ठाने कि- “शायद उपाली पागल त भएनन् !” अनि उनले उपालीको ध्यानाकर्षणगर्दै “सबैले तिमीलाई निगण्ठका प्रमुख दाता तथा शिष्य भनी चिन्दछन्; अब तिमी कसका शिष्य भयौ त ?” भनी सोधे- पछि बसेको आसनबाट उठी एक घुँडाले भुइँमा टेकी, अटल श्रद्धारूपी पीरामा बसी, प्रत्यक्षीकरणरूपी थालीमा **प्रतिसम्भिदायुक्त**^१ ज्ञानरूपी फूलहरू राखी बोधिज्ञानको अनुस्मरणनिमित्त साक्षात् बुद्धको स्तोत्र गाई “आजदेखि म त्रिलोकाग्र बुद्धका श्रावक हुँ भनी जान्नुहोस्” भन्दै उपालीले घोषणागरी बुद्ध वस्तु भएको दिशातिर हेरी पञ्चाङ्ग दण्डवत् गरे^२ ।

उपालीको घोषणा सुनी निगण्ठको हृदय असह्यरूपले कम्पित भयो र “अब भने भोलिदेखि यिनका घरमा आई पचास साठी जना निगण्ठहरूले भोजन गर्न नपाउने भए । यिनी हामीबाट बिल्कुलै

---

१. यिनी पनि खुज्जुत्तरा उपासिका जस्तो शैक्ष-प्रतिसम्भिदाज्ञान लाभी थिए । हेर. बु. म. पृ. २०९-१० को पादटिप्पणीमा ।

२. म. नि. अ. क. III. पृ. ६८ : उपालिसुत्तवण्णना ।

पराङ्मुख भइसके, मेरो भातको हण्डी फुट्यो” भन्ने गहिरो चिन्तागर्दै त्यहीं नै उनले एक पात्रजति तातो रगत वमन गरी भूइमा पछारिए । अनि उनलाई पाल्की (पावङ्ग वा पाटङ्ग) मा राखी नगरबाहिर लगी त्यसपछि खाटमा राखी पावामा पुऱ्याइदिए^१ ।

सर्वज्ञता र अरु कुरा

मज्झिमनिकायको **चूलदुक्खक्खन्ध-सूत्रानुसार**^२ भगवान बुद्धले निगण्ठ-नाटपुत्रका शिष्यहरू (प्रव्रजित) सँग राजगृहको ऋषिगिरी पर्वतको एकापट्टि कालो ढुङ्गाको एकचट्टानमा उभिइएरै तपस्या गरिरहेको बेलामा भेटगर्नु भएको कुरा उक्त सूत्रमै समुल्लेख भएको छ ।

त्यसबेला उनीहरूसँग प्रश्न सोध्दा उनीहरूले भगवानलाई **निगण्ठ-नाटपुत्र** सर्वज्ञ तथा सर्वदर्शी...हुनुहुन्छ भन्ने जवाफ दिएको कुरा उक्त सूत्रमै समुल्लेख भएको छ ।

त्यस्तै **लोकायतिक ब्राह्मणहरूले**^३ पनि पूरण काश्यप र

१. म. नि. अ. क. III. पृ. ६८ : उपालिसुत्तवण्णना ।

२. I. पृ. १२६, हेर, बु. गृ. पृ. ३०४

३. यो सूत्र माथि पूरण काश्यपको संग्रहमा ‘म सर्वदर्शी हुँ’ भन्ने शीर्षकमा (पृ. ६३) छ ।

निगण्ठ-नाटपुत्रले 'सर्वज्ञ तथा सर्वदर्शी हौं' भन्छन् भन्ने कुरा बुद्धलाई सुनाएका थिए ।

कुतूहल-सूत्रानुसार^१ वत्सगोत्र परिव्राजकले निगण्ठ-नाटपुत्रले पनि परलोक भएका आफ्ना शिष्यहरूमध्ये "अमुक, अमुक स्थानमा; अमुक, अमुक स्थानमा उत्पन्न भए" भन्दछन् भन्ने कुरा बुद्धलाई सुनाएका छन् ।

तल उल्लिखित देवदह-सूत्रानुसार^२ अरू अरू कुराको अतिरिक्त निगण्ठहरू कुन कुन कारणहरूद्वारा निन्दितछन् भन्ने कुरा कारणसहित उल्लेख भए जस्तै निगण्ठले आफू "सर्वज्ञ तथा सर्वदर्शी" भन्छन् भन्ने इत्यादि कुराहरू पनि समुल्लेख भएको पाइन्छ । अङ्गत्तरनिकायमा^३ पनि दश कारणहरूद्वारा निगण्ठहरू निन्दनीय छन् भन्ने कुरा समुल्लेख भएको छ ।

अन्यतैर्थाय गणाचार्यहरूले बुद्धसँग ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाउने

१. यो कुरा तल वत्सगोत्र परिव्राजकको संग्रहमा 'गणाचार्य पूरण काश्यपादि' भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भएको छ ।

२. यो सूत्र तल 'देवदहमा' भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भएको छ ।

३. अं. नि.-१०. पृ. २१८ : निगण्ठसुत्तं ।

दावी गरेका समयमा यिनी पनि राजगृहमै वर्षावास बसेका थिए^१ । त्यस समय राजगृह सेठले चन्दनको भिक्षा-पात्र बाँसमा भुँड्याई राखेको बेलामा यिनले पनि सो पात्र लिनको निमित्त असफल प्रयास गरेका थिए ।

केन्द्रस्थान—

तल उल्लिखित मूल सूत्रहरू तथा अर्थकथाहरूको अध्ययनबाट निगण्ठ-नाटपुत्रका केन्द्रस्थानहरू राजगृह, नालन्दा, वैशाली, कपिलवस्तु तथा पावामा थियो भन्ने कुराको अवबोध हुन्छ ।

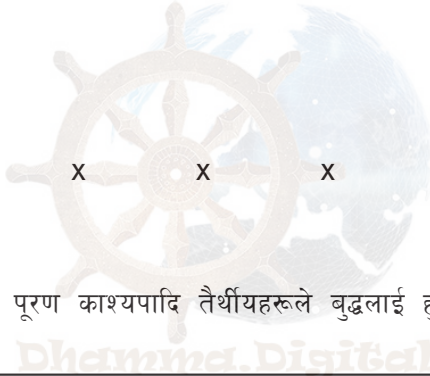
प्रमुख शिष्यहरू—

पालि साहित्य त्रिपिटकमा पाइने यिनका केही मुख्य शिष्यहरू यसप्रकार हुन्— दीर्घतपस्वी निगण्ठ, सच्चक निगण्ठपुत्र,^२

-
१. यी कुराहरू पनि माथि पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत 'सङ्घी गणाचार्य' भन्ने शीर्षक (पृ. ९.) मा उल्लेख भएको जस्तै यहाँ पनि सम्भन्तुपर्छ ।
G. D. पृ. ६९ अनुसार छवटै तैर्थीयहरू राजगृहमा वर्षावास गरिरहँदा निगण्ठ-नाटपुत्र "गुणशाल चैत्य" भन्ने आश्रममा बसेका थिए ।
२. म. नि. I. पृ. २९१ : महासच्चकसुत्तं, चूलसच्चकसुत्तं उही ग्रन्थको पृ. २८१

सच्चा, लोला, अववादका, पटाचारा^१ र कुण्डलोकसा^२ । गृही-
शिष्यहरूमध्येमा— वप्प शाक्य^३ अभय राजकुमार, असिबन्धकपुत्र, सिंह
सेनापति तथा उपाली गृहपति ।

अङ्गुत्तरअर्थकथामा^४ वप्प शाक्य, सिंह सेनापति तथा उपाली
गृहपतिहरू निगण्ठ-नाटपुत्रका प्रमुख दाताहरू रहेका कुरा उल्लेख भएको
छ ।

जस्तै पूरण काश्यपादि तैर्थीयहरूले बुद्धलाई हुनसम्म दुःख

१. म. नि. अ. क. II. पृ. २२३-२५; जा. अ. क. III. पृ. ६ : चुल्लकालिङ्ग-
जातक ।

२. थेरी. गा. अ. क. पृ. ७९ : कुण्डलकेसाथेरीगाथा; थेरी. अप. दा. पा. पृ.
२३५; धम्म. प. अ. क. पृ. ३२२, वर्ग ८

३. अं. नि.-४ पृ. २१० : वप्पसुत्तं, अ. क. II. पृ. ५५९

४. अं. नि. अ. क. II. पृ. ५५९, ७५१

र हैरानी दिएका थिए, त्यस्तै निगण्ठ-नाटपुत्रले पनि दिएका थिए^१ भन्ने कुरा त्रिपिटक पालि साहित्यबाट प्रष्ट बुझिन्छ ।

निगण्ठादि छ-तैर्तीय गणाचार्यहरू मिली बुद्धको अपवाद गर्नको निमित्त कतिसम्म षड्यन्त्रहरू रचे भन्ने कुराहरू निम्न जातकहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ— मणिसूकरजातक^२, बावेरुजातक^३, महापदुमजातक^४ इत्यादि ।

यिनको सिद्धान्त वा दर्शनको सात चातुर्याम संवर गर्ने भन्ने र पहिलेको कर्मलाई तपस्याद्वारा विनाश गरी नयाँ कर्म नगरेपछि कर्मक्षय भई मुक्ति पाइन्छ भन्ने हो । यी कुराहरू तलका विभिन्न सूत्रहरूद्वारा प्रष्ट भएकै छन् ।

१. संस्कृत बौद्धसाहित्य 'अवदान' मा उल्लेख भएको कुरा उद्धृत गर्दै निगण्ठ-नाटपुत्र— जो जैन सम्प्रदायका चौबीसौं तीर्थङ्कराचार्य हुन्— को प्रेरणाले श्रीगुप्त भन्ने राजगृहका गृहपतिद्वारा भगवानलाई मार्नकोनिमित्त विषालु भोजन दिएका थिए भन्ने कुरा G. D. पृ. ६९ मा उल्लेख भएको छ ।

२. जा. अ. क. I-II. पृ. ६५२, नं. २८५

३. जा. अ. क. III. पृ. ८९, नं. ३३९

४. जा. अ. क. IV. पृ. १८२, नं. ४७२

निगण्ठको अन्तिम अवस्था

उपाली गृहपति बुद्धमार्गमा लागेदेखि निगण्ठ-नाटपुत्रको हृदय-रोग दिनपर दिन बढ्दै गयो र निकै हुन सकेन भन्ने कुरा दीर्घनिकाय र मज्झिमनिकाय अर्थकथाहरूद्वारा^१ प्रष्ट बुझ्न सक्छौं ।

उपरोक्त द्वय अर्थकथाहरू अनुसार— नाटपुत्रलाई नालन्दाबाट पावामा लगेपछि उनको हृदय-रोग अन्तिम चरणमा पुग्यो र उनको उही देहान्त भयो । यो कुरा तल उल्लिखित “निगण्ठ-नाटपुत्रको देहान्त” भन्ने शीर्षकको मूल सूत्रमा समुल्लेख भएकै छ ।

आफ्नो अन्तिमघडी आइपुग्दा नाटपुत्रलाई पश्चात्ताप लागेको कुरा उपरोक्त अर्थकथाहरूमा समुल्लेख भएको पाइन्छ । आफ्नो देहत्याग गर्नुभन्दा अगाडि उनलाई “म त जे भए पनि भएँ, किन्तु मेरा श्रावकहरू द्वारा अपाय (= नरक) न भरियोस्” भन्ने लागेपछि उनले यस्तो सोचेका थिए— “मेरो धर्म सारहीन तथा अनैर्याणिक छ, किन्तु यस्तो भन्दा मेरा शिष्यहरूले विश्वास गर्ने छैनन्, अतः यिनीहरूको भविष्य सपार्नको निमित्त यिनीहरूलाई मैले दुइथरी उपदेश गर्नुपर्छ ।” यी कुराहरू पनि उक्त अर्थकथाहरूमै समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

---

१. दी. नि. अ. क. II. पृ. ६५९ : पासादिकसुत्तवण्णना; म. नि. अ. क. IV. पृ. २३ : सामगामसुत्तवण्णना ।

यिनी सारै विरामी भइरहेको बेलामा यिनका एक शिष्य आई “भन्ते ! अहिले तपाई सारै दुर्बल हुनुहुन्छ । मलाई तपाईको धर्मको सारांश बताउनु होस्” भनी विन्तिगर्दा नाटपुत्रले उनलाई “शाश्वत हो भन्ने कुरा ग्रहण गर” र अर्को शिष्यलाई “उच्छेद हो भन्ने कुरा ग्रहण गर” भनी बताए । यसप्रकार दुइ शिष्यलाई दुइ तरिकाले सारांशको कुरा बताएका थिए । यसै बीच उनको देहान्त पनि भयो^१ ।

निगण्ठ-देहान्तपछिको चर्चा

दाहसंस्कारादि गरिसकेपछि, एकदिन यिनका शिष्यहरू भेला भई “आवुसो ! हामीहरूका आचार्यले कसलाई ‘धर्मको-सार’ बताएका छन् ?” भन्ने सोधिएपछि एक शिष्यले “मलाई ‘धर्मको सार’ बताएका छन् भनी भने । अर्कोले मलाई ‘धर्मको सार’ बताएका छन् भनी भने ।” त्यसो भए के ‘धर्मको-सार’ बताए त ?” भनी सोध्दा एकले “शाश्वत हो” भन्ने कुरा र अर्कोले “उच्छेद हो” भन्ने कुरा बताए । यसै कुरालाई लिएर भेलाभएका मानिसहरू दुइ समुहमा विभाजित भए । अनि परस्पर मुखामुख हुन थाल्यो । हुँदा हुँदा हात पनि छाड्न थाले अनि परस्परमा दण्ड पनि चलन थाल्यो^२ ।

१. दी. नि. अ. क. II. पृ. ६६० : पासादिकसुत्तवण्णना; म. नि. अ. क. IV.

पृ. २३ : सामगामसुत्तवण्णना ।

२. दी. नि. अ. क. II. पृ. ६६०

यसप्रकार उनीहरूका बीच घोर-धमासान तथा मारपीट समेत भएपछि केही निगण्ठहरू गृहस्थी भएर पनि गए^१ ।

त्यस बखत यही घटनालाई लिएर समाजमा खूब चर्चाहुन थाल्यो । जताततै यस्तो कुरा चलन थाल्यो- “निगण्ठ नाटपुत्र एक प्रतिष्ठित शास्ता मानिएका थिए । तर उनको देहान्तपछि तुरुन्तै उनका श्रावक शिष्यगणहरूकाबीच घमासान वाद-विवादको साथै मारपीट पनि भयो । धेरै निगण्ठहरू गृहस्थी पनि भएर गए । यी श्रमण गौतम पनि जम्बुद्वीपमा चन्द्र-सूर्य भैं उदितमान छन् तथा उनका श्रावकहरू पनि । श्रमण गौतमको परिनिर्वाणपछि उनका श्रावकहरूकाबीच कस्तो विवाद हुनेछ होला ?” इत्यादि ।

त्यस समय आयुष्मान् **चुन्द समणुद्देश** (= श्रमणोद्देश)- जो **सारि पुत्र महास्थविरका** कान्छा भाइ हुनुहुन्छ- **पावामा** वर्षावास गर्दै हुनु हुन्थ्यो । उपरोक्त समाचार सुनी उहाँको मनमा “यो समाचार भगवानलाई सुनाउनु बेश हुनेछ । जुन कारणलाई लिई उहाँले केही उपयोगी कुराहरू बताउन सक्नु हुनेछ- जो सबैकोनिमित्त कल्याणकर हुन सक्छ” भन्ने विचार आएपछि वर्षावास सिध्याएर उहाँ पावाबाट शाक्य देशको एक गाउँ, **सामग्राम** (= श्यामग्राम) मा जानु भयो । त्यसबखत त्यहाँ भगवान बुद्ध बस्नुभएको थियो ।

तल उल्लिखित “निगण्ठ-नाटपुत्रको देहान्त” भन्ने मूलसूत्र

---

१. म. नि. अ. क. IV. पृ. २४ : सामगामसुत्तवण्णना ।

पद्दा हामीलाई लाग्न सक्छ कि— भगवानकहाँ जान्छु भनी जानुभएका चुन्द श्रमणोद्देश किन भगवानकहाँ नगई पहिले आनन्द महास्थविरकहाँ जानु भएको होला ? कुनै कारण नभइकन सूत्रमा कुनै घटनाको उल्लेख हुँदैन । आयुष्मान् आनन्द, चुन्द श्रमणोद्देशको उपाध्याय हुनुहुन्थ्यो र उहाँ पनि भगवानसँगै बस्नुभएको थियो । उपाध्याय मार्फत उक्त समाचार बुद्धलाई सुनाउनु नै विनित शिष्यहरूको परम कर्तव्य हो भन्ने कुरा जनाउँदै उहाँले प्रथमतः आफ्ना पूज्य उपाध्यायलाई नै उक्त घटनाका कुराहरू सुनाउनु भएको हो^१ । अरू कुरालाई तलको मूल सूत्रले नै प्रष्ट गरेको छ ।

निगण्ठ नामहरू

(१) निगण्ठ-नाटपुत्त (सूत्र)— यस सूत्रमा निगण्ठ-नाटपुत्रसँग चित्र गृहपतिले भेटेको कुरा समुल्लेख भएको छ । यो कुरा बु. गृ. पृ. १८२ मा पनि समुल्लेख भएको छ । सं. नि. पृ. २६५, अ. क. पृ. ९८.

(२) निगण्ठ-नाटपुत्र— यिनी बुद्धसमकालीन छ-तैर्तीय गणाचार्यहरू मध्येका एक हुन् । यिनी जैन धर्मका संस्थापक हुन् । यिनकै संग्रह यहाँ गरेको छु ।

X X X

१. दी. नि. अ. क. II. पृ. ६६० : पासादिकसुत्तवण्णना; म. नि. अ. क. IV. पृ. २५ : सामगामसुत्तवण्णना ।

१—निगण्ठ-वाद

“भन्ते ! यहाँ, म^१ एकदिन जहाँ निगण्ठ (= निग्रन्थ) नाटपुत्र थिए त्यहाँ गएँ^२ । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रसँग सम्मोदन गरें । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसें । भन्ते ! अनि, एक छेउमा बसेको मैले निगण्ठ-नाटपुत्रसँग यस्तो सोधें—

“भो अग्गिवेस्सन ! (गोत्रको नाम) यहाँ, विविधप्रकारका शिल्पीहरू छन् । जस्तै माहुतेहरू^३ ... गणितज्ञहरू तगा अरू पनि विविधप्रकारका शिल्पीहरू छन् । तिनीहरूले यसै जीवनमा आफ्ना शिल्पफलद्वारा यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले आफूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पार्छन् । आमा-बाबुहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पार्छन् । पुत्र-दारहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पार्छन् । साथी-मित्रहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पार्छन् । उनीहरूले उँभो लागेका श्रमणब्राह्मणहरूलाई,

---

१. यहाँ ‘म’ भनेको अजातशत्रु राजा हुन् । आफू निगण्ठ-नाटपुत्र कहाँ गई उनीसँग प्रश्न सोधेका कुराहरू भगवानलाई सुनाउँदै छन् ।

२. दी. नि. I. पृ. ५० : सामञ्जफलसुत्तवाट, अ. क. I. पृ. ११७

३. माथि पृ. ३५ मा उल्लेख भएको जस्तै दोहय्याएर पढ्नु ।

स्वर्गीय सुख-विपाकी, स्वर्गगामी— दानदक्षिणा अर्पित गर्छन् । भो अग्निवेस्सन ! के तपाईंले पनि त्यस्तै गरी यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्जस्यफल (= सामान्य-फल=आफैले जान्नुपर्ने फल) देखाउन सक्नु हुन्छ ?'

चातुर्याम-संवर

“भन्ते ! यस्तो सोध्दा निगण्ठ-नाटपुत्रले मलाई यस्तो जवाफ दिए”—

‘महाराज ! यहाँ, निगण्ठ (= निग्रन्थ) चातुर्याम-संवरले संवृत हुन्छ । महाराज ! कसरी निगण्ठ चातुर्याम-संवरले संवृत हुन्छ भने ?—

‘महाराज ! (१) यहाँ, निगण्ठ सबै (चीसो) पानी वर्जित गर्छ^१, (२) सबै (पाप) वर्जनले युक्त हुन्छ, (३) सबै पापलाई शुद्ध गर्छ (पखाल्छ), तथा (४) सबै पाप वर्जित गर्नुमा तत्पर रहन्छ ।

-
१. निगण्ठ = निग्रन्थ भनेको जैन सम्प्रदाय हो । यस सम्प्रदायका प्रवर्तक नाटपुत्र = नाथपुत्र हुन् । जैनहरू चीसो पानीमा जीव रहन्छ भन्ने विचारका भएको हुँदा सबै चीसो पानीको व्यवहार गर्दैनन् । अ. क. I. पृ. ११७

महाराज ! यसप्रकार निगण्ठ^१ चातुर्यामसंवरले संवृत हुन्छ । महाराज ! चातुर्यामसंवरले संवृत हुने निगण्ठलाई 'गतात्म' (= जहाँ पुग्नु पर्ने हो त्यहाँ पुगेका) भन्दछन्, यतात्म' (= संयतचित्त भएका) भन्दछन् तथा 'स्थितात्म' (= सुप्रतिष्ठित चित्त भएका) भन्दछन् ।'

“भन्ते ! मैले निगण्ठ-नाटपुत्रसँग यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्जसफल (= सामान्यफल) को कुरा सोध्दा उनले मलाई 'चातुर्याम-संवर' का कुराहरू बताए । जस्तै कसैले कसैसँग आँपको कुरा सोध्दा लौकाको कुरा बताए जस्तै वा लौकाको कुरा सोध्दा आँपको कुरा बताए भैं निगण्ठ-नाटपुत्रले मलाई यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्जसफलको कुरा सोध्दा 'चातुर्याम-संवर' का कुराहरू सुनाए ।

“भन्ते ! अनि मेरो मनमा यस्तो लाग्यो— “म जस्ता (राजा) ले, आफ्नो राज्यमा बस्ने श्रमणब्राह्मणलाई कसरी असन्तुष्ट पारूँ !”

“भन्ते ! यति सोची मैले निगण्ठ-नाटपुत्रको भाषणलाई न त अभिनन्दन गरें, न त आक्रोश नै । बल्कि अभिनन्दन पनि नगरी,

---

१. आफूलाई नै लक्षगरी नाटपुत्रले 'निगण्ठ' मात्र भनेको हो । निगण्ठ शब्दको अर्थहो— ग्रन्थीरहित = बन्धन रहित ।

आक्रोश पनि नगरी— असन्तुष्ट भएर पनि असन्तुष्टाको भाव प्रकट
नगरी— उही वचन 'सत्य हो' भनी ग्रहण पनि नगरी, उनले भनेको
कुरालाई मनमा पनि नराखी म आसनबाट उठी फर्केर आएँ ।”

X X X

२- निगण्ठ-शिष्य अभय राजकुमार

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दक निवापमा बस्नु भएको थियो ।

त्यस समय अभय राजकुमार जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अभय राजकुमारलाई निगण्ठ-नाटपुत्रले यसो भने-

“आऊ, राजकुमार ! श्रमण गौतमलाई तिमीले वाद आरोप लगाऊ । अनि ‘अभय राजकुमारले त्यस्ता महान-ऋद्धिसम्पन्न तथा प्रभावशाली श्रमण गौतमलाई वाद आरोप गरे’ भन्ने तिम्रो कल्याण कीर्तिशब्द आकाशमा फैलिने छ ।”

“भन्ते ! कसरी त्यस्ता महान-ऋद्धिसम्पन्न, त्यस्ता प्रभावशाली श्रमण गौतमलाई मैले वाद आरोप गर्ने ?”

---

१. म. नि. II. पृ. ६७ : अभयराजकुमारसुत्तं, अ. क. III. पृ. ७४

“आऊ, राजकुमार ! तिमी जहाँ श्रमण गौतम छन् त्यहाँ जाऊ, त्यहाँ गई श्रमण गौतमलाई यसो भन—

१— ‘भन्ते ! के तथागतले त्यस्तो वचन बोल्नुहुन्छ ! जुन वचन अर्कालाई अप्रिय तथा अमनाप (= मन नपर्ने) हुन्छ ?’

“यदि यस्तो सोध्दा श्रमण गौतमले तिमीलाई यस्तो भन्दछन् भने— ‘राजकुमार ! तथागतले त्यस्तो वचन बोल्न सक्छन्, जुन वचन अर्कालाई अप्रिय तथा अमनाप हुन सक्छ ।’ अनि तिमीले उनलाई यस्तो भन—

‘भन्ते ! त्यस्तो भए यहाँ, पृथक्जनसँग तपाईंको के विशेषता रह्यो त ? पृथक्जनले पनि त्यस्तो वचन बोल्छ, जुन वचन अर्कालाई अप्रिय तथा अमनाप हुन्छ ।’

“यदि यस्तो सोध्दा श्रमण गौतमले— ‘राजकुमार ! तथागतले त्यस्तो वचन बोल्दैन, जुन वचन अर्कालाई अप्रिय तथा अमनाप हुन्छ’ भनी भन्छन् भने अनि तिमीले उनलाई यस्तो भन—

२— भन्ते ! त्यसो भए, तपाईंले— ‘देवदत्त आपायिक^१ (= अपायगामी) हुन्, देवदत्त कल्पस्थायी (= कल्पसम्म नर्कमा रहने)

---

१. यस्तो कुरा भगवानले चुल्ल. व. पा. पृ. ३०३: सङ्गभेदकथा, सङ्गभेदखधकंमा प्रकाश गर्नुभएको छ ।

हुन्, देवदत्त अचिकित्स्य (= प्रतिकार गर्न नसक्ने) हुन्' भनी देवदत्तको बारेमा किन भविष्यवाणी गर्नु भएको त ? यी वचनहरूद्वारा देवदत्त रिसाएका थिए, असन्तुष्ट भएका थिए ।'

“राजकुमार ! यी दोधारे प्रश्नहरू सोध्दा श्रमण गौतमले त्यसलाई न निल्ल सक्नेछन्, न उकेल्न नै सक्नेछन् । जस्तै— कुनै मानिसको घाँटीमा चारकुने फलामको टुक्रा राखिदिंदा उसले त्यसलाई न निल्ल सक्छ, न उकेल्न नै सक्छ । राजकुमार ! त्यस्तै— तिम्रो यस दोधारे प्रश्नलाई श्रमण गौतमले न निल्ल सक्नेछन्, न त उकेल्न नै ।”

भगवानले अप्रिय-वचन बोल्नुहुन्छ ?

“हवस्, भन्ते !” भनी निगण्ठ-नाटपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिई, निगण्ठ-नाटपुत्रलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी, अभय राजकुमार जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अभय राजकुमारले सूर्यलाई (= समय) हेरी यस्तो विचार गरे—

“आज, भगवानलाई वाद आरोप गर्ने समय छैन । भोलि मेरै घरमा भगवानलाई वाद आरोप गर्नेछु ।”

यति सोची, उनले भगवानसँग बित्ति गरे—

“भन्ते ! भगवानले, भोलिको निम्ति भगवान सहित चारजनाले मेरो भोजन स्वीकार गर्नुहोस् ।”

भगवानले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो ।

अनि, भगवानले निम्तो स्वीकार गर्नुभएको बुझी अभय राजकुमार आसनबाट उठ्थ्र, भगवानलाई अभिवादन तथथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए । त्यस रात बितिसकेपछि, भगवान पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ अभय राजकुमारको घर हो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ पुगेपछि विच्छेद्याइ राखेको आसनमा बस्नुभयो । त्यसपछि अभय राजकुमारले भगवानलाई प्रणीत खादच-भोज्य अर्पित गरी सन्तृप्त गराए । अनि भगवानले, भोजन सिध्याई, पात्रबाट हात हटाइसकेपछि, अभय राजकुमार एक होचो आसन लिइ एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अभय राजकुमारले भगवानसँग विन्ति गरे—

“भन्ते ! के भगवानले त्यस्तो वचन बोल्नु हुन्छ ? जुन वचन अर्कालाई अप्रिय तथा अमनाप (= मन नपर्ने) होस् ?”

“राजकुमार ! यहाँ एकांशले (= सर्वथा, अपवाद विना) बताउन सकिन्न ।”

“भन्ते ! यही नै निगण्ठको नाश भयो ।”

“राजकुमार ! किन तिमीले यस्तो भन्दैछौ ?- ‘यहीं नै निगण्ठको नाश भयो’ ।”

“भन्ते ! यहाँ, म निगण्ठ-नाटपुत्रकहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । भन्ते ! एक छेउमा बसेको मलाई निगण्ठ-नाटपुत्रले यस्तो भने -

‘आऊ राजकुमार ! तिमीले श्रमण गौतमलाई वाद आरोप गर । अनि ‘अभय राजकुमारले त्यस्ता महान्-ऋद्धि-सम्पन्न, त्यस्ता प्रभावशाली श्रमण गौतमलाई वाद आरोप गरे’ भन्ने तिम्रो कल्याण कीर्तिशब्द आकाशमा फैलिने छ ।’

“भन्ते ! यस्तो भन्दा मैले निगण्ठ-नाटपुत्रसँग सोधें- ‘भन्ते ! जसरी त्यस्ता महान् ऋद्धिसम्पन्न, त्यस्ता प्रभावशाली श्रमण गौतमलाई मैले वाद आरोप गरूँ ?’

(अनि निगण्ठ-नाटपुत्रले मलाई यस्तो भने)- ‘आऊ राजकुमार, तिमी जहाँ श्रमण गौतम छन् त्यहाँ जाऊ त्यहाँ गई, श्रमण गौतमसँग- ‘भन्ते ! के तथागतले त्यस्तो वचन बोल्नु हुन्छ ? जुन वचन अर्कालाई अप्रिय तथा अमनाप होस् ? भनी सोध । यदि यस्तो सोध्दा तिमीलाई श्रमण गौतमले ‘राजकुमार ! तथागतले त्यस्तो वचन बोल्न सक्छ, जुन वचन अर्कालाई अप्रसन्न तथा अमनाप हुन सक्छ’ भनी भन्छन् भने, अनि तिमीले उनलाई यस्तो भन- ‘भन्ते !

त्यसोभए, यहाँ पृथक्जनसँग तपाईंको के विशेषता रह्यो त ? पृथक्जनले पनि त्यस्तो वचन बोल्छ, जुन वचन अर्कालाई अप्रसन्न तथा अमनाप हुन्छ ।’ यदि यस्तो सोध्दा तिमीलाई श्रमण गौतमले ‘राजकुमार ! तथागतले न त्यस्तो वचन बोल्छ, जुन वचन अर्कालाई अप्रसन्न तथा अमनाप हुन्छ’ भनी भनेमा, अनि तिमीले उनलाई यसो भन— ‘भन्ते ! त्यसो भए, तपाईंले ‘देवदत्त आपायिक हुनु, देवदत्त कल्पस्थायी हुनु, देवदत्त अचिकित्स्य हुनु’ भनी देवदत्तको बारेमा किन भविष्यवाणी गर्नु भएको त ? ‘यी वचनहरूद्वारा देवदत्त रिसाएका थिए, असन्तुष्ट भएका थिए ।’ राजकुमार ! यी दोधारे प्रश्नहरू सोध्दा श्रमण गौतमले त्यसलाई न निल्न सक्नेछन्, न उकेलन नै सक्नेछन् । जस्तै— कुनै मानिसको घाँटीमा चारकुने फलामको टुक्रा राखिदिँदा उसले त्यसलाई न निल्न सक्छ, न उकेलन नै सक्छ । राजकुमार ! त्यस्तै तिम्रो यस दोधारे प्रश्नलाई श्रमण गौतमले न निल्न सक्नेछन्, न उकेलन नै ।”

अप्रिय पनि बोल्न सक्छ

त्यस बखत अभय राजकुमारको काखमा उर्तँनो पारी सुताउन पर्ने स्यानो बालक थियो । अनि भगवानले अभय राजकुमारसँग सोध्नुभयो—

“राजकुमार ! यदि तिम्रो प्रमादले वा धाइको प्रमादले, यो बालकले कुनै काठको छेस्का वा कुनै गीर्खा मुखमा राख्यो भने,

त्यसबखत तिमीले के गर्छौ ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! (मुखबाट) बाहिर निकाल्ने छु । यदि पहिले नै बाहिर निकाल्न सकिन भने— बाँया हातले (बालकको) शीर समाती, दाहिने हातको औला (चोर औला) बड्याएर रगत आएता पनि बाहिर निकाल्ने छु ।”

“त्यसो गर्नाको कारण के त ?”

“भन्ते ! कुमार प्रति मेरो दया भएकोले ।”

“राजकुमार ! त्यस्तै— (१) जुन वचन अभूत, असत्य, तथा अनर्थसहित छ भन्ने तथागतलाई थाहा छ र— त्यस्तो वचन बोल्दा अर्कालाई अप्रिय, अमनाप हुन्छ भने— त्यस्तो वचन तथागतले बोल्दैन । (२) जुन वचन भूत, सत्य तर अनर्थसहित छ भन्ने तथागतलाई थाहा छ र— त्यस्तो वचन बोल्दा अर्कालाई अप्रिय अमनाप, हुन्छ भने— त्यस्तो वचन पनि तथागतले बोल्दैन । (३) जुन वचन भूत, सत्य तथा अर्थसहित छ भन्ने तथागतलाई थाहा छ तर— त्यस्तो वचन बोल्दा अर्कालाई अप्रिय, अमनाप हुन्छ भने— त्यस्तो वचन बोल्नमा तथागत कालज्ञ (= उचित अनुचित समय विचार गर्ने) हुन्छ । (४) जुन वचन अभूत, असत्य तथा अनर्थसहित छ भन्ने तथागतलाई थाहा छ तर— त्यस्तो वचन बोल्दा अर्कालाई प्रिय, मनाप (= मनपर्ने) हुन्छ भने— त्यस्तो वचन पनि तथागतले बोल्दैन । (५) जुन वचन भूत, सत्य तथा अनर्थसहित छ भन्ने तथागतलाई थाहा

छ तर- त्यस्तो वचन बोल्दा अर्कालाई प्रिय, मनाप हुन्छ भने- त्यस्तो वचन पनि तथागतले बोल्दैन । (६) जुन वचन भूत, सत्य तथा अर्थसहित छ भने तथागतलाई थाहा छ र- त्यस्तो वचन बोल्दा अर्कालाई प्रिय मनाप पनि हुन्छ भने- त्यस्तो वचन बोल्नमा तथागत कालज्ञ हुन्छ ।

“सो किन भने ?—

“राजकुमार ! सत्व प्रति तथागतको दया भएकोले ।”

प्रश्न बनाई सोध्छन्

“भन्ते यहाँ, क्षत्रीय पण्डितहरू, ब्राह्मण पण्डितहरू, गृहपति पण्डितहरू तथा श्रमण पण्डितहरूले प्रश्नहरू बनाई तथागतकहाँ आई सोध्छन् । भन्ते ! के त्यसको उत्तरकोनिमित्त- ज-जसले यस्तो उत्तर दिनेछु’ भनी भगवानले पहिले नै मनमा परिवर्तना गर्नुहुन्छ कि अथवा त्यसै अवस्थामा (उत्तरको) ज्ञान हुन्छ ?”

“राजकुमार ! त्यसोभए म, तिमीसँग एक प्रश्न सोध्ने छु तिमीलाई जस्तो लाग्छ त्यस्तो जवाफ दिनु । राजकुमार ! के तिमी रथको अङ्ग-प्रत्यङ्गकोबारेमा चतुर छौ ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“छु, भन्ते ! म रथको अङ्ग-प्रत्यङ्गकोबारेमा चतुर छु (जान्दछु) ।”

“राजकुमार ! तिमीले भन कि, यदि तिमीसँग कसैले- ‘रथको अङ्ग-प्रत्यङ्ग भनेको के हो ?’ भनी सोधेमा तिमीले- ‘जसले मकहाँ आई यस्तो सोध्ने छ, उसलाई मैले यस्तो उत्तर दिने छु’ भनी पहिले नै मनमा परिवितर्कना गर्छौं कि अथवा त्यसै अवस्थामै (तिमीलाई) ज्ञान हुन्छ ?”

“भन्ते ! म रथिक हूँ । मलाई रथ सम्बन्धी अङ्ग-प्रत्यङ्गकोबारेमा जन्मै ज्ञान छ । रथ सम्बन्धी सबै अङ्ग-प्रत्यङ्गकोबारेमा मलाई राम्रैसँग ज्ञान छ । त्यसो हुनाले त्यसै अवस्थामै मलाई ज्ञान हुन्छ ।”

“राजकुमार ! त्यस्तै- जो ती क्षत्रीय पण्डितहरू, ब्राह्मण पण्डितहरू, गृहस्थी पण्डितहरू तथा श्रमण पण्डितहरूले प्रश्नहरू बनाई तथागतकहाँ आई प्रश्न सोध्छन्- (त्यसको उत्तर) त्यसै अवस्थामै ज्ञान हुन्छ ।

“किन भने ?”

“राजकुमार ! तथागतलाई धर्म-धातु (चित्त विषय) सम्बन्धी राम्ररी सुप्रतिवेध छ (= ज्ञान छ) धर्म-धातु सम्बन्धी सुप्रतिवेध भएको हुनाले नै, तथागतलाई त्यसै अवस्थामै (उत्तरको) ज्ञान हुन्छ ।”

शरणागमन

यस्तो भन्नु हुँदा- अभय राजकुमारले भगवानसँग विन्ति गरे-

“धन्य ! धन्य !! भन्ते, जस्तै- घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिंदा, ढाकेकोलाई उघारिदिंदा, बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिंदा, अन्धकारमा तेलको बत्ती वालिदिंदा- आँखा हुनेहरूले रूप देखेभैं भगवानले मलाई अनेक प्रकारले धर्मप्रकाश पारिदिनुभयो । भन्ते ! अब म भगवानको शरणमा पर्छु, धर्म तथा भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि जीवनभर शरणमा आएको उपासक हो भनी भगवानले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

X

X

X

Dhamma.Digital

३- निगण्ठ-शिष्य सिंह सेनापति

एक समय भगवान वैशालीस्थित महावनको कूटागार शालामा विहार गर्नु भएको थियो^१ ।

बुद्धकहाँ जाने अनुमति मागे

त्यस बखत धेरै नामी लिच्छवीहरू सन्थागार (= सभागृह, Council Hall) मा जम्मा भई अनेकप्रकारले बुद्धको, धर्मको तथा सङ्घको गुण-बयान गरी बसिरहेका थिए ।

त्यसबखत निगण्ठ (= जैन साधु) का श्रावक सिंह सेनापति पनि त्यस सभासद्मा बसिरहेका थिए । अनि सिंह सेनापतिको मनमा यस्तो लाग्यो-

Dhamma.Digital

“जो यी नामी नामी धेरै लिच्छवीहरू सभागृहमा जम्मा भई अनेकप्रकारले बुद्धको, धर्मको तथा सङ्घको गुण-बयान गरिरहेका छन्- यी कुराहरू सुन्दा त उहाँ भगवान निश्चय नै अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध

---

१. अं. नि- ८ पृ. २९३; सीहसुत्तं, अ. क. II. पृ. ७५०; महा. व. पा. पृ. २४८

हुनुहुन्छ जस्तो लाग्छ । किन म उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको दर्शनार्थ न जाऊँ !”

अनि सिंह सेनापति जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रसँग यस्तो निवेदन गरे—

“भन्ते ! म, श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जान चाहन्छु ।”

“सिंह ! क्रियावादी (किरियावादी) भएर पनि तिमी अक्रियावादी श्रमण गौतमको दर्शनार्थ किन जान्छौ ? सिंह ! श्रमण गौतम अक्रियावादी (अकिरियावादो) हुन् । (उनले) अक्रियावाद (= गर्नु पर्दैन भन्ने मत) को उपदेश दिन्छन् र त्यसैद्वारा (आफ्ना) श्रावकहरूलाई विनीत पनि (शिक्षित) गराउँछन् ।”

त्यसपछि सिंह सेनापतिको (मनमा) भगवानको दर्शनार्थ जाने जुन तयारीको संकल्प थियो त्यो त्यसै शान्त भएर गयो ।

दोस्रोपटक पनि धेरै नामी नामी लिच्छवीहरू सभागृहमा जम्मा भई अनेकप्रकारले बुद्धको, धर्मको तथा सङ्घको गुण-वयान गरी बसिरहेका थिए । त्यसबखत पनि निगण्ठका श्रावक सिंह सेनापति त्यस सभासद्मा बसिरहेका थिए । अनि सिंह सेनापतिको मनमा यस्तो लाग्यो—

“जो यी नामी नामी धेरै लिच्छवीहरू सभागृहमा भेलाभई अनेक प्रकारले बुद्धको, धर्मको तथा सङ्घको गुण-वयान गरिरहेका छन्—

यी कुराहरू सुन्दा त उहाँ भगवान निश्चय नै अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ जस्तो लाग्छ । किन म, उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको दर्शनार्थ न जाऊँ ।”

अनि सिंह सेनापति जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रसँग यस्तो निवेदन गरे –

“भन्ते ! म, श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जान चाहन्छु ।”

“सिंह ! क्रियावादी भएर पनि तिमी अक्रियावादी श्रमण गौतमको दर्शनार्थ किन जान्छौ ? सिंह ! श्रमण गौतम अक्रियावादी हुन् । (उनले) अक्रियावादको उपदेश दिन्छन् र त्यसैद्वारा (आफ्ना) श्रावकहरूलाई विनीत पनि गराउँछन् ।”

दोस्रोपटक पनि सिंह सेनापतिको (मनमा) भगवानको दर्शनार्थ जाने जुन तयारीको संकल्प थियो त्यो त्यसै शान्त भएर गयो ।

तेस्रोपटक पनि धेरै नामी नामी लिच्छवीहरू सभागृहमा जम्मा भई अनेकप्रकारले बुद्धको, धर्मको तथा सङ्घको गुण-बयान गरी बसिरहेका थिए । त्यसबखत पनि निगण्ठका श्रावक सिंह सेनापति त्यस सभासद्मा बसिरहेका थिए । अनि सिंह सेनापतिको मनमा यस्तो लाग्यो—

“जो यी नामी नामी धेरै लिच्छवीहरू सभागृहमा भेलाभई अनेक प्रकारले बुद्धको, धर्मको तथा सङ्घको गुण-बयान गरिरहेका छन्— यी कुराहरू सुन्दा त उहाँ भगवान निश्चय नै अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ जस्तो लाग्छ। यी निगण्ठहरूसँग सोधे पनि नसोधे पनि मलाई के गर्छन् र ! किन म, निगण्ठसँग नसोधिकनै उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको दर्शनार्थ न जाऊँ !”

निगण्ठसँग नसोधिकनै बुद्धकहाँ गए

यति मनमा सोची पाँचशय रथहरू तयार पारी, दिनको मध्याह्न समयमै सिंह सेनापति भगवानको दर्शनार्थ वैशालीबाट गए। रथबाट जान हुने बाटोसम्म रथमा गई, त्यसपछि रथबाट ओर्ली पैदलनै गए। अनि सिंह सेनापति भगवानकहाँ पुगे। भगवानकहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे। एक छेउमा बसेका सिंह सेनापतिले भगवानसँग सोधे—

“भन्ते ! मैले सुने कि ‘श्रमण गौतम अक्रियावादी हुनुहुन्छ; अक्रियावादकोनिमित्त धर्मदेशना गर्नुहुन्छ र सोही उपदेशद्वारा (आफ्ना) शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउनु हुन्छ ।’ भन्ते ! जसले यस्तो भन्दछन्— ‘श्रमण गौतम अक्रियावादी हुनुहुन्छ, अक्रियावादको निमित्त धर्मदेशना गर्नुहुन्छ र सोही उपदेशद्वारा (आफ्ना) शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउनु हुन्छ ।’ भन्ते ! के, तिनीहरूले भगवानले भन्नुभएको जस्तै

भन्छन् ? के, तिनीहरूले भगवान माथि भूटा आरोप त लगाउँछन् ? के, तिनीहरूले धर्मानुरूप (सत्यमा आधारित) कुरा गर्छन् ? के, कुनै सहधर्मीले कारण सहित भनिराखेको वादानुवादको निन्दा त भएन ? भन्ते ! हामी भगवानको निन्दा गर्न चाहन्थौ ।”

ठीकसँग भनेमा अक्रियावादी पनि हुँ

a-१ “सिंह ! त्यस्तो पनि कारण (पर्याय) छ कि जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भन्ने हो भने मलाई ‘श्रमण गौतम अक्रियावादी हुन्; अक्रियावादकोनिमित्त धर्मोपदेश पनि गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा (आफ्ना) शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सकिन्छ ।”

a-२ “सिंह ! त्यस्तो पनि कारण छ कि जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भन्ने हो भने मलाई ‘श्रमण गौतम क्रियावादी हुन्; क्रियावादकोनिमित्त धर्मोपदेश पनि गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सकिन्छ ।”

a-३ “सिंह ! त्यस्तो पनि कारण छ कि जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भन्ने हो भने मलाई ‘श्रमण गौतम उच्छेदवादी (नाशगर्नु पर्छ भन्ने) हुन्; उच्छेदवादकोनिमित्त धर्मोपदेश पनि गर्छन् र सोही उपदेश-द्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सकिन्छ ।”

a-४ “सिंह ! त्यस्तो पनि कारण छ कि जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भन्ने हो भने मलाई ‘श्रमण गौतम जुगुप्सु (= घृणागर्ने) हुन्; जुगुप्सताकोनिमित्त धर्मोपदेश पनि गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सकिन्छ ।”

a-५ “सिंह ! त्यस्तो पनि कारण छ कि जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भन्ने हो भने मलाई ‘श्रमण गौतम वेनयिक (= वैनयिक = हटाउने) हुन्; विनयनकोनिमित्त धर्मोपदेश पनि गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सकिन्छ ।”

a-६ “सिंह ! त्यस्तो पनि कारण छ कि जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भन्ने हो भने मलाई ‘श्रमण गौतम तपस्वी हुन्; तपस्याकोनिमित्त धर्मोपदेश पनि गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सकिन्छ ।”

Dhamma.Digital

a-७ “सिंह ! त्यस्तो पनि कारण छ कि जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भन्ने हो भने मलाई ‘श्रमण गौतम अपगर्भ (= गर्भरहित) हुन्; अपगर्भताकोनिमित्त धर्मोपदेश पनि गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सकिन्छ ।”

a-८ “सिंह ! त्यस्तो पनि कारण छ कि जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भन्ने हो भने मलाई ‘श्रमण गौतम आश्वासक

(= आश्वासन दिने) हुन्; आश्वासनकोनिमित्त धर्मोपदेश पनि गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्' भनी भन्न सकिन्छ ।”

b-१ “सिंह ! त्यो कुन कारण (परियाय) हो त जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम अक्रियावादी हुन्; अक्रियावादकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा (आफ्ना) शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सकिन्छ ? सिंह ! मैले ‘काय-दुश्चरित, वचन-दुश्चरित तथा मन-दुश्चरित गर्नुहुन्न (अकिरियं) भनी भन्दछु; अनेकप्रकारका पाप = अकुशल कर्महरूलाई गर्नुहुन्न’ भनी भन्दछु । सिंह ! यही कारण (पर्याय) हो जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम अक्रियावादी हुन्; अक्रियावादकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा (आफ्ना) शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि गराउँछन्’ भनी भन्नसकछन् ।”

b-२ “सिंह ! त्यो कुन कारण हो त जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम क्रियावादी हुन्; क्रियावादकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सक्छन् ? सिंह ! मैले ‘काय-सुचरित, वचन-सुचरित तथा मन-सुचरित गर्नुपर्छ’ भनी भन्दछु; अनेकप्रकारका कुशलकर्महरू गर्नुपर्छ’ भनी भन्दछु । सिंह ! यही कारण हो जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम क्रियावादी हुन्;

क्रियावादकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छन् र सोही धर्मोपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि गराउँछन्' भनी भन्नसक्छन् ।”

b-३ “सिंह ! त्यो कुन कारण हो त जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम उच्छेदवादी हुन्; उच्छेदवादकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सक्छन् ? सिंह ! मैले ‘राग, द्वेष तथा मोहको उच्छेदन (= विनाश) गर्नुपर्छ भनी भन्दछु, अनेकप्रकारका पाप = अकुशल कर्महरूलाई उच्छेदन गर्नुपर्छ’ भनी भन्दछु । सिंह ! यही कारण हो जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम उच्छेदवादी हुन्; उच्छेदवादकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि गराउँछन्’ भनी भन्नसक्छन् ।”

b-४ “सिंह ! त्यो कुन कारण हो त जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम जुगुप्सी हुन्; जुगुप्साकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सक्छन् ? सिंह ! मलाई काय-दुश्चरित, वचन-दुश्चरित तथा मन-दुश्चरित घृणित लाग्छ; अनेकप्रकारका पाप, अकुशल कर्महरू ग्रहणगर्नुमा मलाई घृणा लाग्छ । सिंह ! यही कारण हो जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम जुगुप्सी हुन्; जुगुप्साकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि गराउँछन्’ भनी भन्नसक्छन् ।”

b-५ “सिंह ! त्यो कुन कारण हो त जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम वेनयिक (= वैनयिक = हटाउने) हुन्; वेनयिकताकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सक्छन् ? सिंह ! मैले राग, द्वेष तथा मोहलाई हटाउनुपर्छ भनी भन्दछु, अनेकप्रकारका पाप, अकुशल कर्महरूलाई हटाउनुपर्छ’ भनी भन्दछु । सिंह ! यही कारण हो जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम वेनयिक हुन्; वेनयिकताकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि गराउँछन्’ भनी भन्नसक्छन् ।”

b-६ “सिंह ! त्यो कुन कारण हो त जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम तपस्वी हुन्; तपस्याकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सक्छन् ? सिंह ! मैले ‘पाप, अकुशल-कर्महरू, काय दुश्चरितहरू, वचन-दुश्चरितहरू तथा मन-दुश्चरितहरूलाई तप्तपानुपर्छ’ भनी भन्दछु । सिंह ! जसको तप्तगर्नुपर्ने पापक अकुशलधर्महरू प्रहीण भइसक्य, जरो उखेलिइ सक्य, काटेको तालवृक्षभैं भइसक्य, अभाव प्राप्त भई पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्य- त्यस्तालाई म ‘तपस्वी’ भन्दछु । सिंह ! तथागतको तप्तगर्नुपर्ने पापक अकुशल धर्महरू प्रहीण भइसकेको छ, पुनः उत्पन्न नहुनेगरी जरो उखेलिइ सकेको छ, काटेको तालवृक्षभैं अभाव प्राप्त भइसकेको छ । सिंह ! यही कारण हो जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई

‘श्रमण गौतम तपस्वी हुन्; तपस्याकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि गराउँछन्’ भनी भन्नसक्छन् ।”

b-७ “सिंह ! त्यो कुन कारण हो त जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम अपगर्भ हुन्; अपगर्भताकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सक्छन् ? सिंह ! जसको भविष्यमा पुनर्जन्म छैन, भविष्यमा जन्मनुपर्ने हेतु प्रहीण भइसक्यो, जरो उखेलिइसक्यो...अभाव प्राप्तभई पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो- त्यस्तालाई म ‘अपगर्भ’ भनी भन्दछु । सिंह ! तथागतको भविष्यमा पुनर्जन्म छैन, भविष्यमा जन्मनुपर्ने हेतु प्रहीण भइसक्यो, जरो उखेलिइसक्यो, काटेको तालवृक्षभैं अभावप्राप्त भइसक्यो । सिंह ! यही कारण हो जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम अपगर्भ हुन्; अपगर्भताकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि गराउँछन्’ भनी भन्न सक्छन् ।”

b-८ “सिंह ! त्यो कुन कारण हो त जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम आश्वासक हुन्; आश्वासनको निमित्त धर्मोपदेश गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सक्छन् ? सिंह ! परमआश्वासनद्वारा

आश्वस्त छु; आशवासनकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छु र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि गराउँछु । सिंह ! यही कारण हो जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई 'श्रमण गौतम आशवासक हुन्; आशवासनकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि गराउँछन्' भनी भन्नसक्छन् ।”

शरणागमन

यति कुरा सुनी सिंह सेनापतिले भगवानसँग विन्तिगरे—

“धन्य ! धन्य !! भन्ते ! जस्तै घोप्टेकोलाई उत्तानोपारिदिदा^१ ...अन्धकारमा तेलको बत्ती बालिदिंदा, आँखाहुनेहरूले रूप देखेभैं भगवानले मलाई अनेक प्रकारले धर्मप्रकाश पारिदिनु भयो । भन्ते ! अब म भगवानको शरणमा पर्छु, धर्म तथा भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि जीवन भर शरणमा आएको उपासक हो भनी भगवानले मलाई स्वीकार गर्नु-होस् ।”

१— “सिंह ! सोच-विचार गरेर गर । तिमी जस्ता नामी मानिसहरूले राम्ररी सोच-विचार गरेर मात्र कुनै काम गर्नु असल हुनेछ ।”

---

१. हेर माथि पृ. १८६ मा ।

“भन्ते ! यस वाक्यद्वारा त म भगवान प्रति भन् अभिप्रसन्न तथा सन्तुष्ट भएँ— जो कि भगवान यसो भन्नुहुन्छ— ‘सिंह ! सोच-विचार गरेर गर । तिमी जस्ता नामी मानिसहरूले राम्ररी सोच विचार गरेर मात्र कुनै काम गर्नु असल हुनेछ’ ।”

“भन्ते ! यदि मलाई अन्य तैर्थीयहरूले शिष्य बनाउन पाएका भए उनीहरूले ‘सिंह सेनापति हाम्रा शिष्यत्वमा आए !’ भनी सारा वैशाली शहरमा पताकाहरू फहराउने थिए, किन्तु तपाईं भन्नुहुन्छ कि— ‘सिंह ! सोच-विचार गरेर गर । तिमी जस्ता नामी मानिसहरूले राम्ररी सोच विचार गरेर मात्र कुनै काम गर्नु असल हुनेछ’ ।”

“भन्ते ! दोस्रोपटक पनि भगवानकै शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि जीवनभर शरणमा आएको उपासक हो भनी भगवानले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

२— “सिंह ! दीर्घकालदेखि तिम्रो कुल (गृह) निगण्ठहरूकानिम्ति पानी पिउने कुवा जस्तै भएको छ । अतएव उनीहरू आउँदा ‘पिण्ड (= भिक्षाभोजन) दिन पर्दैन’ भन्ने विचार नगर ।”

“भन्ते ! यस वाक्यले त म भगवान प्रति भन् अभिप्रसन्न तथा सन्तुष्ट छु— जो कि भगवान यसो भन्नुहुन्छ— ‘सिंह ! दीर्घकालदेखि तिम्रो कुल (गृह) निगण्ठहरूकानिम्ति पानी पिउने कुवा जस्तै भएको

छ । अतएव उनीहरू आउँदा 'पिण्ड' दिनपर्दैन' भन्ने विचार नगर ।”

“भन्ते ! मैले सुनेको थिएँ कि- ‘श्रमण गौतमले- ‘मलाई मात्र दान देऊ अरूलाई न देऊ; मेरा श्रावकहरूलाई मात्र दान देऊ अरू श्रावकहरूलाई न देऊ; मलाई दिएमा मात्र महत्फल हुन्छ अरूलाई दिएको महत्फल हुन्न; मेरा श्रावकहरूलाई दिएको मात्र महत्फल हुन्छ अरू श्रावकहरूलाई दिएको महत्फल हुन्न; भनी भन्नुहुन्छ रे; तर (त्यसको विपरीत) भगवानले मलाई निगण्ठहरूलाई पनि दान दिने कुरा बताउनु हुन्छ । भन्ते ! यसमा हामीले नै उचित समय जान्छौं ।”

“भन्ते ! तेष्रोपटक पनि भगवानकै शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि जीवनभर शरणमा आएको उपासक हो भनी भगवानले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

Dhamma.Digital

त्यसपछि भगवानले सिंह सेनापतिलाई आनुपूर्व कथा सुनाउनु भयो । जस्तै- दानकथा,^१... जब भगवानले सिंह सेनापतिको चित्त-कल्य (= उपयुक्त), मृदु, नीवरण रहित, हर्षित, तथा प्रसन्न भयो भनी बुझ्नु भयो, तब उहाँले स्वयं प्राप्तगर्नु भएको जुन धर्महो, त्यो धर्म प्रकाश गर्नुभयो- ‘दुःख, समुदय, निरोध, मार्ग ।’ जस्तै-

---

१. हेर तल ‘निगण्ठ-शिष्य उपालि गृहपति’ भन्ने शीर्षक अन्तर्गत ‘उपालीको शरणागमन’ भन्ने शीर्षकमा ।

न मैलिएको शुद्ध-वस्त्रमा रंग रंगाउदा राम्ररी रंग लाग्ने हो- त्यस्तैगरी सिंह सेनापतिलाई उसै आसनमा विरज, वीतमल धर्मचक्षु उत्पन्न भयो- 'जे जति समुदय धर्मका हुन्, ती जम्मै निरोध धर्म हुन् ।' अनि^१... सिंह सेनापतिले भगवानसँग प्रार्थना गरे-

“भन्ते ! भोलिकोनिम्ति भगवान सहित भिक्षुसङ्घले मेरो भोजन स्वीकार गर्नुहोस् ।”

भगवानले तूष्ण भावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो ।

निगण्ठहरूद्वारा बुद्धको अपवाद

भगवानले निम्तो स्वीकार गर्नुभएको कुरा बुझी सिंह सेनापति आसनबाट उठी, भगवानलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणागरी फर्केर गए ।

Dhamma.Digital

त्यस पछि सिंह सेनापतिले एक मानिसलाई बोलाई अच्चाए-

“अम्भो, पुरुष ! तिमी गएर तयारी मासु हेर ।”

अनि त्यस रात बितिसकेपछि सिंह सेनापतिले आफ्नो घरमा प्रणीत खादच-भोज्य तयारपार्न लगाई^१ भगवानलाई समयको सूचना

---

१. हेर तल उपालीको 'शरणागमन' भन्ने शीर्षकमा ।

दिन पठाए- “भन्ते ! भोजन तयार भयो ।”

त्यसपछि भगवान् पूर्वान्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर धारण गरी जहाँ सिंह सेनापतिको घरहो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ पुगेपछि बिच्छुचाइराखेको आसनमा भिक्षुसङ्घसँगै बस्नुभयो ।

त्यस बखत धेरै निगण्ठहरू वैशालीको एक सडकबाट अर्को सडक, एक चौबाटोबाट अर्को चौबाटोमा (घुम्दै) हात उचाली कराउँन थाले- “आज, सिंह सेनापतिले श्रमण गौतमकोनिमित्त ठूलो पशु^१ मारी भोजन तयार गर्दैछन् । श्रमण गौतमले पनि (आफ्नो) उद्देश्यले बनाइएको (मारेको) थाहापाइकनै, आफ्नोनिमित्त तयार पारिएको मासु-भोजन गरे ।”

अनि सिंह सेनापतिकहाँ गई एक पुरुषले उनको कानमा यस्तो भन्यो—

“भन्ते ! जान्नुहोस् कि यी धेरै निगण्ठहरू, वैशालीको एक सडकबाट अर्को सडक, एक चौबाटोबाट अर्को चौबाटोमा (घुम्दै) हात उचाली कराउँदैछन्- ‘आज, सिंह सेनापतिले श्रमण गौतमकोनिमित्त ठूलो पशु मारी भोजन तयार गर्दैछन् । श्रमण गौतमले पनि

---

१. स्थूलमृग, भैंसी, सुंगुर इत्यादिलाई ‘ठूलो पशु’ भन्छन् । अं. नि. अ. क. II.

पृ. ७५६: सीहसुत्तं ।

उद्देश्यले बनाइएको थाहापाइकनै, आफ्नो निमित्त तयार पारिएको मासु-भोजन गरे' ।”

“आर्य ! भइहाल्यो, त्यस्ताका कुरा के सुन्ने ! धेरै दिनदेखि उनीहरू बुद्धको अपवाद गर्न चाहन्छन्, धर्मको तथा सङ्घको पनि । असत्य, तुच्छ, मृषा, तथ्यहीन तथा भूटा कुराद्वारा उहाँ भगवानको निन्दा गर्नुमा यिनीहरूलाई लाज पनि हुन्न ! हामीले कहिल्यै पनि जीविकाको हेतुले पनि जानी जानी प्राणी हत्या गर्दैनौं ।”

त्यसपछि सिंह सेनापतिले बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई आफ्नै हातले प्रणीत खाद्य-भोज्य अर्पित गरी सन्तृप्त गराए । अनि भोजन सिद्धिएपछि भगवानले भिक्षापात्रबाट हात हटाइसकेपछि सिंह सेनापति एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सिंह सेनापतिलाई भगवानले धार्मिक कुराद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नु भई भगवान आसनबाट उठी फर्कनुभयो ।

X X X

४- असिबन्धकपुत्रलाई बुद्धकहाँ पठाए

एक समय भगवान वैशाली नगरमा चारिका गर्दै धेरै भिक्षुहरूका साथ जहाँ नालन्दा हो त्यहाँ जानुभयो^१। अनि भगवान नालन्दाको पारिवारिक-आम्रवनमा विहार गर्नुभयो ।

त्यस समय नालन्दामा दुर्भिक्ष परेको थियो, जीवन मरणको समस्या थियो । मृतक शरीरहरूका सेता सेता हाडहरू यत्र तत्र देखिन्थे । केवल (धानको) बोट मात्र हुन्थ्यो, फल फल्दैनथ्यो ।

त्यस बखत निगण्ठ-नाटपुत्र विशाल निगण्ठ परिषद्कासाथ नालन्दामा बस्दथे । अनि निगण्ठ-श्रावक ग्रामणी असिबन्धकपुत्र जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका निगण्ठ-श्रावक ग्रामणी असिबन्धकपुत्रलाई निगण्ठ-नाटपुत्रले यसो भने—

“ग्रामणी ! तिमि जाऊ, श्रमण गौतमलाई वादरोपण गर । अनि तिम्रो यस्तो कल्याणकीर्ति शब्द फैलिने छ— ‘ग्रामणी ! असिबन्धकपुत्रले त्यत्रा महान् ऋद्धिसम्पन्न, त्यत्रा महानुभावसम्पन्न श्रमण गौतमलाई वादरोपण गरे’ !”

---

१. सं. नि. III. पृ. २८५: कुलसुत्तं, अ. क. III. पृ. १०२

“भन्ते ! कसरी मैले त्यत्रा महान् ऋद्धिसम्पन्न, त्यत्रा महानुभावसम्पन्न श्रमण गौतमलाई वादारोपण गरूँ ?”

“ग्रामणी ! तिमी जहाँ श्रमण गौतम छन् त्यहाँ जाऊ, त्यहाँ पुगेपछि श्रमण गौतमसँग यस्तो सोध— ‘भन्ते ! भगवानले अनेकप्रकारले कुलगृह प्रति अनुदया, अनुरक्षा तथा अनुकम्पाको वर्णना गर्नुहुन्छ, होइन त ?’ ग्रामणी ! यस्तो सोध्दा श्रमण गौतमले यसो भन्ने छन्— ‘ग्रामणी ! हो; तथागतले अनेकप्रकारले कुलगृह प्रति अनुदया, अनुरक्षा तथा अनुकम्पाको वर्णना गर्छन् ।’ अनि तिमिले उनलाई यसो भन— ‘भन्ते ! त्यसोभए, यस्तो दुर्भिक्ष भएको समयमा, जीवनमरणको समस्या भएको समयमा, मृतक शरीरहरूका सेता सेता हाडहरू जताततै देखिने समयमा, केवल वीज-बोटमात्र उम्रने समयमा तपाईं भगवान यत्तिका विशाल भिक्षुसंघलाई चारिका गर्नुहुन्छ, सो किन नि ? तपाईं कुलगृहकी विनाशकोनिमित्त चारिका गर्नुहुन्छ, तपाईं पीडाकोनिमित्त चारिका गर्नुहुन्छ, तपाईं कुलगृहको हानीकोनिमित्त चारिका गर्नुहुन्छ ।’ ग्रामणी ! तिम्रा यस दोधारे प्रश्न सुन्दा श्रमण गौतमले न उकेल्न सक्नेछन्, न त निल्न नै सक्नेछन् ।”

“भन्ते ! हवस्” भनी निगण्ठ-नाटपुत्रको कुरा सुनी ग्रामणी असिबन्धकपुत्र आसनबाट उठी, निगण्ठ-नाटपुत्रलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ग्रामणी असिबन्धकपुत्रले भगवानसँग सोधे—

कुलगृह प्रति अनुदया

“भन्ते ! भगवानले अनेक प्रकारले कुलगृह प्रति अनुदया, अनुरक्षा तथा अनुकम्पाको वर्णना गर्नुहुन्छ, होइन त ?”

“ग्रामणी ! हो, तथागतले अनेकप्रकारले कुलगृह प्रति अनुदया, अनुरक्षा तथा अनुकम्पाको वर्णना गर्छन् ।”

“भन्ते ! त्यसोभए यस्तो दुर्भिक्ष भएको समयमा, जीमनमरणको समस्या भएको समयमा, मृतक शरीरहरूका सेता सेता हाडहरू जताततै देखिने समयमा, केवल बीज-बोटमात्र उम्रने समयमा तपाईं भगवान यत्तिका विशाल भिक्षुसङ्घ लिई चारिका गर्नुहुन्छ, सो किन नि ? तपाईं कुलगृहको विनाशकोनिमित्त चारिका गर्नुहुन्छ, तपाईं कुलगृहको पीडाकोनिमित्त चारिका गर्नुहुन्छ, तपाईं कुलगृहको हानीकोनिमित्त चारिका गर्नु हुन्छ ।”

“ग्रामणी यहाँदेखि एकानब्दे (९१) कल्पसम्मको कुरा अनुस्मरण गर्दा, पाकेको भोजनमात्र दान दिनाको कारणले कुनै पनि कुलगृहको हानी भएको कुरा मलाई थाहा छैन । बरू जो ती कुलगृहहरू धनी, महाधनी, महाभोगी, प्रसस्त सुन-चाँदी हुने, प्रसस्त वित्तोपकरण हुने, प्रसस्त धन धान्य भएका हुन्- ती सबै दानकै

फलले, सत्यताको फलले र संयमको फलले नै हो ।

अष्टभय— “ग्रामणी ! कुलगृहहरूका हानी नोक्सानी हुने हेतु-प्रत्ययहरू आठ छन् । जस्तै— (१) राजाको कारणबाट, (२) चोरीको कारणबाट, (३) अग्निको कारणबाट, (४) पानीको कारणबाट, (५) राखेको ठाउँबाट अलप हुनाको कारणबाट, (६) ठीक-ठीकसँगै कामकाज गर्न नजान्नाको कारणबाट, (७) जसको कुलगृहमा कुलंगार जन्मिन्छ अनि त्यसको घरको सम्पत्ति धूलो छरे भैं छर्छ, विनाश पार्छ, विध्वंस पार्छ तथा (८) अनित्यताको कारणबाट कुलगृहहरूका हानी नोक्सानी हुन्छ ।”

“ग्रामणी ! यिनै आठ हेतु-प्रत्ययद्वारा कुलगृहहरूका हानी नोक्सानी हुन्छ । ग्रामणी ! कुलगृहहरूका हानी नोक्सानी हुने यी आठ कारणहरू छँदाछँदै जस्ले यस्तो भन्छ— ‘कुलगृहको विनाशको निमित्त भगवान विचरण गर्छन्, कुलगृहको पीडाकोनिमित्त भगवान विचरण गर्छन्, कुलगृहको हानीकोनिमित्त भगवान विचरण गर्छन्— ग्रामणी ! त्यो वचन न छोडेसम्म, त्यो चित्त (= चेतना) न छोडेसम्म, त्यो धारणा न छोडेसम्म, त्यो धारणाबाट मुक्त नभए सम्म सो पुरुष फ्याके जस्तै गरी नर्कमा पर्नेछ ।”

यति कुरा सुनी ग्रामणी असिबन्धकपुत्रले भगवानसँग विन्ति गरे—

“धन्य भन्ते ! धन्य भन्ते^१ !! ... आजदेखि जीवभरसम्म शरणमा
आएको उपासक हो भनी भगवानले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

X X X

---

१. हेर माथि पृ. १८६ मा ।

५- निगण्ठ-श्रावक असिबन्धकपुत्र

एक समय भगवान नालन्दाको पावारिक-आम्रवनमा विहार गर्नुभएको थियो ।

त्यस समय निगण्ठ-श्रावक ग्रामणि (= गाउँका प्रमुख) असिबन्धकपुत्र जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए, त्यहाँ पुगेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका निगण्ठ-श्रावक ग्रामणी असिबन्धक पुत्रसँग भगवानले सोध्नु भयो—

निगण्ठले कस्तो उपदेश गर्छन् ?

“ग्रामणी ! निगण्ठ-नाटपुत्रले आफ्ना श्रावकहरूलाई कसरी धर्मोपदेश गर्छन् ?”

Dhamma.Digital

“भन्ते ! निगण्ठ-नाटपुत्रले आफ्ना श्रावकहरूलाई यसरी धर्मोपदेश गर्छन्—

(१) ‘ज-जसले प्राणीहत्या गर्छन् उनीहरू सबै अपायगामी, नर्कगामी हुन्छन् । (२) ज-जसले चोरी गर्छन् उनीहरू सबै अपायगामी,

नर्कगामी हुन्छन् । (३) ज-जसले व्यभिचार गर्छन् उनीहरू सबै अपायगामी, नर्कगामी हुन्छन् । (४) ज-जसले भूटा बोल्छन् उनीहरू सबै अपायगामी, नर्कगामी हुन्छन् । जुन जुन काममा धेरै समय बिताउँछन् सोही कारणले उनीहरू नर्कगामी हुन्छन् ।’

“भन्ते ! यसरी निगण्ठ-नाटपुत्रले आफ्ना श्रावकहरूलाई धर्मोपदेश गर्छन् ।”

“ग्रामणी ! त्यसो भए ‘जुन जुन काममा धेरै समय बिताउँछ सोही कारणले ऊ नर्कगामी हुन्छ’ भन्ने निगण्ठ-नाटपुत्रको कथनानुसार त यहाँ कुनै पनि अपायगामी वा नर्कगामी हुन सक्दैन ।”

१- “ग्रामणी ! जो त्यो पुरुष दिनमा वा रातमा प्राणीहिंसा गर्छ- यी दुवै समयहरूमध्येमा कुनचाहिं समय धेरै हुन्छ ? प्राणीहिंसा गर्ने समय कि प्राणीहिंसा नगर्ने समय ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो पुरुष दिनमा वा रातमा प्राणीहिंसा गर्छ- यी दुवै समयहरूमध्येमा कुनचाहिं समय धेरै हुन्छ ? प्राणीहिंसा गर्ने समय कि प्राणीहिंसा नगर्ने समय धेरै हुन्छ ।”

“ग्रामणी ! त्यसो भए ‘जुन जुन काममा धेरै समय बिताउँछ सोही कारणले ऊ नर्कगामी हुन्छ’ भन्ने निगण्ठ-नाटपुत्रको कथनानुसार त यहाँ कुनै पनि अपायगामी वा नर्कगामी हुन सक्दैन ।”

२- “ग्रामणी ! जो त्यो पुरुष दिनमा वा रातमा चोरी गर्छ- यी दुवै समयहरूमध्येमा कुनचाहिं समय धेरै हुन्छ ? चोरीगर्ने समय कि चोरी नगर्ने समय ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो पुरुष दिनमा वा रातमा चोरी गर्छ— यी दुइ समयहरूमध्येमा— चोरी गर्ने समयभन्दा चोरी नगर्ने समय नै धेरै हुन्छ ।”

“ग्रामणी ! त्यसो भए ‘जुन जुन काममा धेरै समय बिताउँछ सोही कारणले ऊ नर्कगामी हुन्छ’ भन्ने निगण्ठ-नाटपुत्रको कथनानुसार त यहाँ कुनै पनि अपायगामी वा नर्कगामी हुन सक्दैन ।”

३- “ग्रामणी ! जो त्यो पुरुष दिनमा वा रातमा काममिथ्याचार गर्छ— यी दुवै समयहरूमध्येमा कुनचाहिं समय धेरै हुन्छ ? काममिथ्याचार गर्ने समय कि चोरी नगर्ने समय ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो पुरुष दिनमा वा रातमा काममिथ्याचार गर्छ— यी दुइ समयहरूमध्येमा— काममिथ्याचार गर्ने समयभन्दा काममिथ्याचार नगर्ने समय नै धेरै हुन्छ ।”

“ग्रामणी ! त्यसो भए ‘जुन जुन काममा धेरै समय बिताउँछ सोही कारणले ऊ नर्कगामी हुन्छ’ भन्ने निगण्ठ-नाटपुत्रको कथनानुसार त यहाँ कुनै पनि अपायगामी वा नर्कगामी हुन सक्दैन ।”

४- “ग्रामणी ! जो त्यो पुरुष दिनमा वा रातमा भूटो कुरा गर्छ— यी दुवै समयहरूमध्येमा कुनचाहिं समय धेरै हुन्छ ? भूटो कुरा गर्ने समय कि भूटो कुरा नगर्ने समय ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो पुरुष दिनमा वा रातमा भूटो कुरा गर्छ- यी दुवै समयहरूमध्येमा- भूटो कुरा गर्ने समयभन्दा भूटो कुरा नगर्ने समय नै धेरै हुन्छ ।”

“ग्रामणी ! त्यसो भए ‘जुन जुन काममा धेरै समय बिताउँछ, सोही कारणले ऊ नर्कगामी हुन्छ’ भन्ने निगण्ठ-नाटपुत्रको कथनानुसार त यहाँ कुनै पनि अपायगामी वा नर्कगामी हुन सक्दैन ।”

“ग्रामणी ! यहाँ केही शास्ताहरू यस्ता वादी हुन्छन्, यस्ता दृष्टिका हुन्छन्- ‘ज-जसले प्राणीहिंसा गर्छन् उनीहरू सबै अपायगामी, नर्कगामी हुन्छन्; ज-जसले चोरी गर्छन् उनीहरू सबै अपायगामी, नर्कगामी हुन्छन्; ज-जसले काममिथ्याचार गर्छन् उनीहरू सबै अपायगामी, नर्कगामी हुन्छन्; ज-जसले भूटा कुरा गर्छन् उनीहरू सबै अपायगामी, नर्कगामी हुन्छन् ।’ ग्रामणी ! त्यस्ता शास्ता प्रति अभिप्रसन्न हुने श्रावक पनि हुन्छ । उसको मनमा- ‘मेरा शास्ता यस्ता वादी हुनुहुन्छ, यस्ता दृष्टि हुनुहुन्छ- ज-जसले प्राणीहिंसा गर्छन् उनीहरू सबै अपायगामी, नर्कगामी हुन्छन् । मैले पनि प्राणीहिंसा गरेको छु, अतएव म पनि अपायगामी, नर्कगामी हुँ’ भन्ने उसको धारणा हुन्छ । ग्रामणी ! त्यो धारणा, त्यो वचन, त्यो चित्त (चेतना) नहटेसम्म ऊ फ्याके जस्तै गरी नर्कमा पर्नेछ । ‘मेरा शास्ता यस्ता वादी हुनुहुन्छ, यस्ता दृष्टि हुनुहुन्छ- ज-जसले चोरी गर्छन् ... ज-जसले काममिथ्याचार गर्छन् ... ज-जसले भूटा कुरा गर्छन् ती सबै अपायगामी,

नर्कगामी हुन्छन् । मैले पनि चोरी गरेको छु ... मैले पनि काममिथ्याचार गरेको छु ... मैले पनि भूटो कुरा गरेको छु, अतएव म पनि अपायगामी, नर्कगामी हुँ भन्ने उसको धारणा हुन्छ । ग्रामणी ! त्यो धारणा, त्यो वचन, त्यो चित्त (चेतना) नहटेसम्म ऊ फ्याँके जस्तै गरी नर्कमा पर्नेछ ।

तथागत लोकमा जन्मिन्छ,

“ग्रामणी ! यहाँ तथागत अरहत, सम्यक, सम्बुद्ध, विद्याचरण सम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर, पुरुषदम्य सारथी, देव मनुष्यका शास्ता, बुद्ध भगवान लोकमा उत्पन्न हुन्छन् । अनि उहाँको अनेकप्रकार ले प्राणीहिंसाको निन्दा गर्नुहुन्छ, ‘प्राणीहिंसालाई पनि छाड्नुपर्छ’ भनी भन्नु हुन्छ । चौरकार्यको पनि निन्दा गर्नुहुन्छ, ‘चौरकार्यलाई पनि छाड्नुपर्छ’ भनी भन्नुहुन्छ । काममिथ्याचारको पनि निन्दा गर्नुहुन्छ, ‘काममिथ्याचार लाई पनि छाड्नुपर्छ’ भनी भन्नुहुन्छ । मृषावादको पनि निन्दा गर्नुहुन्छ, ‘मृषावादलाई पनि छाड्नुपर्छ’ भनी भन्नुहुन्छ । त्यस्ता शास्ता प्रति अभिप्रसन्न हुने श्रावक पनि हुन्छ । उसले यस्तो पनि विचार गर्छ—

‘भगवानले अनेकप्रकारले प्राणीहिंसाको निन्दा गर्नुभएको छ, प्राणीहिंसालाई छाड्नु पर्छ पनि भन्नुभएको छ । मैले पनि यति वा उति प्राणीहिंसा गरेको छु । जो मैले यति वा उति प्राणीहिंसा गर्ने— त्यो ठीक छैन, त्यो राम्रो होइन । त्यसको कारणबाट मैले पश्चात्ताप

गरेपनि, मेरो त्यो पापकर्म मैले नगरेको हुने छैन ।’ अनि उसले राम्ररी सोच-विचार गरी प्राणीहिंसालाई छाड्छ । भविष्यकोनिमित्त प्राणिहिंसाबाट दूर रहन्छ । यसप्रकार पापकर्मको प्रहाण हुन्छ । यसप्रकार पापकर्मबाट उत्तीर्ण हुन्छ ।

‘भगवानले अनेकप्रकारले अदिन्नादानको (= चोरी) निन्दा गर्नु भएको छ,... काममिथ्याचारको निन्दा गर्नु भएको छ,... मृषावादको निन्दा गर्नु भएको छ, मृषावादलाई छाड्नु पनि भन्नु भएको छ । मैले पनि यति वा उति मृषावाद गरें- त्यो ठीक छैन, त्यो राम्रो होइन । त्यसको कारणबाट मैले पश्चात्ताप गरे पनि, मेरो त्यो पापकर्म मैले नगरेको हुने छैन ।’ अनि उसले राम्ररी सोच-विचार गरी मृषावादलाई छाड्छ । भविष्यकोनिमित्त मृषावादबाट दूर रहन्छ । यसप्रकार पापकर्मको प्रहाण हुन्छ । यसप्रकार पापकर्मबाट उत्तीर्ण हुन्छ ।’

Dhamma.Digital

दशकुशल- “ऊ (१) प्राणीहिंसालाई त्यागी प्राणीहिंसाबाट विरत रहन्छ, (२) अदिन्नादानलाई त्यागी अदिन्नादानबाट विरत रहन्छ, (३) काममिथ्याचारलाई त्यागी काममिथ्याचारबाट विरत रहन्छ, (४) मृषावादलाई त्यागी मृषावादबाट विरत रहन्छ, (५) पैशून्यतालाई त्यागी पैशून्यताबाट विरत रहन्छ, (६) पौरुषतालाई त्यागी पौरुषताबाट विरत रहन्छ, (७) सम्प्रलापलाई त्यागी सम्प्रलापबाट विरत रहन्छ, (८) अभिध्यालाई त्यागी अनभिध्यालु (= निर्लोभी)

हुन्छ, (९) ब्यापादलाई त्यागी अब्यापादी हुन्छ तथा (१०) मिथ्यादृष्टिलाई त्यागी सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ।

“ग्रामणी ! अनि सो आर्यश्रावक, यसरी अभिध्यालाई दूरगरी, ब्यापादलाई दूरगरी, असम्मूढ, संप्रज्ञानि, स्मृतिवान् भई प्रथम दिशामा, द्वितीय दिशामा, तृतीय दिशामा तथा चतुर्थ दिशामा मैत्रीचित्त फैलाई बस्छ । त्यस्तैगरी उर्ध, अधो, तीर्य- सबैतिर, सबैप्रकारले, सबैलाई तथा सबै लोकमा- विपुल-महान्-अप्रमाण-मैत्रीचित्त, अवैरचित्त, तथा अद्वेषचित्त फैलाई बस्छ ।”

“ग्रामणी ! जस्तै कुनै बलवान् शंख बजाउनेले केहीमात्र बलगरी शंख बजाई चारैदिशातिर प्रतिध्वनित गर्छ त्यस्तै उपरोक्ताकारले जुन प्रमाणकरकोरूपमा भाविता गरेको, बहुलिकृत गरेको मैत्रीचित्त हो त्यसलाई प्रमाणकरमै सीमित राख्दैन, त्यसैमा सीमित भएर बस्दैन ।”

“ग्रामणी ! अनि सो आर्यश्रावक, यसरी अभिध्यालाई दूर गरी, ब्यापादलाई दूर गरी, असम्मूढ, सम्प्रज्ञानी, स्मृतिवान् भई- प्रथम दिशामा, द्वितीय दिशामा, तृतीय दिशामा तथा चतुर्थ दिशामा करुणाचित्त फैलाई, ... मुदिता चित्त फैलाई तथा उपेक्षा ... चित्त फैलाई बस्छ । त्यस्तै गरी उर्ध, अधो, तीर्य- सबैतिर, सबैप्रकारले, सबैलाई तथा सबै लोकमा- विपुल-महान्-अप्रमाण-करुणाचित्त, ... मुदिताचित्त ... तथा उपेक्षाचित्त फैलाई बस्छ ।”

“ग्रामणी ! जस्तै कुनै बलवान् शंख बजाउनेले केहीमात्र बलगरी शंख बजाई चारैदिशातिर प्रतिध्वनित गर्छ, त्यस्तै उपरोक्ताकारले जुन प्रमाणकरकोरूपमा भाविता गरेको, बहुलिकृत गरेको करुणाचित्त, मुदिताचित्त, तथा उपेक्षाचित्त हो त्यसलाई प्रमाणकरमै सीमित राख्दैन, त्यसैमा सीमित भएर बस्दैन ।”

यति कुरा सुनी ग्रामणी असिबन्धकपुत्रले भगवानसँग प्रार्थना गरे—

“धन्य, भन्ते ! धन्य भन्ते^१ !! ... अब म भगवानको शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि जीवनभर शरणमा आएको उपासक हो भनी भगवानले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

Dhamma.Digital

X

X

X

---

१. माथि पृ. १८६ मा जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

६- निगण्ठ-शिष्य उपाली गृहपति

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान नालन्दास्थित^२ पावारिकको आम्रवनमा^३ बस्नु भएको थियो ।

१. म. नि. II. पृ. ४३ : उपालिसुत्तं, अ. क. III. पृ. ३५
२. वर्तमान भारतको विहारशरिफ जिल्ला अन्तर्गत राजगृह जाने बाटोमा ।
३. नालन्दा नगरमा 'पावारिक' भन्ने एक सेठ थियो। कौशम्बीवासी 'पावारिक' भन्ने सेठसँग फरक देखाउनकोनिमित्त यी नालन्दाका पावारिकलाई 'दुस्स पावारिक' भनी भनिन्छ। नालन्दा नजिक यिनको एक आम्रवन थियो भगवानको उपदेशबाट प्रभावित भई यिनले आफ्नो आम्रवनमा विहारहरू बनाई बुद्धलाई अर्पित गरेका थिए । त्यसैले यस विहारलाई जीवकको आम्रवन भने जस्तै पावारिकको आम्रवन भनिएको हो । म. नि. अ. क. III. पृ. ३५ : दी. नि. अ. क. II. पृ. ६३३ सं. नि. अ. क. III. पृ. १६९

निगण्ठको धर्ममा दण्ड भनिन्छ,

त्यस समय निगण्ठ-नाटपुत्र^१ विशाल निगण्ठ-परिषद्कासाथ नालन्दामा बसेका थिए । त्यसबखत दीर्घतपस्वी निगण्ठ (= जैन साधु) नालन्दामा भिक्षाटन गरी, भिक्षाटनबाट फर्की भोजन पछि पावारिकको आम्रवनमा, जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि, भगवानसँग सम्मोदनीय कुराकानी गरिसकेपछि एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई भगवानले यसो भन्नुभयो -

“तपस्वी ! आसनहरू छन्, यदि चाहन्छौ भने बस ।”

भगवानले यति भन्नु भएपछि दीर्घतपस्वी निगण्ठ एक होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका दीर्घ तपस्वी-निगण्ठसँग भगवानले यस्तो सोध्नु भयो -

Dhamma.Digital

१- “तपस्वी ! पापकर्म गर्नकोनिम्ति, पापकर्मको प्रवृत्तिको निम्ति निगण्ठ-नाटपुत्रले कति कर्महरू बताउँछन् ?”

“आवुसो गौतम ! निगण्ठ-नाटपुत्रलाई ‘कर्म कर्म’ भनी बताउने अभ्यास छैन । आवुसो गोतम ! निगण्ठ-नाटपुत्रलाई ‘दण्ड दण्ड’ भनी बताउने अभ्यास छ ।”

---

१. ‘नाटपुत्र’ भन्ने पनि कहीं कहीं उल्लेख भएको पाइन्छ ।

२- “तपस्वी ! पापकर्म गर्नकोनिमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त निगण्ठ-नाटपुत्रले कति दण्डहरू बताउँछन् त ?”

“आवुसो गौतम ! निगण्ठ-नाटपुत्रले पापकर्म गर्नकोनिमित्त, पापकर्म प्रवृत्तिकोनिमित्त तीन-दण्डहरू बताउँछन्- काय-दण्ड, वचन-दण्ड र मन-दण्ड ।”

३- “तपस्वी ! काय-दण्ड भिन्नै हो, वचन-दण्ड भिन्नै हो तथा मन-दण्ड भिन्नै हो कि (अथवा एउटै हो) ?”

“आवुसो गौतम ! काय-दण्ड भिन्नै हो, वचन-दण्ड भिन्नै हो तथा मन-दण्ड भिन्नै हो ।

४- “तपस्वी ! यसरी छुट्याइएका, यसरी विभक्त गरिएका- यी तीन-दण्डहरूमध्येमा, पापकर्म गर्नकोनिमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिमित्त निगण्ठ-नाटपुत्रले काय-दण्डलाई महासावद्यतर भन्छन् त ? काय-दण्डलाई कि वचन-दण्डलाई कि अथवा मन-दण्डलाई ?”

“आवुसो गौतम ! यसरी छुट्याइएका, यसरी विभक्त गरिएका- यी तीन-दण्डहरूमध्येमा पापकर्म गर्नकोनिमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिमित्त निगण्ठ-नाटपुत्रले काय-दण्डलाई महासावद्यतर (= महादोष) भन्दछन्; वचन-दण्डलाई र मन-दण्डलाई होइन ।”

५- “तपस्वी ! काय-दण्ड भनी भन्छौ त ?”

“हो, आवुसो गौतम ! काय-दण्ड भनी भन्छु ।”

“तपस्वी ! काय-दण्ड भनी भन्छौ त ?”

“हो, आवुसो गौतम ! काय-दण्ड भनी भन्छु ।”

“तपस्वी ! काय-दण्ड भनी भन्छौ त ?”

“हो, आवुसो गौतम ! काय-दण्ड भनी भन्छु ।”

बुद्धको धर्ममा कर्म भनिन्छ

यस प्रकार दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई भगवानले यस कथावस्तुमा (= यस कुरामा) तीन तीन पटकसम्म प्रतिस्थापित गराउनु भयो । अनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले भगवानसँग सोधे –

१- “आवुसो गौतम ! पापकर्म गर्नकोनिम्ति, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिम्ति तपाईंले कति दण्डहरू बताउनु हुन्छ नि ?”

“तपस्वी ! तथागतलाई ‘दण्ड, दण्ड’ भन्ने अभ्यास छैन; ‘कर्म, कर्म’ भन्ने अभ्यास छ ।”

२- “आवुसो गौतम ! पापकर्म गर्नकोनिम्ति, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिम्ति तपाईंले कति दण्डहरू बताउनु हुन्छ नि ?”

“तपस्वी ! पापकर्म गर्नकोनिम्ति, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिम्ति मैले

तीन-कर्महरू बताएको छु- काय-कर्म, वचन-कर्म तथा मन-कर्म”

३- “आवुसो गौतम ! काय-कर्म भिन्नै, वचन-कर्म भिन्नै तथा मन-कर्म भिन्नै हो कि (अथवा एउटै हो) ?”

“तपस्वी ! काय-कर्म भिन्नै हो, वचन-कर्म भिन्नै हो तथा मन-कर्म भिन्नै हो ।”

४- “आवुसो गौतम ! यसरी छुट्याइएका, यसरी विभक्त गरिएका- यी तीन-कर्महरूमध्येमा, पापकर्म गर्नकोनिमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिमित्त तपाईंले कुन कर्मलाई महासावद्यतर (= महादोष) भन्नु हुन्छ नि; काय-कर्मलाई कि, वचन-कर्मलाई कि अथवा मन-कर्मलाई ?”

“तपस्वी ! यसरी छुट्याइएका, यसरी विभक्त गरिएका- यी तीन-कर्महरूमध्येमा, पापकर्म गर्नकोनिमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिमित्त मैले मन-कर्मलाई महासावद्यतर (= महादोष) भनी बताउँछु; काय-कर्मलाई र वचन-कर्मलाई होइन ।”

५- “आवुसो गौतम ! मन-कर्म भनी भन्नु हुन्छ ?”

“हो, तपस्वी ! मन-कर्म भन्दछु ।”

“आवुसो गौतम ! मन-कर्म भनी भन्नु हुन्छ ?

“हो, तपस्वी ! मन-कर्म भनी भन्दछु ।”

“आवुसो गौतम ! मन-कर्म भनी भन्नु हुन्छ ?”

“हो, तपस्वी ! मन-कर्म भनी भन्दछु ।”

यसप्रकार दीर्घतपस्वी निगण्ठले भगवानलाई तीन तीन पटकसम्म यस कथावस्तुमा (= यस कुरामा) प्रतिस्थापित गराई आसनबाट उठी, जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए त्यहाँ गए ।

उपालीलाई बुद्धकहाँ पठाए

त्यस समय निगण्ठ-नाटपुत्र उपाली प्रमुख बालकिनीय परिषद्^१ सहित विशाल गृही परिषद्का साथ (नालन्दामा) बसि-

-
१. उपाली गृहपतिको ‘बालकिनिय’ भन्ने एक नून बनाउने गाउँ थियो । त्यस गाउँबाट भएको आम्रदानी गाउँलेहरूले उपालीलाई बुझाउन ल्याउँदथे । एक दिन यस्तैगरी नून बनाउने गाउँलेहरूले आम्रदानी बुझाउन ल्याएको बेलामा उपाली गृहपतिले उनीहरूलाई आफ्ना गुरु निगण्ठ-नाटपुत्रकहाँ साथमा लगे । त्यसबखत त्यहाँ सो परिषद् र अरू अरू गृही-परिषद् पनि थिए । यसै कुरालाई दृष्टिगत गरी यहाँ ‘उपाली प्रमुख बालकिनीय परिषद् सहित’ भनेको हो । अ. क. III. पृ. ३६

रहेका थिए । निगण्ठ-नाटपुत्रले टाढैबाट दीर्घतपस्वी निगण्ठ आइरहेको देखी उनीसँग सोधे—

“तपस्वी ! कताबाट तिम्री दिनको मध्यान्ह समयमा आइरहेको ?”

“भन्ते ! म त्यहाँबाट, श्रमणगौतम कहाँबाट आउँदै छु ।”

“तपस्वी ! के, श्रमणगौतमसँग तिम्रो केही कुराकानी भयो त ?”

“भन्ते ! श्रमणगौतमसँग मेरो केही कुराकानी भएको थियो ।”

“तपस्वी ! श्रमणगौतमसँग के कस्तो कुराकानी भएको थियो त ?”

अनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले जे जति कुराकानी भगवानसँग गरेका थिए ती सबै कुराहरू निगण्ठ-नाटपुत्रलाई सुनाए । यो सुनाइसकेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रले दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई यसो भने—

“साधु ! साधु^१ ! तपस्वी ! शास्ता (= गुरु) को शासन (= धर्म) लाई राम्ररी बुझे श्रुतवान् श्रावकले जस्तो कुरा भन्नु पर्ने

१. पालि साहित्यमा ‘धन्य छ, स्यावास, ठीक छ, बढिया छ, असल छ’ भन्ने इत्यादि भाव व्यक्त गर्ने ठाउँमा र बधाई दिने ठाउँमा ‘साधु’ शब्द प्रयोग गरिन्छ ।

थियो उस्तै कुरा दीर्घतपस्वी निगण्ठले श्रमण गौतमलाई बताइ दिए । त्यत्रो ठूलो काय-दण्ड (= काय-कर्म) को अगाडि यति स्यानो मन-दण्ड (= मन-कर्म) लाई (ठूलो छ भन्नु) के मिला र^१ ! अतएव पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिमित्त काय-दण्ड नै महासावद्यतर छ, न कि वचन-दण्ड र मन-दण्ड ।”

यो कुरासुनी, उपाली गृहपतिले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई सुनाए-

“साधु ! साधु ! ! भदन्त दीर्घतपस्वी ! शास्ताको शासनलाई राम्ररी बुझ्ने श्रुतवान् श्रावकले जस्तो कुरा भन्नु पर्ने थियो उस्तै कुरा दीर्घतपस्वी निगण्ठले श्रमण गौतमलाई बताइदिनु भयो । त्यत्रो ठूलो काय-दण्डको अगाडि यति स्यानो मन-दण्डलाई (ठूलो छ भन्नु) के मिला र ! अतएव पापकर्म गर्नकोनिमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिमित्त काय-दण्ड नै महासावद्यतर छ, न कि वचन-दण्ड र मन-दण्ड ।

“हवस् त भन्ते ! त्यसो भए म श्रमण गौतमकहाँ जान्छु र

-
१. पापकर्मकोनिमित्त काय-कर्मभन्दा मन-कर्मलाई बुद्धले बढी दोष देखाउनु भएको कुरालाई लिएर निगण्ठ-नाटपुत्रले त्यत्रो ठूलो शरीर बाट गरिने कामको अगाडि नदेखिने मनको कर्मको के गिन्ति हुन सक्ला भन्दै बुद्धको कुरामाथि हस्सी उडाउँदै यस्तो भनेका हुन् र आफूले पनि काय-कर्म नै महासावद्यतर हो भन्ने विचार प्रकट गरे ।

यस विषयमा श्रमण गौतमलाई वाद आरोप लगाउने छु । भदन्त तपस्वीले प्रतिस्थापित गरे बमोजिम श्रमण गौतम उही कुरामा प्रतिष्ठित हुन्छन् कि हुँदैनन् (हेरौं) ! (यदि उही कुरामा प्रतिष्ठित हुन्छन् भने)—

(१) “जस्तै— कुनै बलवान् पुरुषले लामो लामो रौं भएको च्याँग्रालाई उसको रौं समाती अगाडि तान्छ, पछाडि तान्छ, अगाडि-पछाडि गरी तान्छ, उस्तैगरी— मैले पनि श्रमण गौतमलाई वादले वादलाई अगाडि तान्छे, पछाडि तान्छे छु, अगाडि-पछाडि गरी तान्छे छु ।”

(२) “जस्तै— कुनै बलवान् शौडिक-कर्मकार (= जाँड बनाउने पुरुष) ले जाँड पकाएको भाँडो (= खर्खण्डा) लाई धेरै पानी भएको तलाउमा डुबाई, भाँडोको कान समाती, अधिलिटर तान्छ, पछिल्लिटर तान्छ, अगाडि-पछाडि गर्छ (= अगाडि-पछाडि सादैँ धुन्छ), उस्तै गरी— मैले पनि श्रमण गौतमलाई वादले वादलाई अगिल्लिटर तान्छे, पछिल्लिटर, अगाडि-पछाडि गरी तान्छे छु ।”

(३) “जस्तै— कुनै बलवान् सूराधूर्तले जाँड छान्ने चालनीको कान समाती तलतिर पारी-माथिति पारी धुन्छ, बारम्बार टक्-टक्चाएर धुन्छ, त्यस्तै गरी— मैले पनि श्रमण गौतमलाई वादले वादलाई तलतिर पार्नेछु, माथिति पार्नेछु, टक्-टक्चाउनेछु ।”

(४) “जस्तै— कुनै साठीवर्ष पुगिसकेको हात्ती, गहिरो

पोखरीमा पसी साणधोविकं^१ (= सनपाट कृडा) भन्ने खेल खेल्छ, उस्तै गरी मैले पनि श्रमण गौतमलाई “सनपाट-कृडा” जस्तै गरी खेलाउने छु ।”

“हवस् त, भन्ते ! म जान्छु र श्रमण गौतमलाई यसै कुरामा वाद आरोप लगाउने छु ।”

“गृहपति ! जाऊ त, तिमी श्रवण गौतमकहाँ गई यस कुरामा वाद आरोप गर । श्रमण गौतमलाई मैले वाद आरोप गरूँ अथवा दीर्घ तपस्वीले अथवा तिमीले (यसमा कुनै फरक पर्दैन) ।”

यस्तो भन्दा, दीर्घतपस्वी निगण्ठले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने –

“भन्ते ! म यो कुरा रुचाउँदिन कि उपाली गृहपति श्रमण गौतमकहाँ गई वाद आरोप गरून् । भन्ते ! श्रमण गौतम मायावी हुन् । उनी आवट्टनी माया (= चक्र पार्ने माया) जान्दछन् जुन

---

१. मानिसहरू सनपाटलाई पानीमा डुवाई राख्छन् । केही दिनपछि मुठी बनाई खूबसँग ढुङ्गामा चुट्छन् । त्यस्तै गरी हात्ती गहिरो पानीमा डुवी, सँढले मस्तकमा, कहिले आड्मा पानी फ्याँक्छ । यसैलाई ‘साणधोविकं=सनपाट कृडा’ भनी भनिएको हो । म. नि. अ. क. II. पृ. २२६: चूलसच्चकसुत्तं ।

विद्याद्वारा उनले अन्यतैर्तीय श्रावकहरूको मन फर्काइ दिन्छन् ।”

“तपस्वी ! उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यपदमा जालान् भन्ने कुरा असम्भव छ । बरू, श्रमण गौतम नै उपाली गृहपतिको शिष्यत्वमा आउन सक्छन् । गृहपति ! जाऊ ! तिमी श्रमण गौतमलाई वाद आरोप गर । श्रमण गौतमलाई मैले वाद आरोप गरूँ अथवा दीर्घ तपस्वीले अथवा तिमिले ।”

दोस्रो पल्ट पनि ... तेस्रो पल्ट पनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने—

“भन्ते ! म यो कुरा रुचाउँदिन कि उपालि गृहपति श्रमण गौतमकहाँ गई वाद आरोप गरून् । भन्ते ! श्रमण गौतम मायावी हुन् । उनी आवट्टनी-माया (= चक्रमा पार्ने माया) जान्दछन् जुन विद्याद्वारा उनले अन्यतैर्तीय श्रावकहरूको मन फर्काइ दिन्छन् ।”

“तपस्वी ! उपालि गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा जालान् भन्ने कुरा असम्भव छ । बरू, श्रमण गौतम नै उपाली गृहपतिको शिष्यत्वमा आउन सक्छन् । गृहपति ! जाऊ ! तिमी श्रमण गौतमलाई वाद आरोप गर । श्रमण गौतमलाई मैले वाद आरोप गरूँ अथवा दीर्घ तपस्वीले अथवा तिमिले ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी निगण्ठ-नाटपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिई, उनलाई अभिवादन गरी, प्रदक्षिणा गरी उपाली गृहपति जहाँ पावारिकको आम्रवन हो, जहाँ भगवान बुद्ध हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए ।

त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका उपाली गृहपतिले भगवानसँग सोधे—

“भन्ते ! यहाँ, दीर्घतपस्वी निगण्ठ आए होइन ?”

“हो, गृहपति ! यहाँ दीर्घतपस्वी निगण्ठ आएका थिए ।”

“भन्ते ! के, दीर्घतपस्वी निगण्ठसँग तपाईंको केही कुरा भएको थियो त ?”

“गृहपति ! भएको थियो; दीर्घतपस्वी निगण्ठसँग मेरो केही कुरा भएको थियो ।”

भन्ते ! दीर्घतपस्वी निगण्ठसँग तपाईंको के कस्तो कुरा भएको थियो त ?”

अनि जे जति कुराकानी दीर्घतपस्वी निगण्ठसँग भएको थियो ती जम्मै कुरा भगवानले उपाली गृहपतिलाई सुनाउनु भयो ।

यति सुनाउनु भएपछि उपाली गृहपतिले भगवानलाई सुनाए—

“साधु ! साधु !! भन्ते तपस्वी ! शास्ताको शासनलाई राम्ररी बुझ्ने श्रुतवान् श्रावकले जस्तो कुरा भन्नुपर्ने थियो उस्तै कुरा दीर्घतपस्वी निगण्ठले भगवानलाई बताइ दिए । त्यत्रो ठूलो काय-

दण्डको अगाडि यति स्यानो मन-दण्डलाई (ठूलो छ भन्नु) के मिला र ! अतएव पापकर्म गर्नकोनिमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिमित्त काय-दण्ड नै महासावद्यतर छ, , न कि वचन-दण्ड र मन-दण्ड ।”

“गृहपति ! यदि तिमि सत्यमा बसी छलफल गर्छौं भने यहाँ तिमिसँग केही कुराकानी हुन सक्छ ।”

“भन्ते ! म सत्यमा बसी छलफल गर्नेछु; हुन्छ, हामीहरूका बीच यहाँ केही कुराकानी होस् ।”

बुद्धसँग छलफल

१- “गृहपति ! भनौं कि यहाँ, चीसो पानी निषेध गर्ने, तातो पानी सेवन गर्ने (कुनै एक) निगण्ठलाई रोग लाग्यो, दुःख भयो, व्याधिले अत्यन्त पीडा गऱ्यो । चीसो पानी पिउन नपाएर उसको मरण भयो भने- गृहपति ! निगण्ठ-नाटपुत्रले त्यस्ताको (मृत्युपछि) उत्पत्ति कहाँ बताउँछन् नि ? यसमा के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! मनः-सत्व भन्ने देव (लोक) छ, ऊ त्यहाँ उत्पन्न हुन्छ (भनी बताउँछन्) । किन भने ? भन्ते ! मनः प्रतिबद्ध भई (= मनमा आसक्त भई) उसको मृत्यु भएको हुँदा ।”

“गृहपति ! राम्ररी मनमा सोच, गृहपति ! राम्ररी मनमा सोचेर बताऊ । तिम्रो अधिल्लो वचन (कुरो) पछिल्लोसँग र

पछिल्लो वचन अधिल्लोसँग मेल खान्न । गृहपति ! तिमीले यस्तो भनेका छौं- ‘भन्ते ! म सत्यमा बसी छलफल गर्नछु, हुन्छ, हामीहरूका बीच यहाँ केही कुराकानी होस् ।’

“भन्ते ! यद्यपि भगवानले यस्तो भन्नु हुन्छ, तथापि काय-दण्ड नै महासावद्यचर छ- पापकर्म गर्नको निम्ति, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिम्ति- न कि वचन-दण्ड तथा मन-दण्ड ।”

२- “गृहपति ! निगण्ठ-नाटपुत्र चातुर्यामसंवर^१ ले संवृत्त भई- (१) सबै (चीसो) पानी वर्जित गर्छ, (२) सबै (पाप) वर्जनले युक्त हुन्छ, (३) सबै पापलाई शुद्ध गर्छ (पखाल्छ) तथा (४) सबै पाप वर्जित गर्नुमा तत्पर रहन्छ । उनी अगाडि-पछाडि

Dhamma.Digital

१. चार प्रकारका संयमलाई ‘चातुर्याम संवर’ भनिएको हो । ती हुन्- (१) प्राणीहिंसा गर्दैन गराउँदैन, न हिंसा गर्नेको अनुमोदन गर्छ, (२) चोरी गर्दैन गराउँदैन, न चोरी गर्नेको अनुमोदन गर्छ, (३) भूटो बोल्दैन बोलाउँदैन, न भूटो बोल्नेको अनुमोदन गर्छ, (४) पञ्चकामविषय सेवन गर्दैन गराउँदैन, न पञ्चकामविषय सेवन गर्नेको अनुमोदन गर्छ । दी. नि. III. पृ. ३८ : उदुम्वारिकसुत्तं; म. नि. अ. क. III. पृ. ३९

जाँदा धेरै क्षुद्रक प्राणीहरू^१ मारिन्छन् । गृहपति ! यसलाई निगण्ठ-नाटपुत्रले कस्तो विपाक (फल) बताउँछन् नि ? यसमा के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! असञ्चेतनिक (= न चिताएको=नजानेको) लाई निगण्ठ-नाटपुत्रले महासावद्य (महादोष) भन्दैनन् ।”

“गृहपति ! यदि चिताएमा (= चेतन भएमा) ?”

“भन्ते ? महासावद्य (= महादोष) हुन्छ ।”

“गृहपति ! चेतना (= चिताएको) लाई निगण्ठ-नाटपुत्रले (माथि उल्लिखित तीन दण्डहरूमध्येमा) कुन ‘दण्ड’ मा राख्छन् त ?”

“भन्ते ! मन:-दण्ड मा ।”

Dhamma.Digital

“गृहपति ! राम्ररी मनमा सोच, गृहपति ! राम्ररी मनमा

-
१. निगण्ठ-नाटपुत्रले एकेन्द्रिय र दुइ इन्द्रिय प्राणी मान्छन् । वृक्ष-वृणादिलाई एकेन्द्रिय प्राणी र अरू प्राणीहरूलाई दुई इन्द्रिय प्राणी भनी मान्छन् । पानीमा पनि जीव=प्राण छ भन्ने विश्वास गर्छन् । एक थोपो पानीमा ‘एक थोपी’ जत्रै प्राण र बढीमा प्रमाणको प्राण छ भन्ने ठान्दछन् । त्यसैले बुद्धले ‘क्षुद्रक प्राणीहरू’ भन्ने प्रश्न उठाउनु भएको हो । अ. क. III. पृ. ३९.

सोचेर बताऊ । तिम्रो अधिल्लो कुरा (वचन) पछिल्लो कुरासँग र पछिल्लो कुरा अधिल्लो कुरासँग मेल खान्न । गृहपति ! तिमिले यस्तो भनको छौ- 'भन्ते । म सत्यमा बसी छलफल गर्नेछु, हुन्छ, हामीहरूका बीच यहाँ केही कुराकानी होस् ।'

“भन्ते ! यद्यपि भगवानले यस्तो हुनुहुन्छ, तथापि कायदण्ड नै महासावद्यतर छ- पापकर्म गर्नकोनिमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिमित्त- न कि वचन-दण्ड तथा मन:-दण्ड ।”

३- “गृहपति ! के यो नालन्दा- समृद्ध, सश्रीक तथा बहसजनाकीर्ण छ ?”

“भन्ते ! छ, यो नालन्दा- समृद्ध, सश्रीक तथा बहुजनाकीर्ण छ ।”

“गृहपति ! यहाँ एक पुरुष तरवार लिई आउँछ र ऊ यसो भन्छ- 'मैले यो नालन्दाका सबै प्राणीहरूलाई एकै क्षणमा, एकै मुहूर्तमा मासुको एउटै थूप्रो, एउटै रास पारिदिनेछु ।' गृहपति ! के उसले नालन्दाकासबै प्राणीहरूलाई एकै क्षणमा, एकै मुहूर्तमा मासुको एउटै थूप्रो, एउटै रास पार्न सक्ला ? यसमा के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! दशपुरुष, बीस पुरुष, तीस पुरुष, चालीस पुरुष, पचास पुरुषहरूले पनि नालन्दाका सबै प्राणीहरूलाई एकै क्षणमा, एकै मुहूर्तमा मासुको एउटै थूप्रो, एउटै रास पनि सक्दैनन् भने एक पुरुषको त के कुरा !”

“गृहपति ! यहाँ, चित्तलाई वशमा राख्न सक्ने एक ऋद्धिवान् श्रमण वा ब्राह्मण आई ‘मैले यो नालन्दालाई एकै क्रोधचित्तले भस्म पार्नेछु’ भनी भन्छ। गृहपति ! के त, चित्तलाई वशमा राख्नसक्ने सो ऋद्धिवान् श्रमण वा ब्राह्मणले यो नालन्दालाई एकै क्रोधचित्तले भस्म पार्न सक्ला त ? यसमा के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! दश नालन्दा, बीस नालन्दा, तीस नालन्दा, चालीस नालन्दा, पचास नालन्दाहरूलाई पनि, चित्तलाई वशमा राख्न सक्ने सो ऋद्धिवान् श्रमण वा ब्राह्मणले भस्म पार्न सक्नेछ भने एक नालन्दाको त के कुरा !”

“गृहपति ! राम्ररी मनमा सोच, गृहपति ! राम्ररी मनमा सोचेर बताऊ । तिम्नो अधिल्लो कुरा पछिल्लो कुरासँग र पछिल्लो कुरा अधिल्लो कुरासँग मेल खान्न । गृहपति ! तिमीले यस्तो भनेका छौ— ‘भन्ते ! म सत्यमा बसी छलफल गर्नेछु, हुन्छ, हामीहरूका बीच यहाँ केही कुराकानी होस् ।’

“भन्ते ! यद्यपि भगवानले यस्तो भन्नुहुन्छ, तथापि कायदण्ड नै महासावद्यतर छ— पापकर्म गर्नकोनिम्ति, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिम्ति— न कि वचन-दण्ड तथा मन:-दण्ड ।

४- “गृहपति ! तिमीले सुनेका छौ के ?- दण्डकारण्य^१,

१. जा. अ. क. VI. पृ. ३७ : सरभङ्गजातकं, नं. ५२२

कालिङ्गारण्य, मेध्यारण्य, (मेज्भारञ्जं), मातङ्गारण्य^१ आदिअरण्य भएका कुराहरू^२ ?”

“भन्ते ! सुनेको छु कसरी दण्डकारण्य, कालिङ्गारण्य, मेध्यारण्य तथा मातङ्गारण्यहरू अरण्य भए भन्ने कुरा सुनेको छु ।”

“गृहपति ! के तिमीले सुनेका छौ त ! कसले गरेर दण्ड-कारण्य, कालिङ्गारण्य, मेध्यारण्य तथा मातङ्गारण्यहरू अरण्य भएका हुन् भन्ने कुरा ?”

“भन्ते ! मैले सुनेको छु कि ऋषिहरूको क्रोधचित्तले- दण्ड-कारण्य, कालिङ्गारण्य, मेध्यारण्य तथा मातङ्गारण्यहरू- अरण्य भएका हुन् भन्ने कुरा ।”

“गृहपति ! राम्ररी मनमा सोच, गृहपति ! राम्ररी मनमा सोचेर बताऊ । तिम्रो अधिल्लो कुरा पछिल्लोसँग र पछिल्लो कुरा अधिल्लोसँग मेल खान्न । गृहपति ! तिमीले यस्तो भनेका छौ- “भन्ते ! म सत्यमा बसी छलफल गर्नेछु, हुन्छ, हामीहरूका बीच यहाँ केही कुराकानी होस् ।”

१. जा. अ. क. V. पृ. ८४ : मातङ्गजातकं, नं. ४९७

२. यी अरण्यहरू कसरी अरण्य भए भन्ने कुराहरू सुनेका छौं कि भनी सोधेको हो ।

उपालीको शरणागमन

“भन्ते ! पहिलो उपमाद्वारा नै म भगवान प्रति अभिप्रसन्न र सन्तुष्ट भएको थिएँ । किन्तु भगवानका विचित्र प्रश्नका उत्तरहरू सुन्नाको निमित्त यसप्रकार भगवानलाई प्रतिवादी बनाउने विचार गरेको हुँ । आश्चर्य ! भन्ते, अद्भुत !! भन्ते, जस्तै— घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिंदा, ढाकेकोलाई उघारिदिंदा, बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिंदा, अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिंदा— आँखा हुने पुरुषले रूपहरू देखे भैं भगवानले मलाई अनेकप्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । भन्ते ! अब म भगवानको शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि भगवानले मलाई जीवनभर शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

१— “गृहपति ! राम्ररी जानी-बुझी गर, तिमी जस्ता ख्याति प्राप्त पुरुषले राम्ररी सोच-विचार गरेर मात्र कुनै काम गर्नु उचित हुनेछ ।”

“भन्ते ! यस वाक्यद्वारा त म भगवान प्रति भन् अभिप्रसन्न तथा सन्तुष्ट भएँ, जो कि मलाई भगवान यस्तो भन्नुहुन्छ— ‘गृहपति ! राम्ररी जानी-बुझी गर, तिमी जस्ता ख्यातिप्राप्त पुरुषले राम्ररी सोच-विचार गरेर मात्र कुनै काम गर्नु उचित हुनेछ’ ।”

“भन्ते ! यदि अन्य तैर्थीयहरूले मलाई शिष्य बनाउन पाएका भए उनीहरूले— ‘उपाली गृहपति हाम्रा शिष्यत्वमा आए’ भन्दै

सारा नालन्दामा पताकाहरू फहराउने थिए होलान्, परन्तु भगवानले मलाई यस्तो भन्नुहुन्छ— ‘गृहपति ! राम्ररी जानी-बुझी गर, तिम्री जस्ता ख्यातिप्राप्त पुरुषले राम्ररी सोच-विचार गरेर मात्र कुनै काम गर्नु उचित हुनेछ ।’

“भन्ते ! म दोस्रोपटक पनि भगवानकै शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि जीवनभर शरणमा आएको उपासक हो भनी मलाई भगवानले स्वीकार गर्नुहोस् ।”

२- “गृहपति ! दीर्घकालदेखि तिम्रो कुल (गृह) निगण्ठहरूकानिम्ति पानी पिउने कुवा जस्तो भएको छ । उनीहरू आउँदा (बुद्धको शरणमा गएको हुँदा उनीहरूलाई) ‘पिड (= भिक्षा भोजन) दिनु पर्दैन’ भन्ने विचार न लेऊ ।”

“भन्ते ! यस वाक्यद्वारा त म भगवान प्रति भन्नु अभिप्रसन्न तथा सन्तुष्ट भएँ, जो कि मलाई भगवानले यस्तो भन्नु हुन्छ— ‘गृहपति ! दीर्घकालदेखि तिम्रो कुल (गृह) निगण्ठहरूकानिम्ति पानी पिउने कुवा जस्तो भएको छ । उनीहरू आउँदा ‘पिड दिनु पर्दैन’ भन्ने विचार न लेऊ ।”

“भन्ते ! मैले सुनेको थिएँ कि श्रमण गौतमले ‘मलाई मात्र दान देऊ, अरूलाई न देऊ; मेरा श्रावकहरूलाई मात्र दान देऊ, अरूलाई नदेऊ; मलाई दिएको मात्र महत्फल हुन्छ, अरूलाई दिएको महत्फल हुन्न; मेरा श्रावकहरूलाई दिएको मात्र महत्फल हुन्छ, अरू

श्रावकहरूलाई दिएको महत्फल हुन्न भन्नुहुन्छ ।’ तर (त्यसको विपरीत) भगवानले निगण्ठहरूलाई पनि दान दिनुपर्छ भनी मलाई बताउनु हुन्छ । भन्ते ! यस विषयमा हामीले नै उचित समय जान्ने छौं ।”

“भन्ते ! अब म तेस्रोपटक पनि भगवानकै शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि जीवनभर शरणमा आएको उपासक हो भनी भगवानले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

३- अनि भगवानले उपाली गृहपतिलाई आनुपूर्वकथा सुनाउनु भयो । जस्तै- दानकथा, शीलकथा, स्वर्गकथा, काम-विषयको दुष्परिणाम, तुच्छता, संक्लिष्टता तथा नैष्कर्म्यको आनिसंस (= गुण) प्रकाश पार्नु भयो । जब भगवानले उपालि गृहपतिको चित्त कल्य (= उपयुक्त), मृदु, नीव्रण रहित, हर्षित, तथा प्रसन्न भयोभनी जान्नुभयो तब उहाँले स्वयं प्राप्त गर्नुभएको जुन धर्महरू हुन् ती धर्महरू प्रकाश गर्नुभयो- ‘दुःख, समुदय, निरोध तथा मार्ग ।’ जस्तै- मैलो नपरेको शुद्ध-वस्त्रमा राम्ररी रङ्गले समाच्छ, उस्तै गरी उपाली गृहपतिलाई उसै आसनमा- विरज, वीतमल धर्मचक्षु उत्पन्न भयो- ‘जे जति समुदय धर्महरू हुन्, ती सबै निरोध धर्महरू हुन् ।’ अनि उपाली गृहपति दृष्टधर्मी, प्राप्तधर्मी, विदितधर्मी भई धर्मको गहिराइलाई बुझी, शंकारहित, निश्चिन्त, वैशारद्य तथा शास्ताको धर्मावबोध गर्नकोनिमित्त कसैको मद्दत नचाहिने भएपनि उनले भगवानसँग विन्ति गरे—

“हवस् त, भन्ते ! अब हामीहरू जान्छौं ।”

“गृहपति ! जस्तो उचित लाग्छ ।”

त्यसपछि उपाली गृहपति, भगवानको भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी, आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी, जहाँ आफ्नो घर हो त्यहाँ गए । घरमा पुगेपछि दौवारिक (= द्वारपाल) लाई भने

“सौम्य द्वारपाल ! आजदेखि निगण्ठ र निगण्ठीहरूकानिम्ति ढोका बन्द रहने छ; भगवानका भिक्षुहरू, भिक्षुणीहरू, उपासकहरू तथा उपासिकाहरूकानिम्ति ढोका खुला रहने छ । यदि कुनै निगण्ठ आए भने उनलाई यस्तो भन- ‘भन्ते ! पर्खनुहोस्, न पस्नुहोस् । आजदेखि उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा गइसके । निगण्ठहरू र निगण्ठीहरूकानिम्ति ढोका बन्द भयो । भगवानका भिक्षुहरू, भिक्षुणीहरू, उपासकहरू तथा उपासिकाहरूकानिम्ति ढोका खुला भयो । यदि तपाईंलाई भिक्षाको आवश्यकता छ भने- यहाँ बस्नुहोस्, यही नै तपाईंलाई (भिक्षा) ल्याइ दिइने छ’ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी द्वारपालले उपाली गृहपतिलाई प्रत्युत्तर दियो ।

निगण्ठद्वारा उपालीको परीक्षा

“उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा गए” भन्ने कुरा

दीर्घतपस्वी निगण्ठले सुने । अनि दीर्घतपस्वी निगण्ठ, जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भने—

“भन्ते ! मैले सुनें कि उपाली गृहपति श्रमणगौतमको शिष्यत्वमा गइसके ।”

“तपस्वी ! उपाली गृहपति श्रमणगौतमको शिष्यत्वमा जालान् भन्ने कुरा सम्भव छैन, बरू श्रमणगौतम नै उपाली गृहपतिको शिष्यत्वमा आउन सम्भव छ ।”

दोस्रोपटक पनि ... तेस्रोपटक पनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने— “भन्ते ! मैले सुनें कि उपाली गृहपति श्रमणगौतमको शिष्यत्वमा गइसके ।”

“भन्ते ! त्यसो भए म जान्छु । उपाली गृहपति श्रमणगौतमको शिष्यत्वमा गएका हुन् कि होइनन् भन्ने कुरा बुझ्ने छु ।”

अनि दीर्घतपस्वी निगण्ठ, जहाँ उपाली गृहपतिको घर हो त्यहाँ गए । द्वारपालले दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई टाढैबाट आइरहेको देख्यो । देखेर दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई द्वारपालले यसो भन्यो—

“भन्ते ! पर्खनुहोस्, भित्र न जानुहोस् । आजदेखि उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा जानुभयो । निगण्ठहरू,

निगण्ठीहरूकानिमित्त ढोका बन्द भयो; भगवानका भिक्षुहरू, भिक्षुणीहरू, उपासकहरू तथा उपासिकमाहरूकानिमित्त ढोका खुल्यो । भन्ते ! यदि तपाईंलाई भिक्षाको आवश्यकता छ भने यहीं पर्खनुहोस्, तपाईंलाई (भिक्षा) यहीं ल्याइदिइने छ ।”

“आवुसो ! मलाई भिक्षाको आवश्यकता छैन” भनी दीर्घतपस्वी निगण्ठ त्यहाँबाट फर्की जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने—

“भन्ते ! उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा गए भन्ने कुरा साँच्चै रहेछ । भन्ते ! यसै निमित्त मैले तपाईंलाई भनेको थिएँ कि उपाली गृहपति श्रमण गौतमकहाँ गई वादारोपण गर्ने कुरा मलाई चित्त बुभदैन । किन्तु मैले (त्यो) पाइन । श्रमण गौतम मायावी छन्, मन फर्काउने माया (आवर्तनीय माया) जान्दछन्, जुन मायाद्वारा उनले अन्यतैर्थीय श्रावकहरूको चित्त फर्काइदिन्छन् । भन्ते ! अब उपाली गृहपतिको मन, श्रमण गौतमको मन फर्काउने मायाद्वारा फर्किसक्यो ।”

“तपस्वी ! उपाली गृहपति, श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा जालान् भन्ने कुरा सम्भव छैन; बरू श्रमण गौतम नै उपाली गृहपतिको शिष्यत्वमा आउन सम्भव छ ।”

दोस्रोपटक पनि...तेस्रोपटक पनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने... ।

“तपस्वी ! त्यसोभए म जानेछु; उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा गएका हुन् कि होइनन् भन्ने कुरा स्वयं बुझ्ने छु ।”

त्यस पछि निगण्ठ-नाटपुत्र विशाल परिषद् लिई जहाँ उपाली गृहपतिको घर हो त्यहाँ गए । द्वारपालले टाढैदेखि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई आइरहेको देख्यो । देखेर, निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भन्यो—

“भन्ते ! यहीं पर्खनुहोस्, भित्र न जानुहोस् । आजदेखि उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा जानुभयो । ... यदि तपाईंलाई भिक्षाको आवश्यकता छ भने— यहीं पर्खनुहोस्, तपाईंलाई (भिक्षा) यहीं ल्याइदिइने छ ।”

“सौम्य द्वारपाल ! त्यसोभए जहाँ उपाली गृहपति छन् त्यहाँ जाऊ, त्यहाँ पुगेपछि उपाली गृहपतिलाई यसो भन— ‘भन्ते ! निगण्ठ-नाटपुत्र विशाल परिषद् लिई, ढोका बाहिरको कोठामा पर्खिरहेका छन्; उनी तिमीसँग भेट्न चाहन्छन् ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी निगण्ठ नाटपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिई द्वारपाल जहाँ उपाली गृहपति थिए त्यहाँ गयो । त्यहाँ पुगेपछि उपाली गृहपतिलाई भन्यो—

“भन्ते ! निगण्ठ-नाटपुत्र, विशाल परिषद् लिई ढोका बाहिरको कोठामा पर्खि रहेका छन्; उनी तपाईंसँग भेट्न चाहन्छन् ।”

“सौम्य द्वारपाल ! त्यसोभए माभ्रको द्वारशाला^१ (दलान) मा आसन लगाऊ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी उपाली गृहपतिलाई उत्तर दिई माभ्रको दलानमा आसनहरू लगाई जहाँ उपाली गृहपति थिए त्यहाँ गई उपाली गृहपतिलाई यसो भन्यो—

“भन्ते ! माभ्रको दलानमा आसनहरू लगाई सकें । अब जे उचित ठान्नुहोस् ।”

त्यसपछि उपाली गृहपति जहाँ माभ्रको दलान हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि, त्यहाँ जुन आसन अग्र, श्रेष्ठ, उत्तम तथा प्रणीत थियो त्यसमा बसी द्वारपाललाई बोलाए—

“सौम्य द्वारपाल ! त्यसोभए, निगण्ठ-नाटपुत्र छन् त्यहाँ जाऊ; त्यहाँ गई निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भन— भन्ते ! यदि चाहनु हुन्छ भने प्रवेश गर्नुहोस् ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी उपाली गृहपतिलाई प्रत्युत्तर दिई जहाँ

१. उपाली गृहपतिको घरको मूल ढोकासँगै सात नाले सात वटा दैलाहरू भएका सातवटा ठूला ठूला दलानहरू थिए । यसमध्ये बीचको दलानमा आसन लगाउने कुरा द्वारपाललाई अज्ञाए । म. नि. अ. क. III. पृ. ६४

निगण्ठ-नाटपुत्र थिए त्यहाँ गयो; त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भन्यो—

“भन्ते ! उपाली गृहपति यसो भन्नु हुन्छ— ‘भन्ते ! यदि चाहनु हुन्छ भने प्रवेश गर्नुहोस्’ ।”

अनि निगण्ठ-नाटपुत्र, विशाल परिषद् लिई जहाँ माभ्रको दलान हो त्यहाँ गए ।

अघि उपाली गृहपतिले, निगण्ठ-नाटपुत्रलाई टाढैबाट आइरहेको देखे बित्तिकै त्यहीँसम्म गई अगवानी गरी, जुन आसन अग्र, श्रेष्ठ, उत्तम तथा प्रणीत हो त्यसलाई उत्तरासङ्ग (= पछ्यौरा) ले पुछ्छी, (हात) समाती उनलाई बसाल्दथे— आज सोही उपाली गृहपति जुन त्यहाँ अग्र, श्रेष्ठ, उत्तम तथा प्रणीत आसन हो त्यसमा स्वयं बसी निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भने—

“भन्ते ! आसनहरू छुनु, यदि चाहनुहुन्छ भने बस्नुहोस् ।”

यसो भन्दा, निगण्ठ-नाटपुत्रले उपाली गृहपतिलाई यसो भने—

“गृहपति ! तिमी बहुला भयौ । गृहपति ! तिमी पागल भयौ । तिमी— ‘भन्ते ! म श्रमण गौतमकहाँ गई वाद आरोपण गर्नेछु’ भनी गई, वाद-विवादको ठूलो प्रहार खाई टाउकोमा हात राखी फर्केर आयौ । गृहपति ! जस्तै— कुनै अंड (= अंडकोश) हारक पुरुष

(अर्काको) अंड (=अंडकोश) भिकी ल्याउने छु भनी गई, (आपनै) अंड भिक्न लगाई फर्केर आउँछ; गृहपति ! जस्तै- कुनै अक्षिहारक (= आँखा भिक्ने) पुरुष (अर्काको) आँखा भिकेर ल्याउँछु भनी गई, (आपनै) आँखा भिक्न लगाई फर्केर आउँछ; त्यस्तैगरी- गृहपति ! तिमी- ‘भन्ते ! म श्रमण गौतमकहाँ गई वादारोपण गर्नेछु’ भनी गई, वाद-विवादको ठूलो प्रहार खाई टाउकोमा हात राखी फर्केर आयौ । श्रमण गौतमले आवर्तनीय मायाद्वारा तिम्रो चित्तलाई फर्काई दिए ।”

“भन्ते ! आवर्तनीय माया असलै हो ! भन्ते ! आवर्तनीय माया असलै हो !! भन्ते ! मेरा प्यारा रगत-सम्बन्धी ज्ञातिहरू यस आवर्तनीय मायाद्वारा आवर्तन भए पनि हुन्छ, (यसबाट) उनीहरू सबैको दीर्घकालसम्मकोनिमित्त हित र सुख नै हुनेछ । भन्ते ! सबै क्षत्रीहरू यस आवर्तनीय मायाद्वारा आवर्तन भए पनि हुन्छ, (यसबाट) उनीहरू सबैको दीर्घकालसम्मकोनिमित्त हित र सुख नै हुनेछ । भन्ते ! सबै ब्राह्मणहरू, ...सबै वैश्यहरू, ...सबै शूद्रहरू यस आवर्तनीय मायाद्वारा आवर्तन भए पनि हुन्छ, (यसबाट) उनीहरू सबैको हित र सुख नै हुनेछ । भन्ते ! देव सहित लोक, मारसहित ब्रह्मा, ब्राह्मण सहित प्रजा, मनुष्य सहित देवताहरू यस आवर्तनीय मायाद्वारा आवर्तन भए पनि हुन्छ, (यसबाट) उनीहरू सबैको दीर्घकालसम्मकोनिमित्त हित र सुख नै हुनेछ । भन्ते ! त्यसो हुनाले तपाईंलाई उपमा दिन्छु । उपमाद्वारा पनि केही विज्ञ-पुरुषहरूले यहाँ भाषणको अर्थ बुझ्न सक्छन् ।

उपमा- “भन्ते ! पूर्वकालमा एक जीर्ण, वृद्ध, वयोवृद्ध, बुढो ब्राह्मण को तरूणी माणविका प्रजापति थिई । ऊ गर्भिणी तथा प्रसवासन्न थिई । भन्ते ! अनि त्यो माणविकाले सो ब्राह्मणलाई भनी-

‘ब्राह्मण ! तपाईं बजारमा गई एक बाँदरको बच्चा (खेलौना) किनेर ल्याउनुहोस्, जो मेरो बालकलाई खेलौना हुनेछ ।’

“भन्ते ! यसो भन्दा, सो ब्राह्मणले त्यो माणविकालाई यसो भने-

‘भोति ! बालक जन्मनुञ्जेलसम्म पर्ख । यदि तिमीले कुमारक जन्मायौ भने म बजारमा गई बाँदरको बच्चा (खेलौना) किनेर ल्याउने छु, जो तिम्रो कुमारलाई खेलौना हुनेछ । यदि तिमीले बालिका जन्मायौ भने म बजारमा गई बाँदरनीको बच्चा किनेर ल्याउने छु, जो तिम्रो बालिकालाई खेलौना हुनेछ ।’

Dhamma.Digital

“भन्ते ! त्यो माणविकाले दोस्रोपटक पनि...तेस्रोपटक पनि सो ब्राह्मणलाई भनी-

‘ब्राह्मण ! तपाईं बजारमा गई एक बाँदरको बच्चा किनेर ल्याउनुहोस्, जो मेरो बालकलाई खेलौना हुनेछ ।’

“भन्ते ! अनि माणविका प्रति अनुरक्त, प्रतिबद्ध भएको सो ब्राह्मणले बजारमा गई बाँदरको बच्चा किनेर ल्याई त्यो माणविकालाई भन्यो-

‘भोति ! यो हो, बजारबाट किनेर ल्याएको बाँदरको बच्चा जो तिम्रो बालकलाई खेलौना हुनेछ ।’

“भन्ते ! यसो भन्दा, त्यो माणविकाले सो ब्राह्मणलाई यसो भनी-

‘ब्राह्मण ! तपाईं यो बाँदरको बच्चा लिई रक्तपाणी-रञ्जितकार पुत्रकहाँ जानुहोस, अनि त्यहाँ पुगेपछि रक्तपाणी-रञ्जितकार पुत्रलाई भन्नुहोस्- सौम्य रक्तपाणी ! यो बाँदरको बच्चालाई चारैतिरबाट पिटी, दुवैतिरबाट मली, पहुँलो गरी रङ्गाउन चाहन्छु ।’

“भन्ते ! अनि माणविका प्रति अनुरक्त, प्रतिबद्ध भएको सो ब्राह्मण, त्यो बाँदरको बच्चा लिई जहाँ रक्तपाणी-रञ्जितकार पुत्र हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि रक्तपाणी-रञ्जितकार पुत्रलाई भने- ‘रक्तपाणी ! म यो बाँदरको बच्चालाई चारैतिरबाट पिटी, दुवैतिरबाट मली, पहुँलो गरी रङ्गाउन चाहन्छु ।’”

“भन्ते ! यसो भन्दा, रक्तपाणी-रञ्जितकार पुत्रले सो ब्राह्मणलाई यसो भन्यो- ‘भन्ते ! यो तपाईंको बाँदरको बच्चा रङ्गाउन योग्य त छ, तर चारैतिरबाट पिटी दुवैतिरबाट मल्लु भने योग्य छैन ।’

“भन्ते ! यस्तैगरी बाल (= मूर्ख, अज्ञानी) निगण्ठहरूको वाद, अज्ञानीहरूलाई मात्र रङ्गाउन योग्य छ, न कि पण्डितहरूलाई, न (त्यो वाद) परीक्षण (अनुयोग) योग्य छ, न त मीमाँसा गर्न नै योग्य छ । भन्ते ! त्यसपछि सो ब्राह्मण एक जोर नयाँ कपडा लिई जहाँ

त्यो रक्तपाणी-रञ्जितकार पुत्र हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगोपछि रक्तपाणी-रञ्जितकार पुत्रलाई भने- 'सौम्य रक्तपाणी ! यो नयाँ एकजोर कपडा चारैतिरबाट पिटी, दुवैतिरबाट मली, पहेंलो गरी रङ्गाउन चाहन्छु' । भन्ते ! यसो भन्दा सो रक्तपाणी-रञ्जितकार पुत्रले सो ब्राह्मणलाई भन्यो-

“भन्ते ! यो तपाईंको एकजोर नयाँ कपडा भने रङ्गाउन योग्य पनि छ, चारैतिरबाट पिट्न योग्य पनि छ, तथा दुवैतिरबाट मल्ल पनि योग्य छ ।”

“भन्ते ! यस्तैगरी- उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको वाद, पण्डितहरूकोनिमित्त रङ्गाउन योग्य छ, न कि बाल मूर्खलाई; (त्यो वाद) परीक्षण पनि योग्य छ, मीमाँसा गर्न योग्य पनि छ ।”

“गृहपति ! 'उपाली गृहपति निगण्ठ-नाटपुत्रका श्रावक हुन्' भन्ने कुरा राजा सहित अरू परिषद्लाई पनि थाहा छ । 'गृहपति ! त्यसो भए अब तिमी कसका श्रावक हौ भनी विश्वास गर्ने त ?”

श्रावकत्वको घोषणा

यसो भन्दा, उपाली गृहपति आसनबाट उठी, उत्तरासङ्ग (पच्छयौरा) एकांश गरी जुन दिशातिर भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यस दिशातिर हेरी, दुवै हात जोरी, निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भने-

“भन्ते ! त्यसो भए म कसको श्रावक रहेछु भन्ने कुरा सुन्नुहोस् ।”

१- ‘धीरस्स विगतमोहस्स, पभिन्नखीलस्स^१ विजितविजयस्स ।
अनीघस्स^२ सुसमचित्तस्स, बुद्धसीलस्स साधुपञ्चस्स ।
वेसमन्तरस्स^३ विमलस्स, भगवतो तस्स सावकोहमस्मि ॥’

२- ‘अकथद्धिथिस्स तुसितस्स, वन्तलोकामिसस्स मुदितस्स ।
कतसमणस्स मनुजस्स, अन्तिमसरीरस्स^४ नरस्स ।
अनोपमस्स विरजस्स, भगवतोतस्स सावकोहमस्मि ॥’

३- ‘असंसयस्स कुसलस्स, वेनयिकस्स सारथिवरस्स ।
अनुत्तरस्स रुचिरधम्मस्स, निक्कङ्कस्स पभासकस्स^५ ।
मानच्छिद्दस्स वीरस्स, भगवतो तस्स सावकोहमस्मि ॥’

-
१. रोमनमा: ‘पभिन्नखिलस्स’ ।
२. स्याम र रोमनमा: ‘अनिघस्स’ ।
३. स्याममा: ‘अन्तिमसरीरस्स’ ।
४. स्याममा: ‘अन्तिमसरीरस्स’ ।
५. सि. स्या. रोमनमा: ‘पभासकरस्स’ ।

- ४- 'निसभस्स अप्पमेय्यस्स, गम्भीरस्स मोनपत्तस्स ।
खेमड्डुरस्स वेदस्स, धम्मट्ठस्स संवुत्तस्स^१ ।
सङ्गातिगस्स मुत्तस्स, भगवतो तस्स सावकोहमस्मि ॥'
- ५- 'नागस्स पन्तसेनस्स, खीणसंयोजनस्स मुत्तस्स ।
पटिमन्तकस्स^२ धोनस्स^३, पन्नधजस्स वीतरागस्स ।
दन्तस्स निप्पपञ्चस्स, भगवतो तस्स सावकोहमस्मि ॥'
- ६- 'इसिसत्तमस्स अकुशकस्स, तेविज्जस्स ब्रह्मपत्तस्स ।
नहातकस्स^४ पदकस्स, पस्सद्धस्स विदितवेदस्स ।
पुरिन्ददस्स सक्कस्स, भगवतो तस्स सावकोहमस्मि ॥'
- ७- 'अरियस्स भावितत्तस्स, पत्तिपत्तस्स वेय्याकरणस्स ।
सतिमती विपस्सिस्स, अनभिणतस्स^५ नो अपनतस्स^६ ।
अनेजस्स^७ वसिप्पत्तस्स, भगवतो तसस सावकोहमस्मि ॥'

-
१. स्याममा: 'सुसंवुत्तस्स' ।
२. कम्बोजमा: 'पटिमन्तस्स' ।
३. स्याममा: 'मोनस्स' ।
४. सि. र रोमनमा: 'नहातकस्स' ।
५. स्याममा: 'अनभिणतस्स' ।
६. " 'अपणतस्स' ।
७. " 'अनिजस्स' ।

- ८- 'समुगगतस्स^१ भायिस्स, अननुगतन्तरस्स सुद्धस्स ।
असितस्स हितस्स^२, पविवित्तस्स अगगप्पत्तस्स ।
तिण्णस्स तारयन्तस्स भगवतो तस्स सावकोहमस्मि ॥'
- ९- 'सन्तस्स भूरिपञ्जस्स, महापञ्जस्स वीतलोभास ।
तथागतस्स सुगतस्स, अप्पटिपुग्गलस्स असमस्स ।
विसारदस्स निपुणस्स, भगवतो तस्स सावकोहमस्मि ॥'
- १०- 'तण्हच्छिद्दस्स बुद्धस्स, वीत धूमस्स अनुपलित्तस्स ।
आहुनेट्टयस्स यक्खस्स, उत्तमपुग्गलस्स अतुलस्स ।
महतो यसग्गपत्तस्स, भगवतो तस्स सावकोहमस्मी' ति ॥"

अर्थ :-

- १- "धीरवान्, विगतमोही, भौँचिएको काँढा^३, विजित

१. सिं. स्या. रोमनमा: 'सम्मग्गतस्स'

२. सिं, रोमनमा: 'अप्यहीनस्स' स्याममा: 'अप्पभीतस्स' ।

३. खील वा कील=किल्ला वा काँढा । चित्तमा काँढा विभूने जस्तो विभूने भएकोले निम्न पाँच कारणहरूलाई चेतोखिल=चित्तको काँढा वा किल्ला भन्दछन् । जस्तै- (१) शास्ता प्रति शंका, (२) धर्म प्रति शंका, (३) भिक्षु-सङ्घ प्रति शंका, (४) भिक्षु-शिक्षा प्रति शंका तथा (५) सह-चारीहरू प्रति कुपित हुनु । म. नि. I. पृ. १३७: चेतोखिलसुत्तं; अं. नि.-५ पृ. ४८८: चेतोखिलसुत्तं; विभं. पा. प. ४५३: खुद्दकवत्थुविभङ्गो ।

विजय,^१ निर्दुःखी,^२ सु-समचित्त, वृद्धशील, असल प्रज्ञा भएका, वेस्समन्तर^३ तथा विमल हुनु भएका उहाँ भगवानको म श्रावक हुँ ।”

२- “अकथंकथी”, सन्तुष्ट, सांसारिक कामभोगलाई त्यागिसकेका, मुदिता विहारी, श्रमण-धर्म पूरा गर्ने मनुज, अन्तिम शरीर धारी नर, अनुपम तथा क्लेशरूपी रजबाट मुक्त हुनु भएका उहाँ भगवानको म श्रावक हुँ ।”

३- “संशय-रहित, कुशल (= दक्ष), शिक्षित गराउनुमा

१. सबै प्रकारका पृथक्जन माथि विजय प्राप्त अथवा मृत्युमार, क्लेशमार, देवपुत्र-मारहरू माथि विजय प्राप्त गर्नेलाई ‘विजित-विजय’ भन्दछन् ।
म. नि. अ. क. III. पृ. ६६
२. क्लेश-दुःख र विपाक-दुःखबाट मुक्त भएकालाई ‘निर्दुःखी’ भन्दछन् ।
अ. क. III. पृ. ६६
३. रागादि विषमताको बीचमा नपरेकालाई ‘वेस्समन्तर’ भन्दछन् । अ. क. III. पृ. ६६
४. ‘यो कसरी, यो कसरी’ इत्यादि भनी शङ्का लिई कुरा गर्न नपर्नेलाई ‘अकथंकथी’ भन्दछन् । म. नि. अ. क. II. पृ. १८१: चूलहत्थिपदोषम-सुत्तं ।

सारथी समान भएका, अनुत्तर (= सर्वोत्तम), शुद्ध धर्मवान्, शंका-दूर भएका, प्रभाकर, अभिमान नभएका तथा वीर्यवान् हुनु भएका उहाँ भगवानको म श्रावक हुँ ।”

४- “वृषभसमान कसैसँग पनि नडराउने, अ-प्रमेय्य, गम्भीर, मुनित्व-प्राप्त, क्षेमंकर, ज्ञानी, धर्मस्थित, संयमी, सङ्ग^१ (= बन्धन) रहित तथा मुक्त हुनु भएका उहाँ भगवानको म श्रावक हुँ ।”

५- “नाग-पुरुष^२, एकान्त-प्रेमी, क्षीण-संयोजन^३, मुक्त,

१. राग, द्वेष, मोह मात्र तथा दृष्टिलाई ‘पञ्चङ्ग (= पाँच बन्धन) भन्दछन् । विभं. पा. पृ. ४५३ : खुदकवत्युविभङ्गो ।

२. निर्भिक बलवान् पुरुषलाई नाग पुरुष भनिएको हो । चार कारणद्वारा नागपुरुष भनिन्छ- (१) छन्दादिभयको कारणले कुनै पनि अनुचित काम नगर्नाले, (२) सबै क्लेशहरू प्रहीण भएकाले, (३) कुनै प्रकारको गोप्य काम नगर्नाले र (४) काय-बल, ज्ञान-बलले बलवान हुनाले । यिनै चार कारणहरूले ‘नागपुरुष’ हुन्छ । अं. नि. अ. क. II. पृ. ५०५: दोणसुत्तं ।

३. संयोजन दश छन्- (१) कामराग-संयोजन, (२) प्रतिघ-संयोजन, (३) मान-संयोजन, (४) दृष्टि-संयोजन, (५) विचिकित्सा-संयोजन; (६) शीलव्रत-परामर्श-संयोजन,

प्रति-मंत्रक (= वाद गर्न दक्ष), क्लेश पखालिसकेका, प्राप्त-ध्वज, वीतरागी, दान्त तथा निष्प्रपञ्च हुनु भएका उहाँ भगवानको म श्रावक हुँ।”

६- “ऋषि-सप्तम,^२ अपाखंडी, त्रैविद्यायुक्त, ब्रह्मत्व (= श्रेष्ठत्व) प्राप्त, स्नातक, पद (= गाथा) कार, प्रश्रब्ध, ज्ञानज्ञ, पहिले दिने तथा समर्थवान् हुनु भएका उहाँ भगवानको म श्रावक हुँ।”

७- “आर्य, भावितात्मा, प्राप्तव्य-प्राप्त, व्याख्याता, स्मृतिमान्, विपश्ची (= विशुद्ध दर्शक), अनाभिमानी, अदुष्ट, निर्दोषी, तथा वशीप्राप्त हुनु भएका उहाँ भगवानको म श्रावक हुँ।”

८- “समुद्गत, ध्यानी, निक्लेश-चित्त अन्तर्गत, शुद्ध, निरबन्धन, हितैषी, प्रविवेक-प्राप्त, अग्र-प्राप्त, उत्तीर्ण, तथा तारणकर्ता हुनु भएका उहाँ भगवानको म श्रावक हुँ।”

Dhamma.Digital

९- “शान्त, पृथुल-प्राज्ञ, महा-प्राज्ञ, विगत-लोभ, तथागत, सुगत, अ-प्रतिपुद्गल (= अतुलनीय), अ-सम-सम, विशारद तथा निपुण हुनु भएका उहाँ भगवानको म श्रावक हुँ।”

---

(७) भवराग-संयोजन, (८) ईर्ष्या-संयोजन, (९) मात्सर्य-संयोजन, तथा (१०) अविद्या-संयोजन । विभं. पा. पृ. ४८० : खुद्दकवत्थुविभङ्गो ।

२. विपश्ची आदि बुद्धदेखि लिएर सप्तम बुद्ध । अ. क. III. पृ. ६७

१०- “तृष्णा रहित, बुद्ध, अन्धकार रहित, अनुपलिप्त, पूजनीय, यक्ष (= प्रभावशाली), उत्तम पुद्गल, अ-तुल, महान् तथा अग्र-यश प्राप्त हुनु भएका उहाँ भगवानको म श्रावक हुँ ।”

निगण्ठको रगत वमन

“गृहपति ! यी श्रमण गौतमका गुणहरू तिमीले कहिले संग्रह गरेका हो ?”

“भन्ते ! जस्तै- अनेक प्रकारका पुष्पराशिबाट दक्ष मालाकार वा मालाकार-अन्तेवासीले विचित्र मालाहरू बनाउँछन्; भन्ते ! त्यस्तै- अनेकगुण युक्त, अनेक शत-गुण युक्त भगवान हुनुहुन्छ । भन्ते ! त्यस्ता वर्णन गर्न योग्य महापुरुषको वर्णन कसले नगर्ला !”

अनि निगण्ठ-नाटपुत्रले भगवानको स्वागत-सत्कारलाई सहन नसकी, त्यहीं नै मुखबाट तातो रगत वमन गरे ।

X X X

७- चित्र गृहपतिसँग

त्यस समय निगण्ठ-नाटपुत्र धेरै निगण्ठ-परिवारहरूका साथ मच्छिकासण्ड नगरमा आइपुगे^१ ।

“त्यस बखत चित्र (चित्त) गृहपति “निगण्ठ-नाटपुत्र धेरै निगण्ठ-परिवारहरूकासाथ मच्छिकासण्ड नगरमा आइपुग्नु भएका छन्” भन्ने खबर सुनी केही उपासकहरूसँग जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए त्यहाँ गए । अनि निगण्ठ-नाटपुत्रसँग सम्मोदनीय कुराकानी गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका चित्र गृहपतिसँग निगण्ठ-नाटपुत्रले सोधे-

“गृहपति ! के तिमी श्रमण गौतममा अवितर्क अविचार युक्त समाधि छ, अथवा वितर्क विचार निरोध हुन्छ भनी विश्वास गर्दछौ ?”

“भन्ते यस विषयमा ‘श्रमण गौतममा वितर्क विचार युक्त

---

१. सं. नि. III. पृ. २६५ : निगण्ठ-नाटपुत्रसुत्तं, अ. III. क. पृ. ९८.

समाधि छ, अथवा वितर्क विचार निरोध हुन्छ' भन्ने कुरा न केवल मैले श्रद्धाले मात्र ग्रहण गर्छु ।”

“यसो भन्दा, निगण्ठ-नाटपुत्रले त्यहाँ उपस्थित सबैलाई हेरी यसो भने- ‘हेर ! यी चित्र गृहपति कति सोजा छन्, कति सीधा छन्, कति असठ छन् र कति अमायावी छन् ! हावालाई जालमा पोको पार्न खोजे भैं वितर्क विचार निरोध हुन्छ भनी ठान्दछन् । आफ्नो मुट्टीले गङ्गाको स्रोत रोक्न खोजे भैं (जो) वितर्क विचारलाई निरोध गर्न खोज्दछन् ।”

(चित्र गृहपति सोध्दछन्)-

“भन्ते ! तपाईं ज्ञान र श्रद्धामध्ये कुनचाहिं प्रणीततर छ, भनी भन्नुहुन्छ ?”

“गृहपति ! म श्रद्धाभन्दा ज्ञानलाई नै प्रणीततर छ, भनी भन्दछु ।”

रूपावचर-ध्यान

प्रथमध्यान- “भन्ते ! म जतिञ्जेलसम्म इच्छा गर्छु त्यतिञ्जेलसम्म कामविषयबाट अलग भई, अकुशलबाट अलग भई, वितर्क विचार

भएको, एकान्तवास (ध्यान) बाट उत्पन्न प्रीति र सुख भएको प्रथमध्यानमा बस्नसक्छु ।”

द्वितीयध “भन्ते ! म जतिञ्जेलसम्म इच्छा गर्छु त्यतिञ्जेलसम्म वितर्क र विचारलाई उपशम गरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई एकाग्र गरी, वितर्क विचार रहित, समाधिबाट प्राप्तहुने प्रीति-सुख भएको द्वितीयध्यानमा बस्नसक्छु ।”

तृतीयध “भन्ते ! म जतिञ्जेलसम्म इच्छा गर्छु त्यतिञ्जेलसम्म प्रीतिलाई पनि त्यागेर, उपेक्षित भई, स्मृतिवान्, ज्ञानवान् भई, शरीरले सुखानुभव गर्छु— जसलाई ज्ञानीहरू ‘उपेक्षावान् स्मृतिवान् सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्छन् । यस प्रकारको तृतीय-ध्यानमा बस्नसक्छु ।”

चतुर्थध्यान— “भन्ते ! म जतिञ्जेलसम्म इच्छा गर्छु त्यतिञ्जेलसम्म सौमनस्य दौर्मनस्यलाई पहिले नै अन्तगरी, सुख र दुःखलाई त्यागी, दुःख र सुख नभएको, स्मृति परिशुद्धभई उपेक्षा भएको चतुर्थध्यानमा बस्न-सक्छु ।”

“भन्ते ! यसरी चतुर्थध्यानमा स्वयं जानी, हेरी मैले ग्रहण गरेको हुँ, कुनै श्रमण ब्राह्मण प्रतिको श्रद्धाले मात्र ग्रहण गरेको होइन । भन्ते ! अवितर्क अविचारले युक्त समाधि पनि छ, वितर्क र विचारको निरोध पनि छ ।”

यसो भन्दा, आफ्नो परिषद्लाई हेरी निगण्ठ-नाटपुत्रले यस्तो भने- “हेर यी चित्र गृहपति कति बाझा, कति सठ र कति मायावी (= छलकपटी) रहेछन् ।”

“भन्ते ! अहिले भरखरै मात्र तपाईले मलाई ‘हेर ! यी चित्र गृहपति कति सोजा, सीधा, असठ र अमायावी (= छलकपटरहित) छन्’ भनी भन्नु भएको थियो; अहिले फेरि तपाइ, ‘हेर चित्र गृहपति कति बाझा, सठ र मायावी छन्’ भनी भन्नुहुन्छ । यदि तपाईले पहिले भन्नुभएको वचन असत्य हो भने, पछि भन्नुभएको वचन सत्य ठहर्छ; यदि पछि भन्नुभएको वचन सत्यहो भने, पहिले भन्नुभएको वचन सत्य ठहर्छ ।

“भन्ते ! यहाँ दश सहधर्मिक (= कारण सहित) प्रश्नहरू उपस्थित हुन्छन् । जब यिनीहरूको अर्थ बुझ्न सक्नु हुनेछ तबमात्र तपाईहरूले मलाई निगण्ठ-परिषद् अगाडि लैजानु होला । ती दश प्रश्नहरू यी हुन्- (१) एकै प्रश्न, एकै उद्देश्य र एकै उत्तर; (२) दुइ प्रश्न, दुइ उद्देश्य र दुइ उत्तर; (३) तीन प्रश्न, तीन उद्देश्य र तीनै उत्तर; (४) चार प्रश्न, चार उद्देश्य र चारै उत्तर; (५) पाँच प्रश्न, पाँच उद्देश्य र पाँचै उत्तर; (६) छ प्रश्न छ उद्देश्य र छवटै उत्तर; (७) सात प्रश्न, सात उद्देश्य र सातै उत्तर; (८) आठ प्रश्न, आठ उद्देश्य र आठै उत्तर; (९) नौ प्रश्न, नौ उद्देश्य र नौवटै उत्तर; तथा (१०) दश प्रश्न, दश उद्देश्य र दशै उत्तर ।”

निगण्ठ-नाटपुत्रसँग यी कारणसहित दश प्रश्नहरू सोधी चित्र गृहपति आसनबाट उठी फर्केर गए ।

X X X

द- देवदहमा

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान, शाक्य (देश) मा शाक्यहरूको देवदह^२ नामक निगममा बस्नुभएको थियो । अनि भगवानले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो ।

“भिक्षु हो !”

“भदन्त” भनी ती भिक्षुहरूले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिएपछि भगवानले यस्तो भन्नुभयो—

---

१. म. ति. III. पृ. ३ : देवदहसुत्तं, अ. क. IV. पृ. १

२. राजाहरूलाई ‘देव’ भनिन्छ । अतएव राजाहरूको पालोपहरा भएको रमणीय ‘दह’ लाई ‘देवदह’ भनिएको हो । यसैलाई लिएर सो निगमलाई पनि ‘देवदह-निगम’ भनिएको हो । त्यस बखत भगवान यसै निगमको आश्रय लिई ‘लुम्बिनी’ वनमा बस्नु भएको थियो । अ. क. IV. पृ. १

सुख-दुःख पनि पूर्वकर्मकै हेतु हुन्

“भिक्षुहो ! यहाँ केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका छन्- ‘जोसुकै पुरुष-पुद्गलले जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन्- ती सबै पूर्वकर्मकै हेतु हुन् । त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्या-द्वारा अन्तगर्ने, नयाँ कर्म न गर्नाले भविष्यमा आस्रव हुने छैन; भविष्यमा आस्रव न हुनु नै कर्मक्षय हो; कर्मक्षय भएपछि दुःखक्षय हुन्छ, दुःखक्षय भएपछि वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाटै सबै दुःखहरू क्षय भएर जाने छन्’ भिक्षु हो ! निगण्ठहरू यस्ता वादी हुन् ।

निगण्ठहरूसँग सोधिने प्रश्नहरू

“भिक्षुहो ! यस्तावादी निगण्ठहरूकहाँ गई म यस्तो भन्छु- ‘आवुसो निगण्ठहो ! साँच्चैहो के, तिमीहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका हो ?- ‘जो सुकै पुरुष-पुद्गलले जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन्- ती जम्मै पूर्वकर्मकै हेतु हुन् । त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्याद्वारा अन्तगर्ने, नयाँ कर्म न गर्नाले भविष्यमा आस्रव हुने छैन; भविष्यमा आस्रव न हुनु नै कर्मक्षय हो; कर्मक्षय भएपछि दुःखक्षय हुन्छ, दुःखक्षय भएपछि वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाटै सबै दुःखहरू क्षय भएर जाने छन्’ ?”

“भिक्षु हो ! यस्तो सोध्दा ती निगण्ठहरूले ‘हो’ भनी भन्छन् ।

अनि उनीहरूलाई यस्तो भन्नेछु-

(क) १- 'आवुसो निगण्ठ हो ! के तिमीहरूलाई 'हामीहरू अघि थियौं वा थिएनौं' भन्ने कुरा थाहा छ ?'

'आवुसो ! थाहा छैन ।'

२- 'आवुसो निगण्ठ हो ! के तिमीहरूलाई 'हामीहरूले अघि पापकर्म नै गरेका थियौं वा थिएनौं' भन्ने कुरा थाहा छ त ?'

'आवुसो ! थाहा छैन ।'

३- 'आवुसो निगण्ठ हो ! के तिमीहरूलाई 'हामीहरूले अघि यस्तो यस्तो पापकर्म गरेका थियौं वा थिएनौं' भन्ने कुरा थाहा छ त ?'

'आवुसो ! थाहा छैन ।'

४- 'आवुसो निगण्ठ हो ! के तिमीहरूलाई 'यति दुःख क्षय भइसक्यो, यति दुःख क्षय गर्न बाँकी छ र यति दुःख क्षय भएपछि सबै दुःखहरू क्षय हुने छन्' भन्ने कुरा थाहा छ त ?'

'आवुसो ! थाहा छैन ।'

५- 'आवुसो निगण्ठ हो ! के तिमीहरूलाई 'यसै जीवनमा अकुशल धर्मलाई छाडी, कुशलधर्मको संग्रह गर्नुपर्छ' भन्ने कुरा थाहा छ त ?'

‘आवुसो ! थाहा छैन ।’

(ख) ‘आवुसो निगण्ठ हो ! जब कि तिमीहरूलाई (१) ‘अघि हामी थियौं वा थिएनौं भन्ने पनि थाहा छैन; (२) अघि हामीहरूले पापकर्म गरेका थियौं वा थिएनौं, भन्ने पनि थाहा छैन; (३) यस्तो यस्तो पापकर्म गरेका थियौं भन्ने पनि थाहा छैन; (४) यति दुःख क्षय भइसक्यो, यति दुःख क्षय गर्न बाँकी छ र यति दुःख क्षय भइसकेपछि सबै दुःखहरू क्षय भइसक्ने छन् भन्ने पनि थाहा छैन; अनि (५) ‘यसै जीवनमा अकुशल धर्मलाई छाडी, कुशल धर्मको संग्रह गर्नुपर्छ’ भन्ने पनि थाहा छैन । त्यसोभए आयुष्मान् निगण्ठहरूले— ‘जोसुकै पुरुष-पुद्गलले जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन्— ती सबै पूर्वकर्मकै हेतु हुन्; त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्याद्वारा अन्त गर्ने नयाँ कर्म नगर्नाले भविष्यमा आस्रव हुने छैन; भविष्यमा आस्रव नहुनु नै कर्मक्षय हो; कर्मक्षय भएपछि दुःखक्षय हुन्छ, दुःखक्षय भएपछि वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाटै सबै दुःखहरू क्षय भएर जाने छन्’ भनी भविष्यवाणी गर्नु उपयुक्त छैन ।

(ग) ‘आवुसो निगण्ठ हो ! जब कि तिमीहरूलाई (१) ‘हामीहरू अघि थियौं वा थिएनौं भन्ने कुरा जानेका भए; (२) अघि हामीहरूले पापकर्म गरेका थियौं वा थिएनौं भन्ने कुरा जानेका भए; (३) यस्तो यस्तो पापकर्म गरेका थियौं भन्ने कुरा जानेका भए; (४) यति दुःख क्षय भइसक्यो, यति दुःख क्षय गर्न बाँकी छ र यति दुःख क्षय भइसकेपछि सबै दुःखहरू क्षय भइसक्ने छन् भन्ने कुरा जानेका भए; (५) ‘यसै जीवनमा

अकुशल धर्मलाई छाडी, कुशल धर्मको संग्रह गर्नुपर्छ' भन्ने कुरा जानेका भए- आयुष्मान् निगण्ठहरूले 'जोसुकै पुरुष-पुद्गलले जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन्- ती सबै पूर्वकर्मकै हेतु हुन्; त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्याद्वारा अन्त गर्ने, नयाँ कर्म नगर्नाले भविष्यमा आस्रव हुने छैन; भविष्यमा आस्रव नहुनु नै कर्मक्षय हो; कर्मक्षय भएपछि दुःखक्षय हुन्छ, दुःखक्षय भएपछि वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाटै सबै दुःखहरू क्षय भएर जानेछन्' भनी भविष्यवाणी गर्नु उपयुक्त छैन ।

विषालु घाउको उपमा

(क) "आवुसो निगण्ठ हो ! जस्तै- (१) कुनै पुरुषलाई विषमा चोपी राखेको शल्य (= वाण, भाला आदिको टुप्पो) द्वारा रोपिन्छ (= शल्यले लागेर घाऊ भएको हुन्छ) । शल्यद्वारा रोपिनाको कारणले उसलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव हुन्छ । (२) उसका साथीभाइहरूले, नाताकुटुम्बहरूले उसलाई शल्य-चिकित्सककहाँ लैजान्छन् । सो शल्य-चिकित्सकले शस्त्र (चक्कु) द्वारा घाऊको मुख चीर्छ । शस्त्रद्वारा घाऊको मुख चीर्दा उसलाई दुःखद कटु, तीव्र वेदना अनुभव हुन्छ । (३) सो शल्य-चिकित्सकले खोजीगर्ने ज्याभलले घाऊमा खोजी गर्छ । खोजीगर्ने ज्याभलद्वारा घाऊमा खोजी गर्दा उसलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव हुन्छ । (४) सो शल्य-चिकित्सकले शल्य निकाल्छ; शल्य निकाल्दा पनि उसलाई दुःखद कटु, तीव्र वेदना अनुभव हुन्छ । (५) सो शल्य-चिकित्सकले पुटगरी राखेको चूर्ण

(क्षार-भस्म) घाऊको मुखमा राखिदिन्छ । पुट गरेको चूर्ण घाउको मुखमा राखिदिंदा पनि उसलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव हुन्छ ।

(ख) “अनि केही समयपछि उसको घाऊ पुरिएर आउँछ, छाला पलाएर आउँछ र निरोगीभई आफै बस्नसक्ने, मनलागेको ठाउँमा जानसक्ने हुन्छ । त्यसवेला उसको मनमा यस्तो लाग्छ— (१) ‘पहिले म विषमा चोपिएको शल्यद्वारा रोपिएको थिएँ; शल्यविद्ध हुनाको कारणले पनि मलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव भएको थियो । (२) मेरा साथीभाइहरूले मलाई शल्य-चिकित्सक कहाँ लगे । अनि सो शल्य-चिकित्सकले मेरो घाऊको मुख चिऱ्यो । घाऊको मुख चिर्दा मलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव भएको थियो । (३) सो शल्य-चिकित्सकले खोजीगर्ने ज्याभलले घाऊमा खोजी गऱ्यो । खोजीगर्ने ज्याभलले घाऊमा खोजी गर्दा पनि मलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव भएको थियो । (४) सो शल्य-चिकित्सकले शल्य निकाल्यो । शल्य निकाल्दा पनि मलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव भएको थियो । (५) सो शल्य-चिकित्सकले घाऊको मुखमा क्षार-भस्म राखिदियो । घाऊको मुखमा श्रार-भस्म राखिदिंदा पनि मलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव भएको थियो । अब मेरो घाऊ पुरिएर आयो, छाला पनि पलाएर आयो । अब म निरोगी भई आफै उठ्नसक्ने भई मनलाग्ने ठाउँमा जानसक्ने भएँ ।”

(ग) “आवुसो निगण्ठहो ! त्यस्तै— यदि तिमीहरूले (१)

‘हामीहरू अघि थियौं वा थिएनौं भन्ने कुरा जानेका भए^१; अनि... (५) यसै जीवनमा अकुशललाई छाडी, कुशल धर्मको संग्रह गर्नुपर्छ भन्ने कुरा पनि जानेका भए- आयुष्मान् निगण्ठहरूले- जोसुकै पुरुषपुद्गलले जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन्- ती सबै पूर्वकर्मकै हेतु हुन् । त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्याद्वारा अन्तगर्ने, नयाँ कर्म नगर्नाले भविष्यमा आस्रव हुनेछैन; भविष्यमा आस्रव न हुनुनै कर्मक्षय हो; कर्मक्षय भएपछि दुःखहरू क्षय हुन्छ, दुःखक्षय भएपछि वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाटै सबै दुःखहरू क्षय भएर जानेछन्’ भनी भविष्यवाणी गर्नु उपयुक्त हुने थियो ।”

(घ) “आवुसो निगण्ठहो ! तर जब कि तिमीहरूलाई (१) ‘अघि हामीहरू थियौं वा थिएनौं भन्ने कुरा पनि थाहा छैन’... भने- आयुष्मान् निगण्ठहरूले- जोसुकै पुरुष-पुद्गलले जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन्- ती सबै पूर्वकर्मकै हेतु हुन्; त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्याद्वारा अन्तगर्ने, नयाँ कर्म नगर्नाले भविष्यमा आस्रव हुने छैन; भविष्यमा आस्रव न हुनुनै कर्मक्षय हो; ...’ भनी भविष्यवाणी गर्नु उपयुक्त हुने थियो ।”

१. माथि पृ. १६२ मा (ग) खण्डको (२) देखि (४) सम्मको कुराहरू दोहर्थाएर पढ्नु ।

२. माथि पृ. १६२ मा (ख) खण्डको (२) देखि (५) सम्मका कुराहरू दोहर्थाएर पढ्नु ।

निगण्ठ-नाटपुत्र सर्वज्ञ हुन्

“भिक्षुहो ! यस्तो भन्दा, ती निगण्ठहरूले मलाई यसो भने—

‘आवुसो ! निगण्ठ-नाटपुत्र सर्वज्ञ हुनुहुन्छ, सर्वदर्शी, अपरिशेष ज्ञानदर्शी हुनुहुन्छ । हिडिरहेको बेलामा पनि, उभिइरहेको बेलामा पनि, सुतिरहेको (= निदाएको) बेलामा पनि, बिउभिरहेको बेलामा पनि निरन्तर उहाँ ज्ञानदर्शी हुनुहुन्छ । उहाँले यस्तो भन्नुहुन्छ— ‘हे निगण्ठहो ! तिमीहरूले अघिनै पापकर्म गरेका छौ, त्यस पापकर्मलाई यो कटु तथा दुष्करकारिताद्वारा मासिदेऊ; अहिले तिमीहरूले जुन कायसंयम, वचनसंयम र मनसंयम गरेका छौ त्यसबाट भविष्यकोनिमित्त पापकर्म नगरेको हुन्छ— यसरी तपस्याद्वारा पुरानो पापकर्म अन्त हुन्छ । नयाँ कर्म नगर्नाले भविष्यकोनिमित्त अनास्रव हुन्छ । भविष्यकोनिमित्त अनास्रव हुनु कर्मक्षय हो । कर्मक्षयबाट दुःखक्षय हुन्छ, दुःखक्षयबाट वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाट सबै दुःखहरू मासिएर जानेछन् (नष्टहुने छन्) ।’ यी कुराहरू हामी रुचाउँछौं पनि स्वीकार पनि गर्छौं” र त्यसमा हामी सन्तुष्ट पनि छौं ।’

तीव्र उपक्रम, तीव्र दुःख

“भिक्षुहो ! यस्तो भन्दा मैले निगण्ठहरूलाई यस्तो भने—

“आवुसो निगण्ठहो ! यी पाँच धर्महरूको फल यसै जीवनमा

द्विविधाकारले पाइन्छन् । कुन पाँच भने ?- (१) श्रद्धा, (२) रुचि, (३) अनुश्रव, (४) आकारपरिवितर्कना तथा (५) दृष्टिनिध्यान क्षमता^१ (= कारणाकारण धर्मलाई राम्रोसँग हेर्ने क्षमता) । आवुसो निगण्ठहो ! यिनै पाँच धर्महरूका फल यसै जीवनमा द्विविधाकारले पाइन्छन् । यहाँ आयुष्मान् निगण्ठहरूका अतीताँशवादी शास्ता (निगण्ठ-नाटपुत्र) प्रति कस्तो श्रद्धा, कस्तो रुचि, कस्तो अनुश्रव, कस्तो आकारपरिवितर्कना तथा कस्तो दृष्टिनिध्यान क्षमता नि ?' भिक्षुहो ! त्यस्तावादी निगण्ठहरूसँग म कुनै कारणसहितको (सहधम्मिकं) उत्तर (वादपटिहारे) देखिदन ।

(क) "भिक्षुहो ! फेरि म निगण्ठहरूसँग यस्तो सोध्छु- '(१) आवुसो निगण्ठहो ! होइन त, जुन बखत तिमीहरूले तीव्र उपक्रम गछौं, तीव्र साधना (पधान) गछौं- त्यसबेला तिमीहरूले तीव्र उपक्रमको कारणद्वारा- दुःखद, कटु, तीव्र, वेदना अनुभव गछौं ? (२) होइन त, जुन बखत तिमीहरूले तीव्र उपक्रम गर्दैनौ, तीव्र साधना गर्दैनौ- त्यसबेला तिमीहरूले अ-तीव्र उपक्रमको कारणद्वारा- दुःखद, कटु, तीव्र, वेदना अनुभव गर्दैनौ ? यसमा तिमीहरू के भन्छौ त' ?"

(ख) 'आवुसो गौतम ! (१) जुन बखत हामीहरूले तीव्र उप-क्रम गछौं, तीव्र साधना गछौं- त्यसबेला हामीहरूले तीव्र उपक्रमको

---

१. यसबारेको सविस्तर कुराहरू बु. ब्रा. पृ. १९८ मा समुल्लेख भएका छन् ।

कारणद्वारा दुःखद, कटु, तीव्रवेदना अनुभव गर्छौं ? (२) जुन बखत हामीहरूले तीव्र उपक्रम, तीव्र साधना गर्दैनौं— त्यसवेला हामीहरूले अ-तीव्र उपक्रमको कारणद्वारा दुःखद, कटु, तीव्र, वेदना अनुभव गर्दैनौं ।’

(ग) ‘आवुसो निगण्ठहो ! (१) जुन बखत तिमीहरूले तीव्र उपक्रम गर्छौं, तीव्र साधना गर्छौं— त्यसवेला तिमीहरूले तीव्र उपक्रमको कारणद्वारा दुःखद, कटु, तीव्र, वेदना अनुभव गर्छौं; (२) जुन बखत तिमीहरूले तीव्र उपक्रम गर्दैनौं, तीव्र साधना गर्दैनौं— त्यसवेला तिमीहरूले अ-तीव्र उपक्रमको कारणद्वारा— दुःखद, कटु, तीव्र, वेदना पनि अनुभव गर्दैनौं । त्यसोभए आयुष्मान् निगण्ठहरूले— ‘जोसुकै पुरुष-पुद्गलले जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन्— ती सबै पूर्वकमकै हेतु हुन्... भनी भविष्यवाणी गर्नु उपयुक्त हुन्न ।’

(घ) ‘आवुसो निगण्ठहो ! (१) जुन बखत तिमीहरूले तीव्र उपक्रम गर्दा पनि, तीव्र साधना गर्दा पनि— तीव्र उपक्रमको कारण-द्वारा दुःखद, कटु, तीव्र, वेदना अनुभव गर्न नपरेको भए; (२) यदि जुन बखतमा तिमीहरूले तीव्र उपक्रम नगर्दा पनि, तीव्र साधना न गर्दा पनि— अ-तीव्र उपक्रमको कारणद्वारा दुःखद, कटु, तीव्र, वेदना अनुभव गर्न नपरेको भए— आयुष्मान् निगण्ठहरूको भविष्यवाणी

---

१. माथि पृ. १६२ मा जस्तै दोहय्याई पढ्नु ।

उपयुक्त हुने थियो- 'जोसुकै पुरुषपुद्गलले जुनसुकै दुःख-दुःख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन्- ती सबै पूर्वकर्मकै हेतु हुन्... ।'

(ड) 'आवुसो निगण्ठहो ! (१) जुन बखत तीव्र उपक्रम हुन्छ, तीव्र साधना हुन्छ र तीव्र उपक्रमको कारणद्वारा तिमीहरूले दुःखद, कटु, तीव्र, वेदना अनुभव गर्छौं; (२) जुन बखत तीव्र उपक्रम हुन्छ, तीव्र साधना हुन्छ र अतीव्र उपक्रमको कारणद्वारा तिमीहरूले दुःखद, कटु, तीव्र, वेदना पनि अनुभव गर्दैनौ । त्यसो हुनाले तिमीहरूले स्वयं उपक्रमद्वारा दुःखद, कटु, तीव्र, वेदना अनुभव गर्छौं अनि अविदयामापरी, अज्ञानमा परी, सम्मोहमा परी तथा गलत विश्वासगरी तिमीहरू यस्तो भन्छौं- 'जोसुकै पुरुषपुद्गलले जुनसुकै दुःख-दुःख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन्- ती सबै पूर्वकर्मकै हेतु हुन्; त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्याद्वारा अन्तगर्ने, नयाँ कर्म नगर्नाले भविष्यमा आस्रव हुने छैनन्; भविष्यमा आस्रव न हुनु कर्मक्षय हो; कर्मक्षय भएपछि दुःखक्षय हुन्छ, दुःखक्षय भएपछि वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाटै सबै दुःखहरू मासिएर जानेछन् ।' भिक्षुहो ! त्यस्ता वादी निगण्ठहरूसँग म कुनै कारण सहितको उत्तर देखिदैन ।

निष्फल साधन

(अ) १- "भिक्षुहो ! फेरि ती निगण्ठहरूसँग म यस्तो सोध्छु- 'जुन कर्मको फल यसै जीवनमा (सन्दिद्धिक= सन्दृष्टिक) भोग्नुपर्ने

हो- के त्यस कर्मको फल उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अर्कोजन्ममा (सम्परायिक) भोग गर्न सक्ने गराउन सकिन्छ ? आवुसो निगण्ठ हो ! यसमा तिमीहरू के भन्छौ ?'

‘आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।’

‘के त, जुन कर्मको फल अर्को जन्ममा (सम्परायिक) भोग्न पर्ने हो- त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा यसै जीवनमा (सन्दृष्टिक) भोग्न सक्ने गराउन सकिन्छ त ?’

‘आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।’

२- ‘जुन कर्म सुखवेदनीय-कर्म हो, के त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा दुःखवेदनीय-कर्म गराउन सकिन्छ त ? आवुसो निगण्ठ हो ! यसमा तिमीहरू के भन्छौ त ?’

‘आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।’

‘के त, जुन कर्म दुःखवेदनीय-कर्म हो, के त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा सुखवेदनीय-कर्म गराउन सकिन्छ त ?’

‘आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।’

३- ‘जुन कर्म परिपक्ववेदनीय-कर्म हो, के त्यसलाई उपक्रम-

द्वारा वा साधनाद्वारा अपरिपक्व वेदनीय-कर्म गराउन सकिन्छ त ?
आवुसो निगण्ठ हो ! यसमा तिमीहरू के भन्छौ त ?'

‘आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।’

‘के त, जुन कर्म अपरिपक्ववेदनीय-कर्म हो, के त्यसलाई
उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा परिपक्ववेदनीय-कर्म गराउन सकिन्छ त ?’

४- ‘जुन कर्म बहुवेदनीय-कर्म^१ हो, के त्यसलाई उपक्रमद्वारा
वा साधनाद्वारा अल्पवेदनीय-कर्म^२ गराउन सकिन्छ त ? आवुसो निगण्ठ
हो ! यसमा तिमीहरू के भन्छौ त ?’

‘आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।’

‘के त, जुन कर्म दुःखवेदनीय-कर्म हो, के त्यसलाई उपक्रमद्वारा
वा साधनाद्वारा सुखवेदनीय-कर्म गराउन सकिन्छ त ?’

‘आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।’

‘के त, जुन अल्पवेदनीय-कर्म हो, के त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा
साधनाद्वारा बहुवेदनीय-कर्म गराउन सकिन्छ त ?’

आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।’

१. संज्ञाभवमा पुग्ने कर्म म. ति. अ. क. IV. पृ. ६

२. असंज्ञाभवमा पुग्ने कर्म । म. ति. अ. क. IV. पृ. ६

५- 'जुन कर्म वेदनीय-कर्म (सविपापकर्म) हो, के त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अ-वेदनीय कर्म (अ-विपाक कर्म) गराउन सकिन्छ त ? आवुसो निगण्ठ हो ! यसमा तिमीहरू के भन्छौ त ?'

‘आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।’

‘के त, जुन अ-वेदनीय-कर्म हो, त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा वेदनीय-कर्म गराउन सकिन्छ त ?’

‘आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।’

(आ) ‘आवुसो निगण्ठ हो ! (१) यदि जुन कर्मको फल यसै जीवनमा भोग्नु पर्ने हो- त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अर्कोजन्ममा भोग्न सक्ने पनि गराउन सकिन्न भने; यदि जुन कर्मको फल अर्को जन्ममा भोग्न पर्ने हो- त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा यसै जन्ममा भोग्न सक्ने पनि गराउन सकिन्न भने; (२) यदि सुखवेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा दुःख-वेदनीय-कर्म पनि बनाउन सकिन्न भने; यदि दुःखवेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा सुखवेदनीय-कर्म पनि बनाउन सकिन्न भने; (३) यदि परिपक्ववेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अपरिपक्व-कर्म पनि बनाउन सकिन्न भने; यदि अपरिपक्व-वेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा परिपक्व-वेदनीय-कर्म पनि बनाउन सकिन्न भने; (४) यदि बहुवेदनीय-कर्मलाई

उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अल्पवेदनीय-कर्म पनि बनाउन सकिन्न भने; यदि अल्पवेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा बहुवेदनीय-कर्म पनि बनाउन सकिन्न भने; (५) यदि वेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अवेदनीय-कर्म पनि बनाउन सकिन्न भने; यदि अवेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा वेदनीय-कर्म पनि बनाउन सकिन्न भने- आयुष्मान् निगण्ठहरूको उपक्रम पनि निष्फल हुन्छ, साधना पनि निष्फल हुन्छ ।'

दशकारणद्वारा निन्दित निगण्ठहरू

“भिक्षु हो ! निगण्ठहरू यस्तावादी हुन् । भिक्षु हो ! यस्ता वादी निगण्ठहरूका वादानुवाद सम्बन्धी कारणसहित (सहधम्मिकं) दशप्रकारले निन्दा गरिन्छ—

a- १ “भिक्षु हो ! यदि पूर्वकर्मको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने, भिक्षु हो ! अवश्यमेव निगण्ठहरूले पहिले दुष्कृत्य-कर्म गरेका होलान्- जसले गर्दा अहिले यस्तो दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छन् ।”

a- २ “भिक्षु हो ! यदि ईश्वरद्वारा निर्मित कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने, भिक्षु हो ! अवश्यमेव निगण्ठहरूले पहिले पापी ईश्वरले निर्मित गरेका होला- जसले गर्दा अहिले यस्तो दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छन् ।”

a- ३ “भिक्षु हो ! यदि सङ्गती (= भवितव्य) को कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने, भिक्षु हो ! अवश्यमेव निगण्ठहरू पापसङ्गती होलान्- जसले गर्दा अहिले यस्तो दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छन् ।”

a- ४ “भिक्षु हो ! यदि अभिजाति (षडभिजाति^१) को निर्मित कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने, भिक्षु हो ! अवश्यमेव निगण्ठहरू पापाभिजाति होलान्- जसले गर्दा अहिले यस्तो दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छन् ।”

a- ५ “भिक्षु हो ! यदि दृष्टधर्म (= यसै जीवनको) उपक्रमको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने, भिक्षु हो ! अवश्यमेव निगण्ठहरू त्यस्तो दृष्टधर्म-उपक्रम गर्छन्- जसले गर्दा अहिले यस्तो दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छन् ।”

b- १ “भिक्षु हो ! (१) पूर्वकर्मको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् । (२) पूर्वकर्मको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःख अनुभव गर्दैनन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् ।”

---

१. हेर माथि पृ. ४० मा ।

b- २ “भिक्षु हो ! (१) ईश्वर-निर्माणको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् । (२) ईश्वर-निर्माणको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःख अनुभव गर्दैनन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् ।”

b- ३ “भिक्षु हो ! (१) सङ्गती (= भवितव्य) को कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् । (२) सङ्गतीको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःख अनुभव गर्दैनन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् ।”

b- ४ “भिक्षु हो ! (१) अभिजातिको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् । (२) अभिजातिको कारणले सुख-दुःख अनुभव गर्दैनन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् ।”

b- ५ “भिक्षु हो ! (१) दृष्टधर्म-उपक्रमको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् । (२) दृष्टधर्म-उपक्रमको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःख अनुभव गर्दैनन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् ।”

“भिक्षु हो ! निगण्ठहरू यस्तावादी हुन् । त्यस्तावादी निगण्ठहरूको वादानुवाद सम्बन्धी कारणसहित (यिनै) दशप्रकारले निन्दा गरिन्छ ।”

“भिक्षु हो ! यसप्रकार निगण्ठहरूको उपक्रम पनि निष्फल हुन्छ, साधना पनि निष्फल हुन्छ ।”

सफल साधना

“भिक्षु हो ! कसरी सफल उपक्रम हुन्छ ? कसरी सफल साधना हुन्छ ?”

“भिक्षु हो ! (१) यहाँ भिक्षुले, दुःखले पीडित नभएको आत्मभावलाई (= आफ्नो शरीरलाई) दुःखले पीडित गराउन्न । (२) धार्मिक सुखलाई परित्याग पनि गर्दैन । (३) त्यस सुखमा डुबि पनि रहन्न । उसले यो पनि जान्दछ कि— ‘यो मेरो दुःखनिदान-संस्कारलाई साधना गर्नुपर्छ, संस्कार साधनाद्वारा विराग हुन्छ । यो मेरो दुःख निदानलाई राम्ररी हेरेर उपेक्षा-भावना गर्दा विराग हुन्छ । जुन त्यो दुःखनिदान-संस्कारलाई साधना गर्दा संस्कार-साधना हुनेहो— त्यसबाट विराग हुन्छ, संस्कार-साधना पनि ।’ (४) जुन दुःख निदानलाई राम्ररी हेरेर उपेक्षा-भावना गर्दा विराग हुने हो— उसले त्यो उपेक्षालाई पनि भाविता गर्छ । (५) त्यस त्यस दुःखनिदान संस्कारको साधना गर्नाले संस्कार-साधना भई विराग हुन्छ । यसप्रकार पनि उसले दुःख जीर्ण (= नाश) हुन्छ । (६) त्यस त्यस दुःखनिदानलाई राम्ररी हेर्दा जुन उपेक्षा भावना हुन्छ— त्यसबाट पनि उसलाई विराग हुन्छ । यसप्रकार उसको दुःख जीर्ण हुन्छ ।”

प्रेमको (क) “भिक्षु हो ! जस्तै— कुनै पुरुष कुनै स्त्रीसँग अनुरक्त प्रतिबद्ध, तीव्र रागी तथा तीव्र अपेक्षी हुन्छ। उसले त्यो स्त्रीलाई अरू पुरुषसँग बसिरहेकी, कुरा गरिरहेकी, हाँसिरहेकी र मुस्काइरहेकी देख्छ। भिक्षु हो ! त्यो पुरुषले त्यस स्त्रीलाई अरू पुरुषसँग बसिरहेकी, कुरा गरिरहेकी, हाँसिरहेकी तथा मुस्काइरहेकी देख्दा त्यो पुरुषको मनमा शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास उत्पन्न हुन्छ कि हुन्न ? यसमा के भन्छौ ?”

“भन्ते ! हुन्छ।”

“के कारणले त्यसो भएको नि ?”

“भन्ते ! सो पुरुष त्यो स्त्रीसँग अनुरक्त, प्रतिबद्ध, तीव्ररागी तथा तीव्र अपेक्षी भएको हुँदा। त्यसैले सो पुरुषको त्यो स्त्रीलाई अरू पुरुषसँग बसिरहेकी, कुरागरिरहेकी, हाँसिरहेकी तथा मुस्काइरहेकी देख्दा सो पुरुषको मनमा शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास उत्पन्न हुन्छ।”

(ख) “भिक्षु हो ! अनि सो पुरुषलाई यस्तो लाग्छ— ‘म फलानी स्त्रीसँग अनुरक्त प्रतिबद्ध, तीव्र रागी तथा तीव्र अपेक्षी भएको छु। त्यो स्त्री अरू पुरुषसँग बसिरहेकी, कुरा गरिरहेकी, हाँसिरहेकी र मुस्काइरहेकी देख्दा मेरो मनमा शोक ... उत्पन्न हुन्छ। किन मैले त्यो स्त्रीसँग भएको जुन अनुराग हो त्यसलाई त्यागी नदिऊँ ।’ अनि

उसले त्यो स्त्रीसँग भएको जुन अनुराग हो त्यसलाई त्यागी दिन्छ। पछि, उसले त्यही स्त्रीलाई अरू पुरुषहरूसँग बसिरहेकी, कुरागरिरहेकी, हाँसिरहेकी तथा मुस्काइरहेकी देख्छ। भिक्षु हो ! अनि सो पुरुषले त्यो स्त्रीलाई अरू पुरुषसँग बसिरहेकी, कुरागरिरहेकी, हाँसिरहेकी तथा मुस्काइरहेकी देख्दा, के उसलाई शोक, परिदेव, ... इत्यादि हुन्छ ?”

“भन्ते ! हन्न ।”

“किन नि ?”

“भन्ते ! सो पुरुष त्यो स्त्रीलाई त्यागी सक्यो । त्यसैले त्यो स्त्रीले अरू पुरुषसँग बसिरहेकी, कुरागरिरहेकी, हाँसिरहेकी तथा मुस्काइरहेकी देखे तापनि उसलाई शोक, ... उत्पन्न हुन्छ ।”

(ग) “भिक्षु हो ! त्यस्तै— (१) भिक्षुले दुःखले पीडित नभएको आत्मभावलाई दुःखले पीडित गराउन्न । (२) धार्मिक सुखलाई पनि परित्याग गर्दैन । (३) त्यस सुखमा डुबी पनि रहन्न । उसले यो पनि जान्दछ कि— ‘यो मेरो दुःखनिदान-संस्कारलाई साधना गर्नुपर्छ, संस्कार साधनाद्वारा विराग हुन्छ । यो मेरो दुःखलाई राम्ररी हेरेर उपेक्षा-भावना गर्दा विराग हुन्छ । यो मेरो दुःख निदान- संस्कारलाई साधना गर्दा संस्कार-साधना हुने हो— त्यसबाट विराग हुन्छ, संस्कार-साधना पनि ।’ (४) जुन दुःख निदानलाई राम्ररी हेरेर उपेक्षा-

भावना गर्दा विराग हुनेहो हो- उसले त्यो उपेक्षालाई भाविता गर्दछ, (५) त्यस त्यस दुःखनिदाना-संस्कारको साधन गर्नाले संस्कार-साधना भई विराग हुन्छ । (६) त्यस त्यस दुःख निदानलाई राम्ररी हेर्दा जुन उपेक्षाभावना हुन्छ- त्यसबाट पनि उसलाई विराग हुन्छ । यसप्रकार उसको दुःख जीर्ण हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! यसप्रकार सफल उपक्रम हुन्छ, सफल साधना पनि ।”

दुःखपूर्वक सफल साधना

१- “भिक्षु हो ! फेरि (सो) भिक्षुले यस्तो विचार गर्छ- ‘(१) सुखपूर्वक विहार गर्दा मेरो अकुशल धर्म बढेर आउँछ, र कुशल धर्म घटेर जान्छ । (२) दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदा अकुशल-धर्म घटेर जान्छ, र कुशलधर्म बढेर आउँछ । (त्यसो हुनाले) किन भने दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा नलगाउँ ।’ यति सोची उसले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँछ ।”

२- “भिक्षु हो ! दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदा उसको अकुशल-धर्म घटेर जान्छ, र कुशलधर्म बढेर आउँछ । त्यसपछि फेरि उसले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदैन । किन भने ?- भिक्षु हो ! जुन कारणकोनिमित्त सो भिक्षुले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउनु पर्ने थियो सो कारण सफल भएकोले । त्यसैले फेरि उसले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउन्न ।”

वाण बनाउनेको “भिक्षु हो ! जस्तै— वाण बनाउनेले वाणको टुप्पोलाई आरनमा तप्त परितप्त गरी सोजो पारी कर्मणीय बनाउँछ। भिक्षुहो ! जब वाण बनाउनेले वाणको टुप्पोलाई आरनमा तप्त परितप्त गरी सोजो पारी कर्मणीय बनाइसक्छ; त्यसपछि फेरि वाण बनाउनेले वाणको टुप्पोलाई आरनमा तप्त परितप्त गरी सोजो पारी कर्मणीय बनाउँदैन । सो किनभने ?— भिक्षुहो ! वाण बनाउनेले जुन कारणको निमित्त वाणको टुप्पोलाई आरनमा तप्त परितप्त गरी सोजो पार्नुपर्ने थियो, त्यो काम सिद्धिइसकेकोले । त्यसैले वाण बनाउनेले फेरि वाणको टुप्पोलाई आरनमा तप्त परितप्त गरी सोजो पाउँदैन ।”

१— “भिक्षु हो ! त्यस्तै गरी (सो) भिक्षुले यस्तो विचार गर्छ— ‘(१) सुखपूर्वक विहारगर्दा मेरो अकुशल धर्म बढेर आउँछ र कुशल धर्म घटेर जान्छ । (२) दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदा अकुशल-धर्म घटेर जान्छ र कुशलधर्म बढेर आउँछ । (त्यसो हुनाले) किन मैले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा नलगाउँ ।’ यति सोची उसले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँछ ।”

२— “भिक्षु हो ! दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदा उसको अकुशल-धर्म घटेर जान्छ र कुशलधर्म बढेर आउँछ । त्यसपछि फेरि उसले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदैन । किनभने ?— भिक्षुहो ! जुन कारणकोनिमित्त (सो) भिक्षुले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा

लगाउनु पर्ने थियो सो कारण सफल भइसकेकोले । त्यसैले फेरि उसले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउन्न ।”

“भिक्षुहो ! यसप्रकार सफल उपक्रम हुन्छ, सफल साधना पनि ।”

दुःखनिरोधको मार्ग

१- “भिक्षुहो ! फेरि यहाँ, (१) तथागत अरहन्त, (२) सम्यक् सम्बुद्ध, (३) विदचाचरण^१ सम्पन्न, (४) सुगत (= असल बाटोमा लागेका), (५) लोकविद् (६) अनुत्तर (= अनुपम), (७) पुरुषदम्य सारथी, (८) देवमनुष्यका शास्ता तथा (९) बुद्ध भगवान यस लोकमा जन्मिनु हुन्छ । उहाँले देव-मार-ब्रह्मासहित लोकलाई; श्रमण ब्राह्मणसहित प्रजालाई; स्वयं साक्षात्कार गर्नु भएको धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । उहाँले आदिकल्याण (= शुरूमा पनि कल्याण हुने), मध्यकल्याण (= बीचमा पनि कल्याण हुने) तथा पर्यवशान कल्याण (= अन्तमा पनि कल्याण हुने) हुने धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । उहाँले अर्थयुक्त, व्यञ्जन (= भाव) युक्त, परिपूर्णभएको परिशुद्ध भएका ब्रह्मचर्य, (= अष्टाङ्गिक मार्गादि उत्कृष्ट धर्म)

---

१. विदचाचरण भनेको के हो भन्नेबारेमा बु. ब्रा. पृ. ३०० मा हेर्नु ।

प्रकाश पानु हुन्छ। अनि गृहपति, गृहपतिपुत्र अथवा कुनै पनि कुलगृहमा जन्मेकाले सो धर्मलाई श्रवण गर्छ। धर्म श्रवण गरेपछि उसको मनमा तथागत प्रति श्रद्धा उत्पन्न हुन्छ। श्रद्धा उत्पन्न भएपछि उसले यस्तो विचार गर्छ— ‘घरमा बास गर्नु, बाधापूर्ण छ, प्रवज्या हुनु खुला आकाश जस्तो छ। घरमा बसेर परिपूर्णरूपले, परिशुद्धरूपले, शंख जस्तै सफा गरी ब्रह्मचर्य (मैथुन ब्रह्मचर्य) पालन गर्नु सम्भव छैन। अतः किन म, केशदाह्नी क्षौर गरी अनागारिक भई प्रव्रति नहूँ।’ यति विचार गरेपछि सो पुरुष— थोरै वा धेरै भोगसम्पत्ति त्यागी, थोरै वा धेरै ज्ञातिपरिवारहरू त्यागी, केश-दाह्नी क्षौर गरी, काषायवस्त्र धारण गरी, घरवार त्यागी अनागारिक भई प्रव्रजित हुन्छ।”

२- शीलस्क (“यसरी प्रव्रजित भएको सो भिक्षुले जीवनभर शी सम्पन्न भई (१) प्राणीहिंसा त्यागी प्राणीसहितबाट विरत भई बस्छ। दण्डरहित, शस्त्ररहित, लज्जालु, दयालु तथा सबै प्राणी प्रति हितानुकम्पी भई बस्छ।”

(२) “चौरकर्म (अदिन्नादान) त्यागी चौरकर्मबाट विरत भई बस्छ। दिएको मात्र ग्रहण गर्ने, दिएको मात्र प्रतीक्षा गर्ने भई बस्छ। यसप्रकार पवित्रात्मक भई बस्छ।”

(३) “ब्रह्मचर्य त्यागी ब्रह्मचारी हुन्छ। मैथुन ग्रामधर्मबाट टाढा रही मैथुन धर्मबाट विरत भई बस्छ।”

(४) “मृषावाद त्यागी मृषावादबाट विरत भई बस्छ।

सत्यवादी, सत्यमा बसी, लोकलाई भूटो नबोले भई बस्छ।”

(५) “चुक्लीवाचा छाडी, चुक्लीवाचाबाट विरत हुन्छ। यताको कुरा सुनी उता भन्न जान्छ— यिनीहरूलाई भेद गराउन (फूटपार्नकोनिम्ति; उताको कुरा सुनी यता भन्न आउन्न— उनीहरूलाई भेद गर्नकोनिम्ति; वरू भेदभिन्न भएकालाई मिलाउन र मेलमिलाप भएकालाई प्रोत्साहित पार्ने हुन्छ, अनि मेलमिलापमा आनन्दित, मेलमिलापमा रत, मेलमिलापमा खुसीमान्ने र मेलमिलापको कुरा गर्ने हुन्छ।”

(६) “परुषवाचा (= चित्तदुख्ने वाचा) त्यागी परुषवाचाबाट विरत रहन्छ। जुन वाचा निर्दोषपूर्ण छ,— सुन्दा आनन्द आउने, प्रेमणीय, हृदयङ्गम, शिष्टसम्पन्न (Polite), सबैले मन पराउने, सबैले रुचाउने— त्यस्तो वाचा बोल्ने हुन्छ।”

(७) “सम्प्रलाप (= निरर्थक कुरा) त्यागी, सम्प्रलापबाट विरत रहन्छ। कालवादी (= समयोचित बोल्ने), भूतवादी (= तथ्य कुरा बोल्ने), अर्थवादी (= हितको कुरा बोल्ने), धर्मवादी, विनयवादी (= सदाचारको कुरा बोल्ने), निधानवति-वाचा (= मनमा राखि राख्नपर्ने वाचा) बोल्ने हुन्छ। त्यो पनि उचित समयमा, केलाई केलाई अर्थयुक्त कुरा गर्छ।”

(८) “ ऊ बीज र जीव नाशहुने कुराबाट अलग रहन्छ।”

(९) “एक छाक खाने हुन्छ। रातपनु अगाडि विकाल भोजनबाट अलग रहन्छ।”

(१०) “नाच-गान-बाजा तथा अन्य प्रदर्शनी हेर्नेबाट अलग रहन्छ।”

(११) “माला-सुगन्ध-लेपन-धारण (अलंकार लगाउने), मण्डन (= राम्रोगर्ने, श्रृंगारगर्ने), विभूषणादिबाट पनि अलग रहन्छ।”

(१२) “उच्चासन, महासनबाट अलग रहन्छ।”

(१३) “सुन, चाँदी ग्रहण गर्नेबाट अलग रहन्छ।”

(१४) “काँचो धान्यवर्ग ग्रहणगर्नेबाट अलग रहन्छ।”

(१५) “काँचो मासु ग्रहणगर्नेबाट अलग रहन्छ।”

(१६) “स्त्री, कुमारिका ग्रहणगर्नेबाट अलग रहन्छ।”

(१७) “दाशी, दाश ग्रहणगर्नेबाट अलग रहन्छ।”

(१८) “भेडा, बाखा ग्रहणगर्नेबाट अलग रहन्छ।”

(१९) “कुखुरा, सुगुर ग्रहणगर्नेबाट अलग रहन्छ।”

(२०) “हात्ती, गाई, घोडा, घोडी ग्रहणगर्नेबाट अलग रहन्छ।”

(२१) “खेत ग्रहणगर्नेबाट अलग रहन्छ।”

(२२) “दौत्य कामबाट अलग रहन्छ।”

(२३) “क्रय-विक्रयबाट अलग रहन्छ ।”

(२४) “तराजु, ढक, माना-पाथीमा छलकपटगर्नेबाट अलग रहन्छ ।”

(२५) “घूस लिने दिने, छलकपटगर्ने, छक्याउने, नक्कली सुन-चाँदी बनाउनेबाट अलग रहन्छ ।”

(२६) “छेदन (= हातखुट्टा काट्ने), बध (= मार्ने, पीट्ने), बन्धन (= बाँध्ने), लुट्ने, डाँकामार्ने आदि कामबाट अलग रहन्छ ।”

३- “उ, शरीर भएको चीवरले सन्तुष्ट हुन्छ। पेटभरी-भोजनले सन्तुष्ट हुन्छ । जहाँ जहाँ जान्छ पात्र-चीवर साथमा लिएर जान्छ । जस्तै चरा, पंक्षी जहाँ जहाँ जान्छन् त्यहाँ त्यहाँ आफ्नो पक्षभार (= पखेटा) लिएर नै उड्छन् । यस्तैगरी भिक्षु पनि शरीर भरको चीवरले सन्तुष्ट हुन्छ, पेटभरी-भोजनले सन्तुष्ट हुन्छ र जहाँ गए पनि आफ्नो पात्र-चीवर लिएर नै जान्छ । उ, यी आर्यशीलस्कन्धले युक्तभई आफूमा (आध्यात्ममा) निरवदच सुखको अनुभव गर्छ ।”

४- इन्द्रियसंवर- “(१) उ, चक्षुले हेरी निमित्तग्राही (आकार प्रकारलाई आसक्त चित्तले हेर्ने) हुन्न, न व्यञ्जनग्राही नै (अङ्ग-प्रत्यङ्ग, हाउ-भाउलाई आसक्तचित्तले हेर्ने) हुन्छ । चक्षुरिन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या (= लोभ), दौर्मनस्य पापक

अकुशल चित्तहरू उत्पन्न हुने हुन् तिनीहरूको निवारणको निमित्त चक्षुरिन्द्रिय संयमगरी बस्छ, चक्षुरिन्द्रिय रक्षा गर्छ, चक्षुरिन्द्रिय वशमा राख्छ ।”

(२) “श्रोतले शब्द सुन्दा निमित्तग्राही हुन्न, न व्यञ्जनग्राही नै हुन्छ । श्रोतेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या...अकुशल चित्तहरू उत्पन्न हुनेहुन् तिनीहरूको निवारणको निमित्त श्रोतेन्द्रिय संयमगरी बस्छ,... ।”

(३) “घ्राणले गन्ध सुँघदा निमित्तग्राही हुन्न, न व्यञ्जनग्राही नै हुन्छ । घ्राणेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या...अकुशल चित्तहरू उत्पन्न हुनेहुन् तिनीहरूको निवारणको निमित्त घ्राणेन्द्रिय संयमगरी बस्छ,... ।”

(४) “जिह्वाले रसास्वाद लिँदा निमित्तग्राही हुन्न, न व्यञ्जनग्राही नै हुन्छ । जिह्वेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या...अकुशल चित्तहरू उत्पन्न हुनेहुन् तिनीहरूको निवारणको निमित्त जिह्वेन्द्रिय संयमगरी बस्छ,... ।”

(५) “कायले स्पर्श गर्दा निमित्तग्राही हुन्न, न व्यञ्जनग्राही नै हुन्छ । कायेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या...अकुशल चित्तहरू उत्पन्न हुनेहुन् तिनीहरूको निवारणको निमित्त कायेन्द्रिय संयमगरी बस्छ,... ।”

(६) “मनले मनको विषय (= धर्म) जान्दा निमित्तग्राही हुन्न, न व्यञ्जनग्राही नै हुन्छ । मनेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या ...अकुशल चित्तहरू उत्पन्न हुनेहुन् तिनीहरूको निवारणको निमित्त मनेन्द्रिय संयमगरी बस्छ, ... । ऊ, यी आर्य इन्द्रियसंवरले युक्तभई आफूमा निर्मल सुखको अनुभव गर्छ ।”

५- सम्प्रजन्यता- जाँदा वा आउँदा सचेतभई होस राखेर हिड्छ; अगाडि वा पछाडि यता उता हेर्दा सचेतभई होस राखेर हेर्छ; हातखुट्टा खुम्च्याउँदा वा पसार्दा सचेतभई होस राखेर चलाउँछ; सङ्घाटि^१ र पात्र-चीवर धारणगर्दा सचेतभई होस राखेर लगाउँछ; खाँदा र पिउँदा अथवा चाटेरखाँदा सचेतभई होस राखेर खान्छ; भाडा-पिसापगर्दा सचेतभई होस राखेर भाडा-पिसाप गर्छ; हिँड्दा, उठ्दा, बस्दा, सुत्दा, बिउभिँदा, कुरागर्दा र चुपलागेर बस्दा सचेतभई होस राखेर (सम्पजानकारी) बस्छ ।”

“ऊ, यी आर्य-शीलस्कन्धले युक्तभई, यी आर्य-सन्तुष्टिताले युक्तभई, यी आर्य-इन्द्रिय संवरले युक्तभई, यी आर्य-सप्रजन्यताले युक्तभई एकान्त, निर्जन शयनासन (= सुत्ने र बस्ने ठाउँ) मा बस्छ । अथवा ऊ, जङ्गल, रूखमुनी, पर्वत, कन्दरा (= पानीको भरना

---

१. भिक्षुहरूले लगाउने दोबरी चीवरलाई सङ्घाटि भन्दछन् ।

भएको ठाउँ), पहाडी गुफा, मसान, जङ्गलको बाटो, खुला ठाउँ तथा पराले छाप्रोमा बस्छ। ऊ, भिक्षाटनबाट फर्केर भोजन पछि पलेटीमारी, शरीर सीधापारी, मुख अगाडि स्मृति^१ राखी बस्छ।”

६- पञ्चनीवरण- “उसले (१) अभिध्यालाई हटाई, अनभिध्याले युक्तभई, अभिध्याबाट चित्त परिशुद्ध गर्छ। (२) व्यापादलाई हटाई, अब्यापाद भावले युक्तभई, व्यापादबाट चित्त परिशुद्ध गर्छ। (३) थीनमिद्ध अर्थात् शारीरिक र मानसिक आलस्यपनलाई हटाई, जाग्रतभई आलोकसंज्ञी^२ तथा स्मृति सम्प्रजन्यभई, आलस्यपनबाट चित्त परिशुद्ध गर्छ। (४) उद्धच्च-कुक्कुच्च अर्थात् शारीरिक र मानसिक अस्थिर र अशान्तपन (Restless) लाई हटाई, शारीरिक र मानसिक स्थिर र शान्तपनलाई बढाई, अभ्यन्तरलाई परम शान्तपारी, शारीरिक तथा मानसिक अस्थिर-अशान्तपनबाट चित्त परिशुद्ध गर्छ। (५) विचिकिच्छा अर्थात् शंका-संदेहलाई हटाई, निस्सन्देही भई, कुशलधर्ममा विवादरहित (अकथंकथी) भई, शंकाबाट चित्त परिशुद्ध गर्छ।”

७- प्रथम(“अनि ऊ, यी पञ्चनीवरणलाई त्यागी, चित्तको उपक्लेश (चित्तमल) लाई प्रज्ञाद्वारा कमजोर पार्नकोनिम्ति

१. श्वास प्रश्वासमा होसराखी वस्तु ।

२. उज्यालोपन देखिने एकप्रकारको ध्यान ।

कामविषयबाट अलग भई, अकुशलबाट अलग भई, वितर्क र विचारयुक्त भएको, विवेक (ध्यान) बाट उत्पन्न प्रीति तथा सुख भएको प्रथमध्यान प्राप्तगरी बस्छ।”

“भिक्षुहो ! यसप्रकार सफल उपक्रम हुन्छ, सफल साधना पनि ।”

८- द्वितीयध- “भिक्षुहो ! फेरि सो भिक्षु, वितर्क र विचारलाई उपशमगरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्रगरी, वितर्क र विचार रहित, समाधिज प्रीति-सुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्तगरी बस्छ।”

“भिक्षुहो ! यसप्रकार पनि सफल उपक्रम र सफल साधना हुन्छ।”

९- तृतीयध्यान- “भिक्षुहो ! फेरि सो भिक्षु, प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षित भई- स्मृतिवान्, ज्ञानवान् भई शरीरद्वारा सुखानुभव गरी बस्छ। जसलाई आर्यहरू ‘उपेक्षावान्, स्मृतिवान्, सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्दछन्- यसप्रकारको तृतीयध्यान प्राप्तगरी बस्छ।”

“भिक्षुहो ! यसप्रकार पनि सफल उपक्रम र सफल साधना हुन्छ।”

१०- “भिक्षुहो ! फेरि सो भिक्षु, सुखलाई पनि त्यागी, दुःखलाई पनि त्यागी, पहिले नै सौमनस्य दौर्मनस्यलाई अन्तगरी,

दुःख र सुख नभएको, स्मृति परिशुद्ध गरी उपेक्षा भएको चतुर्थध्यान प्राप्तगरी बस्छ।”

“भिक्षुहो ! यसप्रकार पनि सफल उपक्रम र सफल साधना हुन्छ।”

११- पू(“यसप्रकार समाहित चित्त भएपछि; परिशुद्ध, स्वच्छ, निर्मल, क्लेशरहित भएपछि; मृदु तथा कर्मण्य भइसकेपछि; निश्चलतामा पुगीसकेपछि- उसले पूर्वजन्मका स्मरणहुने ज्ञानतिर चित्त झुकाउँछ। अनि उसले अनेकप्रकारले पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ। जस्तै- एकजन्म, दुइजन्म, तीनजन्म, चारजन्म, पाँचजन्म; दशजन्म, बीसजन्म, तीसजन्म, चालीसजन्म, पचासजन्म; शयजन्म, सहश्रजन्म, शतसहश्रजन्म तथा अनेक संवर्त (= प्रलय) कल्प, अनेक विवर्त (= श्रृष्टि) कल्पको पनि अनुस्मरण गर्छ- ‘अमुक स्थानमा थिएँ, यस्तो नाम, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार-पान, यस्तो सुख-दुःख भोग गर्ने र यति आयु थियो। अनि त्यहाँबाट च्युतभई अमुक ठाउँमा जन्में। त्यहाँ पनि यस्तो नाम, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार-पान, यस्तो सुख-दुःख भोग गर्ने र यति आयु थियो। सो त्यहाँबाट च्युत भई यहाँ जन्म्यो।’ यसरी आकारसहित, उद्देश्यसहित अनेकप्रकारले पूर्वजन्मका अनुस्मरण गर्छ।

“भिक्षुहो ! यसप्रकार पनि सफल उपक्रम र सफल साधना हुन्छ।”

१२- च्युति-उत्त “यसप्रकार समाहित चित्त भएपछि... निश्चलतामा पुगीसकेपछि- उसले प्राणीहरूको च्युति तथा उत्पत्ति जान्ने ज्ञानतिर चित्त झुकाउँछ । त्यसपछि उसले विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका, उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई देख्छ र आ-आफ्ना कर्मांनुसार नीच-उच्च, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका पनि देख्छ (जान्दछ) । ‘यी सत्वहरू काय-दुश्चरित्रको युक्त भई, वाक्-दुश्चरित्रले युक्तभई, मनः-दुश्चरित्रले युक्तभई; आर्यहरूका निन्दा गर्ने भई, मिथ्यादृष्टिक भई, मिथ्यादृष्टियुक्त काम गर्ने भई- मरणोपान्त अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नर्कमा उत्पन्न भए । यी सत्वहरू काय-सुचरितले युक्त भई, वाक्-सुरितले युक्तभई, मनः-सुचरितले युक्तभई; आर्यहरूका अपवाद नगर्ने भई, सम्यक् दृष्टिक भई, सम्यक् दृष्टियुक्त काम गर्ने भई- मरणोपान्त सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए’ यसरी विशुद्ध अमानुषीय दिव्य चक्षुद्वारा च्युत भएका, उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई हेरी- आ-आफ्ना कर्मानुसार नीच-उच्च, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका प्राणीहरू पनि जान्दछ ।

“भिक्षुहो ! यसप्रकार पनि सफल उपक्रम र सफल साधना हुन्छ ।”

१. माथि (पृ. २९०), पूर्वानुस्मृतिको कुरामा भैं दोहऱ्याएर पढ्नु ।

१३- आस्रवक्ष “यसप्रकार समाहित चित्त भएपछि^१ ... निश्चलतामा पुगिसकेपछि- उसले आस्रवक्षय हुने ज्ञानतिर चित्त झुकाउँछ। अनि उसले ‘यो दुःख हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, ‘यो समुदय हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, ‘यो दुःख निरोध हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, ‘यो दुःखनिरोध मार्ग हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, ‘यो आस्रव हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, ‘यो आस्रव समुदय हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, ‘यो आस्रव निरोध हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, ‘यो आस्रव निरोधको मार्ग हो’ भनी यथार्थत जान्दछ। यसप्रकार जानिसकेपछि, देखिसकेपछि उसको चित्त कामास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ, भवास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ, अविदचास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ। विमुक्त भइसकेपछि ‘विमुक्त भएँ’ भन्ने पनि (उसलाई) ज्ञान हुन्छ। ‘जाति (= जन्म) क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ, अब उप्रान्त अर्कोजन्म लिनुपर्ने हेतु छैन’ भन्ने पनि ज्ञान हुन्छ।”

“भिक्षुहो ! यसप्रकार पनि सफल उपक्रम र सफल साधना हुन्छ। भिक्षुहो ! यस्ता वादी हुन् तथागत।”

दशकारणद्वारा प्रशंसित तथागत

“भिक्षुहो ! यस्तावादी तथागत दशकारणद्वारा धर्मानुसार (= कारण सहित) प्रशंसनीय हुन्छन्—

१. माथि (पृ. २९०) मा, पूर्वानुस्मृतिको कुरामा भैं दोह्याएर पढ्नु।

a (१) “भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू पूर्वकर्मको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने पनि, भिक्षुहो ! अवश्यमेव तथागत सुकृत्यकारी रहेका होलान् । जसले कि अहिले यस्तो अनास्रव सुख-वेदनाको अनुभव गरेका छन् ।”

a (२) “भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू ईश्वर-निर्माण कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने पनि, भिक्षुहो ! अवश्यमेव तथागतलाई भद्र ईश्वरले निर्माण रहेका होलान् । जसले कि अहिले यस्तो अनास्रव सुख-वेदनाको अनुभव गरेका छन् ।”

a (३) “भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू सङ्गती (भवितव्य) को कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने पनि, भिक्षुहो ! अवश्यमेव तथागत कल्याण सङ्गतिक होलान् । जसले कि अहिले यस्तो अनास्रव सुख-वेदनाको अनुभव गरेका छन् ।”

a (४) “भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू अभिजातिको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने पनि, भिक्षुहो ! अवश्यमेव तथागतलाई कल्याणाभिजाति होलान् । जसले कि अहिले यस्तो अनास्रव सुख-वेदनाको अनुभव गरेका छन् ।”

a (५) “भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू दृष्टधर्म-उपक्रमको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने पनि, भिक्षुहो ! अवश्यमेव तथागतलाई कल्याण-दृष्टधर्म-उपक्रमी होलान् । जसले कि अहिले यस्तो अनास्रव सुख-वेदनाको अनुभव गरेका छन् ।”

b (१) “भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू पूर्वकृतको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् । होइन, प्राणीहरू पूर्वकृतको कारणले सुख-दुःख भोग्दैनन् भनेता पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् ।”

b (२) “भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू ईश्वर-निर्माणको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भनेता पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् । होइन, प्राणीहरू ईश्वर-निर्माणको कारणले सुख-दुःख भोग्दैनन् भनेता पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् ।”

b (३) “भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू सङ्गतीको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भनेता पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् । होइन, प्राणीहरू सङ्गतीको कारणले सुख-दुःख भोग्दैनन् भनेता पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् ।”

b (४) “भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू अभिजातिको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भनेता पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् । होइन, प्राणीहरू अभिजातिको कारणले सुख-दुःख भोग्दैनन् भनेता पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् ।”

b (५) “भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू दृष्टधर्म-उपक्रमको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भनेता पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् । होइन, प्राणीहरू दृष्टधर्म-उपक्रमको कारणले सुख-दुःख भोग्दैनन् भनेता पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् ।” भिक्षुहो ! यस्ता वादी हुन् तथागत ।”

“भिक्षुहो ! यस्तावादी तथागत दश कारणद्वारा धर्मानुसार
(= सहेतु) प्रशंसनीय छन् ।”

यति आज्ञा गर्नु भएपछि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवानको
भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

९- निगण्ठ-नाटपुत्रको देहान्त

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान शाक्य (देश) का वेधञ्ज नामक शाक्यको आम्रवनस्थित एक प्रासादमा^२ बस्नु भएको थियो ।

त्यस समय, निगण्ठ-नाटपुत्रको हालसालै पावामा^३ मृत्यु भएको थियो । उनको मृत्युपछि निगण्ठहरूका बीच वेमेल भई उनी-

१. दी. नि. III. पृ. ९१ : पासादिकसुत्तं, अ. क. II. पृ. ६५९
२. वेधञ्जा भन्ने शाक्यको आम्रवनमा धनुर्विद्या सिक्नेकोनिमित्त लामो खालको एक प्रासाद बनाइ राखेको थियो । भगवान सोही प्रासादमा बस्नुभएको थियो । दी. नि. अ. क. II. पृ. ६५९; म. नि. III. पृ. ३७ : सामगामसुत्तं अनुसार भगवान 'सामगाममा' बस्नुभएको थियो भन्ने कुरा समुल्लेख भएको छ । यी दुवै स्थान एकै हुन् । मज्झिमनिकायमा गाउँको नाम समुल्लेख भए जस्तै यस सूत्रमा स्थानको नाममात्र उल्लेख भएको छ ।
३. G. D. पृ. १४८ अनुसार जैन तीर्थंकर महाविरको मृत्यु

हरूका बीच दुइ दल भएका थिए । अनि आपसमा भगडा गरी, कलह गरी, वाद विवाद गरी, उसले उसलाई, उसले उसलाई वचनरूपी वाण भोस्दै उनीहरू बसेका थिए- “तिमीले यो धर्मविनय जान्दैनौ, यी धर्म-विनय म जान्दछु । तिमीले यो धर्मविनय के जान्लाउ र ? तिमी गलत बाटोमा छौ, म ठीक बाटोमा छु । मेरो कुरा सार्थक छ, तिम्रो कुरा निरर्थक छ । अधि भन्नुपर्ने पछि भन्छौ, पछि भन्नुपर्ने अधि भन्छौ । तिमीले धेरै दिनदेखि सिकेर (अभ्यास) आएको कुरा मेरो वादको अगाडि व्यर्थ छ । तिमीमाथि वाद आएको कुरा मेरो वादको अगाडि व्यर्थ छ । तिमीमाथि वाद आरोप गर्छु । तिमी निग्रहित छौ । (मेरो वादबाट) मुक्त हुन तिमी बाहिर घुम । यदि सक्छौ भने मेरो कुराको जवाफ देऊ ।” निगण्ठ-नाटपुत्रका शिष्यहरूका बीच परस्पर बध नै भइरहेको जस्तो लाग्थ्यो ।

Dhamma.Digital

‘पावा’ वा ‘पापा’ भन्ने ठाउँमा भएको थियो । वर्तमान भारतमा हाल यस स्थानलाई ‘पावापुरी’ भन्दछन् । यो स्थान विहारबाट करिब ७ माइल दक्षिण पूर्व पर्दछ । आजकल एक गाउँको रूपमा रहेको छ । पालि अर्थकथाहरू अनुसार कुशीनगरका मल्लहरूका ‘पावा’ भन्ने नगर हो । (दी. नि. अ. क. II. पृ. ६५९; म. नि. अ. क. IV. पृ. २३) जो वर्तमान समय देवरिया जिल्ला, फाजिलनगर सठियाँवामा पर्दछ । (हि. सं. नि. पृ. ४ भूमिका) पपउर भन्ने गाउँ हो (हि. बु. च. पृ. ४८७) ।

निगण्ठ-नाटपुत्रका जो ती श्वेतवस्त्रधारी गृही शिष्यहरू थिए तिनीहरू पनि त्यस्तो दुराख्यात (= राम्ररी नबताइ राखेको), अनैर्याणिक (= पार लैजान नसक्ने), अन-उपशम-संवर्तनिक (= शान्ति प्राप्त नहुने), असम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित (= अ-सम्यक् सम्बुद्ध देशित) धर्मविनयमा प्रतिष्ठित नभई भत्केको स्तूप जस्तै निगण्ठहरू प्रति अन्यमनस्क भई, विरक्त भई खिन्न भएका थिए ।

निगण्ठ-मृत्युको कुरा बुद्धलाई सुनाए

अनि चुन्द समणुद्देसु^१ (= श्रमणोद्देश) पावामा वर्षावास गरिसकेपछि जहाँ सामगाम (= शाक्यग्राम) हो, जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएका चुन्द समणुद्देसले आयुष्मान् आनन्दलाई निवेदन गर्नुभयो—

Dhamma.Digital

-
१. 'चुन्द समणुद्देस' सारिपुत्र महास्थविरका कान्छा भाइ हुन् । प्रव्रजित भई महास्थविर भइसकेर पनि उहाँलाई 'समणुद्देस' भन्ने नामवाटै चिनारी गराइएको छ । 'समणुद्देस' को मतलब 'श्रमणेर' हो । पछिसम्म पनि उहाँ 'चुन्द श्रमणेर' भन्ने नाउँले नै प्रख्यात हुनुहुन्थ्यो । दी. नि अ. क. II. पृ. ६६०; म. नि. अ. क. IV. पृ. २४ : सामगामसुत्तं । उहाँको उपाध्याय आनन्द महास्थविर हुनुहुन्थ्यो । म. नि. अ. क. IV. पृ. २५

“भन्ते ! निगण्ठ-नाटपुत्रको हालसालै पावामा मृत्यु भयो । उनको मृत्युपछि, निगण्ठहरूका बीच बेमेल भई उनीहरू दुई दलमा विभाजित भए । उनीहरू आपसमा भगडा गरी, कलह गरी, वाद-विवाद गरी उसले उसलाई, उसले उसलाई वचनरूपी वाण भोस्दै उनीहरू बसेका छन्— “तिमीले यो धर्मविनय जान्दैनौ, यो धर्मविनय म जान्दछु । तिमीले यो धर्मविनय के जान्लाउ र ? तिमी गलत बाटोमा छौ, म ठीक बाटोमा छु । मेरो कुरा सार्थक छ, तिम्रो कुरा निरर्थक छ । अधि भन्नुपर्ने पछि भन्छौ, पछि भन्नुपर्ने अधि भन्छौ । तिमीले धेरै दिनदेखि सिकेर आएको कुरा मेरोवादको अगाडि व्यर्थ छ । तिमीमाथि वाद आरोप गर्छु । तिमी निग्रहित छौ । (मेरो वादबाट) मुक्त हुन तिमी बाहिर घुम । यदि सक्छौ भने मेरो कुराको जवाफ देऊ ।” निगण्ठ-नाटपुत्रका शिष्यहरूका बीच परस्पर बध नै भइरहेको जस्तो लाग्छ ।

“निगण्ठ-नाटपुत्रका जो ति श्वेतवस्त्रधारी गृही शिष्यहरू हुन् तिनीहरू पनि त्यस्तो दुराख्यात, अनैर्याणिक, अन्-उपशम-संवर्तनिक, असम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित धर्मविनयमा प्रतिष्ठित नभई भत्केको स्तूप जस्तै निगण्ठहरू प्रति अन्यमनस्क भई, विरक्त भई खिन्न भएका छन् ।”

यस्तो भन्दा, चुन्द समणुद्देसलाई आयुष्मान् आनन्दले यसो भन्नुभयो—

“आवुसो चुन्द ! यस कुरालाई लिएर भगवानको दर्शन

हुनेछ। आवुसो चुन्द ! हामी जहाँ भगवान हुनुहुन्छ त्यहाँ जाऊँ । त्यहाँ पुगेपछि यो कुरा भगवानलाई सुनाऊँ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी चुन्द समणुद्देसले आयुष्मान आनन्दलाई प्रत्युत्तर दिनुभयो ।

त्यसपछि आयुष्मान् आनन्द र चुन्द समणुद्देस जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् आनन्दले भगवानलाई यी कुरा सुनाउनु भयो—

“भन्ते ! यी चुन्द समणुद्देसले यस्तो भन्छन्— ‘भन्ते ! निगण्ठ-नाटपुत्रको हालसालै पावामा मृत्यु भयो । उनको मृत्युपछि निगण्ठहरूका बीच बे-मेल भई उनीहरू दुइ दलमा विभाजित भए । उनीहरू आपसमा^१ ... वचनरूपी वाण भोस्दै बसेका छन्— तिमीले यो धर्मविनय जान्दैनौं^२ ... यदि सक्छौं भने मेरो कुराको जवाफ देऊ ।’ निगण्ठ-नाटपुत्रका शिष्यहरूका बीच परस्पर बध नै भइरहेको जस्तो लाग्छ । निगण्ठ-नाटपुत्रका जो ती श्वेतवस्त्रधारी गृही शिष्यहरू हुन् तिनीहरू पनि त्यस्तो दुराख्यात^३ ... असम्यक् सम्बुद्ध

१. माथि पृ. २९९ मा उल्लेख भए जस्तै दोहयाएर पढ्नु ।

२. माथि पृ. २९९ मा " " " " " ।

३. माथि पृ. २९९ मा उल्लेख भए जस्तै दोहयाई पढ्नु ।

प्रवेदित धर्मविनयमा प्रतिष्ठित नभई भत्केको स्तूप जस्तै निगण्ठहरू प्रति अन्यमनस्क भई, विरक्त भई खिन्न भएका छन्^१ ।”

दुराख्यात धर्मविनय

क- १ “चुन्द ! दुराख्यात, दुष्प्रेदित, अन्-उपशम-संवर्तनीक तथा अ-सम्यक्सम्बुद्ध प्रवेदित धर्मविनयमा यस्तै हुन्छ। (१) चुन्द ! यहाँ शास्ता (= गुरु) पनि असम्यक् सम्बुद्ध हुन्छ, धर्मविनय पनि दुराख्यात, अनैर्याणिक अन्-उपशम-संवर्तनीक तथा असम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित हुन्छ। (२) श्रावक पनि त्यस धर्ममा धर्मानुधर्म प्रतिपन्न भई विहार गर्दैन, न सम्मानपूर्वक धर्मानुरूप विहार गर्छ, न धर्मानुसार आचरण गर्छ, न त अखण्डरूपले धर्मानुरूप नै बस्छ- बल्कि त्यस धर्मबाट अलग भई बस्छ। (३) उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ- ‘आवुसो ! तिम्रो निमित्त लाभ हो, तिम्रो निमित्त सुलाभ हो; जो कि तिम्रा शास्ता पनि असम्यक् सम्बुद्ध छ, धर्म पनि दुराख्यात अनैर्याणिक, अन्-उपशम-संवर्तनीक तथा असम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित छ। (४) तिम्री पनि त्यस धर्ममा धर्मानुधर्म प्रतिपन्न भई विहार गर्दैनौ,

---

१. यहाँ देखि मनी मज्झिमनिकाय III. पृ. ३७ : सामगाम सूत्रमा भिन्न प्रकारका कुराहरू उल्लेख भएको छ । विशेष गरी ‘विवादमूल’, ‘अधिकरणसमय,’ ‘सम्मुखविनय’ भन्ने आदि कुराहरू छन् । तुलना गरी हेर्नु योग्य छ ।

न सम्मानपूर्वक धर्मानुरूपले विहार गर्छौं, न धर्मानुसार आचरण गर्छौं, न त अखण्डरूपले धर्मानुरूप नै बस्छौं— बल्कि तिमी त्यस धर्मबाट अलग भई बस्छौ।’ (५) चुन्द ! यसरी त्यहाँ शास्ता पनि निन्दनीय हुन्छ, धर्म पनि निन्दनीय हुन्छ, (तर) श्रावक प्रशंसनीय हुन्छ। (६) चुन्द ! जसले त्यस्ता श्रावकलाई ‘आयुष्मान् ! आऊ जस्तो तिम्रा शास्ताले धर्मोपदेश गरेका छन् जस्तो प्रज्ञापन गरेका छन्— त्यस्तै सिक’ भनी भन्छ, र जसले यस्तो ग्रहण गराउँछ, जसले ग्रहण गर्छ तथा ग्रहण गरी तदनु रूप मार्गारूढ हुन्छ— ती सबैले धेरै अपुण्य कमाउँछन्। किन भने ?— चुन्द दुराख्यात दुष्प्रवेदित अनैर्याणिक अन्-उपशम-संवर्तनिक तथा असम्यक् सम्बुद्ध देशित धर्मविनयमा यस्तै हुन्छ।”

क- २ “(१) चुन्द ! यहाँ शास्ता पनि असम्यक् सम्बुद्ध हुन्छ, धर्मविनय पनि दुराख्यात दुष्प्रवेदित अनैर्याणिक अन्-उपशम-संवर्तनिक तथा असम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित हुन्छ। (२) श्रावक पनि त्यस धर्ममा धर्मानुधर्म प्रतिपन्न भई विहार गर्छ, सम्मानपूर्वक धर्मानुरूप विहार गर्छ, धर्मानुसार आचरण गर्छ, अखण्डरूपले धर्मानुरूप बस्छ। (३) चुन्द ! त्यस्तालाई यस्तो भन्नुपर्छ— ‘आवुसो ! तिम्रो निमित्त अलाभ हो, तिम्रो निमित्त दुर्लाभ हो; जो कि तिम्रो शास्ता पनि असम्यक् सम्बुद्ध छ, धर्म पनि दुराख्यात दुष्प्रवेदित अनैर्याणिक, अन्-उपशम-संवर्तनिक तथा असम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित छ। (४) तिमी पनि त्यस धर्ममा धर्मानुधर्म प्रतिपन्न भई विहार गर्छौं,

सम्मानपूर्वक धर्मानुरूप विहार गर्छौं, धर्मानुसार आचरण गर्छौं, अखण्डरूपले धर्मानुरूप ।’ (५) चुन्द ! यसरी त्यहाँ शास्ता पनि निन्दनीय हुन्छ, धर्म पनि निन्दनीय हुन्छ र श्रावक पनि निन्दनीय हुन्छ । (६) चुन्द ! जसले त्यस्ता श्रावकलाई ‘आयुष्मान् ! अवश्य नै तिमी न्यायमार्गगामी छौ, तिमीले न्याय प्राप्त गर्नेछौ भनी भन्छ र जसले यस्तो प्रशंसा गर्छ, जसलाई यस्तो प्रशंसा गर्छ र प्रशंसित भई जसले उत्तरोत्तर खुब कोशिस गर्छ भने- ती सवैले धेरै अपुण्य कमाउँछन् । किन भने ?- चुन्द ! दुराख्यात, दुष्प्रवेदित अनैर्याणिक अन्-उपशम-संवर्तनिक तथा असम्यक् सम्बुद्ध देशित धर्मविनयमा यस्तै हुन्छ ।”

सु-आख्यात धर्मविनय

ख- १ “(१) चुन्द ! यहाँ, शास्ता पनि सम्यक् सम्बुद्ध हुन्छ, धर्मविनय पनि सु-आख्यात, सुप्रवेदित, नैर्याणिक, उपशम-संवर्तनिक तथा सम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित हुन्छ । (२) श्रावक भने त्यस धर्ममा धर्मानुधर्म प्रतिपन्न भई विहार गर्दैन, सम्मानपूर्वक धर्मानुरूप विहार गर्दैन, धर्मानुसार आचरण गर्दैन, न त अखण्डरूपले नै धर्मानुरूप बस्छ- बल्कि त्यस धर्मबाट दूर भई बस्छ । (३) उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ- ‘आवुसो ! तिम्रो निम्ति अलाभ हो, तिम्रो निम्ति दुर्लाभ हो; जो कि तिम्रा शास्ता भने सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, धर्म पनि सु-आख्यात, सुप्रतिवेदित, नैर्याणिक, उपशम-संवर्तनिक तथा सम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित छ । (४) तर तिमी पनि त्यस धर्ममा

धर्मानुधर्म प्रतिपन्न भई विहार गर्दैनौ, न सम्मानपूर्वक धर्मानुरूप विहार नै गर्छौं, न धर्मानुसार आचरण नै गर्छौं, न त अखण्डरूपले धर्मानुरूप नै बस्छौं— वल्कि तिमी त्यस धर्मबाट दूर भई बस्छौं ।’ (५) चुन्द ! यसरी त्यहाँ शास्ता पनि प्रशंसनीय हुन्छ, धर्म पनि प्रशंसनीय हुन्छ किन्तु श्रावक भने निन्दनीय हुन्छ । (६) चुन्द ! जसले त्यस्ता श्रावकहरूलाई ‘आयुष्मान् ! आऊ जस्तो तिम्रा शास्ताले धर्मोपदेश गरेका छन्, जस्तो प्रज्ञापन गरेका छन्— त्यस्तो सिक’ भनी भन्छ, र जसले यस्तो ग्रहण गराउँछ, जसले ग्रहण गर्छ तथा ग्रहण गरी तदनुरूप मार्गारूढ हुन्छ— ती सबैले धेरै पुण्य कमाउँछन् । किन भने ?— चुन्द ! सुआख्यात, सुप्रवेदित नैर्याणिक, उप-शम-संवर्तनिक तथा सम्यक् सम्बुद्ध देशित धर्मविनयमा यस्तै हुन्छ ।”

ख- २ “(१) चुन्द ! यहाँ शास्ता पनि असम्यक् सम्बुद्ध हुन्छ, धर्म-विनय पनि सु-आख्यात सुप्रवेदित नैर्याणिक उप-शम-संवर्तनिक तथा सम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित हुन्छ । (२) श्रावक पनि त्यस धर्ममा धर्मानुधर्म प्रतिपन्न भई विहार गर्छ, सम्मानपूर्वक धर्मानुरूप विहार गर्छ, धर्मानुसार आचरण गर्छ, अखण्डरूपले धर्मानुरूप बस्छ । (३) चुन्द ! त्यस्तालाई यस्तो भन्नुपर्छ— ‘आवुसो ! तिम्रो निमित्त लाभ हो, तिम्रो निमित्त सुलाभ हो; जो कि तिम्रा शास्ता पनि सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, धर्म पनि सुआख्यात, सुप्रवेदित, नैर्याणिक, उपशम-संवर्तनिक तथा सम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित छ । (४)

तिमी पनि त्यस धर्ममा धर्मानुधर्म प्रतिपन्न भई विहार गछौं, सम्मानपूर्वक धर्मानुरूप विहार गछौं, धर्मानुसार आचरण गछौं, अखण्डरूपले धर्मानुरूप पनि बस्छौं ।’ (५) चुन्द ! यसरी त्यहाँ शास्ता पनि प्रशंसनीय हुन्छ, धर्म पनि प्रशंसनीय हुन्छ तथा श्रावक पनि प्रशंसनीय हुन्छ । (६) चुन्द ! जसले त्यस्ता श्रावकलाई ‘आयुष्मान् ! अवश्य नै तिमी न्यायमार्गगामी छौं, तिमीले न्याय प्राप्त गर्नेछौं’ भनी भन्छ र जसले यस्तो प्रशंसा गर्छ, जसलाई यस्तो प्रशंसा गर्छ र प्रशंसित भई जसले उत्तरोत्तर खुब कोशिस गर्छ भने— ती सबैले धेरै पुण्य कमाउँछन् । किन भने ?— चुन्द ! सुआख्यात, सुप्रवेदित, नैर्याणिक उपशम-संवर्तनिक तथा सम्यक् सम्बुद्ध देशित धर्मविनयमा यस्तै हुन्छ ।”

गुरु-देहान्तपछि शिष्यहरूलाई अनुताप

चुन्द ! यहाँ, अरहत सम्यक् सम्बुद्ध शास्ता पनि लोकमा उत्पन्न भएको हुन्छ । धर्म पनि सु-आख्यात, सुप्रवेदित, नैर्याणिक उपशम-संवर्तनिक तथा सम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित भएको हुन्छ । किन्तु श्रावकहरूले सद्धर्म अवबोध गरेका हुन्नन् । उनीहरूकानिम्ति पूर्ण ब्रह्मचर्य (= उत्तम धर्म) सुस्पष्ट, सुविज्ञेय, सर्वसंग्रहित तथा स-प्रातिहारिक (= नैर्याणिक) हुन्न । देव तथा मनुष्यहरूका बीचमा पनि राम्ररी सु-प्रकाशित भइसकेको हुन्न । अनि यसै बीच उनी-हरूका शास्ता अन्तरधान (देहान्त) हुन्छ । चुन्द ! यसप्रकार शास्ताको

देहान्त हुँदा श्रावकहरूलाई अनुताप (= चिन्ता) हुन्छ । किन भने ?- (उनीहरूलाई यस्तो लाग्छ)- हाम्रा शास्ता अरहत सम्यक् सम्बुद्ध पनि लोकमा उत्पन्न हुनु भएको थियो, धर्म पनि सु-आख्यात तथा सम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित थियो । किन्तु हामीहरूले सद्धर्म अवबोध गर्न सकेनौं, हामीहरूकानिमित्त पूर्ण ब्रह्मचर्य सुस्पष्ट, सु-विज्ञेय, सर्वसंग्रहित तथा स-प्रातिहारिक भएको थिएन । देव तथा मनुष्यहरूका बीचमा पनि राम्ररी सु-प्रकाशित भइसकेको थिएन । अनि यसै बीचमा हाम्रा शास्ताको अन्तर धान भयो । चुन्द ! यसप्रकार, शास्ताको देहान्त हुँदा श्रावकहरूलाई अनुताप हुन्छ ।

गुरु-देहान्तपछि शिष्यहरूलाई अननुताप

चुन्द ! यहाँ, अरहत सम्यक् सम्बुद्ध शास्ता पनि लोकमा उत्पन्न भएको हुन्छ । धर्म पनि सु-आख्यात, सुप्रवेदित, नैर्याणिक उपशम-संवर्तनिक तथा सम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित भएको हुन्छ । श्रावकहरूले पनि सद्धर्म अवबोध गरेका हुन्छन् । उनीहरूकानिमित्त पूर्ण ब्रह्मचर्य सुस्पष्ट, सुविज्ञेय, सर्वसंग्रहित तथा स-प्रातिहारिक (= नैर्याणिक) हुन्छ । देव तथा मनुष्यहरूका बीचमा पनि राम्ररी सु-प्रकाशित भइसकेको हुन्छ । अनि यसै बीच उनीहरूका शास्ता अन्तरधान (देहान्त) हुन्छ । चुन्द ! यसप्रकार शास्ताको देहान्त हुँदा श्रावकहरूलाई अनुताप हुन्छ । किन भने ?- (उनीहरूलाई यस्तो लाग्छ)- हाम्रा शास्ता अरहत सम्यक् सम्बुद्ध पनि लोकमा उत्पन्न हुनु भएको थियो, धर्म पनि सु-आख्यात तथा सम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित थियो ।

हामीहरूले सद्धर्म अवबोध पनि गर्‍यौं हामीहरूकानिम्ति पूर्ण ब्रह्मचर्य सुस्पष्ट, सु-विज्ञेय, सर्वसंग्रहित तथा स-प्रातिहारिक पनि थियो । देव तथा मनुष्यहरूका बीचमा पनि राम्ररी सु-प्रकाशित भइसकेको थियो । अनि यसै बीचमा हाम्रा शास्ताको अन्तरधान भयो । चुन्द ! यसप्रकार, शास्ताको देहान्त हुँदा श्रावकहरूलाई अनुताप (= चिन्ता) हुन् ।

ब्रह्मचर्यको परिपूर्ण अङ्ग

१- क “चुन्द ! ती अङ्गहरूले^१ युक्त भएको ब्रह्मचर्य त हुन्छ, किन्तु शास्ता हुन्न, स्थविर^२ हुन्न, अनुभवी (चिररत्तञ्जु) हुन्न, चिर प्रव्रजित हुन्न, जेठा-पाका हुन्न, वैश बितेका हुन्नन् । यसरी त्यो ब्रह्मचर्य यी (शास्ता आदि हुन्नन् भन्ने) अङ्गले (= कारणले) अपरिपूर्ण हुन्छ ।”

Dhamma.Digital

१. ‘ती अङ्गहरूले युक्त’ भनेको मतलब तल ३-क मा समुल्लिखित ‘योगक्षेम’ भन्ने अङ्गले हो । भनाइको तात्पर्य ‘अरहत्व’ भनेको हो । अरहत्वले युक्त ब्रह्मचर्य भए तापनि शास्ता स्थविर इत्यादि भएन भने सो ब्रह्मचर्य यी कारणहरूले अपरिपूर्ण हुन्छ, भनेको हो । दी. नि. अ. क. II. पृ. ६६३
२. सारिपुत्र, मौद्गल्यायन महास्थविरहरू जस्ता । दी. नि. अ. क. II. पृ. ६६३

२- ख “चुन्द ! जब ती अङ्गहरूले पनि युक्त भएको ब्रह्मचर्य हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ, अनुभवी पनि हुन्छ, चिर प्रव्रजित पनि हुन्छ, जेठा-पाका पनि हुन्छन्, बैँश वितेका पनि हुन्छन्- तब त्यो ब्रह्मचर्य यी (शास्ता इत्यादि हुन्छन् भन्ने) अङ्गले (= कारणले) पनि परिपूर्ण हुन्छ ।”

३- क “चुन्द ! ती अङ्गहरूले युक्त भएको ब्रह्मचर्य त हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ,^१...बैँश वितेका पनि हुन्छन् । किन्तु स्थविर भिक्षु-श्रावकहरू व्यक्त हुन्छन्, विनीत हुन्छन्, विशारद हुन्छन्, योगक्षेम^२ प्राप्त हुन्छन्, सद्धर्म बताउन समर्थ हुन्छन्, उत्पन्न भएको पर-वादलाई कारण सहित (सहधम्मोहि) सुनिग्रह गरी राम्ररी धर्मदेशना गर्नसक्ने क्षमता हुन्छ । यसरी त्यो ब्रह्मचर्य यी (भिक्षु श्रावकहरू व्यक्त हुन्छन् भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुन्छ ।”

४- ख “चुन्द ! जब ती अङ्गहरूले पनि युक्त भएको ब्रह्मचर्य हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ,^३...स्थविर भिक्षु-

१. माथि २-ख मा जस्तै पढ्नु ।

२. काम-योग, भव-योग, दृष्टि-योग, अविद्या-योग- यी चारलाई 'योग (= बन्धन)' भन्दछन् । दी. नि. III. पृ. १७९ : सङ्गीति-सुत्तं ।

३. माथि २-ख मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याएर पढ्नु ।

श्रावकहरू पनि व्यक्त हुन्छन्, विनीत हुन्छन्, विशारद हुन्छन्, योगक्षेम प्राप्त हुन्छन्, सद्धर्म बताउन समर्थ हुन्छन्, उत्पन्न भएको पर-वादलाई कारण सहित सुनिग्रह गरी राम्ररी धर्मदेशना गर्नसक्ने क्षमता पनि हुन्छ- तब त्यो ब्रह्मचर्य यी (स्थविर भिक्षु-श्रावकहरू व्यक्त हुन्छन् भन्ने) अङ्गले पनि परिपूर्ण हुन्छ ।”

५- क “चुन्द ! ती अङ्गहरूले युक्त भएको ब्रह्मचर्य त हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ,^१...स्थविर भिक्षु-श्रावकहरू पनि व्यक्त हुन्छन्, विनीत हुन्छन्,...उत्पन्न भएको पर-वादलाई कारण सहित सुनिग्रह गरी राम्ररी धर्मदेशना गर्नसक्ने क्षमता पनि भएको हुन्छ । किन्तु मध्यम भिक्षु-श्रावकहरू हुन्नन्... । मध्यम भिक्षु-श्रावकहरू पनि हुन्छन्; किन्तु नयाँ भिक्षु-श्रावकहरू हुन्नन्... । यसरी त्यो ब्रह्मचर्य यी (मध्यम भिक्षु श्रावकहरू इत्यादि हुन्नन् भन्ने) अङ्गहरूले अपरिपूर्ण हुन्छ ।”

Dhamma.Digital

६- ख “चुन्द ! जब ती अङ्गहरूले पनि युक्त भएको ब्रह्मचर्य हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ,...स्थविर भिक्षु-श्रावकहरू पनि व्यक्त हुन्छन्,... उत्पन्न भएको पर-वादलाई कारण सहित सुनिग्रह गरी राम्ररी धर्मदेशना गर्नसक्ने क्षमता भएको पनि हुन्छ; मध्यम भिक्षु-श्रावकहरू पनि हुन्छन्; नयाँ भिक्षु-श्रावकहरू पनि हुन्छन् ।

---

१. माथि ४-ख मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

तव त्यो ब्रह्मचर्य यी (मध्यम र नयाँ भिक्षु-श्रावकहरू पनि हुन्छन् भन्ने) अङ्गले पनि परिपूर्ण हुन्छ ।”

७- क “चुन्द ! ती अङ्गहरूले युक्त भएको ब्रह्मचर्य त हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ,...नयाँ भिक्षु-श्रावकहरू पनि हुन्छन् । किन्तु स्थविरा^१ भिक्षुणी-श्राविकाहरू...मध्यमा भिक्षुणी-श्राविकाहरू...नयाँ भिक्षुणी-श्राविकाहरू हुन्नन् । यसरी त्यो ब्रह्मचर्य यी (स्थविरा भिक्षुणी-श्राविकाहरू इत्यादि हुन्नन् भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुन्छ ।”

८- ख “चुन्द ! जब ती अङ्गहरूले पनि युक्त भएको ब्रह्मचर्य हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ,...नयाँ भिक्षु-श्रावकहरू पनि हुन्छन्, स्थविरा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि...मध्यमा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि,...नयाँ भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्- तव त्यो ब्रह्मचर्य यी (नयाँ भिक्षुणी-श्राविकहरू पनि हुन्छन् भन्ने) अङ्गले पनि परिपूर्ण हुन्छ ।”

९- क “चुन्द ! ती अङ्गहरूले युक्त भएको ब्रह्मचर्य त हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ,...स्थविरा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्...नयाँ भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन् । किन्तु शुद्ध

१. क्षेमा, उत्पलवर्णा स्थविराहरू जस्ता । दी. नि. अ. क. II. पृ. ६६३

ब्रह्मचारी^१ गृही उपासक-श्रावकहरू,...शुद्ध कामभोगी^२ गृही उपासक-श्रावकहरू हुन्न् । यसरी त्यो ब्रह्मचर्य यी (शुद्ध कामभोगी गृही उपासक-श्रावकाहरू भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुन्छ ।”

१०- ख “चुन्द ! जब ती अङ्गहरूले पनि युक्त भएको ब्रह्मचर्य हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ,...नयाँ भिक्षु-श्रावकहरू पनि हुन्छन्,... स्थविरा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि...नयाँ भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्...शुद्ध ब्रह्मचारी गृही-उपासक-श्रावकहरू पनि हुन्छन्,...शुद्ध कामभोगी गृही उपासक-श्रावकहरू पनि हुन्छन्- तब त्यो ब्रह्मचर्य यी (शुद्ध कामभोगी गृही उपासक-श्रावकहरू भन्ने) अङ्गले पनि परिपूर्ण हुन्छ ।”

११- क “चुन्द ! ती अङ्गहरूले युक्त भएको ब्रह्मचर्य त हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविरहरू पनि हुन्छन्,...स्थविरा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्...शुद्ध ब्रह्मचारी गृही उपासक-श्रावकहरू पनि हुन्छन्...शुद्ध कामभोगी गृही उपासक-श्रावकहरू पनि हुन्छन् ।

१. चित्र गृहपति, हस्तक आलवक जस्ता । दी. नि. अ. क. II. पृ. ६६३

२. चुल्लअनाथपिण्डक, महाअनाथपिण्डक उपासकहरू जस्ता दी. नि. अ. क. II. पृ. ६६३

किन्तु शुद्ध ब्रह्मचारिणी^१ गृही उपासिका-श्राविकाहरू...शुद्ध कामभोगिनी^२ गृही उपासिकाहरू हुन्न्। यसरी त्यो ब्रह्मचर्य यी (शुद्ध कामभोगिनी गृही उपासिका-श्राविकाहरू हुन्नन् भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुन्छ।”

१२- ख “चुन्द ! जब ती अङ्गहरूले पनि युक्त भएको ब्रह्मचर्य हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ,...स्थविरा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्...शुद्ध ब्रह्मचारी गृही उपासक-श्रावकहरू पनि हुन्छन्...शुद्ध कामभोगी गृही उपासक-श्रावकहरू पनि हुन्छन्...शुद्ध ब्रह्मचारिणी गृही उपासिका-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्...शुद्ध कामभोगिनी गृही उपासिका-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्- तब त्यो ब्रह्मचर्य यी (शुद्ध कामभोगिनी गृही उपासिका-श्राविकाहरू भन्ने) अङ्गले पनि परिपूर्ण हुन्छ।”

१३- क “चुन्द ! ती अङ्गहरूले युक्त भएको ब्रह्मचर्य त हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ,...स्थविर र भिक्षु-श्रावकहरू पनि व्यक्त हुन्छन्...स्थविरा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्...शुद्ध ब्रह्मचारी गृही उपासक-श्रावकहरू पनि हुन्छन्...

---

१. नन्दमाता उपासिकाहरू जस्ता । दी. नि. अ. क. II. पृ. ६६३

२. खुज्जुतरादि उपासिकाहरू जस्ता । दी. नि. अ. क. II. पृ. ६६३

शुद्ध ब्रह्मचारिणी गृही उपासिका-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्...शुद्ध कामभोगिनी गृही उपासिका श्राविकाहरू पनि हुन्छन् । किन्तु ब्रह्मचर्य (= बुद्ध धर्म) समृद्ध, उन्नत, विस्तृत प्रसिद्ध, तथा पृथुल हुन्; देव सहित मनुष्यहरूका बीचमा सु-प्रकाशित हुन्न । यसरी त्यो ब्रह्मचर्य यी (सु-प्रकाशित हुन्न भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुन्छ ।”

१४- ख “चुन्द ! जब ती अङ्गहरूले पनि युक्त भएको ब्रह्मचर्य हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ,...स्थविर भिक्षु-श्रावकहरू पनि व्यक्त हुन्छन्,...स्थविरा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्,...शुद्ध ब्रह्मचारी गृही उपासक-श्रावकहरू पनि हुन्छन्...शुद्ध ब्रह्मचारी उपासिका-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्,...ब्रह्मचर्य समृद्ध, उन्नत, विस्तृत, प्रसिद्ध तथा पृथुल पनि हुन्छन्; देव सहित मनुष्यहरूका बीचमा सु-प्रकाशित पनि हुन्छ- तब त्यो ब्रह्मचर्य यी (सु-प्रकाशित हुन्छ भन्ने) अङ्गले पनि परिपूर्ण हुन्छ ।”

१५- क “चुन्द ! ती अङ्गहरूले युक्त भएको ब्रह्मचर्य त हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ,...भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्...शुद्ध ब्रह्मचारी गृही उपासक-श्रावकहरू पनि हुन्छन्...शुद्ध ब्रह्मचारिणी गृही उपासिका-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्...ब्रह्मचर्य समृद्ध, उन्नत,...पनि हुन्छन्; देव सहित मनुष्यहरूका बीचमा सु-प्रकाशित पनि हुन्छ । किन्तु लाभाग्र, यशाग्र प्राप्त हुन् । यसरी त्यो ब्रह्मचर्य यी (लाभाग्र आदि प्राप्त हुन्न भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुन्छ ।”

१६- ख “चुन्द ! जब ती अङ्गहरूले पनि युक्त भएको ब्रह्मचर्य

हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ,... अनुभवी पनि हुन्छ, चिर-
 प्रव्रजित पनि हुन्छ, जेठा-पाका पनि हुन्छन्, बैश वितिसकेपछि पनि
 हुन्छन्; स्थविर भिक्षु श्रावकहरू व्यक्त हुन्छन्, विनीत हुन्छन्, विशारद
 हुन्छन्, योगक्षेम प्राप्त हुन्छन्, सद्धर्म बताउन समर्थ हुन्छन्, उत्पन्न
 भएका पर-वादलाई कारणसहित सुनिग्रह गरी राम्ररी धर्मदेशना गर्नसक्ने
 क्षमता भएका पनि हुन्छन्; मध्यम भिक्षु-श्रावकहरू पनि हुन्छन्, नयाँ
 भिक्षु-श्रावकहरू पनि हुन्छन्, स्थविरा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्,
 मध्यमा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्, नयाँ भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि
 हुन्छन्; शुद्ध ब्रह्मचारी गृही उपासक श्रावकहरू पनि हुन्छन्, शुद्ध कामभोगी
 गृही उपासक श्रावकहरू पनि हुन्छन्; शुद्ध ब्रह्मचारिणी गृही उपासिका-
 श्राविकाहरू पनि हुन्छन्, शुद्ध कामभोगिनी गृही उपासिका श्राविकाहरू
 पनि हुन्छन्; शुद्ध ब्रह्मचर्य (= बुद्ध शासन) समृद्ध, उन्नत, विस्तृत, प्रसिद्ध,
 तथा पृथुल पनि हुन्छन्, देव सहित मनुष्यहरूका वीचमा सु-प्रकाशित
 पनि हुन्छ तथा लाभाग्र, यशाग्र प्राप्त पनि हुन्छन्- तव त्यो ब्रह्मचर्य यी
 (लाभाग्र प्राप्त भन्ने) अङ्गले पनि परिपूर्ण हुन्छ ।”

श्रावकहरूले धर्मावबोध गरेका छन्

“चुन्द ! अहिले म जस्ता अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध शास्ता
 पनि लोकमा उत्पन्न भएका छन्; धर्म पनि सु-आख्यात, सुप्रवेदित,

नैर्याणिक, उपशम-संवर्तनिक तथा सम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित छ । मेरा श्रावकहरूले सद्धर्म अवबोध गरेका पनि छन् । उनीहरूलाई पूर्ण ब्रह्मचर्य साक्षात्कार पनि भएको छ । प्रष्ट, सर्वाङ्गसंग्रहित, सप्रतिहारिक तथा देव सहित मनुष्यहरूका बीचमा सु-प्रकाशित पनि भएको छ । चुन्द ! अहिले म जस्ता स्थविर अनुभवी, चिर-प्रव्रजित, जेठा-पाका तथा वैँश पुगेका शास्ता पनि छन् ।”

चुन्द ! अहिले मेरा स्थविर भिक्षु-श्रावकहरू पनि छन् । जो व्यक्त, विनीत, विशारद, योगक्षेम प्राप्त; सद्धर्म बताउन समर्थ, उत्पन्न पर-वादलाई कारणसहित सुनिग्रह गरी राम्ररी धर्मदेशना गर्नसक्ने क्षमता भएका पनि छन् । चुन्द ! अहिले मेरा मध्यम भिक्षु-श्रावकहरू पनि छन्, नयाँ भिक्षु-श्रावकहरू पनि छन्; स्थविरा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि छन्, मध्यमा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि छन्, नयाँ भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि छन्; शुद्ध ब्रह्मचारी गृही उपासक श्रावकहरू पनि छन्, शुद्ध कामभोगी गृही उपासक श्रावकहरू पनि छन्; शुद्ध ब्रह्मचारिणी गृही उपासिका-श्राविकाहरू पनि छन्, शुद्ध कामभोगिनी गृही उपासिका श्राविकाहरू पनि छन् । चुन्द ! अहिले मेरो ब्रह्मचर्य (= बुद्ध शासन) समृद्ध, उन्नत, विस्तृत, प्रसिद्ध तथा पृथुल पनि छ; देव सहित मनुष्यहरूका बीचमा सु-प्रकाशित पनि छ ।

“चुन्द ! जति शास्ताहरू अहिले लोकमा उत्पन्न भएका छन्, त्यसमध्ये कुनै पनि शास्ता म देखिन जसले मैले जस्तो लाभ र यश प्राप्त गरेको होस् । चुन्द ! जति सङ्घहरू वा गणहरू अहिले लोकमा

उत्पन्न भएका छन्, त्यसमध्ये कुनै पनि सङ्ग म देखिदैन जसले भिक्षुसंघले जस्तै लाभ र यश प्राप्त गरेको होस् । चुन्द ! साँच्चै भन्ने हो भने 'सबै कारणहरूले सुसम्पन्न, सबै कारणहरूले परिपूर्ण; न न्यून, न अधिक, सु-आख्यात, केवल परिपूर्ण ब्रह्मचर्य सु-प्रकाशित छ' भनी यसैलाई भन्न सकिन्छ ।”

“चुन्द ! उद्दक रामपुत्रले यसो भनेका थिए— 'देखेर पनि देखिन्न' । के देखेर पनि देखिन्न ? धारिलो छुराको पाता मात्र देखिन्छ, तर धार देखिन्न । चुन्द ! यसैलाई उद्दक रामपुत्रले 'देखेर पनि देखिन्न' भनी भनेका थिए । जुन कुरा उद्दक रामपुत्रले^१ छुरालाई लिएर यसो भने त्यो हीन हो, पृथगजनिक हो , अनार्य हो तथा अनर्थ सहित हो ।”

“चुन्द ! यदि 'देखेर पनि देखिन्न' भनेकोलाई राम्रोसँग भन्ने हो भने 'देखेर पनि देखिन्न' भनी यसरी सम्यक् आकारले भन्नु पर्छ— के देखेर पनि देखिन्न ?— जो 'सबै कारणहरूले सुसम्पन्न, सबै कारणहरूले परिपूर्ण; न न्यून न अधिक, सु-आख्यात, केवल परिपूर्ण ब्रह्मचर्य सु-प्रकाशित छ' भनी भनिएको छ— यसैलाई देख्नु नै 'देखेको हो' । यस अर्थलाई हटाइदिएर 'परिशुद्धतर' हुनसक्छ भन्नु नै 'न देखेको हो' । यस अर्थलाई हटाइ दिएर 'परिपूर्ण' हुनसक्छ भन्नु नै

---

१. भगवान बुद्ध, बुद्ध हुनु भन्दा अगाडि संन्यास लिइसकेपछि उद्दक रामपुत्रको आश्रममा पनि बस्नु भएको थियो ।

‘न देखेको हो’ । यसैलाई ‘देखेर पनि देखिन्न’ भनेको हो । चुन्द ! साँच्चै भन्ने हो भने जो त्यो ‘सबै कारणहरूले सुसम्पन्न, सबै कारणहरूले परिपूर्ण; न न्यून, न अधिक, सु-आख्यात, केवल परिपूर्ण ब्रह्मचर्य सु-प्रकाशित छ’ भनी भनिएको हो त्यसैलाई साँच्चैकै ‘सबै कारणहरूले सुसम्पन्न,...केवल परिपूर्ण ब्रह्मचर्य सु-प्रकाशित छ’ भनी भन्न सकिन्छ।”

सङ्गायना गर्नुपर्छ

“चुन्द ! त्यसो हुनाले, जो मैले स्वयं अभिज्ञात गरी धर्मदेशना गरेको छु- त्यसलाई तिमीहरू सबै मिली, एकत्रित भई अर्थमा अर्थ, व्यञ्जनमा व्यञ्जन मिलाई सङ्गायना गर्नुपर्छ, भगडा गर्नु हुन्न । जसले गर्दा यो ब्रह्मचर्य (= बुद्ध धर्म) दीर्घकालसम्म रहन सकोस्, चिरस्थायी हुन सकोस्; अनि बहुजनहिताय, बहुजनसुखाय, लोकवासीकानिम्ति अनुकम्पार्थ, देव सहित मनुष्यहरूका अर्थकोनिम्ति, हितकोनिम्ति र सुखकोनिम्ति पनि हुन सकोस् ।”

बुद्धद्वारा स्वयं ज्ञातगरेका धर्महरू कुन कुन हुन् ?

“चुन्द ! ती कुन धर्महरू हुन् त जो मैले स्वयं अभिज्ञात गरी देशना गरें ? जसलाई (तिमीहरू) सबै मिली, एकत्रित भई अर्थमा अर्थ, व्यञ्जनमा व्यञ्जन मिलाई सङ्गायना गर्नुपर्छ, भगडा गर्नु हुन्न । जसबाट यो ब्रह्मचर्य (= बुद्ध धर्म) दीर्घकालसम्म रहन

सकोस्...र सुखकोनिमित्त पनि हुन सकोस् ? ती यी हुन्- चार सतिपट्टान^१ (= स्मृतिप्रस्थान), चार सम्मप्पधान^२ (= सम्यक्-साधना) चार ऋद्धिपाद^३, पञ्चेन्द्रिय^४, पञ्चबल^५, सप्तबोध्यङ्ग^६ आर्य-

१. (१) काये कायानुपस्सी (= शरीरको प्रकृयावारे स्मृति राखी बस्नु), (२) वेदनासु वेदानानुपस्सी (= सबै प्रकारका वेदनाहरूमा स्मृति = होसराखी बस्नु), (३) चित्ते चित्तानुपस्सी (= चित्तको गतिविधि वारे होसराखी बस्नु) तथा (४) धम्मेषु धम्मनानुपस्सी (= चित्तको विषयवारे होसराखी बस्नु) । यी चार प्रकृयालाई 'चार सतिपट्टान' भन्दछन् । दी. नि. III. पृ. १७३ : सङ्गीतिसुत्तं ।
२. (१) उत्पन्न नभएको अकुशललाई उत्पन्न हुन नदिनकानिमित्त साधना गर्नु, (२) उत्पन्न भएको अकुशललाई हटाउनकोनिमित्त साधना गर्नु, (३) उत्पन्न नभएको कुशललाई उत्पन्न गराउनकोनिमित्त साधना गर्नु, तथा (४) उत्पन्न भएको कुशललाई स्थिर राख्नकानिमित्त साधना गर्नु, प्रयत्न गर्नु । यी चारप्रकारका साधना=प्रयत्नलाई 'चार सम्मप्पधान' भन्दछन् । दी. नि. III. पृ. १७३ : सङ्गीतिसुत्तं ।
३. (१) छन्द-समाधिद्वारा प्राप्त ऋद्धि (= अलौकिक चमत्कार), (२) चित्त-समाधिद्वारा प्राप्त ऋद्धि, (३) वीर्य-समाधिद्वारा प्राप्त ऋद्धि तथा (४) मीमांसा-समाधिद्वारा प्राप्त ऋद्धि । यी चार प्रकारलाई 'चार ऋद्धिपाद' भन्दछन् । दी. नि. III. पृ. १७३ : सङ्गीतिसुत्तं ।

अष्टाङ्गिकमार्ग^१ ।”

“चुन्द ! मैले स्वयं अभिज्ञातगरी देशना गरेका धर्महरू यिनै हुन् । जहाँ तिमीहरू सबै मिली, एकत्रित भई अर्थमा अर्थ, व्यञ्जनमा व्यञ्जन मिलाई सङ्गायना गर्नुपर्छ, भगडा गर्नुहुन्न । जसबाट यो दीर्घकालसम्म रहन सकोस्...र सुखकोनिम्ति पनि हुन सकोस् ।”

-
४. (१) श्रद्धेन्द्रिय, (२) वीर्येन्द्रिय, (३) स्मृतिन्द्रिय, (४) समाधिन्द्रिय तथा (५) प्रज्ञेन्द्रिय । यी पाँचलाई 'पञ्चेन्द्रिय' भन्दछन् । दी. नि. III. पृ. १८ : सङ्गीतिसुत्तं ।
५. (१) श्रद्धा-बल, (२) वीर्य-बल, (३) स्मृति-बल, (४) समाधि-बल तथा (५) प्रज्ञा-बल । यी पाँच बलहरूलाई 'पञ्चबल' भन्दछन् । म. नि. II. पृ. २३५ : महासकुलुदायिसुत्तं ।
६. (१) स्मृति-सम्बोध्यङ्ग, (२) धर्मविचय-सम्बोध्यङ्ग, (३) वीर्य-सम्बोध्यङ्ग, (४) प्रीति-सम्बोध्यङ्ग, (५) प्रशब्धि-सम्बोध्यङ्ग, (६) समाधि-सम्बोध्यङ्ग तथा (७) उपेक्षा-सम्बोध्यङ्ग । यी सात बोधि अङ्गहरूलाई 'सप्तसम्बोध्यङ्ग' भन्दछन् । दी. नि. III. पृ. २२२ : दसुत्तरसुत्तं ।
१. (१) सम्यक्-दृष्टि, (२) सम्यक्-संकल्प, (३) सम्यक्-वाचा, (४) सम्यक्-कर्म, (५) सम्यक्-आजीविका, (६) सम्यक्-व्यायाम, (७) सम्यक्-स्मृति तथा (८) सम्यक्-समाधि । यी आठ अङ्गले युक्त भएको मार्गलाई 'आर्य-अष्टाङ्गिकमार्ग' भन्दछन् । दी. नि. III. पृ. २२६ : दसुत्तरसुत्तं ।

बुद्ध-वचनको पहिचान

१. “चुन्द ! ती एकमेल भएका, परस्पर आनन्दित भएका, विवाद नगरेका, शिक्षित (भिक्षु) हरूका बीच कुनै सब्रह्मचारीले सङ्गलाई धर्म भाषण गर्छन् । त्यो भाषण सुनी यदि तिमीहरूलाई ‘यी आयुष्मान्ले अर्थ (= मुख्य कुरा, मूल उद्देश्य, सिद्धान्त) पनि गलत तरिकाले लगाउँछन्, व्यञ्जन (= वाक्य, पदविन्यास, भाव, विशेषण) पनि गलत तरिकाले जोड्छन्’ भन्ने लागेमा उनलाई न अभिनन्दन गर्नु, न त प्रत्याक्रोश नै । अभिनन्दन पनि नगरी, प्रत्याक्रोश पनि नगरी बरू उनैलाई यस्तो भन्नू— ‘आवुसो ! यो अर्थकोनिमित्त यी व्यञ्जनहरू वा ती व्यञ्जनहरू— यी मध्ये कुनचाहिं अधिक ठीक लाग्छ ? यी व्यञ्जनहरूको यीनै अर्थ हुन् वा ती व्यञ्जनहरूको तीनै अर्थ हुन् ?— यी मध्ये कुन चाहिं अधिक ठीक लाग्छ ?’ यसरी सोध्दा यदि उनले ‘आवुसो ! यो अर्थकोनिमित्त यीनै व्यञ्जनहरू वा ती व्यञ्जनहरू नै अधिक ठीक लाग्छन्; यी व्यञ्जनहरूको अर्थ यीनै हुन् वा ती व्यञ्जनहरूको अर्थ ती नै हुन्— जो त्यही नै हुन्’ भनी भन्छन् भने उनलाई न प्रशंसा गर्नुपर्छ, न त प्रत्याक्रोश नै ।

-
१. यस्तै प्रकार धर्मलाई पहिचान गर्ने तरिका बताउनु हुँदै भगवान बुद्धले, सुनेको कुरालाई सूत्र र विनयसँग मिलाई हेर्नु भन्ने कुरा पनि यस ठाउँमा स्मरणीय छ । दी. नि. II. पृ. ९६ : महापरि-निब्बानसुत्त ।

बरू प्रशंसा पनि नगरी, प्रत्याक्रोश पनि नगरी त्यही कुराको अर्थ, त्यही कुराको व्यञ्जन राम्ररी लिनसक्नेगरी उनैलाई संभाउनु पर्छ ।”

२. “चुन्द ! अर्का पनि सब्रह्मचारीले सङ्गलाई धर्म भाषण गर्छन् । त्यो भाषण सुनी यदि तिमीहरूलाई ‘यी आयुष्मान्ले अर्थ भने गलत तरिकाले लगाउँछन्, व्यञ्जन भने ठीक तरिकाले जोड्छन्’ भन्ने लागेमा उनलाई न अभिनन्दन गर्नु, न त प्रत्याक्रोश नै । अभिनन्दन पनि नगरी, प्रत्याक्रोश पनि नगरी बरू उनैलाई यस्तो भन्नु— ‘आवुसो ! यो व्यञ्जनहरूको यीनै अर्थ हुन् वा ती व्यञ्जनहरूको तीनै अर्थ हुन् ?— यी मध्ये कुन चाहिँ अधिक ठीक लाग्छ ?’ यसरी सोध्दा यदि उनले ‘आवुसो ! यी व्यञ्जनहरूको अर्थ यीनै हुन् वा ती व्यञ्जनहरूको अर्थ ती नै हुन्— जो त्यही नै हुन्’ भनी भन्छन् भने उनलाई न प्रशंसा गर्नुपर्छ, न त प्रत्याक्रोश नै । बरू प्रशंसा पनि नगरी, प्रत्याक्रोश पनि नगरी त्यही कुराको अर्थ राम्ररी लिनसक्नेगरी उनैलाई संभाउनु पर्छ ।”

३. “चुन्द ! अर्का पनि सब्रह्मचारीले सङ्गलाई धर्म भाषण गर्छन् । त्यो भाषण सुनी यदि तिमीहरूलाई ‘यी आयुष्मान्ले अर्थ त ठीक तरिकाले लगाउँछन्, तर व्यञ्जन भने गलत तरिकाले जोड्छन्’ भन्ने लागेमा उनलाई न अभिनन्दन गर्नु, न त प्रत्याक्रोश नै । अभिनन्दन पनि नगरी, प्रत्याक्रोश पनि नगरी बरू उनलाई यसो भन्नु— ‘आवुसो ! यो अर्थकोनिमित्त यी व्यञ्जनहरू वा ती व्यञ्जनहरू— यी मध्ये कुनचाहिँ अधिक ठीक लाग्छ ?’ यसरी सोध्दा यदि

उनले 'आवुसो ! यो अर्थकोनिमित्त यी नै व्यञ्जनहरू अधिक ठीक लाग्छन्; जो त्यही नै हुन्' भनी भन्छन् भने उनलाई न प्रशंसा गर्नुपर्छ, न त प्रत्याक्रोश नै । वरू प्रशंसा पनि नगरी, प्रत्याक्रोश पनि नगरी त्यही कुराको व्यञ्जन लिनसक्नेगरी उनैलाई संभाउनु पर्छ ।”

४. “चुन्द ! अर्का पनि सब्रह्मचारीले सङ्गलाई धर्म भाषण गर्छन् । त्यो भाषण सुनी यदि तिमीहरूलाई 'यी आयुष्मान्‌ले अर्थ पनि ठीक तरिकाले लगाउँछन्, व्यञ्जन पनि ठीक तरिकाले जोड्छन्' भन्ने लागेमा उनलाई 'साधु !' भनी अभिनन्दन गरी, अनुमोदन गरी उनलाई यस्तो भन्नुपर्छ 'आवुसो ! हामीहरूकोनिमित्त लाभ हो, हामीहरूकोनिमित्त सुलाभ हो, जो कि हामीहरूले आयुष्मान् जस्ता अर्थज्ञ, व्यञ्जनज्ञ ब्रह्मचारीको दर्शन गर्न पायौँ' ।”

प्रत्यवेक्षणा-ज्ञान

Dhamma.Digital

“चुन्द ! मैले केवल दृष्टधर्मिक (= यसै जीवनको) आस्रवहरू (= चित्तमल) को संयम गर्नकोनिमित्त धर्मोपदेश गरेको छैन; चुन्द ! न मैले सम्परायिक (= परजन्म) आस्रवहरूको निवारणको निमित्त मात्र धर्मोपदेश गरेको छु । चुन्द ! मैले दृष्टधर्मिक आस्रवहरूको संयम गर्न र सम्परायिक आस्रवहरूको निवारणार्थ समेत धर्मोपदेश गरेको छु ।”

१- “चुन्द ! त्यसैले जो मैले तिमीहरूलाई चीवर वस्त्र

सम्बन्धी अनुज्ञा दिएको छु त्यसले सर्दी रोक्नकोनिम्ति, गर्मी रोक्नकोनिम्ति, भिङ्गा-लामखुट्टे-हावा-धूप-सर्प-बिच्छी आदिहरूको स्पर्शबाट बच्नकोनिम्ति तथा लाज-शरम ढाक्नकोनिम्ति पर्याप्त छ ।”

२- “चुन्द ! जो मैले तिमीहरूलाई पिण्डपात्र (= भिक्षा भोजन) सम्बन्धी अनुज्ञा दिएको छु त्यसले- यो शरीर बचाइराख्नकोनिम्ति, यापन गर्नकोनिम्ति, क्षुधा दूरगर्नकोनिम्ति, ब्रह्मचर्य पालन गर्नकोनिम्ति पर्याप्त छ । यसरी पुरानो वेदना दूर हुनेछ, नयाँ वेदना उत्पन्न हुने छैन, जीवन यात्रा पनि हुनेछ, निर्दोषपूर्वक सुखमय विहार पनि हुनेछ ।”

३- “चुन्द ! जो मैले तिमीहरूलाई शयनासन (= सुत्ने बस्ने) सम्बन्धी अनुज्ञा दिएको छु त्यसले- सर्दीलाई निवारण गर्न, गर्मीलाई निवारण गर्न, भिङ्गा-लामखुट्टे-हावा-धूप-सर्प-बिच्छी आदिहरूको स्पर्शबाट बच्नकोनिम्ति तथा ऋतु प्रकोपबाट दूर रहन र ध्यानमा रत भई बस्नको निम्ति पर्याप्त छ ।”

४- “चुन्द ! जो मैले तिमीहरूलाई ग्लानप्रत्यय भैषज्य परिष्कारहरू सम्बन्धी अनुज्ञा दिएको छु त्यसले- उत्पन्न भएको रोग व्याधी-वेदनालाई निवारण गर्न र निरोगपूर्वक स्वास्थ्य ठीकसँग राखी बस्न पर्याप्त छ ।”

सुखमा अल्भेर बस्ने

(क) “चुन्द ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो भन्न सक्छन्— ‘श्रमण शाक्यपुत्रीय सुखमा अल्भेर बस्नमा अनुरक्त छन् ।’ चुन्द ! यस्तो भन्ने अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूसँग यस्तो सोध्नुपर्छ— ‘आवुसो ! सुखमा अल्भेर बस्नु (सुखल्लिकानुयोगो) भनेको के हो ? सुखमा अल्भेर बस्नु भनेको विविधाकार छन्, नग्नाप्रकार छन् ।’”

“चुन्द ! चारप्रकारका सुखमा अल्भेर बस्ने हीनगामी, पृथगजनिक, अनार्य तथा अनर्थसहित हुन्छ— जो न निर्वेदकोनिम्ति, न विरागकोनिम्ति, न निरोधकोनिम्ति, न शान्तिकोनिम्ति, न अभिज्ञानकोनिम्ति, न सम्बोधिकोनिम्ति तथा न निर्वाणकोनिम्ति नै हुन्छ । कुन चार ? —

(१) “चुन्द ! यहाँ, कुनै मूर्ख प्राणी हिंसा गरीगरिकन आफूलाई आनन्दित पार्छ, प्रसन्न पार्छ । यो पहिलो सुखमा अल्भेर बस्नु (सुखल्लिकानुयोगो) हो ।”

(२) “चुन्द ! फेरि यहाँ, कुनै मूर्ख प्राणी चोरी गरीगरिकन आफूलाई आनन्दित पार्छ, प्रसन्न पार्छ । यो दोस्रो सुखमा अल्भेर बस्नु हो ।”

(३) “चुन्द ! फेरि यहाँ, कुनै मूर्ख प्राणी भूटो बोलिबोलिकन

आफूलाई आनन्दित पाछै, प्रसन्न पाछै । यो दोस्रो सुखमा अल्भेर बस्नु हो ।”

(४) “चुन्द ! फेरि यहाँ, कुनै मूर्ख प्राणी पञ्चकामगुणहरूद्वारा समर्पित भई, सम-अङ्गी भई भोग गर्छ । यो चौथो सुखमा अल्भेर बस्नु हो ।”

“चुन्द ! यी चार सुखमा अल्भेर बस्नु हीनगामी, पृथगजनिक् अनार्य तथा अनर्थसहित हुन्छ- जो न निर्वेदकोनिम्ति ... तथा न निर्वाणकोनिम्ति नै हुन्छ ।”

(ख) “चुन्द ! यहाँ अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि भन्न सक्छन्- ‘श्रमण शाक्यपुत्रीय यी चार सुखमा अल्भेर बस्नमा नै अनुरक्त छन् ।’ उनीहरूलाई ‘यसो नभन’ भनी तिमीहरूले भन्नुपर्छ । ‘तिमीहरूको यो कुरा साँचो ठहरिन्न, असत्य, तथ्यहीन तथा भूटो ठहरिन्छ’ भनी भन्नुपर्छ ।

(१) “चुन्द ! यहाँ, भिक्षु कामविषयबाट अलग रही^१ ... प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छ । यो पहिलो सुखमा अल्भेर बस्नु हो । (२) चुन्द ! फेरि वितर्क र विचारलाई उपशम गरी^२ ... द्वितीयध्यान

१. हेर माथि पृ. २८९ मा ।

२. ” पृ. २८९ मा ।

प्राप्त गरी बस्छ। यो दोस्रो सुखमा अल्भेर बस्नु हो। (३) चुन्द ! फेरि प्रीतिलाई पनि त्यागी^१ ... तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ। यो तेस्रो सुखमा अल्भेर बस्नु हो। (४) चुन्द ! फेरि सुखलाई पनि त्यागी^२ ... चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ। यो चौथो सुखमा अल्भेर बस्नु हो। चुन्द ! यिनै चार सुखमा अल्भेर बस्नु नै एकान्त निर्वेदकोनिम्ति, विरागकोनिम्ति, निरोधकोनिम्ति, शान्तिकोनिम्ति, अभिज्ञानकोनिम्ति, सम्बोधीकोनिम्ति तथा निर्वाणकोनिम्ति हुन्छ।

“चुन्द ! यहाँ, अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि भन्न सक्छन्— ‘श्रमण शाक्यपुत्रीय यिनै चार प्रकारका सुखमा अल्भेर बस्नुमा नै अनुरक्त छन्।’ उनीहरूलाई ‘ठीक भन्यौ’ भनी तिमीहरूले भन्नुपर्छ। ‘तिमीहरूले साँचो भन्छौ, न तिमीहरू असत्य तथा तथ्यहीन भूटा कुरा नै गछौ’ भनी भन्नुपर्छ।

(ग) “चुन्द ! यहाँ, अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले ‘यी चार सुखमा अल्भेर बस्नुमा अनुरक्तभई विहार गर्नेले के फल तथा के गुण पाउन सक्छ?’ भनी सोध्न सक्छन्। यस्तो सोध्ने अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो जवाफ दिनुपर्छ— ‘आवुसो ! यी चार सुखमा अल्भेर बस्नुमा अनुरक्त भई विहार गर्नेले चार फल तथा गुणहरू प्राप्त

१. हेर माथि पृ. २८९ मा।

२. " पृ. २८९ मा।

गर्न सक्खन् ।' कुन चार ?- (१) 'आवुसो ! यहाँ भिक्षु तीनै संयोजन^१ परीक्षीण गरी स्रोतापन्न^२ हुनसक्छ- जो अविनीपाती भई, निश्चय नै सम्बोधिपरायण हुन्छ । यही पहिलो फल तथा गुण हो । (२) आवुसो ! फेरि भिक्षु, तीनै संयोजनलाई परीक्षीण गरिसकेपछि राग, द्वेष र मोहलाई दुर्बलपारी सकृदागामी^३ हुनसक्छ- एकवार मात्र यस लोकमा आई उसले दुःखको अन्त गर्छ । यो दोस्रो फल तथा गुण हो । (३) आवुसो ! फेरि भिक्षु, पञ्चअधोभागीय^४ (ओरम्भागियानि) संयोजनहरू परीक्षीण गरी औपपातिक (= ब्रह्मलोकगामी) हुन्छ- त्यहींबाट परिनिर्वाण हुन्छ, त्यहाँबाट फेरि यस लोकमा फर्केर आउन्न^५ ।

१. (१) सत्कायदृष्टि संयोजन, (२) विचिकित्सा-संयोजन, (३) शील-व्रतपरामर्श-संयोजन । विभं. पा. पृ. ४३५ : तिममातिकनिद्देशो, खुद्दकवत्थुविभङ्गो ।
२. निर्वाणरूपी स्रोतमा पुग्नेलाई 'स्रोतापन्न' भन्दछन् ।
३. एकपटकसम्म मात्र जन्मेर परिनिर्वाण हुनेलाई 'सकृदागामी' भन्दछन् ।
४. पञ्च अधोभागीय संयोजन भनेका यी हुन्- (१) सत्कायदृष्टि-संयोजन, (२) विचिकित्सा-संयोजन, (३) शीलव्रत-परामर्श-संयोजन, (४) कामच्छन्द-संयोजन तथा (५) व्यापाद-संयोजन । विभं. पा. पृ. ४५२ : पञ्चकमातिकानिद्देशो, खुद्दकवत्थुविभङ्गो ।
५. अनागामीहरूका कति प्रभेद छन् भन्ने बारेमा बु. गृ. पृ. २७४ मा अनागामी लक्षणको कुरामा हेर्नु ।

यो तेस्रो फल तथा गुण हो । (४) आवुसो ! फेरि भिक्षु आस्रव^१ क्षयगरी अनास्रव भई चेतोविमुक्ति (= चित्तविमुक्ति), प्रज्ञा-विमुक्ति^२ लाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञात साक्षात्कारगरी उपशान्त भई बस्छ । यही चौथो फल तथा गुण हो ।

“आवुसो ! यी चार सुखमा अल्भेकर बस्नमा अनुरक्तभई (सुखल्लिकानुयोगी) विहार गर्नेलाई यिनै चार फल तथा गुणहरू प्राप्त हुन्छन् ।

क्षीणास्रवले उल्लंघन गर्तनसक्ने कारणहरू

“चुन्द ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि भन्न

-
१. आस्रवहरू चार छन् (१) कामास्रव, (२) भावास्रव, (३) दृष्टि-आस्रव तथा (४) अविदचास्रव । विभं. पा. पृ. ४४८ : चतुक्कमातिकानिदेसो, खुदकविभङ्गो ।
  २. चित्त-विमुक्ति र प्रज्ञा-विमुक्ति भन्नाले अर्हत्-मार्गफल सम्प्रयुक्त चित्तलाई दर्शाइएको हो । यसले सम्पूर्ण क्लेशबाट चित्त विमुक्त भइसकेको कुरालाई प्रकाश पार्छ । विशेषत रागबाट मुक्त चित्तलाई ‘चित्त-विमुक्ति’ र अविदचाबाट मुक्त चित्तलाई ‘प्रज्ञा-विमुक्ति’ भनी भन्दछन् । पटि. स. म. क. अ. ४५५ : बलकथावण्णना ।

सक्छन्- 'श्रमण शाक्यपुत्रीय अस्थीर धर्मी (= धर्ममा स्थीरता तथा निश्चलता न हुने) भई विहार गर्छन् ।' चुन्द ! यस्तो भन्ने अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो भन्नुपर्छ- 'आवुसो ! उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले जानेर, देखेर आफ्ना श्रावकहरूलाई जीवनभर उल्लंघन गर्न नहुने धर्मोपदेश गर्नुभएको छ । आवुसो ! जस्तै- चलाउन नसक्ने गरी, हल्लाउन नसक्नेगरी कुनै इन्द्रकील वा फलामको कीलो जमिनमा वेसकरी गाडि राखेको हुन्छ, आवुसो ! त्यस्तै- उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले जानेर, देखेर, श्रावकहरूलाई जीवनभर उल्लंघन गर्न नहुने धर्मोपदेश गर्नुभएको छ । आवुसो ! क्षीणास्रव भइसकेका, ब्रह्मचर्यवास पूरा गरिसकेका (वुसितवा), गर्नुपर्ने गरिसकेका (कतकरणीयो), भार^१ विसाइसकेका (ओहितभारो), भवसंयोजन परीक्षीण भइसकेका, स्वयं राम्ररी ज्ञातगरी विमुक्त भइसकेका- जो अरहत् भिक्षुहरू हुन् उनीहरूले नौ कारणहरू उल्लंघन गर्न सक्दैनन्-

Dhamma.Digital

(१) 'आवुसो ! क्षीणास्रव भिक्षुले जानी जानी प्राणीहत्या गर्न सक्दैन ।

-
१. (१) स्कन्ध-भार, (२) क्लेश-भार, (३) अभिसंस्कार-भार यी तीन भारहरूलाई 'भार' भन्दछन् । महा. नि. पा. पृ. २८३ : महावियूहसुत्तनिट्ठेसो । यसको अरू विस्तृत अर्थवर्णना पनि उही सूत्रमै समुल्लेख भएको छ ।

(२) 'आवुसो ! क्षीणास्रव भिक्षुले जानी जानी चोरी गर्न सक्दैन ।'

(३) 'आवुसो ! क्षीणास्रव भिक्षुले जानी जानी मैथुन सेवन गर्न सक्दैन ।'

(४) 'आवुसो ! क्षीणास्रव भिक्षुले जानी जानी भूटो बोल्न सक्दैन ।'

(५) 'आवुसो ! क्षीणास्रव भिक्षुले जानी जानी अधि गृहस्थीमा भैं कामविषय^१ का कुनै पनि वस्तुहरू जम्मागरी (सन्निधिकारकं) परिभोग गर्न सक्दैन ।'

(६) 'आवुसो ! क्षीणास्रव भिक्षुले जानी जानी रागको कारणले पक्षपात गर्न सक्दैन ।'

(७) 'आवुसो ! क्षीणास्रव भिक्षुले जानी जानी द्वेषको कारणले पक्षपात गर्न सक्दैन ।'

---

१. यहाँ कामविषय भन्नाले वस्तुकाम तथा क्लेशकाम भन्ने दुवै प्रकारका कामना हुने वस्तुहरू तथा क्लेशहरूलाई भनेको हो । दी. नि. अ. क.

(८) 'आवुसो ! क्षीणास्रव भिक्षुले जानी जानी मोहको कारणले पक्षपात गर्न सक्दैन ।'

(९) 'आवुसो ! क्षीणास्रव भिक्षुले जानी जानी भयको कारणले पक्षपात गर्न सक्दैन ।'

'आवुसो ! जो क्षीणास्रव भइसकेका, ब्रचर्यवास पूरा गरिसकेका, गर्नुपर्ने गरिसकेका, भार विसाइसकेका, भवसंयोजन परीक्षीण भइसकेका, स्वयं राम्ररी ज्ञातगरी विमुक्त भइसकेका अरहत् भिक्षुहरू हुन्- उनीहरूले यी नौ कारणहरू उल्लंघन गर्न सक्दैनन् ।'

बुद्ध, कालवादी हुन्

“चुन्द ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि भन्न सक्छन्- 'श्रमण गौतमले अतीत सम्बन्धी अपरिच्छेद ज्ञान-दर्शनको कुरा मात्र बताउँछन्, किन्तु अनागत सम्बन्धी अपरिच्छेद ज्ञानदर्शनको कुरा बताउँदैनन्; किन होला ? के कारण होला ?' ती अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरू- कुनै अव्यक्त, मूर्ख जस्तै एकप्रकारको ज्ञान-दर्शनलाई अर्कै प्रकारको ज्ञान-दर्शन ठान्दछन् ।”

“चुन्द ! अतीतकाल सम्बन्धी पनि तथागतलाई स्मृति-अनुसार (= पूर्वानुस्मृति अनुसार) ज्ञान हुन्छ । उसले जति इच्छा गर्छ, उति अनुस्मरण गर्नसक्छ । अनागतकाल सम्बन्धी पनि

तथागतलाई- 'यो मेरो अन्तिम जन्म हो, फेरि पुनर्जन्म छैन' भन्ने बोधिजन्य ज्ञान उत्पन्न हुन्छ ।”

(क) “चुन्द ! (१) अतीतकालको कुरा भए पनि यदि त्यो असत्य, अतथ्य तथा अनर्थकर छ भने, तथागतले त्यस्तो कुरा बताउँदैन । चुन्द ! (२) अतीतकालको कुरा भए पनि यदि त्यो सत्य र तथ्य छ तर अनर्थकर छ भने, तथागतले त्यस्तो कुरा बताउँदैन । चुन्द ! (३) अतीतकालको कुरा भए पनि यदि त्यो सत्य, तथ्य तथा अर्थकर छ भने, त्यस प्रश्नको कुरा बताउनमा तथागतले समय विचार गर्छ ।”

(ख) “चुन्द ! (१) अनागतकालको कुरा भए पनि यदि त्यो असत्य, अतथ्य तथा अनर्थकर हुन्छ भने, तथागतले त्यस्तो कुरा बताउँदैन । चुन्द ! (२) अनागतकालको कुरा भए पनि यदि त्यो सत्य र तथ्य हुन्छ तर अनर्थकर हुन्छ भने, तथागतले त्यस्तो कुरा पनि बताउँदैन । चुन्द ! (३) अनागतकालको कुरा भए पनि यदि त्यो सत्य, तथ्य तथा अर्थकर हुन्छ भने, त्यस प्रश्नको कुरा बताउनमा तथागतले समय विचार गर्छ ।”

(ग) “चुन्द ! (१) वर्तमानकालको कुरा भए पनि यदि त्यो असत्य, अतथ्य तथा अनर्थकर छ भने, तथागतले त्यस्तो कुरा बताउँदैन । चुन्द ! (२) वर्तमानकालको कुरा भए पनि यदि त्यो कुरा सत्य र तथ्य छ तर अनर्थकर छ भने, तथागतले त्यस्तो कुरा पनि

बताउँदैन । चुन्द ! (३) वर्तमानकालको कुरा भए पनि यदि त्यो सत्य, तथ्य तथा अर्थकर छ भने, त्यस प्रश्नको कुरा बताउनमा तथागतले समय विचार गर्छ ।”

तथागत

“१) चुन्द ! अतीतानागत-वर्तमानको विषयमा तथागत कालवादी, सत्यवादी, अर्थवादी, धर्मवादी तथा विनयवादी छ । त्यसैले ‘तथागत’ भनिएको हो । (२) चुन्द ! देव सहित मार ब्रह्मलोक, श्रमण ब्राह्मण सहित देवमनुष्य प्रजाले जे जति सुने, स्पर्श गरे, जाने, प्राप्त गरे, खोजीगरे, मनले विचार गरे ती सबैलाई तथागतले ज्ञात गरेको छ । त्यसैले ‘तथागत’ भनिएको हो । (३) चुन्द ! जुन रातमा तथागतले अनुत्तर सम्यक् सम्बोधिलाई अभिसम्बोध गयो, जुन रातमा तथागत अनुपादिशेष^१ निर्वाण-धातुमा परिनिर्वाण हुनेछ— यी दुवै समयका बीच तथागतले जुन कुरा बोल्छ, जुन कुरा गर्छ, जुन कुरा निर्देशन गर्छ ती सबै— त्यसै हुन्छन्, अन्यथा हुन्नन् । त्यसैले ‘तथागत’ भनिएको हो । (४) चुन्द ! तथागतले जस्तो बोल्छ, उस्तै गर्छ, जस्तो गर्छ, उस्तै बोल्छ । यसरी जस्तो बोल्ने उस्तै गर्ने, जस्तो गर्ने उस्तै बोल्ने भएको हुनाले पनि ‘तथागत’ भनिएको हो^२ । (५) चुन्द ! देवसहित मार ब्रह्मलोक, श्रमण ब्राह्मण सहित देव-मनुष्य प्रजाहरूमध्येमा

१. पञ्चस्कन्ध सहित देहत्याग ।

२. हेर पृ. ८८: उदानट्टककथामा पनि ।

विजेता (अभिभूत), अविजेता (= कसैले जित्न नसक्ने), द्रष्टा, वशवर्ती—
तथागत नै हुन् । त्यसैले 'तथागत' भनिएको हो ।

कस्तालाई अब्याकृत र ब्याकृत भन्दछन् ?

अब्याकृत^१—१— “चुन्द ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि सोध्न सक्छन्— ‘आवुसो के तथागत (= सत्व) मरणपछि हुन्छ ?— यही सत्य हो अरू सबै तुच्छ हुन् ?— चुन्द ! यस्तो सोध्ने अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो भन्नुपर्छ— ‘आवुसो ! मरणपछि तथागत (= सत्व) हुन्छ— यही सत्य हो अरू सबै तुच्छ हुन् भन्ने कुरा भगवानले बताउनु भएको छैन (अब्याकृतं) ।”

२— “चुन्द ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि सोध्न सक्छन्— ‘आवुसो के त, तथागत (= सत्व) मरणपछि हुन्छ ?— यही सत्य हो अरू सबै तुच्छ हुन् ?’— चुन्द ! यस्तो सोध्ने अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो भन्नुपर्छ— ‘आवुसो ! तथागत (=सत्व) मरणपछि

-
१. अब्याकृतबारे बढी ज्ञान हासिल गर्नकोनिमित्त निम्न सूत्रहरू पनि हेर्नु योग्य हुनेछ । सं. नि. III. पृ. ३२१ : अब्याकृतसंयुत्तं; अं. नि. III. पृ. २०४ : अब्याकृतवग्गो; कथा. व. पा. पृ. ४३७ : अब्याकृतकथा; म. नि. II. पृ. १०७ : चूलमालुंक्क्यसुत्तं ।

हुन्न- यही सत्य हो अरू सबै तुच्छ हुन् भन्ने कुरा भगवानले बताउनु भएको छैन ।”

३- “चुन्द ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि सोध्न सक्छन्- ‘आवुसो के त, तथागत (= सत्व) मरणपछि हुन्छ र हुन्न पनि ?- यही सत्य हो अरू सबै तुच्छ हुन् ?- चुन्द ! यस्तो सोध्ने अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो भन्नुपर्छ- ‘आवुसो ! तथागत (= सत्व) मरणपछि हुन्छ र हुन्न- यही सत्य हो अरू सबै तुच्छ हुन् भन्ने कुरा भगवानले बताउनु भएको छैन ।”

४- “चुन्द ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि सोध्न सक्छन्- ‘आवुसो के त, तथागत (= सत्व) मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न ?- यही सत्य हो अरू सबै तुच्छ हुन् ?- चुन्द ! यस्तो सोध्ने अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो भन्नुपर्छ- ‘आवुसो ! तथागत (= सत्व) मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न- यही सत्य हो अरू सबै तुच्छ हुन् भन्ने कुरा भगवानले बताउनु भएको छैन (अव्याकृतं) ।”

“चुन्द ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि सोध्न सक्छन्- ‘आवुसो ! श्रमणगौतमले किन बताउनु नभएको नि ?’ चुन्द ! यस्तो सोध्ने अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो भन्नुपर्छ- ‘आवुसो ! यो (कुरा) न अर्थोपयोगी छ, न धर्मोपयोगी छ, न ब्रह्मचर्योपयोगी छ, न निर्वेदगामी छ, न विरागगामी छ, न निरोधगामी छ,

न सम्बोधिलाभी छ, न त निर्वाणगामी नै । त्यसैले भगवानले त्यसलाई बताउनु नभएको हो (अव्याकृतं=अव्याकृतं) ।’

१- “चुन्द ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि सोध्न सक्छन्- ‘आवुसो ! श्रमणगौतमले के बताउनुभएको छ त ?’ (व्याकृतं=व्याकृतं) चुन्द ! यस्तो सोध्ने अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो भन्नुपर्छ- ‘आवुसो ! भगवानले ‘यो दुःख हो’ भन्ने कुरा बताउनु भएको छ । ‘यो दुःखको समुदय हो’ भन्ने कुरा बताउनु भएको छ । ‘यो दुःख-निरोध (= निर्वाण) हो’ भन्ने कुरा बताउनु भएको छ । ‘यो दुःख-निरोध हुने प्रतिपदा (= मार्ग) हो’ भन्ने कुरा पनि बताउनु भएको छ ।”

२- “चुन्द ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि सोध्न सक्छन्- ‘आवुसो ! यी कुराहरू श्रमण गौतमले किन बताउनु भएको नि ?’ यस्तो सोध्ने अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो भन्नुपर्छ- ‘आवुसो ! यी (कुराहरू) अर्थोपयोगी छन्, धर्मोपयोगी छन्, ब्रह्मचर्योपयोगी छन्, निर्वेदगामी छन्, विरागगामी छन्, निरोधगामी छन्, सम्बोधिलाभी छन् तथा निर्वाणगामी पनि छन् । त्यसैले भगवानले त्यसलाई बताउनु भएको हो (= व्याकृतं=व्याकृतं) ।”

पूर्वान्त-अपरान्त दर्शन

“चुन्द ! जुन पूर्वान्तयुक्त दृष्टि (= विश्वास) निश्चित (विचारहरू) हुन् तिनीहरूलाई मैले जुन जसरी बताउनु पर्ने अथवा बताउनु

नपर्ने हो- त्यो त्यसै गरी बताइदिएको छु (= ब्याकतं); किन मैले त्यसलाई नबताइ दिन्थे नि !”

“चुन्द ! जुन अपरान्तयुक्त दृष्टि निश्चित (विचारहरू) हुन् तिनीहरूलाई मैले जुन जसरी बताउनु पर्ने अथवा बताउनु नपर्ने हो- त्यो त्यसै गरी बताइदिएको छु (= ब्याकतं); किन मैले त्यसलाई नबताइ दिन्थे नि !”

पूर्वान्तदर्शन- “चुन्द ! जुन पूर्वान्तयुक्त दृष्टिनिश्चित कुराहरूलाई मैले जुन जसरी बताउनु पर्ने अथवा बताउनु नपर्ने हो- त्यो त्यसै गरी बताइदिएको छु भनेको के हो भने ? किन त्यसलाई नबताइ दिन्थे नि भनेको के हो भने ?

क-१ “चुन्द ! यहाँ श्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्- (१) आत्मा र लोक शाश्वत हुन्- यी नै सत्य हुन्, अरू सबै तुच्छ (= भूट) हुन् ।’ चुन्द ! यहाँ, केही श्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्- (२) आत्मा र लोक अशाश्वत हुन्- यी नै सत्य हुन्, अरू सबै तुच्छ (= भूट) हुन् ।’ चुन्द ! यहाँ, केही श्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्- (३) आत्मा र लोक शाश्वत पनि अशाश्वत पनि हुन्- यी नै सत्य हुन्, अरू सबै तुच्छ हुन् ।’ चुन्द ! यहाँ, केही श्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्- (४) आत्मा र लोक न शाश्वत हुन्, न अशाश्वत नै हुन्- यी नै

सत्य हुन्, अरू सबै तुच्छ ।' चुन्द ! यहाँ, केही श्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्— (५) 'आत्मा र लोक स्वयंकृत हुन्— यी नै सत्य हुन्, अरू सबै तुच्छ (= भूट) हुन् ।' चुन्द ! यहाँ, केही श्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्— (६) 'आत्मा र लोक स्वयंकृत पनि हुन्, परकृत पनि हुन्— यी नै सत्य हुन्, अरू सबै तुच्छ हुन् ।' चुन्द ! यहाँ, केही श्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्— (७) 'आत्मा र लोक स्वयंकृत पनि हुन्, परकृत पनि हुन्— यी नै सत्य हुन्, अरू सबै तुच्छ हुन् ।' चुन्द ! यहाँ, केही श्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्— (८) 'आत्मा र लोक न स्वयंकृत हुन्, न परकृत हुन् बल्कि आपसे आप भएका हुन्— यी नै सत्य हुन्, अरू सबै तुच्छ हुन् ।'

क-२ "चुन्द ! यहाँ, केही श्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्— (१) 'सुख-दुःख शाश्वत हुन्— यी नै सत्य हुन्, अरू सबै तुच्छ हुन् ।' चुन्द ! यहाँ, केही श्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्— (२) 'सुख-दुःख अशाश्वत हुन् ...' (३) '... शाश्वत पनि अशाश्वत पनि हुन् ...' (४) '... न शाश्वत हुन्, न अशाश्वत हुन् ... ।'— (५) '... स्वयंकृत हुन् ... ।' (६) '... परकृत हुन् ... ।' (७) '... स्वयंकृत पनि परकृत पनि हुन् ... ।' चुन्द ! यहाँ, केही अन्यतैर्तीय श्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्— (८) 'सुख-दुःख न स्वयंकृत

हुन्, न परकृत हुन्' बल्कि आपसे आप भएका हुन्- यी नै सत्य हुन्, अरू सबै तुच्छ हुन् ।'

ख- १ “चुन्द ! त्यहाँ, जो ती श्रमणब्राह्मणहरू- (१) आत्मा र लोक शाश्वत हुन् र यी नै सत्य हुन्' भन्ने वादी र दृष्टिका हुन्- तिनीहरूकहाँ गई म यस्तो भन्दछु- 'आवुसो ! जो आत्मा र लोक शाश्वत हुन् र जसलाई तिमीहरूले 'यी नै सत्य हुन् अरू सबै तुच्छ हुन्' भनी भन्छौ- यस कुरामा मेरा सहमत छैन ।' किनभने ?- चुन्द ! यहाँ, अर्कै संज्ञा राख्ने सत्वहरू पनि छन् ।”

“चुन्द ! यी प्रज्ञप्तिहरूमा (= व्यवस्थाहरूमा) मैले आफू समान अरू कुनै देखिन भने म भन्दा उत्तमको कुरै छाडिदेऊ । जहाँसम्म प्रज्ञप्तिको सवाल छ त्यहाँ पनि म नै उत्कृष्ट छु ।”

“चुन्द ! त्यहाँ, जो ती श्रमणब्राह्मणहरू- (२) आत्मा र लोक अशाश्वत हुन् ... (३) ... शाश्वत पनि अशाश्वत पनि हुन् ... (४) ... न शाश्वत हुन्, न अशाश्वत हुन् ... (५) ... स्वयंकृत हुन् ... (६) ... परकृत हुन् ... (७) ... स्वयंकृत पनि परकृत पनि हुन् ... (८) ... न स्वयंकृत, न परकृत हुन्, बल्कि आपसे आप भएका हुन्' भन्ने वादी र दृष्टिका हुन्- तिनीहरूकहाँ गई म यस्तो भन्दछु- आवुसो ! जो आत्मा र लोक अशाश्वत हुन् .... न स्वयंकृत, न परकृत हुन्, बल्कि आपसे भएका हुन् र

जसलाई तिमीहरूले 'यी नै सत्य हुन् र अरू सबै तुच्छ हुन्' भनी भन्छौं— यस कुरामा मेरो सहमत छैन ।' किनभने ?— चुन्द ! यहाँ, अर्कै संज्ञा राख्ने सत्वहरू पनि छन् ।”

“चुन्द ! यी प्रज्ञप्तिहरूमा मैले आफू समान अरू कुनै देखिन भने म भन्दा उत्तमको कुरै छाडिदेऊ । जहाँसम्म प्रज्ञप्तिको सवाल छ त्यहाँ पनि म नै उत्कृष्ट छु ।”

ख— “चुन्द ! त्यहाँ, जो ती श्रमणब्राह्मणहरू— (१) सुख-दुःख शाश्वत हुन् र यी नै सत्य हुन्' भन्ने वादी र दृष्टिका हुन्— तिनीहरूकहाँ गई म यस्तो भन्दछु— 'आवुसो ! जो सुख-दुःख शाश्वत हुन् र जसलाई तिमीहरूले 'यी नै सत्य हुन् अरू सबै तुच्छ हुन्' भनी भन्छौं— यस कुरामा मेरो सहमत छैन ।' किनभने ?— चुन्द ! यहाँ, अर्कै संज्ञा राख्ने सत्वहरू पनि छन् ।”

“चुन्द ! यी प्रज्ञप्तिहरूमा मैले आफू समान अरू कुनै देखिन भने म भन्दा उत्तमको त कुरै छाडी देऊ । जहाँसम्म प्रज्ञप्तिको सवाल छ त्यहाँ पनि म नै उत्कृष्ट छु ।”

“चुन्द ! त्यहाँ, जो ती श्रमणब्राह्मणहरू— (२) सुख-दुःख अशाश्वत हुन् ... (३) ... शाश्वत पनि अशाश्वत पनि हुन् ... (४) ... न शाश्वत हुन्, न अशाश्वत हुन् ... (५) ... स्वयंकृत हुन् ... (६) ... परकृत हुन् ... (७) ... स्वयंकृत पनि परकृत पनि हुन् ... (८) ... न स्वयंकृत, न परकृत हुन्, बल्कि आपसे आप भएका हुन्' भन्ने वादी

र दृष्टिका हुन्- तिनीहरूकहाँ गई म यस्तो भन्दछु- आवुसो ! जो सुख-दुःख अशाश्वत हुन्' ... न स्वयंकृत, न परकृत हुन्, बल्कि आपसे आप भएका हुन्' र जसलाई तिमीहरूले 'यी नै सत्य हुन् अरू सबै तुच्छ हुन्' भनी भन्छौ- यस कुरामा मेरो सहमत छैन ।' किन भने ?- चुन्द ! यहाँ, अर्कै संज्ञा राख्ने सत्वहरू पनि छन् ।”

“चुन्द ! यी प्रज्ञप्तिहरूमा मैले आफू समान अरू कुनै देखिन भने म भन्दा उत्तमको कुरै छाडिदेऊ । जहाँसम्म प्रज्ञप्तिको सवाल छ, त्यहाँ पनि म नै उत्कृष्ट छु ।”

“चुन्द ! यी नै हुन् पूर्वान्तयुक्त दृष्टिनिश्चित (विचारहरू) जो तिनीहरूलाई मैले जुन जसरी बताउनु पर्ने अथवा बताउन नपर्ने हो- त्यो त्यसै गरी बताइदिएको छु (= व्याकृतं); किन मैले त्यसलाई न बताइ दिन्थे नि !”

Dhamma.Digital

अपरान्तदर्शन ... “चुन्द ! जुन अपरान्तयुक्त दृष्टिनिश्चित कुराहरू हुन् तिनीहरूलाई मैले जुन जसरी बताउनु पर्ने अथवा बताउन नपर्ने हो- त्यो त्यसै गरी बताइदिएको छु (= व्याकृतं); किन मैले त्यसलाई न बताइ दिन्थे नि !”

“चुन्द ! जुन अपरान्तयुक्त दृष्टिनिश्चित कुराहरू मैले जुन जसरी बताउनु नपर्ने हो- त्यो त्यसै गरी बताइदिएको छु भनेको के हो भने ? किन त्यसलाई न बताइ दिन्थे नि भनेको के हो भने ?”-

(क) “चुन्द ! यहाँ, केही श्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्— ‘(१) रूपमा आत्मा छ, मरणपछि अरोग (= स्वस्थ) हुन्छ— यीनै सत्य हुन् अरू सबै भूट हुन्, (२) अरूपमा आत्मा छ, मरणपछि अरोग (= स्वस्थ) हुन्छ— यीनै सत्य हुन् अरू सबै भूट हुन्, (३) रूपमा पनि अरूपमा पनि आत्मा छ, मरणपछि अरोग हुन्छ..., (४) न रूपमा आत्मा छ, नअरूपमा आत्मा छ..., (५) आत्मा संज्ञीवान हो... (६) आत्मा असंज्ञीवान हो... (७) आत्मा न संज्ञीवान् हो, न आत्मा असंज्ञीवान हो... (८) आत्मा उच्छिन्न हुन्छ, विनाश हुन्छ, मरणपछि हुन्न— यी नै सत्य हुन् अरू सबै भूट हुन् ।”

(ख) “चुन्द ! त्यहाँ, जो ती श्रमणब्राह्मणहरू— ‘(१) रूपमा आत्मा छ, मरणपछि अरोग (= स्वस्थ) हुन्छ— यी नै सत्य हुन् अरू सबै भूट हुन्’ भन्ने वादी र दृष्टिका हुन्— तिनीहरूकाहाँ गई म यस्तो भन्दछु— ‘आवुसो ! जो रूपमा आत्मा छ, मरणपछि अरोग हुन्छ’ र जसलाई तिमीहरूले ‘यी नै सत्यहुन् अरू सबै भूट हुन्’ भनी भन्छौं— यस कुरामा मेरो सहमत छैन ।’ किन भने ?— चुन्द ! यहाँ अर्कै संज्ञा राख्ने सत्वहरू पनि छन् ।

“चुन्द ! यी प्रज्ञप्तिहरूमा मैले आफू समान अरू कुनै देखिन भने म भन्दा उत्तमको कुरै छाडिदेऊ । जहाँसम्म प्रज्ञप्तिको सवाल छ त्यहाँ पनि म नै उत्कृष्ट छु ।”

“चुन्द ! त्यहाँ, जो ती श्रमणब्राह्मणहरू— ‘(२) अरूपमा

आत्मा छ, मरणपछि अरोग हुन्छ, ... (३) रूपमा पनि अरूपमा पनि आत्मा छ, मरणपछि अरोग हुन्छ..., (४) न रूपमा आत्मा छ, न अरूपमा आत्मा छ..., (५) आत्मा संज्ञीवान् हो... (६) आत्मा असंज्ञीवान् हो... (७) आत्मा न संज्ञीवान् हो, न आत्मा असंज्ञीवान् हो... (८) आत्मा उच्छिन्न हुन्छ, विनाश हुन्छ, मरणपछि हुन्न' भन्ने वादी र दृष्टिका हुन्- तिनीहरूकहाँ गई म यस्तो भन्दछु- 'आवुसो ! (२) जो अरूपमा आत्मा छ, मरणपछि अरोग हुन्छ, ... (८) आत्मा उच्छिन्न हुन्छ, विनाश हुन्छ, मरणपछि हुन्न र जसलाई तिमीहरूले 'यी नै सत्य हुन्, अरू सबै भूट हुन्' भन्छौ- यस कुरामा मेरो सहमत छैन ।' किनभने ?- चुन्द ! यहाँ अर्कै संज्ञा राख्ने सत्वहरू पनि छन् ।”

“चुन्द ! यी प्रज्ञप्तिहरूमा मैले आफू समान अरू कुनै देखिदैन भने म भन्दा उत्तमको कुरै छाडिदेऊ । जहाँसम्म प्रज्ञप्तिको सवाल छ, त्यहाँ पनि म नै उत्कृष्ट छु ।”

“चुन्द ! यी नै हुन् अपरान्तयुक्त दृष्टिनिश्चित (विचारहरू)- जो तिनीहरूलाई मैले जुन जसरी बताउनु पर्ने हो अथवा बताउनु नपर्ने हो- त्यो त्यसै गरी बताइदिएको छु (= व्याकृतं); किन मैले त्यसलाई नबताइ दिन्थे नि !”

कसरी दृष्टिहरू छाड्ने

“चुन्द ! यी पूर्वान्त र अपरान्तयुक्त दृष्टिनिश्चितहरूलाई छाड्नेकोनिमित्त, समतिक्रम गर्नकोनिमित्त मैले यसप्रकार चार-स्मृति-

प्रस्थानहरू देशना गरेको छु, प्रकाश पारेको छु । कुन चार ?— चुन्द ! यहाँ भिक्षु (१) लोकबाट अभिध्यादौर्मनस्यलाई हटाउनकोनिमित्त आतप्त भई, सम्प्रज्ञानी भई, स्मृतिवान भई कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्छ । (२) लोकबाट अभिध्यादौर्मनस्यलाई हटाउनकोनिमित्त आतप्त भई, सम्प्रज्ञानी भई वेदनामा वेदनानुपश्यीभई विहार गर्छ । (३) लोकबाट अभिध्यादौर्मनस्यलाई हटाउनकोनिमित्त आतप्त भई, सम्प्रज्ञानी भई चित्तमा चित्तानुपश्यी भई विहार गर्छ । (४) लोकबाट अभिध्यादौर्मनस्यलाई हटाउनकोनिमित्त आतप्त भई, सम्प्रज्ञानी भई, स्मृतिवान भई धर्ममा (= मनको विषयमा) धर्मानुपश्यी भई विहार गर्छ^१ ।”

“चुन्द ! यी पूर्वान्त र अपरान्तयुक्त दृष्टिनिश्चितहरूलाई छाड्नकोनिमित्त, समतिक्रम गर्नकोनिमित्त मैले यिनै चार-स्मृतिप्रस्थानहरू (सतिपट्टान) देशना गरेको छु, प्रकाश पारेको छु ।”

Dhamma.Digital

१. यी चार-स्मृतिप्रस्थान (सतिपट्टान) को बारे सविस्तर कुरा जान्नको लागि दी. नि. II. पृ. २१७; महासतिपट्टान सुत्तं; म. नि. I. पृ. ७६; सतिपट्टानसुत्तं; सं. नि. IV. पृ. १२२; सतिपट्टानसंयुत्तं; अं. नि. II. पृ. २७; सतिपट्टानसुत्तं; विभं. पा. पृ. २३८; सतिपट्टानविभङ्गो हेर्नु ।

आयुष्मान् उपवाण

त्यसबखत आयुष्मान् उपवाण^१ भगवानको पछाडिपट्टि बसी भगवानलाई पंखा हम्कदै हुनुहुन्थ्यो । अनि आयुष्मान् उपवाणले भगवानसँग सोध्नु भयो—

“आश्चर्यहो भन्ते ! अद्भुतहो भन्ते ! ! यो धर्मोपदेश साँच्चैकै प्रासादिक (= प्रसन्नकर) छ, साँच्चैकै सुप्रसादिक (= अत्यन्त प्रसन्नकर) छ । भन्ते ! यस धर्मपर्यायको के नाम हो ?”

“उपवाण ! त्यसोभए तिमीले यस धर्मपर्यायलाई ‘प्रसादिक’ भनी ग्रहण गर ।”

भगवानले यति भन्नुभएपछि सन्तुष्ट भई आयुष्मान् उपवाणले भगवानको भाषणलाई अभिनन्दन गर्नुभयो ।

---

१. स्याममा: ‘उपदान’, रोमनमा ‘उपवान’ ।

७. दीर्घनख परिव्राजक

प रि च य

भगवानबुद्ध जन्मनुभन्दा अगाडिदेखि नै जम्बुद्वीप (भारत) मा धेरै प्रकारका सन्यासीहरू थिए भन्ने कुरा माथि अरूहरूको परिचयमा उल्लेख भइसकेकै छ ।

त्यसबखत नामी नामी छ-तीर्थकर (= सिद्धान्त कायम गर्ने) आचार्यहरूका अतिरिक्त अन्य धेरै सम्प्रदायका साधु सन्यासीहरू थिए भन्ने कुरा पालि त्रिपिटक साहित्यको अध्ययनबाट अवबोध हुन्छ । जस्तै— मुण्डक सम्प्रदाय, त्रैदण्डिक सम्प्रदाय, देवधर्म सम्प्रदाय^१, अचले सम्प्रदाय, आजीवक सम्प्रदाय तथा परिव्राजक सम्प्रदाय आदि आदि ।

भगवानबुद्धले बुद्धगयामा बुद्धत्व साक्षात्कार गरिसक्नु भएपछि सर्वप्रथम पञ्चभद्रीयहरूलाई धर्मोपदेश गर्ने उद्देश्य लिई

---

१. अं. नि.—५ पृ. ५१५: निगण्ठसुत्तादि, अ. क. II. पृ. ६४९.

उहाँ गयाबाट ऋषिपतन मृगदावन (हाल सारनाथ, वाराणसी) मा जानुहुँदा उपक आजीवकलाई बाटोमा भेटिएको कुरा महावग्ग पालिमा^१ समुल्लेख भएको पाइन्छ।

“आजीवक” भन्नेहरू पनि एकप्रकारका नाङ्गा साधुहरू नै हुन्^२ भन्ने कुरा मूल पालि र अर्थकथाहरूबाटै प्रष्ट बुझिन्छ। त्यस्तै “अचेलक” भन्नेहरू पनि निर्वस्त्रधारी संन्यासीहरू नै हुन्^३। “परिव्राजक” भन्नेहरू, वस्त्र लगाउने संन्यासीहरू हुन्। यिनीहरूलाई “छन्न परिव्राजक^४” अथवा “प्रतिच्छन्न परिव्राजक^५” पनि भनिएको छ। यी परिव्राजकहरूले संन्यासी भेष धारण गर्नुभन्दा अगाडि

१. पृ. ११: महाखन्धकं ।

२. हेर बु. म. पृ. १०१-२; “आजीवकोति नग्ग पव्वजितो”— अं. नि. अ. क. II. पृ. ६४९ निगण्ठसुत्तं; आजीवकोतिनग्गसमणको”— म. नि. अ. क. I. पृ. १३७ : अनङ्गणसुत्तवण्णना ।

३. हेरा बु. रा. पृ. २१९; बु. गृ. पृ. १८५; बु. म. पृ. ४१

४. अं. नि. अ. क. II. पृ. ६४९ निगण्ठसुत्तं ।

५. दी. नि. अ. क. I. पृ. २३८ : पोडुपादसुत्तवण्णना; दी. नि. अ. क. II. पृ. ५९१ : पाटिकसुत्तवण्णना; सं. नि. अ. क. III. पृ. ९१: निब्बानपञ्हा-सुत्तं ।

तीन वेदहरूको अध्ययन गर्छन् । त्यसपछि कुनै मन्त्र सिक्ने, सोही मन्त्रको प्रभावद्वारा आफूलाई 'कसैले हराउन सक्ने छैन' भन्ने विश्वास भएपछि उनीहरू घर छाडी संन्यासी भएर जान्छन् । त्यसैले यिनीहरू एकै ठाउँमा नबसी, फिर्न्ते जीवन लिई हरेकसँग धर्मसम्बन्धी वा दर्शन सम्बन्धी वाद-विवाद तथा छलफल गर्न अधि सक्छन् । यिनीहरू यस्तै घुमक्कड जीवन रुचाउँछन् ।

परिव्राजकहरू

पालि त्रिपिटकमा भेटिएका केही परिव्राजकहरूका नामहरू यसप्रकार छन्—

(१) अजित परिव्राजक^३, (२) उग्गाहमान परिव्राजक^४, (३) उत्तिय परिव्राजक^५, (४) कन्दर परिव्राजक^६, (५) कुण्डलिय

-
१. ऋगवेद, यजुर्वेद तथा शामवेद ।
  २. म. नि. अ. क. III. पृ. २८१: अस्सलायनसुत्तवण्णना ।
  ३. अं. नि-१० पृ. २८७: अजितसुत्तं ।
  ४. म. नि. II. पृ. २४७: समणमुण्डिकसुत्तं ।
  ५. अं. नि-१०. पृ. २५५: उत्तियसुत्तं ।
  ६. म. नि. II. पृ. ३: कन्दरसुत्तं ।

परिव्राजक^१, (६) कोकनद परिव्राजक^२, (७) जम्बुखादक परिव्राजक^३, (८) जालिय परिव्राजक^४, (९) तिम्वरक्ख परिव्राजक^५, (१०) नन्दिय परिव्राजक^६, (११) निग्रोध परिव्राजक^७, (१२) पिलोतिक परिव्राजक^८, (१३) पोतलिय परिव्राजक^९, (१४) पोपाद परिव्राजक^{१०}, (१५) भग्गवगोत्त परिव्राजक^{११}, (१६) मागण्डिय परिव्राजक^{१२}, (१७) मुण्डिय परिव्राजक^{१३},

१. सं. नि. IV. पृ. ६८ कुण्डलिसुत्तं ।
२. अ. नि.-१०. पृ. २५८ : काकनदसुत्तं ।
३. सं. नि. III. पृ. २२३ : निब्बानपञ्चासुत्तं ।
४. दी. नि. I. पृ. १३४ : महालिसुत्तं ।
५. सं. नि. II. पृ. २१ : निम्बरुक्खसुत्तं ।
६. स. नि. IV. पृ. ११ : नन्दियसुत्तं ।
७. दी. नि. III. पृ. २९ : उदूम्वरिकसुत्तं ।
८. म. नि. I. पृ. २२६ : चूलहत्थिपदोपमसुत्तं ।
९. अं. नि-४ पृ. १०५ : पोतलियसुत्तं ।
१०. दी. नि. I. पृ. १५० : पोड्डपादसुत्तं ।
११. दी. नि. III. पृ. ३ : पाटिकसुत्तं ।
१२. म. नि. II. पृ. १९८ : मागण्डियसुत्तं ।
१३. दी. नि. I पृ. १३४ : महालिसुत्तं ।

(१८) मोलिय सीवक परिव्राजक^१, (१९) वच्छगोत्त परिव्राजक^२, (२०) वेखनख परिव्राजक^३, (२१) सकुलुदायी परिव्राजक^४, (२२) सज्भो परिव्राजक^५, (२३) सन्दक परिव्राजक^६, (२४) सरभ परिव्राजक^७, (२५) सामदण्ड परिव्राजक^८, (२६) सुतवा परिव्राजक^९, (२७) सुप्पिय परिव्राजक^{१०}, (२८) सुभद्द परिव्राजक^{११}, (२९) सुसिम परिव्राजक^{१२}, (३०) सञ्जय परिव्राजक^{१३} ।

-
१. अं. नि-६ पृ. ७० पठमदिट्ठिकसुत्तं ।
  २. सं. नि. II. पृ. ४७४ : विञ्जाणअञ्जाणसुत्तं ।
  ३. म. नि. II. पृ. २६७ : वेखनसुत्तं ।
  ४. अं. नि-४ पृ. १८७ : समणसच्चसुत्तं ।
  ५. अं. नि-९ पृ. १८ : सज्भसुत्तं ।
  ६. म.. नि. II. पृ. २११ : सन्दकसुत्तं ।
  ७. अं. नि-३ पृ. १७१ : सरभसुत्तं ।
  ८. सं. नि. III. पृ. २३३ : सामदण्डकसुत्तं ।
  ९. अं. नि-९ पृ. १७ : सुतवासुत्तं ।
  १०. दी. नि. I. पृ. ३ : ब्रह्मजालसुत्तं ।
  ११. दी. नि. II. पृ. ११५ : महापरिनिब्बानसुत्तं ।
  १२. सं. नि. II. पृ. १०३ : सुसिमपरिव्वाजसुत्तं ।
  १३. महा. व. पा. पृ. ३८ : महाखन्धकं ।

सारिपुत्रका भाञ्जा दीर्घनख

“दीर्घनख परिव्राजक” सारिपुत्र महास्थविरका भाञ्जा हुन्^१ । ‘दीर्घनख’ भन्ने शब्दको अर्थ ‘लामो नङ्’ हो । यिनी राजगृहवासी हुन् भन्ने कुरा मूलसूत्र र अर्थकथाको आधारबाट बुझ्न सकिन्छ । सारिपुत्र महास्थविर भगवान बुद्धको शिष्यत्वमा जानुभन्दा अगाडि राजगृहवासी सञ्जय परिव्राजकका शिष्यकोरूपमा बस्नु भएको थियो^२ ।

एक दिन सारिपुत्र महास्थविरले, भिक्षाटन गइरहनु भएका अस्सजि महास्थविरलाई देखी, उहाँको श्रमण-लीला प्रति प्रभावित भई, उहाँले सुनाउनु भएको “ये धम्मा हेतुप्पभवा^३...” भन्ने श्लोक सुनी, बुद्धको मूलसिद्धान्त प्रति चित्तबुझी, आपना गुरु सञ्जय परिव्राजकलाई छाडी आफ्नो साथी मौद्गल्यायनसँगै मोक्षको खोजमा बुद्धका शिष्य हुन गएका थिए^४ ।

१. म. नि. अ. क. III. पृ. १३९ : दीघनखसुत्तवण्णना ।

२. महा. व. पा. पृ. ३८ : महाखन्धकं; जा. अ. क. I. पृ. ७० : सन्तिकेनिदान; धम्म. प. अ. क. पृ. ४४ : अग्गसावकवत्थु ।

३. महा. व. पा. पृ. ३९ : महाखन्धकं ।

४. हेर माथि पृ. १२६

सारिपुत्र महास्थविरका भाञ्जा हुने दीर्घनख परिव्राजकले जब सारिपुत्र महास्थविर सञ्जय परिव्राजकलाई छाडी 'बुद्धकहाँ गए' भन्ने खबर सुने तब यिनले सोचे कि— "बुद्ध भन्ने पुरुष कत्तिका प्रभावशाली हुँदारहेछन् ? सञ्जय परिव्राजकभन्दा अधिक महानुभाव सम्पन्न न भएको भए, मामा सारिपुत्र बुद्धको शिष्यत्वमा जाँदैनथे होलान् ? निश्चय नै उनी महानुभाव सम्पन्न होलान् ।" यति कल्पना गरी— सारिपुत्र महास्थविर, बुद्धकहाँ गएको दुइहप्ता^१ पुगेकै दिनमा— उनी मामा सारिपुत्रसँग भेट्ने विचार गरी भगवान बुद्ध बस्नु भएको— गृद्धकूट पर्वतको आसपासको, सुगुरले खनिराखेको (सूकरखतायं) एक गुफामा गएका हुन् । त्यसैले तल उल्लिखित "सवै मनपदैन्" भन्ने शीर्षकको मूलसूत्रमा "त्यस समय दीर्घनख परिव्राजक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए" भनी भनिएको हो ।

जब यिनले त्यस गुफामा बसिरहुनु भएका भगवान बुद्धको पछाडितिर उभिई पंखा हम्काइरहेका आफ्ना मामा सारिपुत्रलाई देखे तब यिनलाई केही शरम जस्तो लागेको थियो । त्यसैले यिनले उभिइएरनै भगवानलाई आफ्नो दृष्टिका कुराहरू सुनाएका हुन्^२ ।

भगवानलाई व्यक्त गरेका कुराहरूबाट हामीलाई थाहा हुन्छ

---

१. म. नि. अ. क. III. पृ. १३९ : दीर्घनखसुत्तवण्णना ।

२. म. नि. अ. क. III. पृ. १३९

कि- यिनले “पूर्वजन्मका कुरालाई विश्वास गर्दैनथे ।” त्यसैले यिनले तलको मूल सूत्रानुसार बुद्धलाई “मलाई सबै मनपर्दैन” (सब्बं मे न खमति) भनी भनेका हुन्^१ ।

दीर्घनख परिव्राजकको कुरा सुनी भगवानले जुन ढंगले उनको वाक्यलाई समाती “त्यसो भए जुन तिम्रो ‘सबै मलाई मनपर्दैन’ भन्ने विश्वास हो ‘त्यो पनि तिम्रीलाई मनपर्दैन कि कसो त’ ?” भनी सोध्दा त्यसको उत्तर दिनमा उनी केही अल्मलिएको कुरा बुझिन्छ । त्यसैले उनले “यदि मलाई त्यो दृष्टि (= विश्वास) मनपर्ने भए, त्यो पनि त्यस्तै हो” भनी जवाफ दिएका हुन् ।

शाश्वतदृष्टि र उच्छेददृष्टिको दोषादोषको बारेमा मज्झिमनिकायार्थकथा^२ उल्लेख गर्छ कि- शाश्वतदृष्टि अल्पसावदय भएतापनि दोष छुट्याउन गाह्रो पर्छ र दृष्टि हटाउन पनि गाह्रोपर्छ^३, उच्छेददृष्टि महासावदय भएतापनि दोष छुट्याउन सजिलो हुन्छ । शाश्वतदृष्टि हुनेले आफ्नो मूल दृष्टिलाई न छाडिकनै अरू दृष्टिहरू पनि ग्रहण गर्न सक्ने र उच्छेददृष्टि हुनेले आफूमा भएको मूल दृष्टिलाई नछोडेसम्म अरू दृष्टिहरू ग्रहण गर्न नसक्ने कुरा पनि सोही अर्थकथामै

१. म. नि. अ. क. III. पृ. १३९

२. पृ. १४१

३. म. नि. अ. क. III. पृ. १३६ : महावच्छसुतवण्णना ।

समुल्लेख भएको छ। जस्तै— “रूप शाश्वत हो” भन्नेहरूले आफ्नो मूल विचारलाई न छोडिकनै “वेदना, संज्ञा आदिलाई पनि शाश्वत हो” भनी ग्रहण गर्न सक्छन्; तर “रूप उच्छेद हो” भन्नेहरूले “वेदना, संज्ञा आदिलाई शाश्वत हो अथवा केही शाश्वत हो केही अशाश्वत हो” भनी ग्रहण गर्न सक्दैनन्^१। त्यसैले तलको मूल सूत्रमा “...त्यो दृष्टिलाई छाड्न पनि छाड्दैनन्; अर्को दृष्टि पनि ग्रहण गर्छन्। ...त्यो दृष्टिलाई पनि छाड्छन् अर्को दृष्टि पनि ग्रहण गर्दैनन्।” इत्यादि उल्लेख भएको हो।

भगवानले दीर्घनख परिव्राजकको मनोभावलाई ध्यानमा राखी— दक्ष-वैदचले रोगको निदानलाई पत्तोलगाई— आरोहण वा अवरोहण— दुइ तरिकाको उपचारहरूमध्येमा— जुन चाहींले बढी लाभदायक हुन्छ त्यही तरिकाले औषधी गर्ने भैं— उनले व्यक्त गरेका वाक्यलाई मात्र लिई तलको मूल सूत्रको b-१ र b-२ मा उल्लेख भए अनुसार— “मलाई सबै मनपर्छ” भन्नेहरूको विभाजन गर्नु भएको हो। त्यसपछि, त्यसै विभाजनलाई पुनः कुशला कुशलको रूपमा बताउनु हुँदै भगवान बुद्धले (b-२मा) ‘मलाई सबै मनपर्छ’ भन्नेहरू रागको नजिक...हुन्छन् र ‘मलाई सबै मनपर्दैन’ भन्नेहरू रागको नजिक...हुन्नन् भन्ने कुरा पनि बताउनु भयो।

१. म. नि. अ. क. III. पृ. १४० : दीर्घनखसुत्तवण्णना।

यी कुराहरूको गम्भीरतालाई न बुझिकनै, यतिकैमा तथा कुरा टुंगिनु अगाडिनै दीर्घनख परिव्राजकले “बुद्धले मेरो कुरालाई प्रशंसा गर्नुहुन्छ” भन्ने ठानी उनी प्रफुल्लित भएका कुरा तलको सूत्रमै प्रष्ट भएको छ^१ । यही अवस्थामै भगवानले— तताएको फलामलाई पिटी आफूलाई चाहे बमोजिं कामीले भाँडो बनाउने भैं— सोही कुरालाई उक्त सूत्रका (c-१, २ र ३) कुराहरू सुनाउनु भयो र दीर्घनख परिव्राजकले पनि त्यस कुरा अनुसार आफ्नो बुद्धिले केलाई हेर्ने मौका पाए । यसप्रकारका युक्तियुक्त तथा व्यावहारिक कुराहरू उनले कहील्यै सुन्न न पाएको हुँदा, उनी यस कुराबाट बडो प्रभावित भएका थिए र उनको हृदयको ज्ञानको दियो पनि बल्यो । त्यसपछि भगवानले उनलाई खोले खन्याइएको बटुकोमा पञ्चगोरस राखिदिए भैं— अनित्यताको दैलोबाट भित्र्याई विदर्शना-प्रज्ञाको श्रेष्ठोत्तम भण्डार देखाउनु हुँदै— कतै पनि अल्भेर न वस्नु नै सर्वोत्तम जीवन हो भन्ने कुरातिर मोड्नुभई, गएको वाटोबाट पुनः फर्कन नपर्नेगरी उनलाई निर्वाणको स्रोतमा पुऱ्याई दिनुभयो^२ ।

Dhamma.Digital

यस उपदेशको सम्पूर्ण प्रतिफल त— एक जनालाई भनी पस्केको भात अर्केले खाइदिए भैं— भगवानको पछाडि उभिई, उहाँलाई पंखा हम्कीरहनुभएका सारिपुत्र महास्थविरले— आफ्नो भाञ्जालाई पस्केको भात आफूले खाइदिएको जस्तैगरी, उनलाई

---

१. म. नि. अ. क. III. पृ. १४१

२. म. नि. अ. क. III. पृ. १४३ : दीघनखसुत्तवण्णना ।

दिएको उपदेशको गूढ तत्वलाई मननगरी- उहाँले अरहत्व-फल साक्षात्कार गर्नुभयो^१ । उहाँले अरहत्व प्राप्तगर्नु भइसकेपछि भगवान बुद्धले विशाल श्रावकहरूका सन्निपात पनि गर्नुभएको थियो^२ ।

दीर्घनख परिव्राजकलाई उपदेश गरेको सूत्रलाई धर्मपदार्थकथा^३ र अङ्गुत्तरअर्थकथामा^४ 'वेदनापरिग्रहसूत्र' भनी समुल्लेख भएको छ । अरू कुराहरू "सवै मनपदैँन" भन्ने शीर्षकको मूल सूत्रमै प्रष्ट भएको छ ।

१. म. नि. अ. क. III. पृ. १४३

२. म. नि. अ. क. III. पृ. १४३ : दीर्घनखसुत्तवण्णना ।

३. पृ. ४७ : अग्गसावकवत्थु ।

४. I. पृ. ९२ : एककनिपातवण्णना ।

१- सबै मनपर्दैन

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान राजगृहस्थित गृद्धकूट-पर्वतको सूकरखत (= सुगुरले खनिराखेको गुफा) मा विहार गर्नुभएको थियो ।

त्यस समय दीर्घनख (= लामो नङ्) परिव्राजक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता सिद्धिएपछि एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका दीर्घनख परिव्राजकले भगवानलाई यस्तो सुनाए-

“भो गौतम ! म, ‘सबै मलाई मनपर्दैन’ भन्ने वादी हुँ; म यस्तो दृष्टिराख्ने हुँ ।”

“अग्निवैश्यायन !^२ (अग्निवेस्सन) त्यसो भए तिमिलाई ‘सबै मलाई मनपर्दैन’ भन्ने जुन तिम्रो दृष्टि हो त्यो पनि तिमिलाई मनपर्दैन त ?”

---

१. म. नि. III. पृ. १९३ : दीर्घनखसुत्तं, अ. क. III. पृ. १३८

२. दीर्घनख परिव्राजकको गोत्रको नाम ।

“भो गौतम ! यदि मलाई त्यो दृष्टि मनपर्ने भए, त्यो पनि त्यस्तै हो, त्यो पनि यस्तै हो ।”

a. “(क) अग्निवैश्यायन ! लोकमा धेरै भन्दा धेरै (यस्ता मानिसहरू) छन्, जसले ‘त्यो पनि त्यस्तै हो, त्यो पनि त्यस्तै हो’ भन्छन् । उनीहरूले त्यो दृष्टि (धारणा) लाई छाड्न पनि छाड्दैनन्; अर्को दृष्टि पनि ग्रहण गर्छन् । (ख) अग्निवैश्यायन ! फेरि थोरैभन्दा थोरै (यस्ता मानिसहरू) छन्, जसले ‘त्यो पनि त्यस्तै हो, त्यो पनि त्यस्तै हो’ भन्छन् । उनीहरूले त्यो दृष्टि (= धारणा) लाई पनि छाड्छन्, अर्को दृष्टि पनि ग्रहण गर्दैनन् ।”

b. – १ “अग्निवैश्यायन ! केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी तथा यस्ता दृष्टिका छन्— (१) ‘मलाई सबै मनपर्छ’ । अग्निवैश्यायन ! केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी तथा यस्ता दृष्टिका छन्— (२) ‘मलाई सबै मन पर्दैन’ । अग्निवैश्यायन ! केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी तथा यस्ता दृष्टिका छन्— (३) ‘मलाई केही मनपर्छ, केही मन पर्दैन’ ।”

b. – २ “अग्निवैश्यायन ! त्यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू (१) ‘मलाई सबै मनपर्छ’ भन्ने वादी तथा दृष्टिका हुन्छन्, तिनीहरूको यो दृष्टि स-राग नजीक, संयोग नजीक, (सांसारिक) अभिनन्दन नजीक, बन्धन नजीक तथा उपादान नजीक हुन्छन् । अग्निवैश्यायन ! त्यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू (२) ‘मलाई सबै

मनपदैँन' भन्ने वादी तथा दृष्टिका हुन्छन्, तिनीहरूको यो दृष्टि स-राग नजीक, संयोग नजीक, (सांसारिक) अभिनन्दन नजीक, बन्धन नजीक तथा उपादान नजीक हुन्छन् ।”

(भगवान्‌ले) यस्तो भन्नु हुँदा दीर्घनख परिव्राजकले भगवानलाई यस्तो भने- “तपाईं गौतमले त मेरो दृष्टि (= दर्शन, धारणा) लाई प्रशंसा गर्नुहुन्छ । (उवकंसेति), तपाईं गौतमले त मेरो दृष्टिलाई सु-प्रशंसा गर्नुहुन्छ (समुक्कंसेति) ।”

b- २. “अग्निवैश्यायन ! त्यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू (३) मलाई केही मनपर्छ, केही मनपदैँन' भन्ने वादी तथा दृष्टिका हुन्- यिनीहरू मध्ये जसको 'मनपर्छ' भन्ने हुन्छ उनीहरूको दृष्टि स-राग नजीक, संयोग नजीक, अभिनन्दन नजीक, बन्धन नजीक तथा उपादान नजीक हुन्छ । जसको 'मनपदैँन' भन्ने हुन्छ उसको दृष्टि स-राग नजीक, संयोग नजीक, अभिनन्दन नजीक, बन्धन नजीक तथा उपादान नजीक हुँदैन ।”

c.- १. “अग्निवैश्यायन ! जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्तो वादी, यस्तो दृष्टिका हुन्छन्- 'सबै मलाई मनपर्छ'ह त्यहाँ विज्ञ-पुरुषले यस्तो विचार गर्छ- 'जो मेरो सबै मनपर्छ' भन्ने दृष्टि हो; यदि मैले त्यो दृष्टिलाई बलियो गरी समाती- 'यही सत्य हो अरू जम्मै भूट हुन्' भन्ने आग्रह गरें भने- जो श्रमण ब्राह्मण 'सबै मलाई मनपदैँन'ह जो श्रमण ब्राह्मण 'केही मलाई मनपर्छ' 'केही

मलाई मनपर्देन' भन्ने हुन्- यी दुवै (वादीहरू) सँग मेरो विग्रह (= भगडा) हुनसक्छ । अनि विग्रह हुँदा विवाद हुनसक्छ, विवाद हुँदा आघात हुनसक्छ, आघात हुँदा हिंसा हुनसक्छ । यसरी उसले आफूमा विग्रह, विवाद, आघात तथा हिंसालाई देखेर त्यो दृष्टिलाई पनि छाड्छ र अर्को दृष्टिलाई पनि ग्रहण गर्दैन । यसप्रकार ती दृष्टिहरू प्रहाण हुन्छन्, यसप्रकार ती दृष्टिहरू प्रतिनिस्सर्ग (= परित्यक्त) हुन्छन् ।”

C.- २. “अग्निवैश्यायन ! जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्तो वादी, यस्तो दृष्टिका हुन्छन्- ‘सबै मलाई मनपर्देन’ह त्यहाँ विज्ञपुरुषले यस्तो विचार गर्छ- ‘जो मेरो सबै मलाई मनपर्देन’ भन्ने दृष्टि हो; यदि मैले त्यो दृष्टिलाई बलियो गरी समाती- ‘यही सत्य हो अरू जम्मै भूट हुन्’ भन्ने आग्रह गरे भने- जो श्रमण ब्राह्मण ‘सबै मलाई मनपर्छ’ह जो श्रमण ब्राह्मण ‘केही मलाई मनपर्छ’ ‘केही मलाई मनपर्देन’ भन्ने हुन्- यी दुवै (वादीहरू) सँग मेरो विग्रह हुनसक्छ । अनि विग्रह हुँदा विवाद हुनसक्छ, ...हिंसा हुनसक्छ । यसरी उसले आफूमा विग्रह, विवाद, आघात तथा हिंसालाई देखेर त्यो दृष्टिलाई पनि छाड्छ र अर्को दृष्टिलाई पनि ग्रहण गर्दैन । यसप्रकार ती दृष्टिहरू प्रहाण हुन्छन्, यसप्रकार ती दृष्टिहरू प्रतिनिस्सर्ग हुन्छन् ।”

C.- ३. “अग्निवैश्यायन ! जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्तो वादी, यस्तो दृष्टिका हुन्छन्- ‘केही मलाई मनपर्छ, केही मलाई

मनपर्देन'ह त्यहाँ विज्ञपुरुषले यस्तो विचार गर्छ- 'जो मेरो केही मलाई मनपर्छ, केही मलाई मनपर्देन' भन्ने दृष्टि हो; यदि मैले त्यो दृष्टिलाई बलियो गरी समाती- 'यही सत्य हो अरू जम्मै भूट हुन्' भन्ने आग्रह गर्ने भने- जो श्रमण ब्राह्मणहरू 'सबै मलाई मनपर्छ'; जो श्रमण ब्राह्मणहरू 'सबै मलाई मनपर्देन' भन्ने हुन्- यी दुवै (वादीहरू) सँग मेरो विग्रह हुनसक्छ। अनि विग्रह हुँदा विवाद हुनसक्छ, विवाद हुँदा आघात हुनसक्छ, आघात हुँदा हिंसा हुनसक्छ। यसरी उसले आफूमा विग्रह, विवाद, आघात तथा हिंसालाई देखेर त्यो दृष्टिलाई पनि छाड्छ, र अर्को दृष्टिलाई पनि ग्रहण गर्देन। यसप्रकार ती दृष्टिहरू प्रहाण हुन्छन्, यसप्रकार ती दृष्टिहरू प्रतिनिस्सर्ग (= परित्यक्त) हुन्छन्।"

अनित्य-उपदेश

“अग्निवैश्यायन ! आमा-बाबुको कारणद्वारा जुन चातु-र्महाभौतिक^१ रूपी शरीर उत्पन्न भएको छ, त्यो भात-दालद्वारा संवर्धित छ, विनाश स्वभावको छ, दूर्गन्धलाई ढाकिएको छ, सिहार सम्भार गरिएको छ, (परिमद्दनं) भेद-भिन्न-विध्वंशन स्वभावको छ; त्यसलाई अनित्यको दृष्टिले, रोगको दृष्टिले, खटिराको दृष्टिले, शल्यको दृष्टिले, व्यसनको दृष्टिले, बाधाको दृष्टिले, आफ्नो

---

१. पृथ्वी, आप, तेज तथा वायु ।

नहुने दृष्टिले, लुप्त हुने दृष्टिले, शून्यको दृष्टिले, अनात्म (= आत्म होइन) को दृष्टिले हेर्नुपर्छ। यसरी शरीर प्रति अनित्यको दृष्टिले,... अनात्मको दृष्टिले हेर्दा शरीर प्रति जुन शारीरिक छन्द (= राग, आसक्त), शारीरिक स्नेह, शारीरिक अनुराग हो त्यो प्रहीण हुन्छ।

वेदना पनि अनित्य हो

“अग्निवैश्यायन ! यी तीन प्रकारका वेदनाहरू छन्— (१) सुखवेदना, (२) दुःखवेदना, र (३) अदुःख-असुखवेदना ।

“अग्निवैश्यायन ! जुन समयमा (१) सुखवेदनाको अनुभव हुन्छ, त्यस समयमा न त दुःखवेदनाको अनुभव हुन्छ, न त अदुःख-असुख वेदनाको नै अनुभव हुन्छ; (बल्कि) त्यस समयमा सुखवेदना कै अनुभव हुन्छ। अग्निवैश्यायन ! जुन समयमा (२) दुःखवेदनाको अनुभव हुन्छ, त्यस समयमा न त सुखवेदनाको अनुभव हुन्छ, न त अदुःख-असुख वेदनाको नै अनुभव हुन्छ; (बल्कि) त्यस समयमा दुःखवेदना कै अनुभव हुन्छ। अग्निवैश्यायन ! जुन समयमा (३) अदुःख-असुखवेदनाको अनुभव हुन्छ, त्यस समयमा न त सुखवेदनाको अनुभव हुन्छ, न त दुःख-वेदनाको नै अनुभव हुन्छ; (बल्कि) त्यस समयमा अदुःख-असुखवेदना कै अनुभव हुन्छ। अग्निवैश्यायन ! (१) सुखवेदनाको पनि अनित्य हो, संस्कृत हो, प्रतित्यसमुत्पन्न हो; क्षयधर्म, व्ययधर्म, विरागधर्म तथा निरोध-धर्म हो । अग्निवैश्यायन ! (२) दुःखवेदना पनि अनित्य हो...

प्रतित्यसमुत्पन्न हो; क्षयधर्म, व्ययधर्म, विरागधर्म तथा निरोधधर्म हो । अग्निवैश्यायन ! (३) अदुःख-असुखवेदना पनि अनित्य हो, संस्कृत हो, प्रतित्यसमुत्पन्न हो; क्षयधर्म, व्ययधर्म, विरागधर्म तथा निरोधधर्म हो ।”

“अग्निवैश्यायन ! यसरी विचारगरी श्रुतवान आर्यश्रावक सुख-वेदनाबाट पनि विरक्त हुन्छ, दुःखवेदनाबाट पनि विरक्त हुन्छ, अदुःख-असुख वेदनाबाट पनि विरक्त हुन्छ । विरक्तिएर त्यागछ, त्यागेपछि विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भएपछि विमुक्त भएँ भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ । अनि ‘जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरी सके, अब उप्रान्त यहाँ केही गर्नुपर्ने बाँकी छैन’ भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ । ‘अग्निवैश्यायन ! यसरी चित्तविमुक्त भएको भिक्षु कसैसँग संवाद पनि गर्दैन, विवाद पनि गर्दैन, लोकमा जे जे भनिन्छ (जुन प्रकारको लोक व्यवहार हुन्छ) उसलाई आग्रह रहित व्यवहार गर्छ’ ।”

१. यद्यपि क्षीणास्रव अरहन्त हुनेहरूमा ‘म, मेरो’ भन्ने भावना हुँदैन, तैपनि उहाँहरूले लोक व्यवहारलाई उपेक्षा गर्नु हुन्न । त्यसैले संयुक्तनिकायको (I. अरहन्तसुत्तं पृ. ३५ मा) यस्तो उल्लेख गरेको छ –

“यो होति भिक्षु अरहं कतावी,
 खीणासवो अन्तिमदेह धारी ।
 अहं वदामी’ति पि सो वदेय्य,
 ममं वदन्ती’ ति पि सो वदेय्य ।
 लोके समञ्जं कुसलो विदित्वा,
 वोहारमत्तेन सो वोहरेय्या’ ति ॥”

जानेर छोड्नुपर्छ

त्यसबखत आयुष्मान् सारिपुत्र भगवानको पछ्याडिपट्टि उभिई भगवानलाई पंखा हम्काउँदै हुनुहुन्थ्यो । अनि त्यसबखत आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो लाग्यो— “भगवानले हामीहरूलाई ती ती धर्महरू जानेर, बुझेर छाड्ने कुरा बताउनु हुन्छ । सुगतले हामीहरूलाई ती ती धर्महरू जानेर, बुझेर त्याग्ने कुरा बताउनु हुन्छ ।” त्यसपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले यसै कुरालाई राम्ररी प्रत्यवेक्षणा गर्दा उपादान रहित उहाँको चित्त आस्रव (= चित्तमल) बाट विमुक्त भयो । दीर्घनख परिव्राजकलाई विरज, वीतमल, धर्मचक्षु प्राप्तभयो— “जे जति समुदय-धर्महरू हुन् ती जम्मै निरोध-धर्म हुन् ।” त्यसपछि दीर्घनख परिव्राजक दृष्ट धर्म, प्राप्त धर्म, विदित धर्म, पर्यवगाढ धर्म, संशय रहित, निश्चिन्त तथा वैशारद्य प्राप्त भई शास्ताको धर्म बुझ्नको निमित्त कसैको मदत नचाहिने भइसकेपछि उनले भगवानसँग प्रार्थना गरे—

“धन्य भन्ते ! धन्य भन्ते !! जस्तै घोप्टेकोलाई उत्तानो पारि-दिंदा, ढाकेकोलाई उघारिदिंदा, बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिंदा, अँध्यारोमा तेलको बत्ती राखिदिंदा— आँखा हुने पुरुषले रूपदेखे भैं— तपाईं भगवानले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब म भगवानको शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि

आजीवनसम्म शरणमा आएको उपासक हो भनी भगवानले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

जम्बुखादक परिव्राजक

परिचय

जम्बुखादक परिव्राजक पनि सारिपुत्र महास्थविर कै भानिज हुन्। वस्त्र लगाउने भएकाले यिनलाई 'छन्न वा प्रतिच्छन्न परिव्राजक' पनि भन्दछन्।

सारिपुत्र महास्थविर आफ्ना मामा भएकाले, उहाँ नालन्दाको नालक गाउँमा बसिरहनु भएको बेलामा जम्बुखादक परिव्राजक उहाँकहाँ गएका हुन्। उनले उहाँसँग सोह्रवटा प्रश्नहरू सोधेका छन्। यी प्रश्नहरू एकै पटकको भेटमा सोधेका हुन् अथवा सोह्रै पटकको भेटमा सोधेका हुन् भन्ने कुरा अर्थकथाहरूमा पनि कतै किटेको पाइँदैन।

---

१. सं. नि. अ. क. III. पृ. ९१ : निब्बानपञ्चासुत्तं।

२. सं. नि. अ. क. III. पृ. ९१; अं. नि. अ. क. I. पृ. ४३२; दी. नि. अ. क. I. पृ. २३८, ५९१

तलका सोह्र (१६) सूत्रहरूमा उल्लेख भएका विषयहरूको अध्ययन गर्दा जम्बुखादक परिव्राजक एक विशिष्ट ज्ञानी तथा बहुश्रुत थिए भन्ने कुरा अवबोध हुन्छ। सारिपुत्र महास्थविरसँग उनले सोधेको प्रश्नहरूमध्ये पहिलो प्रश्न निर्वाण (= मोक्ष) सम्बन्धी र अन्तिम प्रश्न हो 'भिक्षु हुनेलाई के कठोर हुन्छ ?'। सारिपुत्र महास्थविरले दिनु भएको प्रत्येक उत्तरलाई उनले अनुमोदन गरेका कुराहरू तलका मूल सूत्रहरूले नै प्रष्ट गरेका छन्। तलका सूत्रहरूको अध्ययनबाट हामीलाई यो पनि प्रतीत हुन्छ कि—मामा र भानिजका बीच बडो सौहार्द्रपूर्ण रूपमा छलफल भएको थियो। दीर्घनख परिव्राजकको परिचयमा “भगवानको उपदेश सुनी, जस्तै सारिपुत्र महास्थविरका भानिज दीर्घनख परिव्राजकले स्रोतापन्न फल साक्षात्कार गरे” भन्ने कुरा अर्थकथाले प्रष्ट शब्दमा उल्लेख गरेको छ, त्यस्तै यिनको बारेमा भने कुनै विशेष कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ। तलका सोह्र सूत्रहरू संक्षिप्त भए तापनि त्यसमा बुद्ध-सिद्धान्तका मूलभूत कारणहरू प्रष्ट गरिएका छन्।

निम्न तीन 'जम्बुखादक' नामहरू पालि त्रिपिटक साहित्यमा उल्लेख भएको पाइएका छन्।

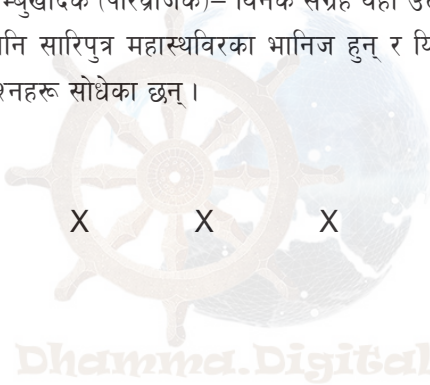
(१) जम्बुखादक (जातक)— भगवानबुद्ध वेणुवन विहारमा बसिरहनु भएको बेलामा देवदत्त महास्थविर लाभसत्कारबाट परिहानि भई कोकालिक भिक्षुहरूकहाँ गई— 'देवदत्त महास्थविरलाई दान देऊ' इत्यादि भन्न लगाएका कुराहरूको प्रसंगमा भगवानले यो

जातकका कुराहरू सुनाउनु भएको हो । जा. अ. क. I-II. पृ. ६६७, नं. २९४

(२) जम्बुखादक (संयुक्त)– संयुक्तनिकायको सलायतनवर्गमा 'जम्बुखादक संयुक्त' अन्तर्गत भएको छ । सं. नि. III. पृ. २२३

(३) जम्बुखादक (परिव्राजक)– यिनकै संग्रह यहाँ उल्लेख गरिएको छ । यिनी पनि सारिपुत्र महास्थविरका भानिज हुन् र यिनले उहाँसँग सोह्रवटा प्रश्नहरू सोधेका छन् ।

१- निर्वाण सम्बन्धी प्रश्न

एक समय आयुष्मान् सारिपुत्र मगध देशको नालक गाउँमा^१ बस्नुभएको थियो^२ ।

त्यस समय जम्बुखादक (= जमुना खाने) परिव्राजक^३ जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुराकानी सिद्धिएपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जम्बुखादक परिव्राजकले आयुष्मान् सारिपुत्रसँग निम्न प्रश्नहरू सोधे-

-
१. राजगृह नगरको आसपासको एक गाउँ । यसै गाउँमा सारिपुत्र महास्थविर परिनिर्वाण हुनु भएको थियो । सं. नि. IV. पृ. १३८ : चुन्दसुत्तं, अ. क. III. पृ. ९१
२. सं. नि. III. पृ. २२३ : निब्बानपञ्हासुत्तं, अ. क. III. पृ. ९१
३. जम्बुखादक परिव्राजक एक छन्न (प्रतिच्छन्न) परिव्राजक हुन् । यिनी सारिपुत्र महास्थविरका भाञ्जा (बहिनीको छोरा) हुन् । सं. नि. अ. क. III. पृ. ९१

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘निर्वाण, निर्वाण’ भनी भन्छन्; आवुसो ! कुनचाहिं निर्वाण हो ?”

“आवुसो ! जुन रागक्षय, द्वेषक्षय तथा मोहक्षय यसैलाई निर्वाण भन्दछन् ।”

“आवुसो ! यो निर्वाण साक्षात्कार गर्ने कुनै मार्ग तथा प्रतिपदा छ के ?”

“आवुसो ! यो निर्वाण साक्षात्कार गर्ने मार्ग तथा प्रतिपदा पनि छ ।”

“आवुसो ! यो निर्वाण साक्षात्कार गर्ने मार्ग तथा प्रतिपदा कुन हुन् त ?”

“आवुसो ! यही आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग नै यो निर्वाण साक्षात्कार-गर्ने मार्ग तथा प्रतिपदा हो । जस्तै— सम्यकदृष्टि^१, सम्यकसंकल्प^२,

१. दुःख सत्यको ज्ञान, दुःख समुदयको ज्ञान, दुःख निरोधको ज्ञान, तथा दुःख निरोध हुने मार्गको ज्ञानलाई ‘सम्यक् दृष्टि’ भन्दछन् । विभं. पा. पृ. २८५ : सुत्तन्तभाजनीयं, मग्गविभङ्गो, पृ. २८७ : अभिधम्मभाजनीयं, मग्गविभङ्गो ।

२. नैष्कर्म्य (= अकुशललाई त्याग्ने) संकल्प, अव्यापाद (= मित्रता) संकल्प र अहिंसा (= दया, करुणा) संकल्पलाई ‘सम्यक् संकल्प’ भन्दछन् । विभं. पा. पृ. २८५ : सुत्तन्तभाजनीयं, मग्गविभङ्गो, पृ. २८७ : अभिधम्मभाजनीयं, मग्गविभङ्गो ।

सम्यक्वाचा,^१ सम्यक्कर्म^२, सम्यक्आजीविका,^३ सम्यक्व्यायाम,^४ (= वीर्य, साधना), सम्यक्स्मृति^५ तथा सम्यक्समाधि^६ ।”

“आवुसो ! यो निर्वाण साक्षात्कारगर्ने मार्ग राम्मै (भद्र)

१. मृषावादलाई त्याग्नु, पैशून्यतालाई त्याग्नु, परुष-वचनलाई त्याग्नु र सम्प्रलापतालाई त्याग्नुलाई ‘सम्यक् वाचा’ भन्दछन् । विभं. पा. पृ. २८५ : सुत्तन्तभाजनीयं, मग्गविभङ्गो, पृ. २८७ : अभिधम्मभाजनीयं, मग्गविभङ्गो ।
२. प्राणीहिंसा नगर्नु, चोरी नगर्नु र काममिथ्याचार नगर्नुलाई ‘सम्यक् कर्म’ भन्दछन् । विभं. पा. पृ. २८५ : सुत्तन्तभाजनीयं, मग्गविभङ्गो, पृ. २८७ : अभिधम्मभाजनीयं, मग्गविभङ्गो ।
३. मिथ्या जीविकालाई छाडी सम्यक् जीविका गरी वस्नुनै ‘सम्यक् आजीविका’ हो । विभं. पा. पृ. २८५ : सुत्तन्तभाजनीयं, मग्गविभङ्गो, पृ. २८८ : अभिधम्मभाजनीयं, मग्गविभङ्गो ।
४. उत्पन्न नभएको पापक अकुशललाई उत्पन्न हुन नदिने कोशिस गर्ने, उत्पन्न भएको पापक अकुशललाई हटाउने कोशिस गर्ने, उत्पन्न नभएको कुशललाई उत्पन्न गर्ने कोशिसगर्ने तथा

रहेछ, प्रतिपदा पनि राम्रै रहेछ। आवुसो सारिपुत्र ! अप्रमाद हुनको निम्ति यो पर्याप्त छ ।”

X

X

X

उत्पन्न भएको कुशललाई स्थिर राख्ने र अझ बढाउने कोशिस गर्नेलाई 'सम्यक् व्यायाम' भन्दछन् । विभं. पा. पृ. २८५ : सुत्तन्तभाजनीयं, मग्गविभङ्गो, पृ. २८८ : अभिधम्मभाजनीयं, मग्गविभङ्गो ।

५. “अभिध्यादौर्मनस्य हटाउनकोनिम्ति भिक्षु शरीरको प्रकृत्यामा आतप्तपूर्वक स्मृतिराखी (होसराखी) सम्प्रजन्य युक्त भई बस्छन् । त्यस्तैगरी वेदनादिमा पनि सम्प्रजन्ययुक्तभई बस्छन्” भनी उल्लेख भए भैं स्मृति (= होस) राखी बस्नेलाई 'सम्यक् स्मृति' भन्दछन् । विभं. पा. पृ. २८६ : सुत्तन्तभाजनीयं, मग्गविभङ्गो, पृ. २८८ : अभिधम्मभाजनीयं, मग्गविभङ्गो ।

६. “यहाँ भिक्षु कामविषयबाट अलग भई...प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्दछ...इत्यादि” भनेको जस्तो (बु. गृ. पृ. २८६) प्रथमादि ध्यानमा बस्नेलाई 'सम्यक् समाधि' भन्दछन् । विभं. पा. पृ. २८६ : सुत्तन्तभाजनीयं, मग्गविभङ्गो, पृ. २८८ : अभिधम्मभाजनीयं, मग्गविभङ्गो ।

२- अरहत्व सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थविरसँगै सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘अरहत्व, अरहत्व’ भनी भन्छन्; आवुसो ! अरहत्व भनेको के हो ?”

“आवुसो ! जो रागक्षय, द्वेषक्षय तथा मोहक्षय हो— यसैलाई ‘अरहत्व’ भन्दछन् ।”

“आवुसो ! यस अरहत्व साक्षात्कारगर्ने कुनै मार्ग तथा प्रतिपदा पनि छ ?”

“आवुसो ! यस अरहत्व साक्षात्कारगर्ने मार्ग तथा प्रतिपदा पनि छ ।”

“आवुसो ! यस अरहत्व प्राप्तगर्ने मार्ग तथा प्रतिपदा कुन हुन् त ?”

“आवुसो ! यही आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग तथा प्रतिपदा नै यस अरहत्व प्राप्त गर्ने मार्ग तथा प्रतिपदा हो । जस्तै- सम्यकदृष्टि^१,... सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! यो अरहत्व प्राप्तगर्ने मार्ग तथा प्रतिपदा राम्रै रहेछ । आवुसो सारिपुत्र ! अरहत्वको निम्ति यतिनै पर्याप्त छ ।”

---

१. माथि पृ. ३७० मा उल्लेख भएबमोजिं दोहन्त्याउनु ।

३- धर्मवादी को हो ?

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थविरसँगै सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! यो लोकमा धर्मवादीहरू को छन् ? यो लोकमा सुप्रतिपन्न भएका को छन् ? यो लोकमा सुगतहरू (= असल ठाउँमा पुगेका) को छन् ?”

“आवुसो ! जसले राग हटाउनकोनिम्ति धर्मदेशना गर्छन्, जसले द्वेष हटाउनकोनिम्ति धर्म देशना गर्छन्, जसले मोह हटाउनकोनिम्ति धर्मदेशना गर्छन्— उनीहरू नै यो लोकका धर्मवादी हुन् । आवुसो ! जो राग हटाउनकोनिम्ति प्रतिपन्न हुन्छन्, जो द्वेष हटाउनकोनिम्ति प्रतिपन्न हुन्छन्, जो मोह हटाउनकोनिम्ति प्रतिपन्न हुन्छन्— उनीहरू नै यो लोकका सुप्रतिपन्न हुन् । आवुसो ! जसको राग नष्ट भइसक्यो, काटेको तालवृक्ष समान भइसक्यो, अभावप्राप्त भइसक्यो, अनागतमा पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो; जसको द्वेष नष्ट भइसक्यो...;

---

१. सं. ति. III. पृ. २२४ : धम्मवादीपञ्चासुत्तं, अ. क. III. पृ. ९१

जसको मोह नष्ट भइसक्यो,... अनागतमा पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो—
उनीहरू नै यो लोकका 'सुगत' हुन् ।”

“आवुसो ! यी राग, द्वेष, तथा मोहलाई हटाउने मार्ग तथा प्रतिपदा
पनि छ ?”

“आवुसो ! यी राग, द्वेष तथा मोहलाई हटाउने मार्ग तथा प्रतिपदा
पनि छ ।”

“आवुसो ! यी राग, द्वेष, तथा मोहलाई हटाउने मार्ग तथा प्रतिपदा
कुन हुन् त ?”

“आवुसो ! यी राग, द्वेष तथा मोहलाई हटाउने मार्ग तथा प्रतिपदा
यही आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग हो । जस्तै— सम्यकदृष्टि,... सम्यक्समाधि ।”

Dhamma.Digital

“आवुसो ! यी राग, द्वेष तथा मोहलाई हटाउने मार्ग तथा प्रतिपदा
राम्रै रहेछ । आवुसो सारिपुत्र ! अप्रमाद हुनको निमित्त यो पर्याप्त छ ।”

X X X

४- किन ब्रह्मचर्य-वास गर्ने ?

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थविरसँगै सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! के कारणले श्रमण गौतमकहाँ ब्रह्मचर्यवास गर्छन् ?”

“आवुसो ! दुःखलाई राम्रोसँग जान्नकोनिम्ति भगवानकहाँ ब्रह्मचर्यवास गर्छन् ।”

“आवुसो ! यो दुःखलाई राम्रोसँग जान्नकोनिम्ति कुनै मार्ग र प्रतिपदा छ ?”

“आवुसो ! यो दुःखलाई राम्रोसँग जान्नकोनिम्ति मार्ग र प्रतिपदा पनि छ ।”

“आवुसो ! यो दुःखलाई राम्रोसँग जान्नकोनिम्ति मार्ग र प्रतिपदा कुन हुन् त ?”

“आवुसो ! यो दुःखलाई राम्रोसँग जान्नकोनिम्ति मार्ग र प्रतिपदा यही आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग हो । जस्तै— सम्यकदृष्टि,... सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! यो दुःखलाई राम्रोसँग जान्नकोनिम्ति मार्ग र प्रतिपदा राम्रै रहेछ । आवुसो सारिपुत्र ! अप्रमाद हुनको निम्ति यो पर्याप्त नै छ ।”

५- आश्वासन प्राप्त

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थविरसँगै सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! 'आश्वासन, आश्वासन' भन्दछन् । आश्वासन कहिले प्राप्त हुन्छ ?”

“आवुसो ! जहिले भिक्षुले छवटै स्पर्शयतनहरूको^१ समुदय, अस्तगमन, आस्वाद, अवगुण तथा विमुक्तियलाई यथार्थतः जान्दछ; आवुसो ! त्यसैवेला 'आश्वासन प्राप्त' हुन्छ ।”

“आवुसो ! त्यस आश्वासनलाई साक्षात्कार गर्ने कुनै मार्ग र प्रतिपदा छ ?”

---

१. सं. नि. III. पृ. २२५ : अस्सासपत्तसुत्तं, अ. क. III. पृ. ९१

२. चक्षु, श्रोत, घ्राण, जित्वा, काय तथा मनलाई छ स्पर्शयतन भन्दछन् ।
हेर यसबारे सं. नि. III. पृ. ३८ : पठमच्छफस्सायतनसुत्तं, अ. क. III.
पृ. ११

“आवुसो ! त्यस आश्वासनलाई साक्षात्कारगर्ने मार्ग र प्रतिपदा पनि छ ।”

“आवुसो ! त्यस आश्वासनलाई साक्षात्कारगर्ने मार्ग र प्रतिपदा कुन हुन् त ?”

“आवुसो ! त्यस आश्वासनलाई साक्षात्कारगर्ने मार्ग र प्रतिपदा यही आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग हुन् । जस्तै— सम्यकदृष्टि,... सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! त्यस आश्वासनलाई साक्षात्कारगर्ने मार्ग र प्रतिपदा असलै रहेछ । आवुसो सारिपुत्र ! अप्रमाद हुनको निमित्त यो पर्याप्तै छ ।”

X X X

Dhamma.Digital

६- परम आश्वासन प्राप्त

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थविरसँगै सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! परम आश्वासन प्राप्त, परम आश्वासन प्राप्त’ भन्दछन् । आवुसो ! कहिलेसम्ममा परम आश्वासन प्राप्त हुन्छ ?”

“आवुसो ! जहिले भिक्षु, छवटै स्पर्शायतनहरूको समुदय, अस्तगमन, आस्वाद, दुष्परिणाम तथा विमुक्तिलाई यथार्थतः विदितगरी अनुपादानी भई मुक्त हुन्छ; आवुसो ! त्यसैबेला परम आश्वासन प्राप्त हुन्छ ।”

“आवुसो ! त्यस परम आश्वासनलाई साक्षात्कार गर्ने कुनै मार्ग र प्रतिपदा पनि छ ?”

“आवुसो ! त्यस परम आश्वासनलाई साक्षात्कार गर्ने मार्ग र प्रतिपदा पनि छ ।”

---

१. सं. नि. III. पृ. २२६ : परमस्सासप्पसुत्तं, अ. क. III. पृ. ९१

“आवुसो ! त्यस परम आश्वासनलाई साक्षात्कारगर्ने मार्ग र प्रतिपदा कुन हुन् त ?”

“आवुसो ! त्यस परम आश्वासनलाई साक्षात्कारगर्ने मार्ग र प्रतिपदा यही आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग हो । जस्तै— सम्यकदृष्टि,... सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! त्यस परम आश्वासनलाई साक्षात्कारगर्ने मार्ग र प्रतिपदा राम्रै रहेछ । आवुसो सारिपुत्र ! अप्रमाद हुनको निम्ति यो पर्याप्त नै छ ।”

७- वेदना सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थविरसँगै सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘वेदना, वेदना’ भन्दछन् । आवुसो ! केलाई वेदना भन्दछन् ?”

“आवुसो ! तीनप्रकारका वेदनाहरू छन् । कुन तीन भने ?- (१) सुख-वेदना, (२) दुःख-वेदना, (३) अ-दुःख, अ-सुख वेदना । आवुसो ! यिनै तीन वेदनाहरू हुन् ।”

“आवुसो ! यी तीनै वेदनाहरूलाई जान्नसक्ने कुनै मार्ग र प्रतिपदा पनि छ ?”

“आवुसो ! यी तीनै वेदनाहरूलाई जान्नसक्ने मार्ग र प्रतिपदा पनि छ ।”

“आवुसो ! यी तीनै वेदनाहरूलाई जान्नसक्ने मार्ग र प्रतिपदा कुन हुन् त ?”

“आवुसो ! त्यस परम आशवासनलाई साक्षात्कारगर्ने मार्ग र प्रतिपदा यही आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग हो । जस्तै- सम्यकदृष्टि,... सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! त्यस परम आशवासनलाई साक्षात्कारगर्ने मार्ग र प्रतिपदा राम्रै रहेछ । आवुसो सारिपुत्र ! अप्रमाद हुनको निम्ति यो पर्याप्त नै छ ।”

८- आस्रव सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थविरसँगै सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘आस्रव, आस्रव’ भन्दछन् । आवुसो ! केलाई आस्रव भन्दछन् ?”

“आवुसो ! तीनप्रकारका आस्रवहरू छन् । कुन तीन भने ?—
(१) कामास्रव^१, (२) भवास्रव^२, (३) अविदचास्रव^३ । यिनै तीन

-
१. सं. नि III. पृ. आस्रवपञ्चासुत्तं, अ. क. III. पृ. ९१
२. ‘आस्रव’ को अर्थ हो बगेर जानु । पञ्चकामादि विषयहरूमा रागद्वारा प्रवाहित हुने भएकोले यसलाई ‘कामास्रव’ भनिएको हो । पटि. स. म. अ. क. पृ. २१४; विभं. पा. पृ. ४४८: चतुक्कमातिकानिद्देशो, खुद्दकवत्थुविभङ्गो ।
३. रूप र अरूप-भव सम्बन्धी रागद्वारा प्रवाहित हुने भएकोले यसलाई ‘भगास्रव’ भनिएको हो । पटि. स. म. अ. क. पृ. २१४; विभं. पा. पृ. ४४९: चतुक्कमातिकानिद्देशो, खुद्दकवत्थुविभङ्गो ।
४. दुःखादि आठ कारणहरू न जान्नाको कारणले संसारमा

आस्रवहरू हुन् ।”

“आवुसो ! यी आस्रवहरूबाट छुट्कारा पाउने कुनै मार्ग वा प्रतिपदा छ के ?”

“आवुसो ! यी आस्रवहरूबाट छुट्कारा पाउने मार्ग र प्रतिपदा कुन हुन् त ?”

“आवुसो ! यी आस्रवहरूबाट छुट्कारा पाउने मार्ग र प्रतिपदा कुन हुन् त ?”

“आवुसो ! ती आस्रवहरूबाट छुट्कारा पाउने मार्ग र प्रतिपदा राम्रै रहेछ । आवुसो सारिपुत्र ! अप्रमाद हुनको निमित्त यो पर्याप्त नै छ ।”

Dhamma.Digital

X

X

X

प्रभाहित हुने भएकोले यसलाई 'अविदचास्रव' भनिएको हो । चुल्ल. ति.
पा. पृ. २७ : अजितमाणवपुच्छानिद्देशो, पारायनवग्गनिद्देशो; विभं. पा.
पृ. ४४९: चतुक्कमातिकानिद्देशो, खुद्दकवत्थुविभङ्गो ।

९- अविदचा सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थविरसँगै सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘अविदचा, अविदचा’ भन्दछन् । आवुसो ! केलाई अविदचा भन्दछन् ?”

“आवुसो ! दुःख प्रति अज्ञानता, दुःख समुदय प्रति अज्ञानता, दुःख निरोध प्रति अज्ञानता, दुःख निरोध हुने मार्ग प्रति अज्ञानता । आवुसो ! यसैलाई ‘अविदचा’ भन्दछन् ।”

“आवुसो ! यो अविदचालाई हटाउने कुनै मार्ग र प्रतिपदा छ के ?”

“आवुसो ! यो अविदचालाई हटाउने मार्ग र प्रतिपदा छ ।”

“आवुसो ! यो अविदचालाई हटाउने मार्ग र प्रतिपदा कुन हुन् त ?”

“आवुसो ! यो अविदचालाई हटाउने मार्ग र प्रतिपदा यही आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग हो । जस्तै- सम्यक्दृष्टि ... सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! यो अविदचालाई हटाउने मार्ग र प्रतिपदा असलै रहेछ । आवुसो सारिपुत्र ! अप्रमाद हुनको निम्ति यो पर्याप्त नै छ ।”

१०- तृष्णा सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थविरसँगै सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘तृष्णा, तृष्णा’ भन्दछन् । आवुसो ! कुनचाहिं तृष्णा हो^१ ?”

“आवुसो ! तीन प्रकारका तृष्णाहरू छन् । (१) कामतृष्णा^२, (२) भवतृष्णा^३, (३) विभवतृष्णा^४ । यी तीन तृष्णाहरू हुन् ।”

१. सं. नि. III. पृ. २२९: तण्हापञ्हासुत्तं, अ. क. III. पृ. ९१
२. कामविषय-युक्त जुन राग, स-राग हो यही ‘कामतृष्णा’ हो । विभं. पा. पृ. ४२६: तिकमातिकनिद्देशो, खुद्दकविभङ्गो; महा. नि. पा. पृ. ३: कामसुत्तनिद्देशो ।
३. भवदृष्टिसहगत राग, स-राग अथवा रूपभव, अरूपभव सम्बन्धी राग, तृष्णालाई ‘भवतृष्णा’ भन्दछन् । विभं. पा. पृ. ४३६-३७: तिकमातिकनिद्देशो, खुद्दकवत्थुविभङ्गो; शाश्वतदृष्टिलाई पनि ‘भवराग’ भन्दछन् । अत्थ सा. पृ. ७३: दुक्कमातिकवण्णना र सोही ग्रन्थमा पृ. ३०९, मा पनि; महा. नि. पा. पृ. २०६: पुराभेदसुत्तनिद्देशो ।
४. उच्छेद संयुक्त राग, स-रागलाई ‘विभवतृष्णा’ भन्दछन् ।

“आवुसो ! यी तृष्णाहरूलाई प्रहाण गर्ने मार्ग र प्रतिपदा पनि छ के ?”

“आवुसो ! यी तृष्णाहरूलाई प्रहाण गर्ने मार्ग र प्रतिपदा पनि छ ।”

“आवुसो ! यी तृष्णाहरूलाई प्रहाण गर्ने मार्ग र प्रतिपदा कुन हुन् त ?”

“आवुसो ! यी तृष्णाहरूलाई प्रहाण गर्ने मार्ग र प्रतिपदा यही आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग हो । जस्तै— सम्यक्दृष्टि ... सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! यी तृष्णाहरूलाई प्रहाण गर्ने मार्ग र प्रतिपदा राम्रै रहेछ । आवुसो सारिपुत्र ! अप्रमाद हुनको निमित्त यो पर्याप्त नै छ ।”

Dhamma.Digital

X

X

X

विभं. पा. पृ. ४३७: तिकमातिकानिदेसो, खुदकवत्थुविभङ्गो; ‘मरणपछि केही छैन’ भन्ने दृष्टिलाई ‘विभवतृष्णा’ भन्दछन् । अथ. सा. पृ. ७२-७३: दुकमातिकवण्णना; महा. नि. पा. पृ. २०६: पुराभेदसुत्तनिदेसो ।

११- बाढी सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थविरसँगै सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘ओघ, ओघ’ भन्दछन् । आवुसो ! ‘ओघ’ भनेको के हो ?”

“आवुसो ! ओघ (= बाढी) चारप्रकार छन् । (१) काम-ओघ, (२) भव-ओघ,, (३) दृष्टि-ओघ^३ (४) अविदया-ओघ । यिनै चार

-
१. सं. नि. III. पृ. २२९: ओघपञ्चासुत्तं, अ. क. III. पृ. ९१
२. संसाररूपी सागरमा अनेक क्लेशरूपी बाढीले बगाई लैजाने भएको हुँदा यसलाई ‘ओघ’ भनिएको हो । अत्थ. सा. पृ. ७०: दुक्कमातिकवण्णना; हेर महा. नि. पा. पृ. १३३: तिस्समेत्तेय्यसुत्तनिद्देसो; चुल्ल. नि. पा. पृ. १५७: भद्रावुधमाणवपुच्छानिद्देसो ।
३. ‘दृष्टिको बाढी’ भन्ने ठाउँमा उल्लेख भएको ‘दृष्टि’ भनेको केलाई भन्दछन् भन्ने वारेमा विभं. पा. पृ. ४५२, ४५४,

ओघ (= बाढी) हरू हुन् ।”

(अरू प्रश्नोत्तरहरू माथि उल्लेख भए जस्तै हुन् ।)

X X X

४५९, ४६० र ४६१ मा हेर्नु, खुद्दकवत्युविभङ्गो; पटि. स. म. पृ. १४९-८८
मा 'दिट्ठिकथा' पनि हेर्नु ।

१२- उपादान सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थविरसँगै सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘उपादान, उपादान’ भन्दछन् । आवुसो ! ‘उपादान’^१ भनेको के हो^२ ?”

“आवुसो ! चार उपादानहरू छन् । (१) काम-उपादान,^३ (२)

Dhamma.Digital

१. उप+आदान = उपादान । अर्थात् फेरि फेरि ग्रहण गर्नु । तृष्णाको बलियो रूप नै ‘उपादान’ हो । बलियो गरी समातिराख्नु नै ‘उपादान’ को काम हो । अथ सा. पृ. ३२२, निक्खेपकण्डवण्णना; विभं. अ. क. पृ. १२६: पटिच्चसमुप्पादविभङ्गेनिद्वेसो ।
२. सं. नि. III. पृ. २३० : उपादानपञ्चासुत्तं, अ. क. III. पृ. ९१
३. वस्तुकाम सम्बन्धी उपादान गर्नु = कामूपादान हो । अथ. सा. पृ. ३२२: निक्खेपकण्ड; सम्मो. वि. पृ. १२६: पटिच्चसमुप्पादविभङ्गेनिद्वेसो ।

दृष्टि-उपादान^१, (३) शीलव्रत-उपादान^२ (४) आत्मवाद-उपादान^३ ।

१. शाश्वत, उच्छेद तथा सबै प्रकारका गलत धारणाहरूलाई 'दृष्टि' भन्दछन् । दृष्टि सम्बन्धी बलियो विश्वास, धारणालाई 'दृष्टि-उपादान' भनिएको हो । माथि पृ. १०५ मा अजितकेशकम्बलको वाद जस्तै 'न दानको फल छ' आदि भन्ने दशप्रकारका दृष्टि (= विश्वास) मा दृढ भएर बस्नेलाई पनि 'दृष्टि-उपादान' भन्दछन् । हेर वत्थु. सा. पृ. ३२२ निक्खेपकण्डवण्णना; सम्मो. वि. पृ. १२७: पटिच्चसमुप्पाद विभङ्गो ।
२. 'गो-व्रत, कुकुर-व्रत इत्यादि चर्याद्वारा नै विशुद्ध हुनसक्छन्' भन्ने दृढ विश्वासलाई 'शलव्रत-उपादान' भन्दछन् । अत्थ. सा. पृ. ३२२: निक्खेपकण्डवण्णना; सम्मो. वि. पृ. १२६ पटिच्चसमुप्पादविभङ्गो । 'गो-व्रत, कुकुर-व्रत' भन्ने कस्ता हुन् भन्ने बारेमा म. नि. II. पृ. ६९: कुक्करवतिकसुत्तं र दी. नि. III. पृ. ६ पाथिकसुत्तं हुन् ।
३. आत्म-दृष्टि सम्बन्धी हुने उप+आदान = आत्मदृष्टि उपादान । अथवा आत्म-वादको कारणले उत्पन्न हुने धारणा= विश्वासलाई नै, बलियो गरी समाप्ति राख्नेलाई नै आत्ववाद + उपादान = 'आत्मवादोपादान' भनिएको हो । अत्थ. सा. पृ. ३२३: निक्खेपकण्डवण्णना; सम्मो. वि. पृ. १२७: पटिच्चसमुप्पादविभङ्गो ।

आवुसो ! यिनै चार उपादानहरू हुन् ।”

(अरू प्रश्नोत्तरहरू माथि उल्लेख भए जस्तै संभन्नु ।)

X X X

१३- लोकसम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थविरसँगै सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘लोक, लोक’ भन्दछन् । केलाई ‘लोक’ भन्दछन् ?”

“आवुसो ! तीन प्रकारका लोक (= भव) हरू छन् । (१) काम-भव^२, (२) रूप-भव^३ (= रूपलोक), तथा (३)

---

१. सं. नि. III. पृ. २३०: भवपञ्चासुत्तं, अ. क. III. पृ. ९१

२. कामभवो = कामलोकलाई अभिधर्मासंग्रहले ‘कामभूमि’ भनेको छ । विभङ्गपालिले ‘कामधातु’ भनेको छ । अभिधर्मार्थसंग्रह अनुसार – (१) नर्क, (२) तिरश्चीन, (३) प्रेत तथा (४) असुर गरी चार ‘अपायभूमि’ र (१) मनुष्य, (२) चातुर्महाराजिका, (३) त्रयस्त्रिंश, (४) यामा, (५) तुषिता, (६) निर्माणरती तथा (७) परिनिर्मितवसवर्ती गरी सात ‘कामसुगति’ समेत गरी जम्मा एघार (११) भूमिलाई

अरूप-भव^४ (अरूपलोक) । यिनै तीन लोक (= भव) हरू हुन् ।”

‘कामावचरभूमि, कामभवी अथवा कामलोक’ भन्दछन् । अभि. ध. सं. पृ. १६: भूमिचतुक्कं, पञ्चमोपरिच्छेदो ।

विभङ्गपालि अनुसार— ‘कामलोक’ लाई ‘काम-धातु’ भन्दछन् । त्यस अनुसार ‘कामलोक’ मा पाँच-स्कन्ध (५), बाह्य आयतन (१२), आठ धातु (८), तीन सत्य (३), वाइस इन्द्रिय (२२), नौ हेतु (९), चार आहार (४), सात स्पर्श (७), सात वेदना (७), सात संज्ञा (७), सात चेतना (७) तथा सात चित्तहरू (७) हुन्छन् । विभं. पा. पृ. ४८२: उप्पत्तानुपत्ती, धम्महदयविभङ्गो ।

३. ‘रूपभव = रूप लोकलाई अभिधर्माथसंग्रहमा ‘रूपावचर’ र विभङ्गपालिमा ‘रूपधातु’ भनिएको छ ।

अभिधर्माथसंग्रह अनुसार— (१) ब्रह्मपारिसदच, (२) ब्रह्म-पुरोहित, (३) महाब्रह्मा; (४) परित्ताभा, (५) अप्रमाणाभा, (६) आभश्वरा; (७) परित्तशुभा, (८) अप्रमाण शुभा, (९) शुभकीर्णा (सुभकिन्हा); (१०) वृहत्फला, (११) असंज्ञ सत्त्वा, (१२) अविहा, (१३) अतप्ता, (१४) सुदर्शा, (१५) सुदर्शी र (१६) अकणिष्ठ गरी जम्मा सोऽह (१६) भूमिलाई ‘रूपभव, रूपलोक अथवा रूपावचरभूमि’ भन्दछन् । अभि. ध. सं. पृ. १६ : रूपावचरभूमि, पञ्चमोपरिच्छेदो ।

(अरू प्रश्नोत्तरहरू माथि उल्लेख भए जस्तै संभन्नु ।)

X X X

विभङ्गपालि अनुसार— 'रूपवचरभूमि, रूपभव अथवा रूपलोक'लाई 'रूपधातु' भन्दछन् । त्यस अनुसार 'रूपलोक' मा पाँच स्कन्ध (५), छ आयातन (६), नौ धातु (९), तीन सत्य (३), चौध इन्द्रिय (१४), आठ हेतु (८), तीन आहार (३), चार स्पर्श (४), चार वेदना (४), चार संज्ञा (४), चार चेतना (४), तथा चार चित्तहरू (४) हुन्छन् विभं. पा. पृ. ४८४ : रूपधातुया, धम्महदयविभङ्गे ।

४. 'अरूपभवो, अरूपलोक'लाई अभिधर्मार्थसंग्रहमा 'अरूपवचरभूमि' र विभङ्गपालिमा 'अरूपधातु' भनी भन्दछन् । अभिधर्मार्थसंग्रह अनुसार— (१) आकाशानन्त्यायतन, (२) विज्ञानन्त्यायतन, (३) अकिञ्चन्यायतन र (४) नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई 'अरूपवचर-भूमि, अरूपभवो अथवा अरूपलोक' भनी भन्दछन् ।

विभङ्गपालि अनुसार— यसलाई 'अरूपधातु' भन्दछन् । त्यस अनुसार अरूपलोकमा— चार स्कन्ध (४), दुइ आयातन (२), दुइ धातु (२), तीन सत्य (३), एघार इन्द्रिय (११), आठ हेतु (८), तीन आहार (३), एक स्पर्श (१), एक वेदना (१), एक संज्ञा (१), एक चेतना (१) तथा एक चित्त (१) हुन्छ । विभं. पा. पृ. ४८६ : अरूपधातुया, धम्महदयविभङ्गे ।

१४- दुःख सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थविरसँगै सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘दुःख, दुःख’ भन्दछन् । आवुसो ! दुःख भनेको के हो ?”

“आवुसो ! दुःख भनेका यी हुन्— (१) दुःख-दुःखता, (२) संस्कार-दुःखता, (३) दुष्परिणाम-दुःखता । आवुसो ! यिनै तीन दुःख हुन् ।”

“आवुसो ! यी दुःखलाई जान्नकोनिमित्त कुनै मार्ग र प्रतिपदा छ के ?”

“आवुसो ! यी दुःखलाई जान्नकोनिमित्त मार्ग र प्रतिपदा छ ।”

“आवुसो ! यी दुःखलाई जान्नकोनिमित्त मार्ग र प्रतिपदा कुन हुन् त ?”

“आवुसो ! यी दुःखलाई जान्नकोनिमित्त मार्ग र प्रतिपदा यही आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग हो । जस्तै- सम्यक्दृष्टि ... सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! यी दुःखलाई जान्नकोनिमित्त मार्ग र प्रतिपदा राम्रै रहेछ । आवुसो सारिपुत्र ! अप्रमाद हुनको निमित्त यो पर्याप्त नै छ ।”

१५- सत्काय सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थविरसँगै सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘सत्काय (सक्काय), सत्काय’ भन्दछन् । आवुसो ! सत्काय भनेको के हो^१ ?”

“आवुसो ! उहाँ भगवानले पाँच उपादानस्कन्धलाई ‘सत्काय’ (= आत्मभाव) भन्नु भएको छ । जस्तै- (१) रूपोपादानस्कन्ध^२,

१. सं. नि. III. पृ. २३१ : सक्कायपञ्चासुत्तं, अ. क. III. पृ. ९१

२. साधारणतया ‘रूप’ भन्नाले आँखाले देखिने सबैविषयलाई ‘रूप’ भनेको जस्तो लागे तापनि बुद्ध-दर्शन अनुसार निम्न परिभाषालाई नै ‘रूप’ भनिएको छ-

“रुप्पति इति = रूपं, सीतुणहादि विरोधि पच्चयेहि विकारं आपज्जति, आपादियतीति वा अत्थो । तेनाह भगवा “सीतेन पि रुप्पति, उण्हेनपि रुप्पति...” इत्यादि । (सं. नि. II. पृ. ३१२ : खज्जनीयसुत्तं) अर्थात् शीतोष्णा-

दिद्वारा स्वभाव बदलिनै, परिवर्तन हुने, विग्रने तथा विकार हुने आदि लक्षणलेयुक्त सबै पदार्थहरूलाई 'रूप' भन्दछन् । त्यसैले भगवानले भन्नुभएको हो- 'शीतलताले पनि विग्रिन्छ, उष्णतालेप पनि विग्रिन्छ... ।' अभि. ध. सं. टी. पृ. ४० : अकुसलवण्णना, पठमो-परिच्छेदो; अत्थ, सा. पृ. २६४ : रूपकण्डवण्णना ।

पालि धातु शब्दको हिसावले 'रूप'- नासे, पकासे भन्ने अर्थले 'रूपतीति = रूपं भएको हो । धा. म. पृ. ६४; 'धात्वात्थवण्णना' (पृ. १६३) अनुसार पनि 'रूप' रूपनेरुप्पनं, कुप्पनं, घट्टनं, पीलनं भन्ने आदि अर्थ हुन्छ ।

रूप सम्बन्धी उपादान = रूपोपादान । रूपहरूको थुप्रो = रूपस्कन्ध । यसको व्याख्यान यहाँ अति लामो हुने भएकोले 'रूप' केलाई भन्दछन् र 'रूपोपादानस्कन्ध' सम्बन्धी विस्तृत कुरा अभिधर्मपिटकको 'धम्मसङ्गणि' पृ. १४७ देखि २२७ सम्म 'रूपकण्डं' मा; अभिधर्मपिटककै 'विभङ्गपालि' पृ. ३ देखि ७२ सम्म 'खन्धविभङ्ग' मा र अभिधर्मार्थसंग्रहको सप्तमपरिच्छेदको पृ. २७ र टीकाको पृ. १३० मा हेर्नु ।

(२) वेदनोपादानस्कन्ध^१, (३) संज्ञोपादानस्कन्ध^२, (४) संस्कारोपादानस्कन्ध^३ र (५) विज्ञानोपादानस्कन्ध^४ । आवुसो ! भगवानले यिनै पाँच उपादानस्कन्धलाई 'सत्काय' (सक्काय) भनी भन्नु भएको छ ।”

“आवुसो ! यी सत्कायलाई जान्नसक्ने मार्ग र प्रतिपदा पनि छ, के ?”

-
१. वेदना सम्बन्धी- कतिप्रकारका वेदनाहरू छन्, कुन वेदना कहाँ कहाँ उत्पन्न हुन्छन् भन्ने इत्यादि विस्तरकोनिमित्त अभिधर्मार्थसंग्रहको तेस्रोपरिच्छेद पृ. ८ मा 'वेदनासङ्ग्रहो' हेर्नु; त्यस्तै विभङ्गपालिको पृ. ५ र २० मा हेर्नु; संयुक्तनिकाय II. पृ. १२२ : वेदनानानतंसुत्तं, III. पृ. १८३ : 'वेदनासंयुत्तं' मा पनि हेर्नु र म. नि. II. पृ. ७२, बहुवेदनीयसुत्तंमा पनि हेर्नु ।
  २. संज्ञास्कन्ध सम्बन्धी विस्तृत कुरा विभङ्गपालिको पृ. ८ मा 'सञ्जाक्खन्धो' हेर्नु ।
  ३. संस्कारस्कन्धको बारेमा विस्तृत कुरा जान्न विभङ्गपालिको पृ. ११ : 'संखारक्खन्धो' हेर्नु ।
  ४. विज्ञानस्कन्धको बारेमा विस्तृत कुरा जान्न विभङ्गपालिको पृ. १४ : 'विञ्जानक्खन्धो' हेर्नु ।

“आवुसो ! यो सत्कायलाई जान्नसक्ने मार्ग र प्रतिपदा पनि छ ।”

“आवुसो ! यो सत्कायलाई जान्नसक्ने मार्ग र प्रतिपदा कुन हुन् त ?”

“आवुसो ! यो सत्कायलाई जान्नसक्ने मार्ग र प्रतिपदा यही आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग हो । जस्तै— सम्यक्दृष्टि ... सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो सारिपुत्र ! यो सत्कायलाई जान्नसक्ने मार्ग र प्रतिपदा राम्रै रहेछ । अप्रमाद हुनको निम्ति यो पर्याप्त नै छ ।”

X X X

Dhamma.Digital

१६- कठोरता सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थविरसँगै सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! यो धर्मविनयमा (= बुद्धकर्ममा) के कठोर (= दुष्कर) छ^१ ?”

“आवुसो ! यो धर्म-विनयमा प्रब्रज्यात्व कठोर छ ।”

“आवुसो ! प्रब्रजित भएपछि के कठोर छ ।”

“आवुसो ! प्रब्रजित भएपछि (त्यसमा) मन लगाएर बस्नु कठोर छ ।”

“आवुसो ! मन लगाएर बस्नेलाई के कठोर छ त ?”

“आवुसो ! मन लगाएर बस्नेलाई धर्मानुकूल प्रतिपादन गर्नु कठोर छ ।”

---

१. सं. नि. III. पृ. २३२: दुक्करपञ्हासुत्तं, अ. क. III. पृ. ९१

“आवुसो ! धर्मानुकूल प्रतिपादन गर्ने भिक्षुले कहिले सम्ममा अरहत्व प्राप्त गर्न सक्छ त ?”

“आवुसो ! चिरकाल न बित्दै ।”

९. सकुलुदायी परिव्राजक

प रि च य

मूल सूत्रहरू तथा अर्थकथाहरूका अध्ययनद्वारा सकुलुदायी परिव्राजक राजगृहवासी हुन् भन्ने कुरा बुझिन्छ ।

भगवान परिव्राजकाराममा जानुहुन्छ

यिनी राजगृहको आसपासमा रहेको मयूरनिवाप भन्ने आश्रममा बस्दथे । भगवान बुद्ध मयूरनिवाप परिव्राजकाराममा कहिले कहिले जानुहुन्थ्यो भन्ने कुरा तलका सूत्रहरूमा— “भन्ते भगवान ! आउनुहोस् । धेरै दिनपछि भगवानले यहाँ आउने कष्ट गर्नुभयो ... ” भन्ने उल्लेख भएबाट प्रमाणित हुन्छ ।

पपञ्चसूदनी^१ अनुसार— परिव्राजकहरू भगवानबुद्ध आफ्नो आश्रममा आए हुन्थ्यो भन्ने प्रतीक्षा गर्दथे भन्ने कुरा तलका मूल सूत्रहरूमा— “तपाईंहरू चुप लाग्नुहोस् ... शायद निःशब्द परिषद् देखी उहाँ, यहाँ आउन सक्नुहुन्छ” भन्ने जस्ता कुराहरूले प्रमाणित गर्दछन् ।

---

१. III. पृ. १५५ : सन्दकसुत्तवण्णना ।

अर्को घतलागदो कुरा के छ भने- बुद्ध वा बुद्धका श्रावकहरू आफ्नो आश्रममा आएवाट यी परिव्राजकहरू खूब गर्भित हुन्छन् र आफ्नो प्रतिष्ठा बढाउनकोनिमित्त यसलाई महत्व पनि दिन्छन् । यिनीहरूले अरूहरूका अगाडि तथा विशेष गरी बुद्धभक्त गृहस्थीहरूका अगाडि नाक फुलाई- “भगवान बुद्ध र उहाँका श्रावकहरू हाम्रो आश्रममा आउनु हुन्छ । उहाँहरूसँग हामीहरूको सौहार्द्रपूर्ण सम्बन्ध छ । उहाँहरूसँग हामीहरूको कुनै बे-मेल छैन । तिमीहरू पो स्यानो दिलका छौ र हामीलाई देखेर पनि नदेखे भैं गछौं” भन्दै बुद्ध-अनुयायीहरूका तरफबाट आदर सम्मान पाउने आशा राख्छन् । यस कुराबाट साधारण उपासकहरूले- “भगवान पनि यिनीहरूकहाँ जानुहुन्छ” भन्ने विचार लिई तिनीहरूलाई पनि सम्मानित गर्छन् ।

यिनीहरूले आफ्ना शिष्यहरूलाई यस्तो भन्दछन्- “भगवानबुद्ध जुनसुकै आश्रममा जानु हुन्न हाम्रो आश्रम उत्तम भएकोले, हामीसँग घनिष्ट मैत्री सम्बन्ध भएकोले हामीसँग भेट्न हाम्रो आश्रममा आउनु भएको हो” भन्दै आफ्नो प्रशंसा गर्दै शिष्यहरूलाई आफ्नो महत्वको कुरा सुनाई प्रभाव जमाउन खोज्छन् ।

एक दिन, भगवान बुद्ध सकुलुदायी परिव्राजकको आराममा जानु भएको बेलामा, सकुलुदायी परिव्राजकले उहाँको प्रश्नको उत्तर दिंदै यस्तो भनेका थिए- “भन्ते ! एक समय म कौतूहल शालामा बसेको थिएँ । त्यस बखत त्यहाँ अनेक तैर्थीय-गणाचार्यहरूका वारेमा कुरा चलेको थियो । त्यस बखत, त्यहाँ धेरैले तपाईंके प्रशंसा

गरेका थिए र म पनि तपाईंकै प्रशंसक हुँ ।”

अनि भगवानले— “के कारण देखी मेरो प्रशंसा गर्दछौ त ?” भनी उनीसँग सोध्नु हुँदा सकुलुदायी परिव्राजकले “पाँच कारणहरू देखेर भगवानको प्रशंसा गर्दछु” भनी जवाफ दिएका थिए । यी कारणहरू तल उल्लिखित मूल सूत्रको “पाँच कारणद्वारा बुद्ध पूजित छन्” भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भएका छन् ।

यी कुराहरू सुनी भगवानले सकुलुदायी परिव्राजकलाई “यदि तिमिले भनेका कारणहरूद्वारा मेरा शिष्यहरूबाट म सम्मानित भएको हो भने त्यसमा जो मेरा कमीहरू हुन्, त्यसबाट मेरा श्रावकहरू म प्रति सर्वथा प्रसन्न हुन सक्ने छैनन् । वरू, “यी पाँच कारणहरूद्वारा मेरा श्रावकहरू ममाथि प्रसन्न भएका हुन्” भन्नु हुँदै तलकै मूल सूत्रमा “बुद्धमा पाँच गुणहरू छन्” भन्ने शीर्षकमा उल्लिखित कारणहरू बताउनु भएको हो । त्यस शीर्षकमा उल्लेख भएका पाँच कारणहरूमध्ये पाँचवाँ कारणमा उन्नाइस (१९) कारणहरू समावेश भएका छन् । यी पाँच कारणहरूमा भगवानबुद्धले शील, समाधि, प्रज्ञा तथा सप्तत्रिंशबोधिपक्षीय आदि धर्मका कुराहरू पनि समावेश गर्नु भएको छ ।

तल उल्लिखित पहिलो सूत्रानुसार सकुलुदायी परिव्राजकले अन्य छ-तैर्तीय गणाचार्यहरू— उनीहरूका शिष्यहरूद्वारा— अपमानित भएका कुराहरू बताउनुका साथ साथै निगण्ठ-नाटपुत्र बाहेक अरू

पाँच तैर्तीय गणाचार्यहरूले आफू 'सर्वज्ञ हुँ' भन्छन् भन्ने कुराहरू भने उल्लेख गरेको छैनन् । निगण्ठ-नाटपुत्रले आफू 'सर्वज्ञ हौं' भन्छन् भन्ने कुरा भने तलका "भगवानकै स्मरण हुन्छ" भन्ने शीर्षकको तेस्रो मूल सूत्रमा सकुलुदायी परिव्राजकले उल्लेख गरेका छन् ।

X

X

X

एक दिन, भगवान बुद्ध राजगृहको सपिनका तीरको परिव्राजकाराममा जानु हुँदा, त्यहाँ सकुलुदायी परिव्राजक, अन्नभार परिव्राजक तथा वरधर परिव्राजकहरू पनि अरू अरू आराममा जस्तै एकैसाथ बसी— "यो ब्राह्मण-सत्य हो, त्यो ब्राह्मण-सत्य हो" भन्ने जस्ता कुराहरू गरिरहेका थिए भन्ने कुरा तलको दोस्रो मूल सूत्रले प्रष्ट गरेको छ । अनि भगवानले उनीहरूका बीच भइरहेको कुरालाई लिई ब्राह्मण भनी त्यस्तालाई भन्दछन् जसको मनमा कुनै प्रकारका अहंकार वा मान हुन्न र राग, द्वेष तथा मोह पनि क्षीण भई अकिञ्चन भइसक्यो । आफ्नो रागादि समस्त क्लेशहरू क्षीण भएको हुँदा 'तथागतलाई नै सर्वश्रेष्ठ ब्राह्मण' भन्न योग्य छ भन्ने कुरा व्यक्त गर्नु हुँदै उहाँले उनीहरूलाई 'ब्राह्मण-सत्य' भनेका यी हुन् भन्ने कुराको उपदेश सुनाउनु भयो ।

X

X

X

---

१. अं. नि. अ. क. II. पृ. ५५२ : समणसच्चसुत्तं, चतुक्कनिपातवण्णना ।

तल उल्लिखित तेस्रो सूत्रानुसार एक दिन, भगवान बुद्ध मयूर निवाप परिव्राजकाराममा जानुहुँदा सकुलुदायी परिव्राजकले खलबल गरि रहेका आफ्ना परिषद्लाई शान्त पारी- “भन्ते ! जुन बेला भगवान यस परिषद्मा आउनु हुन्छ, त्यस बेला भगवानले हामीहरूलाई जुन धर्मको भाषण (उपदेश) सुनाउनु हुनेछ, सोही नै सुन्ने छौं” भनी जुन कुरा मूल सूत्रमा बताएका छन् त्यसबाट सकुलुदायी परिव्राजक बुद्धको उपदेश सुन्नमा लालायित भएको प्रष्ट हुन्छ ।

त्यसपछि नको भक्तिपूर्ण कुरालाई ध्यानमा राखी उपदेशको निम्ति कुनै कारण निकाल्नको लागि भगवानले उनलाई नै कुनै कुरा सोध वा सुनाऊ भन्ने विचार प्रकट गर्नु भई “त्यसो भए तिमिले नै मलाई सुनाऊ- जे तिमिले जानेका छौं” भनी तलको तेस्रो सूत्रमा बताउनु भएको हो । अनि उनले पनि बितेको घटनालाई स्मरण गर्दै सर्वज्ञ भनाउने निगण्ठ-नाटपुत्रसज् घटेका कुराहरू सुनाएका हुन्^१ ।

Dhamma.Digital

निगण्ठ-नाटपुत्रसँग पूर्वान्त र अपरान्त अर्थात् अतीत र अनागत सम्बन्धी प्रश्नहरू सोधेका कुराहरू उनले भगवानलाई सुनाएपछि भगवानले पूर्वान्त र अपरान्त भनेका कुराहरू यिनै हुन् भनी संकेत

---

१. यो कुरा तल “सकुलुदायी परिव्राजककहाँ” भन्ने शीर्षकको सूत्रमा उल्लेख भएको छ ।

२. म. नि. अ. क. III. पृ. १८५: चूलसकुलुदायिसुत्तवण्णना ।

मात्र दिनुभयो र उनले सो कुराहरू राम्ररी बुझ्न सक्ने छैनन् भन्ने विचार गरी उनलाई “त्यो कुरा छाडिदेऊ, बरु, तिमीलाई धर्मोपदेश गर्छु” भन्नु हुँदै “या भए यो हुन्छ, यसको उत्पन्न भएवाट यो उत्पन्न हुन्छ ... ” इत्यादि भन्नु हुँदै हेतु प्रत्ययको उपदेश सुनाउनु भएको हो । जुन कुरा तलको तेस्रो सूत्रले नै प्रष्ट पारेको छ ।

हेतु प्रत्ययको कुरा सुन्दा त उनी भन्नु अलमल्लमा परे । त्यसैले उनले मूल सूत्रमा यसो भनेका हुन्— “भन्ते ! यहाँ, मैले पांसुपिशाचलाई^१ त देख्न सकिदैन भने— कसरी मैले अमानुषीय

१. ‘पांसुपिशाच’ को कुरा समझाउनकोनिमित्त पपञ्चसूदनी निम्न उदाहरण उल्लेख गर्छ—

एक यक्षिणी आफ्ना दुई बालकहरूलाई ‘थूपाराम’ को दैलोमा छाडी आफू खाना खोज्न अनुराधपुरको नगर भित्र एक पोढेटोलमा गई । अनि ती बालकहरूले एक पिण्डचारिक भिक्षुलाई देखेर भने— “भन्ते ! हाम्री आमा खाना ल्याउँछु भनी नगरभित्र गएकी छन् । कृपया उनलाई जेसुकै भए पनि खानालाई चाँडै आउनु भनी भन्दिनुहोस् ।” अनि सो भिक्षुले “तिम्रो आमालाई मैले कसरी देख्ने र ?” भनी सोधे पछि ती बालकहरूले भिक्षुलाई एक स्यानो जरोको टुक्रो दिए । सो जरोको टुक्रो हातमा लिने वित्तिकै भिक्षुले हज्जारौ यक्षहरू देखे । अनि ती बालकहरूले बता-

विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा ... प्राणीहरूलाई देख्न सकूँला र ... ” इत्यादि । यसपछि उनले हेतु प्रत्ययको विषयलाई बुझ्नै नसकेकोभाव प्रकट गर्दै- “भन्ते ! भगवानले जुन ... ‘यो भए यो हुन्छ ...’ इत्यादि कुरा भन्नुभयो, त्यो त मैले भन् बुझ्नै सकिन” भनी सोही सूत्रमै बताएका हुन् । यति भनी उनले आफ्नो आचार्य परम्परानुसारको कुरालाई सुनाउने इच्छा व्यक्त गरेपछि भगवानले उनीसँग- “त्यसो भए तिम्रो आचार्यको मतमा के छ त ?” भनी सोध्नु भएको हो^१ ।

एको संकेत अनुसार भिक्षुले असूचिको प्रतिक्रिया बसेको घिनलाग्दो र डरलाग्दो सो यक्षिणीलाई देखेर “तिम्रा बालकहरू भोकले पीडित भई पर्खिरहेका छन् । जेसुकै खानाभए पनि लिएर चाँडै आऊ भनी भन्छन् ।” भनी भने । अनि उनले “कसरी तपाईंले मलाई देख्नु भयो ?” भनी सोध्दा भिक्षुले आफूलाई एक जरोको टुक्रो दिएको कुरा बताएपछि सो यक्षिणीले भिक्षुको हातबाट जरोको टुक्रो खोसी लिई । यस्तालाई ‘पांसुपिशाच’ भन्दछन् । म. नि. अ. क. III. पृ. १८६

सकुलुदायी परिव्राजकले- यस्तै यक्षिणीहरूलाई त यसलोकमा देख्न सक्दिन भने नदेखिने परजन्म वा अतीत जन्मका कुराहरू कसरी देख्न सकूँला र ? भन्ने विचार बताएका हुन् ।

१. म. नि. अ. क. III. पृ. १८६

यसको उत्तरमा जब उनले “परम वर्ण हो” भन्दै आफ्नो आचार्य परम्पराका कुराहरू सुनाए तब भगवानले सोही कुरालाई लिई त्यस सम्बन्धी कुराहरू उनले राम्ररी बुझ्न सक्ने छैनन् भन्ने थाहा पाएर पनि भविष्यमा उनलाई यस कुराद्वारा उपकार नै हुनेछ भन्ने विचारले^१ वहाँले उनलाई पुनः सोही पूर्वान्तादि सम्बन्धी कुराहरू सुनाउनु भएको हो ।

यी सकुलुदायी परिव्राजकहरूले श्रुति परम्परानुसार ‘तृतीय ध्यान भूमि’ सम्मका कुरा जान्दथे ।

जब उनले ‘एकान्त सुखमय लोक’ को कुरा उठाए तब भगवानले पहिले उनले सुनिराखेको तृतीय ध्यानका कुरासम्म मात्र सुनाई त्यसपछि “यतिलाई मात्र एकान्त सुखमय लोक भनी भनिदैन” भन्नु हुँदै अगाडिका कुराहरू बताउनु भएको हो । यी जम्मै कुराहरू तलको तेस्रो मूल सूत्रमै प्रष्ट भएका छन् ।

यस सूत्रको अध्ययनद्वारा हामीले बुझ्न सक्छौं कि भगवानसँग भएका कुराहरूबाट सकुलुदायी परिव्राजक निकै प्रभावित भएका थिए र उनी दिलैदेखि बुद्धको धर्ममा दीक्षित हुन चाहन्थे । किन्तु आफ्नो समाज र आफ्ना शिष्यहरूका कारणले गर्दा उनी भिक्षु हुन सकेनन् । बुद्धको समक्ष भिक्षु हुन नसक्नाको कारण उल्लेख गर्दै

---

१. म. नि.अ. क. III. पृ. १८६

पपञ्चसूदनीले- सकलुदायी परिव्राजकले अधिल्लो एक जन्ममा चीवर-लोभको कारणले एक भिक्षुलाई चीवर छाड्न लगाई उसको चीवर आफूले लिएको कुरा पनि उल्लेख गरेको छ^१ । सोही ग्रन्थकै अनुसार उनले वर्तमान बुद्धको समयमै भिक्षुहुन नसकेतापनि भगवानको परिनिर्वाणपछि धर्माशोक राजाको पालामा बुद्धशासनमा प्रव्रजितभई मैत्रीविहारीहरूमध्ये श्रेष्ठ भिक्षु भई अरहन्त पनि हुनेछन् भन्ने कुरा पनि उहाँ समुल्लेख भएको छ ।

कालान्तर पछि धर्माशोक राजाको पालामा सकलुदायी परिव्राजक अश्वगुप्त स्थविर भन्ने नामले मैत्रीविहारी भिक्षुहरूमध्ये अग्र थिए तथा अरहन्त पनि हुनुभएको थियो^२ ।

X X X

सकलुदायी परिव्राजकलाई भगवान बुद्धले 'उदायी' भनी आमन्त्रण गर्नु भएवाट उनको मुख्य नाम 'उदायी' हो भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । अरू अरू सूत्रहरूमा पनि यस्तै उदाहरणहरू पाइन्छन् । जस्तै- 'कालुदायी', 'लालुदायी' तथा 'महाउदायी' आदिहरूलाई पनि "उदायी" भनी आमन्त्रण गरिएका छन् ।

१. पपञ्चसूदनी III. पृ. १८८

२. पपं. सू. III. पृ. १८९ : चूलसकलुदायीसुत्तवण्णना ।

‘सकुलुदायी’ पालि शब्दको संस्कृत रूपान्तर ‘स्वकुलोदायी’ हो । शब्दको विग्रहमा विचारगर्ने हो भने— स+कुल+उदायी= सकुलुदायी हुन्छ । यसको संस्कृत रूपान्तर— स्व+कुल+उदायी= स्वकुलोदायी । अर्थात् आफ्नो कुल उदय गर्ने । त्रिपिटक पालि साहित्यमा ‘उदायी’ भनी उल्लेख भएका नामहरू यसप्रकार छन्—

भिन्ना भिन्नै उदायी नामहरू

[१] (काल) उदायी— कालुदायी— यिनी, बुद्ध शासनमा, कुलगृह प्रसन्न गराउनेमा अग्रस्थान प्राप्त भएका स्थविर हुन् । (अं. नि- १ पृ. २५: एतदग्गपालि, अ. क. I. पृ. १६७) यिनी बालककाल देखि नै भगवान बुद्धका साथी थिए । यस सम्बन्धी केही कुराहरू लेखककै ‘बुद्धकालीन राजपरिवार’ पृ. १३५ मा उल्लेख भएका छन् । यिनको वारेमा अं. नि- ९ पृ. ६५: आनन्दसुत्तमा र पृ. ८३: सम्बाधसुत्तमा उल्लेख भएको छ । त्यस सूत्रहरूमा उल्लिखित ‘उदायी’ ‘कालुदायी’ हुन् भन्ने कुरा अं. नि. अ. क. II. पृ. ८१२ र पृ. ८१५ मा समुल्लेख भएको छ । थेर. गा. था. पृ. ३२० : कालुदायित्थेरगाथा, अ. क. I. पृ. ४९७; थेर. अप. दा. पा. I. पृ. १०१, II. प. १५१, अ. क. पृ. ४९९

[२] (लाल) उदायी— लालुदायी— यिनी एक ईर्ष्यालु तथा अपटु धर्मकथिक भिक्षु हुन् । यिनले सारिपुत्र महास्थविरलाई ईर्ष्या गर्दथे । यिनको कारणले गर्दा भगवानलाई धेरै पटक विनय

शिक्षा-नियमहरू बनाउन परेको थियो । धर्मोपदेश गर्दा मङ्गलको कुरा सुनाउनु पर्ने ठाउँमा अमङ्गलको र अमङ्गलको कुरा सुनाउनु पर्ने ठाउँमा मङ्गलको कुराहरू सुनाउँदथे । यिनको बारेमा, पालि त्रिपिटक साहित्यले निम्नप्रकारका स्थानहरूमा उल्लेख गरेका छन् । जस्तै- पारा. पा. पृ. १५०, १७०, १९४, अं. नि. - पृ. ४३२: उदायिसुत्तं, अं. नि-६. पृ. ४०: उदायिसुत्तं, अं. नि-९ पृ. ५४: निब्बानसुखसुत्तं, अ. क. II. पृ. ८१०; म. नि. III. पृ. २८९: महाकम्मविभङ्गसुत्तं, अ. क. II. पृ. १६३; धम्म. प. अ. क. पृ. ३९५, वर्ग १३; पृ. ४९९, वर्ग १८; जा. अ. क. I-II. पृ. ४८९: सोमदत्तजातकं, नं. २११; पृ. ९८: तण्डुलनालिजातकं, नं. ५; पृ. ३३९: नङ्गलियजातकं, नं. १२३ र पृ. ५५५ : पदञ्जलीजातकं, नं २४७

[३] (महा) उदायी- महाउदायी- यिनी दीर्घनिकायको सम्पसादनीय सूत्रमा उल्लेख भएका स्थविर हुन् । सारिपुत्र महास्थविरले त्यस सूत्रमा आफू भगवान प्रति अत्यन्त प्रसन्न रहेको कुरा बारे सिंहनाद गर्नुभएको बेलामा यिनी पनि त्यहाँ उपस्थित थिए । दी. नि. III. पृ. ८९, अ. क. II. पृ. ६५८; थेर. गा. पा. पृ. ३३८: उदायित्थेरगाथा, अ. क. II. पृ. ७

[४] (पण्डित) उदायी- पण्डितउदायी- मज्झिमनिकायको बहुवेदनीय सूत्रानुसार- एक दिन पञ्चङ्ग थपति (= डकमी) उदायी महास्थविरकहाँ गई 'कति वेदनाहरू छन् ?' भन्ने कुरा उनले महास्थविरसँग सोधेका थिए । त्यस बखत उहाँले उनलाई विविध

प्रकारका वेदनाहरूका बारेमा उपदेश गर्नुभएको थियो । अर्थकथाले उहाँलाई 'पण्डित उदायी' हुन् भनी उल्लेख गरेको छ । म. नि. II. पृ. ७२ : बहुवेदनीयसुत्तं, अ. क. III. पृ. ७८; सं. नि. III. पृ. १९८: पञ्चङ्गसुत्तं, अ. क. III. पृ. ८६

[५] उदायी- यिनी महावग्गपालिमा उल्लिखित कौवाको स्वर जस्तो हुने प्रातिमोक्ष उद्देशण गर्ने 'उदायी' नामक भिक्षु हुन् । महा. व. पा. पृ. ११७; यस्तै गरी 'उदायी' स्थविरका नामहरू उल्लेख भएका केही स्थानहरू यसप्रकार छन्- पारा. पा. पृ. ३०२: अञ्जा-तिकाचीवरपरिग्गहे । सोही ग्रन्थमा उनले आफ्नी पहिलेकी धर्मपत्नीलाई असूचि लागेको अन्तरवासक धुन दिएको कुरा उल्लेख भएको छ । पारा. पा. पृ. २९९ : पुराणचीवर धोवापने । पाचि. पा. पृ. ३४, ८९, १६८, २२६; चुल्ल. व. पा. पृ. ८६, ९२, १०८; धम्म. प. अ. क. पृ. २३४: उदायिथेरस्सवत्थु ।

Dhamma.Digital

[६] (सकुल) उदायी- सकुलुदायी- यिनकै संग्रहका कुराहरू यहाँ उल्लेख गरिएका छन् । यिनी राजगृहवासी हुन् । यिनी कहिले कहिले राजगृहका मयूरनिवाप आराममा र कहिले कहिले राजगृहकै सप्पिनिका भन्ने नदीको तीरको आराममा बस्दथे । यिनका साथमा अन्नभार र वरधर परिव्राजकहरू पनि बस्दथे । यिनका धेरै शिष्यहरू पनि थिए । यिनी बुद्धको उपदेश सुन्नमा अत्यन्त इच्छुक तथा जिज्ञासु पनि थिए ।

X

X

X

१- सकुलुदायीको आराममा

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दक निवापमा बस्नुभएको थियो ।

त्यस समय धेरै नामी नामी परिव्राजकहरू मयूरनिवाप^२ (नजीकको) परिव्राजकाराममा बसेका थिए । जस्तै- अन्नभार परिव्राजक, वरधर परिव्राजक तथा सकुलुदायी परिव्राजक । अरू अरू पनि नामी नामी परिव्राजकहरू त्यहाँ बसेका थिए ।

एक दिन भगवान पूर्वान्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी, पिण्डार्थकोनिमित्त राजगृहमा जानुभयो । त्यसबेला भगवानलाई यस्तो लाग्यो- “राजगृहमा” भिक्षाटन जानकोनिमित्त अभै

---

१. म. नि. II. पृ. २२४: महासकुलुदायिसुत्तं, अ. क. III. पृ. १६१

२. मयूरहरूलाई अभयदान दिइराखेको स्थान भएकोले ‘मयूरनिवाप’ भनिएको हो । म. नि. अ. क. III. पृ. १६१

धेरै समय छ । (त्यतिञ्जेलसम्म) किन मयूरनिवापको परिव्राजकाराममा न जाऊँ ।” अनि भगवान जहाँ मयूरनिवापको परिव्राजकाराम हो त्यहाँ जानुभयो ।

त्यस बखत हल्लागुल्ला गर्दै, उच्चशब्द महाशब्द गर्दै अनेक प्रकारका तिरश्चीन-कथाहरू भन्दै सकुलुदायी परिव्राजक धेरै परिव्राजकहरूका साथ त्यहाँ बसिरहेका थिए ।

तिरश्चीनकथा— जस्तै— (१) राजकथा, (२) चोरकथा, (३) महामात्यकथा, (४) सेनाकथा, (५) भयकथा, (६) युद्धकथा, (७) अन्नकथा, (८) पानकथा, (९) वस्त्रकथा, (१०) शयनकथा, (११) मालाकथा, (१२) गंधकथा, (१३) जातिकथा, (१४) यानकथा, (१५) ग्रामकथा, (१६) निगमकथा, (१७) नगरकथा, (१८) जनपदकथा, (१९) स्त्रीकथा, (२०) शूर (= बहादुरी) कथा, (२१) चौवाटोको कथा, (२२) पधराको कथा, (२३) पूर्वप्रेतकथा, (२४) नानत्वकथा, (२५) लोकाख्यायिककथा, (२६) समुद्राख्यायिककथा, (२७) भवकथा तथा (२८) अभवकथा^१ ।

-
१. यहाँ 'भव' भन्नाले (१) शाश्वत, (२) अभिवृद्धि तथा (३) कामसुखलाई भनिएको हो । 'अभव' भन्नाले (१) उच्छेद, (२) हानि, तथा (३) शारीरिक कष्ट-पीडालाई भनिएको हो । अतः यस विभाजन सहित लिंदा जम्मा (३२) बत्तीसप्रकारका कथाहरूलाई 'तिरश्चीनकथा' भन्दछन् । म. नि. अ. क. III. पृ. १५४ : सन्दकसुत्तवण्णना ।

अनि सकुलुदायी परिव्राजकले टाढैबाट भगवानलाई आइरहुनु भएको देखे । देखेपछि, सकुलुदायी परिव्राजकले आफ्ना परिषद्लाई— “तपाईंहरू चुपलाग्नुहोस्, तपाईंहरू हल्लागुल्ला नगर्नुहोस् । श्रमण गौतम आउँदै हुनुहुन्छ । उहाँ आयुष्मान् निःशब्दतालाई रुचाउनु हुन्छ, निःशब्दताको प्रशंसक हुनुहुन्छ । शायद निःशब्द-परिषद् देखी उहाँ, यहाँ आउन सक्नु हुन्छ ।” अनि ती परिव्राजकहरू चुपलागे । भगवान पनि जहाँ सकुलुदायी परिव्राजक थिए त्यहाँ जानुभयो । सकुलुदायी परिव्राजकले भगवानलाई भने—

“भन्ते भगवान ! आउनुहोस् । धेरै दिनपछि भगवानले यहाँ आउने कष्ट गर्नुभयो । भन्ते भगवान ! बस्नुहोस्, यो आसन विच्छेदाइराखेको छ ।”

भगवान विच्छेदाइराखेको आसनमा बस्नुभयो । सकुलुदायी परिव्राजक पनि एक होचो आसनलाई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सकुलुदायी परिव्राजकसँग भगवानले सोध्नुभयो—

“उदायी ! अहिले (यहाँ) के कुरा गरेर बसेका थियौ ? तिमीहरूका बीचमा के कुरा चलिरहेको थियो ?”

नामी नामी श्रमणहरू पनि रिसाउँछन्

“भन्ते ! छाडिदिनुहोस् त्यस्ताकुरा, जुन कुराहरू गरी हामीहरू यहाँ बसेका छौं । भन्ते ! त्यस्ता कुराहरू सुन्न भगवानलाई पछि

पनि दुर्लभ हुनेछैन । भन्ते ! अस्ति कौतूहलशालामा^१ अनेक तैर्तीयहरू^२ तथा श्रमण-ब्राह्मणहरू भेलाभई वसिरहेका बेलामा यी कुराहरू चलेका थिए— ‘अङ्ग-मगधवासीहरूको निमित्त लाभ हो ! अङ्ग-मगधवासीहरूको निमित्त सुलाभ हो ! ! जहाँ कि, यहाँ सङ्घभएका, गणभएका, गणाचार्यहरू; ख्यातिप्राप्त, यशस्वी, तीर्थकरहरू, (= तित्थकरा = आ-आफना धर्मको स्थापनागर्ने) धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका श्रमण-ब्राह्मणहरू राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । (१) यी पूरण काश्यप, जो सङ्घभएका, गणभएका, गणाचार्य हुन्; यिनी ख्यातिप्राप्त यशस्वी तीर्थकर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्; उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । (२) यी मक्खली गोशाल, जो सङ्घभएका, गणभएका, गणाचार्य हुन्; यिनी पनि ख्यातिप्राप्त यशस्वी तीर्थकर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्; उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । (३) यो अजित केशकम्बल, जो सङ्घभएका, गणभएका, गणाचार्य हुन्; यिनी पनि

१. अनेकप्रकारका कौतूहलतापूर्वक कुरा सुन्ने सार्वजनिक ‘शाला’ लाई ‘कौतूहल शाला’ भन्दछन् । म. नि. अ. क. III. पृ. १६२

२. ‘तैर्तीय’ भनी अन्य सम्प्रदायका साधु सन्यासीहरूलाई भनिन्छ । ‘तीर्थकर, तैर्तीय, तैर्तीय श्रावकहरू’ भनेको के हो भन्ने बारेमा सविस्तर अर्थ. म. नि. अ. क. II. पृ. ६ : चूलसीहनाद सूत्रको व्याख्यानमा समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

ख्यातिप्राप्त यशस्वी तीर्थकर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्; उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । (४) यी प्रकुध कात्यायन, जो सङ्घभएका, ... तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्; उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । (५) यी सञ्जय बेलद्वपुत्र, जो सङ्घभएका, ... तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्; उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । (६) यी निगण्ठ-नाटपुत्र, जो सङ्घभएका, ... तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्; उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन्^१ । (७) यी श्रमण गौतम, जो सङ्घभएका, गणभएका, गणाचार्य हुन्; यिनी पनि ख्यातिप्राप्त, यशस्वी, तीर्थकर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्; उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । यी सङ्घभएका, गणभएका, गणाचार्य; ख्यातिप्राप्त, यशस्वी, तीर्थकर साधुसम्मत श्रमण-ब्राह्मणहरूमध्येमा कुनचाहिं (श्रमण-ब्राह्मण) ले आफ्ना श्रावकहरूका बीच अधिक स्वागत, गौरव पाएका रहेछन् ? र कसलाई आफ्ना श्रावकहरूले अधिक स्वागत, गौरव राखी बस्दा रहेछन् ?

‘त्यहाँ केहीले यस्तो भने- (१) यी पूरण काश्यप सङ्घभएका पनि हुन्, गणभएका पनि हुन्, गणाचार्य पनि हुन्; ख्यातिप्राप्त,

---

१. यी छवटै गणाचार्यहरूले राजगृहमै किन वर्षावास गरेका हुन् भन्ने बारेमा अर्थकथा III. पृ. १६२ मा उल्लेख भएको छ ।

यशस्वी, तीर्थकर पनि हुन् र धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका पनि हुन् । तर उनले, श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान तथा पूजा पाएका छैनन् न त उनका श्रावक (शिष्य) हरू, पूरण काश्यपलाई अधिक स्वागत तथा गौरवगरी बसेका छन् । अघि (एक दिन) पूरण काश्यपले शयकडौंको एक परिषद्लाई धर्मोपदेश गर्दैथिए । अनि त्यहाँ पूरण काश्यपका एक शिष्यले आवाज उठायो— ‘तपाईंहरूले पूरण काश्यपसँग यसको अर्थ नसोध्नुहोस्; उनलाई यसको अर्थ थाहा छैन । यसको अर्थ हामीलाई थाहा छ । हामीसँग यसको अर्थ सोध्नुहोस् । हामीले तपाईंहरूलाई यसको व्याख्यान सुनाउने छौं ।’ अघि (एक दिन) पूरण काश्यपले आफ्ना परिषद्लाई ‘तपाईंहरू चुप लाग्नुहोस्, हल्ला नगर्नुहोस् । यिनीहरूले तपाईंहरूसँग सोधेका छैनन्, हामीसँग सोध्छन् । हामीले नै (यसको) व्याख्यान सुनाउने छौं’ भनी टाउकोमा हात राखी रुँदा पनि मुक्तहुन सकेनन् । पूरण काश्यपका धेरै शिष्यहरूले (उनीमाथि) वाद (= भनेको कुरामा दोष लगाउने) आरोप गर्दै छाडेर गए^१ । (यसप्रकार वादारोपण गरे)— ‘तिमीले यो धर्म-विनय जान्दैनौ, म यो धर्म-विनय जान्दछु । तिमीले यो धर्म-विनय के जान्न सकौला ? तिमी मिथ्या प्रतिपद्मा छौ, म सम्यक (= ठीक) प्रतिपद्मा छु । मेरो कुरा संहित (= अर्थयुक्त, कारणसहित) छ, तिम्रो कुरा अर्थयुक्त छैन । अघि भन्नुपर्ने पछि भन्छौ, पछि भन्नुपर्ने अघि

---

१. केही आश्रम छाडेर गए, केही वस्त्रै छाडेर गए, केही बुद्धधर्ममा गई भिक्षु भए । म. नि. अ. क. III. पृ. १६२

भन्छौं । तिमीले धेरै दिनदेखि जुन कुरा सिकेका छौं सो मैले एकै वाक्यले उल्टा खाइदिउँ । तिमीमाथि वादारोपण (= कुरामा दोष लगाउने) गरें, निग्रह गरें, (यो) वाद (= दोष) बाट मुक्त हुनकोनिम्ति बाहिर विचरण गरी सिक । यदि सकछौं भने अहिले नै यसको (गाँठो) फुकाल (निब्बेठेहि) ।' यसप्रकार पूरण काश्यपलाई श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान तथा पूजा थिएन; न त उनलाई स्वागत गौरव राखी श्रावकहरू बस्दथे ।'

“फेरि केहीले यस्तो भने— “(२) यी मक्खली गोशाल पनि सङ्गभएका हुन्^१...तर उनले, श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान तथा पूजा पाएका छैनन्, न त उनका श्रावक (शिष्य) हरू, मक्खली गोशाललाई अधिक स्वागत तथा गौरवगरी बसेका छन् । अधि (एक दिन) मक्खली गोशालले शयकडौंको एक परिषद्लाई धर्मोपदेश गर्दैथिए । अनि त्यहाँ मक्खली गोशालका एक शिष्यले आवाज उठायो— ‘तपाईंहरूले मक्खली गोशालसँग यसको अर्थ नसोध्नुहोस्; उनलाई यसको अर्थ थाहा छैन ।^२ ...हामीले तपाईंहरूलाई यसको व्याख्यान सुनाउने छौं ।’ अधि (एक दिन) मक्खली गोशालले आफ्ना परिषद्लाई ‘तपाईंहरू चुप लाग्नुहोस्, हल्ला नगर्नुहोस् ।^३... भनी टाउकोमा हात राखी रुँदा पनि मुक्तहुन सकेनन् ।

१. माथि पृ. ४२३ मा उल्लेख भए जस्तै दोहयाई पढ्नु ।

२. माथि पृ. ४२४ मा उल्लेख भए जस्तै पढ्नु ।

मक्खली गोशालका धेरै शिष्यहरूले (उनीमाथि) वाद आरोप गर्दै छाडेर गए^१ । (यसरी वादारोपण गरे)– ‘तिमीले यो धर्म-विनय जान्दैनौ, म यो धर्म-विनय जान्दछु । तिमीले यो धर्म-विनय के जान्न सकौला ?’... यदि सक्यौ भने अहिले नै यसको (गाँठो) फुकाल ।’ यसप्रकार मक्खली गोशाललाई श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान तथा पूजा थिएन; न त उनलाई स्वागत गौरव राखी श्रावकहरू बस्दथे ।’

“फेरि केहीले यस्तो भने– (३) यी अजीत केशकम्बल पनि सङ्गभएका हुन्...तर उनले, श्रावकहरूका बीच स्वागत,^५...पाएका छैनन्, न त उनका श्रावकहरू, अजित केशकम्बललाई अधिक स्वागत तथा गौरवगरी बसेका छन् । अघि (एक दिन) अजित केशकम्बलले शयकडौंको एक परिषद्लाई धर्मोपदेश गर्दथिए । अनि त्यहाँ अजित केशकम्बलका एक शिष्यले आवाज उठायो– ‘तपाईंहरूले अजित केशकम्बलसँग यसको अर्थ नसोध्नुहोस्; उनलाई यसको अर्थ थाहा छैन ।’ ...हामीले तपाईंहरूलाई यसको व्याख्यान सुनाउने छौ ।’ अघि (एक दिन) अजित केशकम्बलले आफ्ना परिषद्लाई

१. केही आश्रम छाडेर गए, केही वस्त्रै छोडेर गए, केही भिक्षु भए । म. नि.

अ. क. III. पृ. १६२

२. माथि पृ. ४२४ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

३. माथि पृ. ४२३ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

४. माथि पृ. ४२४ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

‘तपाईंहरू चुप लाग्नुहोस्, हल्ला नगर्नुहोस् ।^१... भनी टाउकोमा हात राखी रुँदा पनि मुक्तहुन सकेनन् । अजित केशकम्बलका धेरै शिष्यहरूले (उनी माथि) वाद आरोप गर्दै छाडेर गए^१ । (यसरी वादारोपण गरे)– ‘तिमीले यो धर्म-विनय जान्दैनौ, म यो धर्म-विनय जान्दछु । तिमिले यो धर्म-विनय के जान्न सकौला ?^१ ... यदि सक्छौ भने अहिले नै यसको (गाँठो) फुकाल ।’ यसप्रकार अजित केशकम्बललाई श्रावकहरूका बीच स्वागत^१, गौरव, मान तथा पूजा थिएन; न त उनलाई स्वागत गौरव राखी श्रावकहरू वस्दथे ।’

“फेरि केहीले यस्तो भने– ‘(४) यी प्रकुध कात्यायन पनि सङ्गभएका हुन्^२...तर उनले, श्रावकहरूका बीच स्वागत^३, ... पाएका छैनन्, न त उनका श्रावकहरू, प्रकुध कात्यायनलाई अधिक स्वागत तथा गौरव गरी बसेका छन् । अधि (एक दिन) प्रकुध कात्यायनले शयकडौंको एक परिषद्लाई धर्मोपदेश गर्दैथिए । अनि त्यहाँ प्रकुध कात्यायनका एक शिष्यले आवाज उठायो– ‘तपाईंहरूले प्रकुध कात्यायनसँग यसको अर्थ नसोँध्नुहोस्; उनलाई यसको अर्थ थाहा छैन । ...^३ हामीले तपाईंहरूलाई यसको व्याख्यान सुनाउने छौ ।’ अधि (एक दिन) प्रकुध कात्यायनले आफ्ना परिषद्लाई ‘तपाईंहरू चुप लाग्नुहोस्, हल्ला नगर्नुहोस् ।^३ ... भनी टाउकोमा हात राखी

१. माथि पृ. ४२४ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

२. माथि पृ. ४२३ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

३. माथि पृ. ४२४ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

रुँदा पनि मुक्तहुन सकेनन् । प्रकुध कात्यायनका धेरै शिष्यहरूले (उनी माथि) वाद आरोप गर्दै छाडेर गए^१ । (यसरी वादारोपण गरे)– ‘तिमीले यो धर्म-विनय जान्दैनौ, म यो धर्म-विनय जान्दछु । तिमीले यो धर्म-विनय के जान्न सकौला ?’... यदि सक्छौ भने अहिले नै यसको (गाँठो) फुकाल ।’ यसप्रकार प्रकुध कात्यायनलाई श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान तथा पूजा थिएन; न त उनलाई स्वागत गौरव राखी श्रावकहरू बस्दथे ।’

“फेरि केहीले यस्तो भने– ‘(५) यी सञ्जय बेलट्टपुत्र पनि सङ्गभएका हुन्^२ ... तर उनले, श्रावकहरूका बीच स्वागत,^३ ... पाएका छैनन्, न त उनका श्रावकहरू सञ्जय बेलट्टपुत्रलाई अधिक स्वागत तथा गौरव गरी बसेका छन् । अधि (एक दिन) सञ्जय बेलट्टपुत्रले शयकडौंको एक परिषद्लाई धर्मोपदेश गर्दैथिए । अनि त्यहाँ सञ्जय बेलट्टपुत्रका एक शिष्यले आवाज उठायो– ‘तपाईंहरूले सञ्जय बेलट्टपुत्रसँग यसको अर्थ नसोध्नुहोस्; उनलाई यसको अर्थ थाहा छैन । ...^४ हामीले तपाईंहरूलाई यसको व्याख्यान सुनाउने छौं ।’ अधि (एक दिन) सञ्जय बेलट्टपुत्रले आफ्ना परिषद्लाई ‘तपाईंहरू चुप लाग्नुहोस्, हल्ला नगर्नुहोस् ।’^५...’ भनी टाउकोमा

१. केही आश्रम छाडेर गए, केही वस्त्रै छोडेर गए, केही भिक्षु भए । म. नि.

अ. क. III. पृ. १६२

२. माथि पृ. ४२४ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

३. माथि पृ. ४२३ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

४. माथि पृ. ४२४ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

हात राखी रुँदा पनि मुक्तहुन सकेनन् । सञ्जय बेलद्वपुत्रका धेरै शिष्यहरूले (उनी माथि) वाद आरोप गर्दै छाडेर गए^१ । (यसरी वादारोपण गरे)– ‘तिमीले यो धर्म-विनय जान्दैनौ, म यो धर्म-विनय जान्दछु । तिमीले यो धर्म-विनय के जान्न सकौला ?^२... यदि सक्यौ भने अहिले नै यसको (गाँठो) फुकाल ।’ यसप्रकार सञ्जय बेलद्वपुत्रलाई श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान तथा पूजा थिएन; न त उनलाई स्वागत गौरव राखी श्रावकहरू बस्दथे ।’

“फेरि केहीले यस्तो भने– ‘(६) यी निगण्ठ-नाटपुत्र पनि सङ्गभएका हुन्,^३ ... तर उनले, श्रावकहरूका बीच स्वागत,^४ ... पाएका छैनन्, न त उनका श्रावकहरू निगण्ठ-नाटपुत्रलाई अधिक स्वागत तथा गौरव राखी बसेका छन् । अघि (एक दिन) निगण्ठ-नाटपुत्रले शयकडौंको एक परिषद्लाई धर्मोपदेश गर्दैथिए । अनि त्यहाँ निगण्ठ-नाटपुत्रका एक शिष्यले आवाज उठायो– ‘तपाईंहरूले निगण्ठ-नाटपुत्रसँग यसको अर्थ नसोध्नुहोस्; उनलाई यसको अर्थ थाहा छैन । ...^५ हामीले तपाईंहरूलाई यसको व्याख्यान सुनाउने छौ ।’ अघि (एक दिन) निगण्ठ-नाटपुत्रले आफ्ना परिषद्लाई ‘तपाईंहरू चुप लाग्नुहोस्, हल्ला नगर्नुहोस् ।^५ ... ’ भनी टाउकोमा हात राखी रुँदा

१. केही आश्रम छाडेर गए, केही वस्त्रै छोडेर गए, केही भिक्षु भए । म. नि.

अ. क. III. पृ. १६२

२. माथि पृ. ४२४ मा उल्लेख भए जस्तै दोहय्याई पढ्नु ।

३. माथि पृ. ४२३ मा उल्लेख भए जस्तै दोहय्याई पढ्नु ।

४. माथि पृ. ४२४ मा उल्लेख भए जस्तै दोहय्याई पढ्नु ।

पनि मुक्तहुन सकेनन् । निगण्ठ-नाटपुत्रका धेरै शिष्यहरूले (उनी माथि) वाद आरोप गर्दै छाडेर गए^१ । (यसरी वादारोपण गरे)– ‘तिमीले यो धर्म-विनय जान्दैनौ, म यो धर्म-विनय जान्दछु । तिमीले यो धर्म-विनय के जान्न सकौला ?^२... यदि सक्यौ भने अहिले नै यसको (गाँठो) फुकाल ।’ यसप्रकार निगण्ठ-नाटपुत्रलाई श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान तथा पूजा थिएन; न त उनलाई स्वागत गौरव राखी श्रावकहरू बस्दथे ।’

“फेरि केहीले यस्तो भने– ‘(७) यी श्रमण गौतम पनि सङ्घभएका हुन्, गण भएका हुन्, गणाचार्य पनि हुन्; ख्यातिप्राप्त, यशस्वी, तीर्थकर पनि हुन् र धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका पनि हुन् । उनी श्रावकहरूका बीच स्वागत प्राप्त छन्, गौरवान्वित पनि छन्; मानित तथा पूजित पनि छन् । श्रमण गौतमलाई अधिक स्वागत, गौरव गरी उनका श्रावकहरू उनको आश्रय लिई बस्छन् । अधि (एक दिन) श्रमण गौतमले शयकडौंको एक परिषदलाई धर्मोपदेश गर्दै थिए । त्यहाँ श्रमण गौतमका एक शिष्यले खोक्यो । त्यसलाई अर्को सब्रह्मचारीले घुडामा धक्कादिई– ‘आयुष्मान् ! निःशब्द हुनुहोस् शब्द न निकाल्नुहोस्, हाम्रा शास्ता (गुरु) ले हामीहरूलाई धर्मोपदेश

-
१. केही आश्रम छाडेर गए, केही वस्त्रै छोडेर गए, केही भिक्षु भए । म. नि. अ. क. III. पृ. १६२
२. माथि पृ. ४२४ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

गर्दै हुनुहुन्छ ।' जुन बखत श्रमण गौतमले शयकडौंको परिषद्लाई धर्मोपदेश गर्छन्, त्यस बखत श्रमण गौतमका कुनै पनि श्रावकले न हाछ्छूँ गरेको आवाज निकाल्छन्, न खोकेको नै । त्यस बखत उपस्थित भएका सबै जनकायहरू 'भगवानले जो धर्मोपदेश गर्नुहुनेछ, त्यो हामीहरूले सुन्ने छौं' भन्दै एकचित्त गरी प्रतिक्रिया बसेका हुन्छन् । जस्तै- चौबाटोमा बसी कसैले माउरी नभएको शुद्ध मह निचोरी बाँडिदिन्छ भने त्यहाँ धेरै मानिसहरू आफूले पनि मह पाउने आशा गरी उपस्थित भएका हुन्तन् । त्यस्तै गरी- जुन बखत श्रमण गौतमको शयकडौंको परिषद्लाई धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ, त्यस बेलामा श्रमण गौतमका कुनै पनि श्रावकको न हाछ्छूँ गरेको आवाज हुन्छ, न त खोकेका आवाज नै । बल्कि त्यहाँ जति भेला भएका हुन्छन् ती सबै मानिसहरूले 'भगवानले भाषण गर्नु भएको धर्मोपदेश सुन्ने छौं' भन्दै एकचित्त गरी प्रतिक्रिया बसेका हुन्छन् । श्रमण गौतमका जो श्रावकहरू- सब्रह्मचारीहरूसँग केही विवादको कारणले गर्दा- चीवर छाडी गृहस्थी भएर जान्छन्- उनीहरूले पनि आफ्नो शास्ता कै बयान गर्छन्, धर्मको बयान गर्छन् तथा सङ्घको पनि बयान गर्छन् । उनीहरूले आफैलाई निन्दा गर्छन्, अर्कालाई निन्दा गर्दैनन्- 'हामी नै अलक्षीना हौं, हामी नै पुण्य नपुगको हौं, जो कि- त्यस्तो सु-आख्यात धर्म-विनयमा प्रव्रजित भएर पनि हामीहरूले जीवन भर शुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गर्न सक्नेौं ।' उनीहरू आरामिक भएतापनि, उपासक भएतापनि पाँच शिक्षापद^१ पालन गरी बस्छन् ।

---

१. प्राणीहिंसा नगर्ने, अदिन्नादान नलिने, काममिथ्याचार

यसरी श्रमण गौतम, श्रावकहरूका बीच स्वागतप्राप्त, गौरव प्राप्त, मानित, तथा पूजित छन्। उनका श्रावकहरू श्रमणगौतमलाई नै अधिक स्वागत गरी, गौरव गरी उनकै आश्रयलिई बसेका हुन्छन्।”

पाँच कारणद्वारा बुद्ध पूजित छन्

“उदायी ! कति कारणहरू देखी तिमिले ‘मेरा श्रावकहरूले मलाई सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र कति कारण देखी उनीहरूले सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक मेरो आश्रयलिई बस्छन्।’ भन्ने ठान्दछौ ?”

“भन्ते ! भगवानमा पाँच कारणहरू देख्दछु— जुन कारणहरू देखेर भगवानलाई श्रावकहरू सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (भगवानको) आश्रयलिई बस्छन्। कुन पाँच भने ?

Dhamma.Digital

a (१)– “भन्ते ! भगवान अल्पाहारी हुनुहुन्छ र अल्पाहारताको वर्णवादी हुनुहुन्छ। भन्ते ! भगवान जो अल्पाहारी र अल्पाहारताको वर्णवादी हुनुहुन्छ— यही पहिलो कारण हो जो म भगवानमा देख्दछु र जसले गर्दा भगवानलाई श्रावकहरू सत्कार, गौरव, मान तथा

नगर्ने, मृषावाद नबोल्ने तथा मदिरापान नगर्ने— यी पाँचलाई ‘पाँच शिक्षापद’ भन्दछन्।

पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (भगवानको) आश्रय लिई बस्छन् ।”

a (२)- “भन्ते ! फेरि, भगवान जुनसुकै चीवरमा पनि सन्तुष्ट हुनुहुन्छ र जुनसुकै चीवरमा सन्तुष्ट हुनाको वर्णवादी हुनुहुन्छ । भन्ते ! भगवान जो जुनसुकै चीवरमा पनि सन्तुष्ट हुनुहुन्छ र जुनसुकै चीवरमा सन्तुष्ट हुनाको वर्णवादी हुनुहुन्छ- यही दोस्रो कारण हो जो म भगवानमा देख्दछु र जसले गर्दा भगवानलाई श्रावकहरू सत्कार,... पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (भगवानको) आश्रय लिई बस्छन् ।”

a (३)- “भन्ते ! फेरि, भगवान जुनसुकै भिक्षा भोजनमा पनि सन्तुष्ट हुनुहुन्छ र जुनसुकै भिक्षा भोजनमा सन्तुष्ट हुनाको वर्णवादी हुनुहुन्छ । भन्ते ! भगवान जो जुनसुकै भिक्षा भोजनमा सन्तुष्ट हुनुहुन्छ र जुनसुकै भिक्षा भोजनमा सन्तुष्ट हुनाको वर्णवादी हुनुहुन्छ- यही तेस्रो कारण हो जो म भगवानमा देख्दछु र जसले गर्दा भगवानलाई श्रावकहरू सत्कार,... पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (भगवानको) आश्रय लिई बस्छन् ।”

a (४)- “भन्ते ! फेरि, भगवान जुनसुकै शयनासनमा पनि सन्तुष्ट हुनुहुन्छ र जुनसुकै शयनासनमा सन्तुष्ट हुनाको वर्णवादी हुनुहुन्छ । भन्ते ! भगवान जो जुनसुकै शयनासनमा सन्तुष्ट हुनुहुन्छ र जुनसुकै शयनासनमा सन्तुष्ट हुनाको वर्णवादी हुनुहुन्छ-

यही चौथो कारण हो जो म भगवानमा देख्दछु र जसले गर्दा भगवानलाई श्रावकहरू सत्कार,... पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (भगवानको) आश्रय लिई बस्छन् ।”

a (५)– “भन्ते ! फेरि, भगवान एकान्तवासी हुनुहुन्छ र एकान्तवासको वर्णवादी हुनुहुन्छ । भन्ते ! भगवान जो एकान्तवासी र एकान्तवासको वर्णवादी हुनुहुन्छ– यही पाँचौ कारण हो जो म भगवानमा देख्दछु र जसले गर्दा भगवानलाई श्रावकहरू सत्कार,... पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (भगवानको) आश्रय लिई बस्छन् ।”

“भन्ते ! यिनै पाँच कारणहरू म भगवानमा देख्दछु र जसले गर्दा भगवानलाई श्रावकहरू सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र सत्कार पूर्वक गौरवपूर्वक (भगवानको) आश्रयलिई बस्छन् ।”

b १– “उदायी ! ‘श्रमणगौतम अल्पाहारी हुन्^१

---

१. भगवान बुद्ध, बुद्धहुनु भन्दा अगाडि उरुवेल वनमा ६ वर्षसम्म तपस्या गर्नुहुँदा, उहाँ अल्पाहारी नै हुनुहुन्थ्यो । हेर बु. ब्रा. पृ. ९५; वेरञ्जमा वर्षावासभरी जौको पीठोमा पानी हाली खानुभएको थियो, पारा. पा. पृ. ९ : पञ्चत्ति-

अल्पाहारताको वर्णवादी हुन्' भनी यदि मलाई श्रावकहरू सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने- उदायी ! मेरा केही त्यस्ता श्रावकहरू पनि छन् जो कोसकाहारी^१, अर्धकोसकाहारी, वेणु^२प्रमाणाहारी तथा अर्धवेणुप्रमाणाहारी छन् । उदायी ! मैले त कहिले कहिले यो पात्रभरी पनि खान्छु, कहिले कहिले योभन्दा बढता पनि खान्छु । उदायी ! 'श्रमण गौतम अल्पाहारी हुन् अल्पाहारताको वर्णवादी हुन्' भनी यदि मेरा श्रावकहरू मेरो सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने- उदायी ! जो ती मेरा श्रावकहरू कोसकाहारी, अर्धकोसकाहारी, वेणुप्रमाणाहारी तथा अर्धवेणुप्रमाणाहारी हुन्, उनीहरूले मलाई यी कारणहरूद्वारा सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्ने छैनन् र सत्कारपूर्वक

दानकथा; पारिलेय्यवनखण्डमा वर्षावास बस्नु भएको बेलामा कन्दमूलहरू खानु भएको थियो, महा. व. पा. पृ. ३८३ : कोसम्बकखन्धकं; म. नि. अ. क. III. पृ. १६३

१. दाताहरूका घरमा भात राख्ने स्यानो गोलाकारको भाँडा हुन्छ । यसै भाँडालाई 'कोसक' भन्दछन् । अतः यसै भाँडाभरी खानेलाई 'कोसकाहारी' भनेको हो । म. नि. अ. क. III. पृ. १६३ : महासकुलुदायिसुत्तवण्णनाा ।
२. 'वेणुप्रमाण' भन्नाले बाँसको नाप्ने । बाँसको एक गाँठोप्रमाण । यति प्रमाणको खाना खानेहरू 'वेणुप्रमाणाहारी' हुन् । म. नि. अ. क. III. पृ. १६३

गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई पनि बस्ने छैनन् ।”

b २- “उदायी ! ‘श्रमणगौतम जुनसुकै चीवरमा पनि सन्तुष्ट हुन्छन् र जुनसुकै चीवरमा पनि सन्तुष्ट हुनाको वर्णवादी हुन्’ भनी यदि मलाई श्रावकहरू सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरव-पूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने- उदायी ! मेरा केही त्यस्ता श्रावकहरू पनि छन् जो सधैं पांसुकूलिक^१ र रूक्षचीवरधारी छन् । जो श्मशानबाट, धूलो फ्याक्ने ठाउँबाट, टुक्रा-टुक्रा कपडाहरू बटुली त्यसलाई गाँसी संघाटी^२ बनाई धारण गर्छन् । उदायी ! मैले कहिले कहिले^३ गृहपतिहरूले दिएको बलियो, बाक्लो (= च्यात्न नसकिने), लौकामा भूस भए जस्तो भएको (= मखमली) चीवरहरू पनि लगाउँछु । उदायी ! ‘श्रमण-गौतम जुनसुकै चीवरमा पनि सन्तुष्ट हुन्छन् र जुनसुकै चीवरमा पनि सन्तुष्ट हुनाको वर्णवादी हुन्’ भनी यदि मेरा श्रावकहरू मेरो सत्कार,

-
१. फ्याकिराखेको टुक्रा-टुक्रा कपडाहरू बटुली ल्याई त्यसलाई गाँसी चीवर बनाई लगाउनेलाई ‘पांसुकूलिक’ भन्दछन् ।
  २. भिक्षुहरूले लगाउने दोबरी चीवरलाई ‘सङ्घाटी’ भन्दछन् ।
  ३. भगवानले पूर्णादासीले श्मशानमा फ्याकिराखेको कात्रो बटुली लगाउनु भएको पनि थियो । यो कपडा बटुल्न गएको बेलामा भूकम्प पनि भएको थियो । म. नि. अ. क. III. पृ. १६४ : महासकुलुदायिसुत्तवण्णना ।

...तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने- उदायी ! जो ती श्रावकहरू पांसुकूलिक र रूक्षचीवर-धारी ...हुन्, उनीहरूले मलाई यी कारणहरूद्वारा सत्कार,...तथा पूजा गर्ने छैनन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई पनि बस्ने छैनन् ।”

b ३- “उदायी ! ‘श्रमणगौतम जुनसुकै भिक्षा भोजनमा सन्तुष्ट हुन्छन् र जुनसुकै भिक्षाभोजनमा सन्तुष्ट हुनाको वर्णवादी हुन्’ भनी यदि मलाई श्रावकहरू सत्कार,...तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने- उदायी ! मेरा केही त्यस्ता श्रावकहरू पनि छन् जो सँधै पिण्डाचारिक^१, सपदानाचारिक^२, भिक्षाटनकै ब्रतमा रतभई बस्ने । भिक्षाटनगर्दै घरभित्रपस्दा आसन-द्वारा निम्तो गरे तापनि उनीहरू आसनमा बस्दैनन् । उदायी ! मैले त कहिले कहिले निम्तोमा गई कनिका छुट्याई राखेको, अनेक सूपव्यञ्जनयुक्त मार्सीचामलको भोजन पनि गर्छु । उदायी ! ‘श्रमणगौतम जुनसुकै भिक्षा भोजनमा सन्तुष्ट हुन्छन् र जुनसुकै भिक्षाभोजनमा सन्तुष्ट हुनाको वर्णवादी हुन्’ भनी यदि मलाई श्रावकहरू सत्कार ,...तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने- उदायी ! जो ती मेरा श्रावकहरू सँधै पिण्डाचारिक,...

१. भिक्षाटनद्वारा मात्र जीविका गर्ने ।

२. प्रत्येक घरमा क्रमिकरूपमा भिक्षाटन गर्ने ।

हुन्... उनीहरूले मलाई यी कारणहरूद्वारा सत्कार,...तथा पूजा गर्ने छैनन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई पनि बस्ने छैनन् ।”

b ४- “उदायी ! ‘श्रमणगौतम जुनसुकै शयनासनमा सन्तुष्ट हुन्छन् र जुनसुकै शयनासनमा सन्तुष्ट हुनाको वर्णवादी हुन्’ भनी यदि मलाई श्रावकहरू सत्कार,...तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने- उदायी ! मेरा केही त्यस्ता श्रावकहरू पनि छन् जो सँधै वृक्षमुनी खुला ठाउँमा बस्छन् र आठ महीनासम्म छत भएको ठाउँमा बस्दैनन् । उदायी ! कहिले कहिले म त लिप-पोत गरिराखेको, हावा नलाग्ने, चुकल भएको, भ्यालहरू बन्द भएको, गजुर भएको भव्य घरमा पनि बस्छु । उदायी ! ‘श्रमणगौतम जुनसुकै शयनासनमा सन्तुष्ट हुन्छन् र जुनसुकै शयनासनमा सन्तुष्ट हुनाको वर्णवादी हुन्’ भनी यदि मलाई श्रावकहरू सत्कार,...तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने- उदायी ! जो ती मेरा श्रावकहरू सँधै वृक्षमुनी खुला ठाउँमा बस्छन्...उनीहरूले मलाई यी कारणहरूद्वारा सत्कार,...तथा पूजा गर्ने छैनन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई पनि बस्ने छैनन् ।”

b ५- “उदायी ! ‘श्रमणगौतम एकान्तवासी हुन्, एकान्तवासको वर्णवादी हुन्’ भनी यदि मलाई श्रावकहरू सत्कार,...तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने- उदायी ! मेरा केही त्यस्ता श्रावकहरू पनि छन् जो सँधै आरण्यक,

प्रान्तशयनासनिक, अरण्यवनपन्थमा बस्ने तथा एकान्तवास गर्ने। उनीहरू केवल आधा महीनाको एकपल्ट मात्रै प्रातिमोक्ष उद्देश्यकोनिमित्त सङ्घको बीच आउँछन्। उदायी ! म त कहिले कहिले भिक्षुहरूसँग, भिक्षुणीहरूसँग, उपासकहरूसँग, उपासिकाहरूसँग, राजमहामात्यहरूसँग, तैर्थीयहरू र तैर्थीय श्रावकहरूसँग पनि आकीर्ण (व्यस्त) भई विहार गर्छु। उदायी ! 'श्रमणगौतम एकान्तवासी हुन्, एकान्तवासको वर्णवादी हुन्' भनी यदि मलाई श्रावकहरू सत्कार,...तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने- उदायी ! जो ती मेरा श्रावकहरू सँधै आरण्यक, प्रान्तशयनासनिक,...प्रातिमोक्ष उद्देश्यकोनिमित्त सङ्घको बीचमा आउने हुन्...उनीहरूले मलाई यी कारणहरूद्वारा सत्कार,...तथा पूजा गर्ने छैनन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई पनि बस्ने छैनन्।"

“उदायी ! त्यसैले यी (उपरोक्त) कारणहरूद्वारा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्दैनन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई पनि बस्दैनन्।”

बुद्धमा पाँच गुणहरू छन्

“उदायी ! अर्कै पाँच कारणहरू छन्, जुन पाँच कारणहरूले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र

सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई बस्छन् । ती कुन पाँच भने ?—

१- शीलस्कन्ध- “उदायी ! श्रमण गौतम शीलवान् छन्, परम-शीलस्कन्ध^१ (= उत्तम शीलसमुदाय) ले युक्त छन्” भन्दै मेरा श्रावकहरूले विशिष्ट शील प्रति सम्मान राख्छन् । उदायी ! मेरा श्रावकहरूका ‘श्रमण गौतम शीलवान् छन्, परम शील-स्कन्धले युक्त छन्’ भन्ने जुन कारण हो- उदायी ! यही नै पहिलो कारण हो, जसले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक, (मेरा) आश्रयलिई बस्छन् ।”

२- अभिज्ञान- “उदायी ! फेरि, श्रमण गौतमले जानेकोलाई मात्र ‘जान्दछु’, देखेकोलाई मात्र ‘देखेको छु’ भन्दछन्; अनुभव गरेर (अभिज्ञाय) मात्र श्रमण गौतमले धर्मोपदेश गर्छन्, अनुभव नगरिकन होइन; निदानसहित मात्र श्रमण गौतमले धर्मोपदेश गर्छन्, निदान रहित होइन; कारणसहित मात्र धर्मोपदेश गर्छन्, कारण रहित होइन’ भन्दै मेरा श्रावकहरूले सुन्दर ज्ञान दर्शन प्रति सम्मान राख्छन् । उदायी ! मेरा श्रावकहरूका ‘श्रमण गौतमले जानेको लाई मात्र ‘जान्दछु’...कारणसहित मात्र धर्मोपदेश गर्छन्, कारण रहित

---

१. शीलस्कन्धको बारेमा दी. नि. I. पृ. ५५-६२ : सामञ्जसफलसुत्तमा विस्तृतरूपले समुल्लेख भएको छ । हेर. बु. ब्रा. पृ. २५६ मा पनि ।

होइन' भन्ने जुन कारण हो- उदायी ! यही नै दोस्रो कारण हो, जसले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार,...तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक, (मेरा) आश्रयलिई बस्छन् ।”

३- प्रज्ञास्कन्ध- “उदायी ! फेरि, ‘श्रमण गौतम प्रज्ञावान हुन्, परम-प्रज्ञास्कन्ध (= उत्तम प्रज्ञासमुदाय) ले युक्त छन्, उनले अनागतै वाद-विवादको मार्गलाई देख्दैनन्; उत्पन्न भएको परप्रवादलाई कारणा-कारणसहित सुनिग्रह गर्न सक्दैनन् भन्ने कुनै कारण छैन’ भन्दै मेरा श्रावकहरूले विशिष्ट-प्रज्ञा प्रति सम्मान राख्छन् । उदायी ! यस्तो जान्ने मेरा श्रावकहरूले के मेरो कुरालाई बीच बीचमा काट्न सक्छन् ?”

“भन्ते ! सक्दैनन् ।”

“उदायी ! म श्रावकहरूको अनुशासनको प्रतीक्षा गर्दिन, बल्कि श्रावकहरू नै मेरो अनुशासनको प्रतीक्षा गर्छन् । उदायी ! मेरा श्रावकहरूका ‘श्रमण गौतम प्रज्ञावान हुन्, परम-प्रज्ञास्कन्धले युक्त छन्, उनले अनागत वाद-विवादको मार्गलाई देख्दैनन्, उत्पन्न भएको परप्रवादलाई कारणा-कारणसहित सुनिग्रह गर्न सक्दैनन् भन्ने कुनै कारण छैन’ भन्ने जुन कारण हो- उदायी ! यही नै तेस्रो कारण हो, जसले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, ... तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई बस्छन् ।”

४-आर्यसत्य- “उदायी ! फेरि, दुःखबाट उत्तीर्ण हुन चाहने,

दुःखबाट दूर हुन चाहने जो मेरा श्रावकहरू हुन्— उनीहरू मकहाँ आई (१) दुःखार्यसत्यको कुरा सोच्छन् । उनीहरूलाई मैले दुःखार्यसत्यको कुरा बताइदिन्छु । प्रश्नको उत्तरद्वारा मैले उनीहरूको चित्तलाई सन्तुष्ट पार्छु । उनीहरू मकहाँ आई (२) दुःखसमुदयको कुरा सोच्छन् । उनीहरूलाई मैले दुःखसमुदयको कुरा बताइ दिन्छु । प्रश्नको उत्तरद्वारा मैले उनीहरूको चित्तलाई सन्तुष्ट पार्छु^१ । उनीहरू मकहाँ आई (३) दुःखनिरोधको कुरा सोच्छन् । उनीहरूलाई मैले दुःखनिरोधको कुरा बताइदिन्छु । प्रश्नको उत्तरद्वारा मैले उनीहरूको चित्तलाई सन्तुष्ट पार्छु । उनीहरू मकहाँ आई (४) दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदको कुरा सोच्छन् । उनीहरूलाई मैले दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदको कुरा बताइदिन्छु । प्रश्नको उत्तरद्वारा मैले उनीहरूको चित्तलाई सन्तुष्ट पार्छु । उदायी ! दुःखबाट उत्तीर्ण हुन चाहने, दुःखबाट दूर हुन चाहने जो मेरा श्रावकहरू मकहाँ आई दुःखार्यसत्यको कुरा सोच्छन् मैले उनीहरूलाई जुन (१) दुःखार्यसत्यको कुरा बताउँछु र जुन प्रश्नको उत्तरद्वारा मैले उनीहरूको चित्तलाई सन्तुष्ट पार्छु— उदायी ! यही नै चौथो कारण हो जसले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, ... पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई बस्छन् । उदायी ! दुःखबाट उत्तीर्ण हुन

---

१. अरूहरू तैर्थीयहरूले आँपको कुरा सोध्दा लौकाको कुरा बताए भैं बुद्धले बताउनु हुन्न । जुन कुरा सोच्छन्, सोही कुराको उत्तर दिई सन्तुष्ट पार्नु हुन्छ । अ. क. III. पृ. १६६

चाहने, दुःखबाट दूर हुन चाहने जो मेरा श्रावकहरू मकहाँ आई दुःख समुदयको ... दुःख निरोधको ... तथा दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपद्को कुरा सोध्छन् मैले उनीहरूलाई (२) दुःखसमुदयको कुरा, ... (३) दुःख निरोधको कुरा ... (४) दुःखनिरोधगामिनीप्रतिपद्को कुरा बताउँछु र जुन प्रश्नको उत्तरद्वारा मैले उनीहरूकोचित्तलाई सन्तुष्ट पार्छु- उदायी ! यही नै चौथो कारण हो जसले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, ... पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई बस्छन् ।”

५- स्मृतिप्रस्थ(“उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् (= मार्ग) बताइदिएको छु, जुन प्रतिपदमा लागी मेरा श्रावकहरूले (१) चार स्मृतिप्रस्थान^१हरू (सतिपट्टान) को भाविता (= अभ्यास) गर्छन् । उदायी ! यहाँ भिक्षु, तत्परताकासाथ (अतापी) सम्प्रज्ञानी भई यस लोकको अभिध्यादौर्मनस्यलाई स्मृतिद्वारा हटाई (१) कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्छ । यहाँ भिक्षु, तत्परताकासाथ सम्प्रज्ञानी भई यस लोकको अभिध्यादौर्मनस्य-लाई स्मृतिद्वारा हटाई (२) वेदनामा वेदनानुपश्यी भई, ... (३) चित्तमा

---

१. चार स्मृतिप्रस्थान (सतिपट्टान) को बारेमा यथार्थ कुरा जान्नकोनिमित्त न. नि. I. पृ. ७६: सतिपट्टानसुत्तं; दी. नि. II. पृ. २१७ : महासतिपट्टानसुत्तं हेनू उचित छ । हेर. बु. गृ. पृ. २३७ मा पनि ।

चित्तानुपशयी भई, ... (४) धर्ममा धर्मानुपशयी भई विहार गर्छ। त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी (= अरहत्व) प्राप्त गरी विहार गर्छन्^१ ।

सम्यक् प्रध (२) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् (= मार्ग) बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले चार सम्यक्प्रधानहरू (सम्मप्पधान=साधना) को भाविता गर्छन् । उदायी ! यहाँ भिक्षुले (१) उत्पन्न^२ नभएको पापक अकुशल धर्महरूलाई उत्पन्न हुन नदिनकोनिमित्त इच्छा गर्छ, कोशिस

१. यो ‘अभिज्ञान अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छ’ भन्ने प्रत्येक वाक्यको अर्थ प्रकाश म. नि. अ. क. III. पृ. १६६ मा र त्यस त्यस ठाउँको पृष्ठमा समुल्लेख भएको कुरा धर्मकथिकहरूले हेर्नु आवश्यक छ ।

२. पापक अकुशल धर्महरू र कुशल धर्महरू उत्पन्न भएको नभएको र कसरी उत्पन्न हुन्छ भन्ने बारेको विस्तृत अर्थको व्याख्यान म. नि. अ. क. III. पृ. १७२: ‘महासकुलुदायिसुत्तवण्णना’ मा समुल्लेख भएको पाइन्छ । त्यस्तै यो ‘प्रधान’ को कुराबाट समथ-विपश्यना तथा मार्गको कुरा पनि प्रकाश गरेको हुन्छ र उत्पन्न भएको कुशलचित्तलाई परिहानीगर्दा आफैलाई हानी हुन्छ भन्ने बारेमा एक श्रामणेरले- आफूले पाएको ऋद्धिबलबाट वञ्चित भएको- उदाहरणलाई ध्यानमा राख्नुपर्छ । यो कुरा पनि अ. क. III. पृ. १६७ मै उल्लेख भएको छ ।

गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्तलाई निग्रह गर्छ तथा मेहनत पनि गर्छ । (२) उत्पन्न^२ भएको पापक अकुशल धर्महरूलाई हटाउनकोनिमित्त इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ, ... मेहनत पनि गर्छ । (३) उत्पन्न नभएको कुशल धर्महरूलाई उत्पन्न हुन नदिनकोनिमित्त इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ, ... मेहनत पनि गर्छ । (४) उत्पन्न भइसकेको कुशल धर्महरूको स्थिर ताकोनिमित्त,^१ बिलाएर जान नदिनकोनिमित्त, धेरै धेरै बढाउनकोनिमित्त, विपुल पार्नकोनिमित्त र भावनाद्वारा परिपूर्ण गर्नकोनिमित्त इच्छा (= छन्द) गर्छ, कोशिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्तलाई निग्रह गर्छ, तथा मेहनत पनि गर्छ । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।

ऋद्धिपाद-(२) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् (= मार्ग) बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले चार ऋद्धिपादहरू (= ऋद्धि-विषयको ध्यान) को

Dhamma.Digital

१. उत्पन्न भइसकेको कुशल धर्मलाई स्थायी राख्दा स्रोतापन्नादि मार्गफल प्राप्त भएपछि, स्रोतापन्न हुने अपायलोकबाट मुक्त हुन्छ, सकृदागामी हुने केही सुगतिलोकबाट मुक्त हुन्छन्, अनागामी हुने सुगति कामलोकबाट मुक्त हुन्छन् तथा अरहन्त हुने रूप-अरूप लोकबाट पनि मुक्त भई सबै लोकबाट मुक्त हुन्छन् । अ. क. III. पृ. १७४

भाविता गर्छन् । उदायी ! यहाँ भिक्षुले (१) छन्दसमाधि^१-प्रधानसंस्कार युक्त ऋद्धिपादको भाविता गर्छ, (२) वीर्यसमाधि^१-प्रधानसंस्कार युक्त ऋद्धिपादको भाविता गर्छ, (३) चित्तसमाधि^१ प्रधानसंस्कार युक्त ऋद्धिपादको भाविता गर्छ, (४) वीमंसा (मीमांसा) समाधि^१ प्रधानसंस्कार युक्त ऋद्धिपादको भाविता गर्छ । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।

पञ्चेन्द्रिय- (४) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपदमा लागी मेरा श्रावकहरूले पाँच इन्द्रियहरूको भाविता गर्छन् । उदायी ! यहाँ भिक्षुले, (१) उपशमगामी, सम्बोधिगामी श्रद्धेन्द्रियको भाविता गर्छ, (२) ... वीयन्द्रियको भाविता गर्छ, (३) ... स्मृतीन्द्रियको भाविता गर्छ, (४) ... समाधीन्द्रियको भाविता गर्छ, (५) प्रज्ञेन्द्रियको भाविता गर्छ । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।

पञ्चबल- (५) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद्

---

१. यस समाधिको अर्थ राम्ररी बुझ्नकोनिमित्त पटि. स. म. अ. क. पृ. २३३: ‘इद्धिविधज्ञाननिद्देशवण्णना’ मा र विभं. अ. क. पृ. २१३: इद्धिपादविभङ्गनिद्देश’ मा हेर्नु ।

बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले पाँच बलहरूको भाविता गर्छन् । उदायी ! यहाँ भिक्षुले, (१) उपशमगामी, सम्बोधिगामी श्रद्धाबलको भाविता गर्छ, (२) ... वीर्यबलको भाविता गर्छ, (३) ... समाधिबलको भाविता गर्छ, (४) ... स्मृतिबलको भाविता गर्छ, (५) ... प्रज्ञाबलको भाविता गर्छ । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।

सप्तबोध्यङ्ग- (६) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले सप्तबोध्यङ्गको भाविता गर्छन् । उदायी ! यहाँ भिक्षुले, (१) विवेकनिश्चित, विराग-निश्चित, निरोध-निश्चित अवसर्ग-परिणामी (= विमुक्त फलदायी) स्मृतिसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (२) धर्मविनय सम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (३) ... वीर्यसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (४) ... प्रीतिसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (५) ... प्रशब्धि (पस्सद्धि) सम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (६) ... समाधिसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (७) उपेक्षासम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।

---

१. यस सम्बन्धी विस्तृत कुरा जान्न पटि. स. म. पा. पृ. ४२५ ‘बलकथा’ मा हेर्नु ।

२. सप्तबोध्यङ्गको विस्तृत कुरा पटि. स. म. पा. पृ. ३६३: ‘बोज्झङ्ग-कथा’ मा हेर्नु ।

अष्टाङ्गिकमार्ग- (७) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले आर्य (= श्रेष्ठ) सप्तबोध्याङ्गको भाविता गर्छन् । उदायी ! यहाँ भिक्षुले, (१) सम्यक्दृष्टिको भाविता गर्छ, (२) सम्यक्संकल्पको भाविता गर्छ, (३) सम्यक्वचनको भाविता गर्छ, (४) सम्यक्कर्मको भाविता गर्छ, (५) सम्यक्आजीविकाको भाविता गर्छ, (६) सम्यक्व्यायामको भाविता गर्छ, (७) सम्यक्स्मृतिको भाविता गर्छ, (८) सम्यक्समाधिको भाविता गर्छ । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।”

अष्टविमोक्ष- (८) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले अष्टविमोक्षको भाविता गर्छन्- (१) रूपमा रूपसंज्ञी हुन्छ- यो पहिलो विमोक्ष^१ हो, (२) अध्यात्ममा अरूपसंज्ञी भई बाहिरतिर रूपहरू देख्छ- यो दोस्रो विमोक्ष हो, (३) शुभवाट नै अधिमुक्त हुन्छ- यो तेस्रो विमोक्ष हो, (४) सबै प्रकारले रूप संज्ञावाट समतिक्रम

---

१. यहाँ उल्लिखित ‘अष्टविमोक्ष’ भनेको के हो भन्ने बारेमा सविस्तर अर्थ जान्नकोलागि पटि. स. म. पा. पृ. २७७: अट्टसट्ठि-विमोक्खा, अ. क. पृ. ३८३-३८७ हेर्नु पर्छ; म. नि. अ. क. III. पृ. १७५: महासकुलुदायिसुत्तवण्णना; विभं. पा. पृ. ४०६ : मातिकनिद्देशो, ज्ञानविभङ्गो ।

गरी, प्रतिघ संज्ञालाई अन्त गरी, नानात्व-संज्ञालाई मनन नगरी 'आकाश अनन्त हो । भनी 'आकाशानन्त्यायतन' (समापत्ति) प्राप्त गरी विहार गर्छ- यो चौथो विमोक्ष हो, (५) सबै प्रकारले "आकाशानन्त्यायतनलाई समतिक्रम गरी 'विज्ञान अनन्त हो' भनी विज्ञानन्त्यायतन' (समापत्ति) प्राप्त गरी 'विज्ञान अनन्त हो' भनी 'विज्ञानन्त्यायतन' (समापत्ति) प्राप्त गरी विहार गर्छ- यो पाँचौ विमोक्ष हो, (६) सबै प्रकारले विज्ञानन्त्यायतनलाई समतिक्रम गरी 'केही छैन' भनी 'अकिञ्चन्यायतन' (समापत्ति) प्राप्त गरी विहार गर्छ- यो छैटौ विमोक्ष हो, (७) सबै प्रकारले अकिञ्चन्यायतनलाई समतिक्रम गरी 'नैवसंज्ञानासंज्ञायतन' (समापत्ति) प्राप्त गरी विहार गर्छ- यो सातौ विमोक्ष हो, (८) सबै प्रकारले नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई समतिक्रम गरी 'संज्ञावेदयितनिरोध' (समापत्ति) प्राप्त गरी विहार गर्छ- यो आठौ विमोक्ष हो । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू, अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।"

अभिभ्वायतन^१- (९) "उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् वताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले आठ अभिभू-आयतन (= अभिभायतन^२, अभिभ्वायतन) को भाविता गर्छन् ।

१. अभिभ्वायतन सम्बन्धी विशेष अर्थ बुझ्नकोनिमित्त अ. क. III. पृ. १७६ मा हेर्नु पर्छ ।

२. आफूले गरिरहेको ध्यान सम्बन्धी उत्पन्न हुने विरोधी कारणहरूलाई दबाउनकोनिमित्त प्रयत्न गर्ने ध्यानको प्रक्रियालाई 'अभिभायतन वा अभिभ्वायतन' भन्दछन् ।

१- “एक (भिक्षु) ले आफूमा (= आफूभिन्न=अध्यात्ममा=अज्भक्तं) रूपसंज्ञी भई बाहिरका राम्रा नराम्रा अल्परूपहरूलाई देख्छ। ‘तिनीहरू (= ती रूपहरू) लाई अभिभूत (= मर्दन) गरी जान्न सक्छु देख्न सक्छु’ भन्ने संज्ञी (= विचार गर्ने) हुन्छ। यो पहिलो अभिभ्वायतन हो।”

२- “एक (भिक्षु) ले आफूमा रूपसंज्ञी भई- बाहिरका राम्रा नराम्रा अपरिमित (अप्पमाणं) रूपहरूलाई देख्छ। ‘तिनीहरूलाई अभिभूत गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु’ भन्ने संज्ञी हुन्छ। यो दोस्रो अभिभ्वायतन हो।”

३- “एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई- बाहिरका राम्रा नराम्रा अल्प रूपहरूलाई देख्छ। ‘तिनीहरूलाई अभिभूत गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु’ भन्ने संज्ञी हुन्छ। यो तेस्रो अभिभ्वायतन हो।”

४- “एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई- बाहिरका राम्रा नराम्रा अपरिमित रूपहरूलाई देख्छ। ‘तिनीहरूलाई अभिभूत गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु’ भन्ने संज्ञी हुन्छ। यो चौथो अभिभ्वायतन हो।”

५- “एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई- बाहिरका नीला, नीलावर्ण, नीलादर्शन, नीलाभासका रूपहरू देख्छ। जस्तै- नीला, नीलावर्ण, नीलादर्शन, नीलाभास भएका उमापुष्पहरू (आलसेको फूलहरू) हुन् अथवा जस्तै- दुबैतिरबाट चिल्ला भएका नीला, नीलावर्ण, नीलादर्शन, नीलाभास भएका बनारसी वस्त्रहरू हुन्,

त्यस्तै- एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई- बाहिरका नीला, नीलावर्ण, नीलादर्शन, नीलाभास भएका रूपहरू देख्छ। 'तिनीहरूलाई अभिभूत (मर्दन) गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु' भन्ने संज्ञी हुन्छ। यो पाँचौं अभिभ्वायतन हो।”

६- “एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई- बाहिरका पहेँला, पहेँलावर्ण, पहेँलादर्शन, पहेँलाभासका रूपहरू देख्छ। जस्तै- पहेँला, पहेँलावर्ण, पहेँलादर्शन, पहेँलाभास भएका कर्णिकार फूलहरू हुन् अथवा जस्तै- दुवैतिरबाट चिल्ला भएका पहेँला ... पहेँलाभास भएका बनारसी वस्त्रहरू हुन्। त्यस्तै- एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई- बाहिरका पहेँला, ... पहेँलाभास भएका रूपहरू देख्छ। 'तिनीहरूलाई अभिभूत गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु' भन्ने संज्ञी हुन्छ। यो छैटौं अभिभ्वायतन हो।”

७- “एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई- बाहिरका राता, रातावर्ण, रातादर्शन, राताभास भएका रूपहरू देख्छ। जस्तै- राता, रातावर्ण, रातादर्शन, राताभास भएका बन्धुजीव फूलहरू हुन् अथवा जस्तै- दुवैतिरबाट चिल्ला भएका राता, राताभास भएका बनारसी वस्त्रहरू हुन्, त्यस्तै- एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई- बाहिरका राता, ... राताभास भएका रूपहरू देख्छ। 'तिनीहरूलाई अभिभूत (= मर्दन) गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु' भन्ने संज्ञी हुन्छ। यो सातौं अभिभ्वायतन हो।”

८- “एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई- बाहिरका

सेता, सेतावर्ण, सेतादर्शन, सेताभास भएका रूपहरू देख्छु । जस्तै— सेता, ... सेतोभास भएको शुक्रतारा हो अथवा जस्तै— दुबैतिरबाट चिल्ला भएका सेता ... सेताभास भएका बनारसी वस्त्रहरू हुन्, त्यस्तै— एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई— बाहिरका सेता, ... सेता आभास रूपहरू देख्छु । ‘तिनीहरूलाई अभिभूत गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु’ भन्ने संज्ञी हुन्छु । यो आठौँ अभिभ्वायतन (अभिभायतन^१) हो । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी बस्छन् ।”

दशकसिण— (१०) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् वताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले दशकसिणायतनको भाविता गर्छन्—

“एक (भिक्षु) ले माथि, तल, तेर्सोतिर अप्रमाण तथा अ-द्वयरूपले (१) पृथ्वी-कसिण^२ जान्दछ, (२) ... आप-कसिण जान्दछ,

१. यो अभिभायतन वा अभिभ्वायतन सम्बन्धी सविस्तर कुराहरू जान्नकोनिमित्त पटि. स. म. पृ. २७८: अट्टसट्ठिविमोक्ख, अ. क. पृ. २८५-२८७, धम्म. सं. पृ. ५६: अभिभायतनानि, रूपावचरकुसलं, अ. क. पृ. १७७ हेर्नु योग्य छ । म. नि. अ. क. III. पृ. १७६ मा पनि ।

२. दुइ आकार नभई सर्वत्र एकै आकारले ‘पृथ्वी’ मात्र देख्दछ, जान्दछ । यी दशकसिण-भावना (= ध्यान) कसरी गर्ने, यसको फल के के छ, भन्ने इत्यादि कुराहरू जान्नकोनिमित्त विशुद्धिमार्गको पृ. ८८. चौथोपरिच्छेद, पठविकसिणनिद्देशमा हेर्नु । बु. म. पृ. ३९२ को पादटिप्पणीमा पनि हेर्नु र म. नि. अ. क. III. प. १७८ मा पनि ।

(३) ... तेज -कसिण जान्दछ, (४) ... वायु कसिण जान्दछ, (५) ... नील कसिण जान्दछ, (६) ... पीत-कसिण जान्दछ, (७) ... रक्त कसिण जान्दछ, (८) ...श्वेत कसिण जान्दछ, (९) ... आकाश-कसिण जान्दछ, (१०) ... विज्ञान-कसिण जान्दछ । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।”

चारध्यान- (११) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले चारध्यानहरू भाविता गर्छन्—

प्रथमध्यान- “उदायी ! यहाँ भिक्षु, कामविषयबाट अलग भई, अकुशल धर्मबाट अलग भई, वितर्क-विचार सहित एकान्तवास (= ध्यान) बाट उत्पन्न विवेकज प्रीति र सुखले युक्त प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छ । उसले यही शरीरलाई एकान्त वासबाट उत्पन्न प्रीति र सुखद्वारा स्नेहित पाछ, सर्वत्र स्नेहित पाछ, परिपूर्ण पाछ, सर्वत्र स्पर्शित पाछ । उसको कुनै पनि शरीरको भाव विवेकज प्रीति र सुखले नछोएको हुन्न । उदायी ! जस्तै- कुनै दक्ष नहापक (= स्नापक=नुहाइदिने) ले वा उसको अन्तेवासीले स्नानीय-चूर्णलाई काँसको थालमा राखी, अलि अलि पानी हाल्दै-भिजाउँदै-मुछ्दै डल्लो पाछ । अनि त्यो स्नानीय-चूर्णको डल्ला स्नेहित भएपछि, भित्र-बाहिर जम्मै भिजीसकेपछि बघेर जान्न । उदायी ! त्यस्तै- भिक्षुले एकान्तवासबाट उत्पन्न प्रीति र सुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहितपाछ, सर्वत्र स्नेहित पाछ, परिपूर्ण पाछ, सर्वत्र स्पर्शित पाछ । उसको कुनै

पनि शरीरको भाग विवेकज प्रीतिसुखले नछोएको हुन्न ।”

द्वितीयध्यान— “उदायी ! फेरि भिक्षु, वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी, वितर्क-विचार रहित आभ्यान्तरिक सम्प्रसाद र एकाग्र चित्तले युक्त समाधिज प्रीति र सुखलेयुक्त द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । उसले एकान्त (= ध्यान) बाट उत्पन्न प्रीति र सुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, सर्वत्र स्नेहित पाछ, परिपूर्ण पाछ, सर्वत्र स्पर्शित पाछ । उसको कुनै पनि शरीरको भाग विवेकज प्रीतिसुखले नछोएको हुन्न । उदायी ! जस्तै— भनौं कि यहाँ माभ्रमा मूल भएको एक गम्भीर जलाशय छ । त्यो जलाशयको पूर्वपट्टि पनि पानीको मूल छैन, पश्चिमपट्टि पनि ... उत्तर पट्टि .. दक्षिणपट्टि पनि पानीको मूल छैन । समय समयमा वर्षाद पनि हुन्न । अनि त्यही गम्भीर जलाशयकै माभ्रबाट फुटेर आएको शीतल पानीको धारले सोही जलाशयलाई स्नेहित पाछ, सर्वत्र स्नेहित पाछ, परिपूर्ण पाछ, सर्वत्र स्पर्शित पाछ । अनि त्यस जलाशयको कुनै पनि भाग शीतल पानीले स्पर्शित पाछ । अनि त्यस जलाशयको कुनै पनि भाग शीतल पानीले स्पर्शित नभएको हुन्न । उदायी ! त्यस्तै— सो भिक्षुले एकान्तवासबाट उत्पन्न प्रीति र सुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, सर्वत्र स्नेहित पाछ, परिपूर्ण पाछ, सर्वत्र स्पर्शित पाछ । उसको कुनै पनि शरीरको भाग विवेकज प्रीतिसुखले नछोएको हुन्न ।”

तृतीयध्यान— “उदायी ! फेरि भिक्षु, वितर्क प्रीतिलाई पनि त्यागी, स्मृति-सम्प्रजन्य भई शारीरिक सुखानुभव गरी, उपेक्षी भई, आर्यहरूद्वारा ‘उपेक्षी स्मृतिवान सुख विहारी’ भनिने तृतीयध्यान

प्राप्त गरी बस्छ। उसले नैष्प्रीतिक सुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, ... सर्वत्र स्पर्शित पाछ। उसको कुनै पनि शरीरको भाग नैष्प्रीतिक सुखले नछोएको हुन्न। उदायी ! जस्तै- उत्पलसमुदय, पद्मसमुदय, पुण्डरि कसमुदय अथवा केही उत्पल, पद्म, पुण्डरिकहरू- जो पानीमा उत्पन्न भई, पानीमै बढी पानीबाट माथि नआएका, पानीको भित्री भागमा डुबिरहेका हुन्छन्- तिनीहरूका टुप्पा पनि डाँठ पनि शीतल पानीले स्नेहित हुन्छ, ... सर्वत्र स्पर्शित हुन्छ। अनि त्यस उत्पल ... पुण्डरिकको कुनै पनि भाग शीतल पानीले स्पर्शित नभएको हुन्न। उदायी ! त्यस्तै- सो भिक्षुले नैष्प्रीतिक सुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, ... सर्वत्र स्पर्शित पाछ। उसको कुनै पनि शरीरको भाग नैष्प्रीतिक सुखले नछोएको हुन्न।

चतुर्थध्यान- “उदायी ! फेरि भिक्षु, सुखलाई पनि त्यागी दुःखलाई पनि त्यागी, पहिले नै सौमनस्य (= मानसिक सुख), दौर्मनस्य (= मानसिक दुःख) को अन्त गरी; सुख दुःख नभएको उपेक्षालाई स्मृतिद्वारा परिशुद्ध गरी चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ। उ, यही शरीरमा परिशुद्ध, ज्योतिर्मय चित्त फैलाई बसिरहन्छ। उसको कुनै पनि शरीरको भाग परिशुद्ध, ज्योतिर्मय चित्तले स्पर्शित नभएको हुन्न। उदायी ! जस्तै- कुनै पनि पुरुष शीरदेखि लिएर आफ्नो शरीर जम्मै सेतो कपडाले ढाकेर बस्छ भने, उसको शरीरको कुनै पनि भाग सेतो कपडाले नढाकिएको हुन्न। उदाय ! त्यस्तै- सो भिक्षु, यही शरीरमा परिशुद्ध, ज्योतिर्मय चित्त फैलाई बसिरहन्छ। उसको शरीरको कुनै पनि भाग परिशुद्ध, ज्योतिर्मय चित्तले स्पर्शित नभएको

हुन्न । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।”

चातुर्महाभौतिक-काय- (१२) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले यस्तो जान्दछन्- ‘यो मेरो शारीरिक रूप चातुमहाभौतिक (= पृथ्वी, आप, तेज, वायु) हो, आमा-बाबुको कारणले भएको हो, भात-दालद्वारा संवर्धित, बालककालमा छेदन-परिमार्जन-भेदन-विध्वंशन भएको हो तथा अनित्य स्वभावको हो । यो मेरो विज्ञान (= चेतना) यसैमा सम्बन्धित छ, यसैमा प्रतिबद्ध छ ।’ उदायी ! जस्तै- अष्टांशगरी राम्ररी कुँदेको, सफा-निर्मल-चमक्दार, मलिनता न भएको, असल जातको वैदूर्यमणिमा नीलो वा पहेंलो, सेतो वा पाण्डुरङ्गको धागो राखेको- आँखाहुने पुरुषले त्यसलाई हातमा राखी राम्ररी हेर्दा उसले- ‘यो असल जातको वैदूर्यमणि हो, यसलाई आठकुनेपारी कुँदेको छ, सफा-निर्मल-चमक्दार, मलिन नभएको हो; यसमा नीलो वा पहेंलो, सेतो वा पाण्डुरङ्गको धागो राखेको छ’ भनी थाहा पाउँछ । उदायी ! त्यस्तै- मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले यस्तो जान्दछन्- ‘यो मेरो शारीरिक रूप चातुर्महाभौतिक हो । आमा-बाबुको कारणले भएको हो,...तथा अनित्य स्वभावको हो; यो मेरो विज्ञान (= चेतना) यसैमा सम्बन्धित छ, यसैमा प्रतिबद्ध छ ।’ त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।”

मनोमयऋद्धि- (१३) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले यस कायबाट अलग्गै अर्कै अङ्ग-प्रत्यङ्गले युक्त, इन्द्रिय सहित मनोमय कायरूप निर्मित गर्छन् । उदायी ! जस्तै- कुनै पुरुषले मुञ्ज (= बोक्रो) बाट ईषिका (= डाँठ) निकाल्छ । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ- यो मुञ्ज हो, यो ईषिका हो । भिन्नै मुञ्ज हो, भिन्नै ईषिका हो । मुञ्जबाटै डाँठ (= ईषिका) निकालिएको हो ।’ अथवा उदायी ! जस्तै- कुनै पुरुषले मियानबाट तरवार निकाल्छ । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ- ‘यो तरवार हो, यो मियान हो । तरवार अर्कै हो, मियाना अर्कै हो । मियानबाटै तरवार निकालिएको हो ।’ अथवा उदायी ! कुनै पुरुषले पेटारीबाट सर्प भिक्छ^१ । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ- ‘यो सर्प हो, यो पेटारी हो । सर्प अर्कै हो, पेटारी अर्कै हो । पेटारीबाटै सर्प निकालिएको हो ।’ उदायी ! त्यस्तै- मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले यस कायबाट अलग्गै अर्कै अङ्ग-प्रत्यङ्गले युक्त, इन्द्रिय सहित मनोमय कायरूप निर्मित गर्छन् ।’ त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।”

---

१. यहाँनिर सर्पले आफ्नो बाहिरको काँचुली (कञ्चुक) भिकेको उपमा पनि अर्थकथामा समुल्लेख भएको पाइन्छ । अ. क. III. पृ. १८०

ऋद्धिविध- (१४) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले अनेक प्रकारका ऋद्धिविध (ऋद्धि-चमत्कार) अनुभव गर्छन्- एक भइकन पनि बहुधा हुन्छन्, बहुधा भइकन पनि एक हुन्छन् । प्रकट पनि हुन्छन्, अन्तरधान पनि हुन्छन् । भित्तामा न छोई, परखालमा न छोई, पर्वतमा न छोई, आकाशमा हिँडे जस्तैगरी वार-पार गर्छन् । पानीमा डुब्की लगाए जस्तै गरी पृथ्वीमा पनि डुब्छन्, माथि पनि आउँछन् । पृथ्वीमा हिँडे जस्तै पानीमा पनि पानीले नभिज्ने गरी हिड्छन् । पक्षिभै आकाशमा पनि पलेटि मारेर जान्छन् । त्यस्तो महान तेजस्वी, महापराक्रमी चन्द्र-सूर्यलाई पनि हातले परामर्श गर्छन्, परिमार्जन गर्छन् । ब्रह्मलोकसम्मलाई पनि आफ्नो कायद्वारा वशमा राख्छन् । उदायी ! जस्तै- कुनै सिपालु कुमालेले वा उसको अन्तेवासीले राम्ररी मुछेको माटोले जस्तो भाँडाहरू बनाउन चाहन्छ, उस्तै भाँडाहरू तयार पार्छ । अथवा उदायी ! जस्तै- कुनै सिपालु दन्त (हस्तिदन्त) कारले वा उसको अन्तेवासीले- राम्ररी तयार पारिएको दन्तमा- जस्तो (बुट्टा) बनाउन चाहन्छ, उस्तै बनाउँछ । अथवा उदायी ! जस्तै- कुनै सिपालु सुनारले वा उसको अन्तेवासीले परिशोधन गरेको सुनद्वारा जस्तो (गहनाहरू) बनाउन चाहन्छ, उस्तै बनाउँछ । उदायी ! त्यस्तैगरी- मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले अनेक प्रकारका ऋद्धिविध अनुभव गर्छन्- एक भइकन पनि बहुधा हुन्छन्,^१...ब्रह्मलोकसम्मलाई पनि आफ्नो कायद्वारा वशमा

---

१. माथि उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

राख्छन् । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।”

दिव्यश्रोत- (१५) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले अलौकिक विशुद्ध दिव्यश्रोतधातुद्वारा देवताहरूको पनि, मनुष्यहरूको पनि- टाढाको पनि, नगिचको पनि- दुवै शब्दहरू सुन्छन् । उदायी ! जस्तै- कुनै बलवान शंख धमकले (= शंख बजाउनेले) अल्प प्रयासद्वारा नै शंख बजाई चारैतिर सुनाउँछ; उदायी ! त्यस्तैगरी- मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले अलौकिक विशुद्ध दिव्यश्रोतधातुद्वारा देवताहरूको पनि,...दुवै शब्दहरू सुन्छन् । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।”

परचित्त-ज्ञान- (१६) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले परसत्वको, परपुद्गलको चित्तलाई आफ्नो चित्तले जान्दछन्- सराग-चित्तलाई ‘स-राग चित्त’ भनी, वीतराग-चित्तलाई ‘वीतराग-चित्त’ भनी, सदोष-चित्तलाई ‘सदोष-चित्त’ भनी, वीतदोष-चित्तलाई ‘वीतदोष-चित्त’ भनी, समोह-चित्तलाई ‘समोह-चित्त’ भनी, वीतमोह-चित्तलाई ‘वीतमोहचित्त’ भनी, संक्षिप्त-चित्तलाई ‘संक्षिप्त-चित्त’ भनी, विक्षिप्त-चित्तलाई ‘विक्षिप्त-चित्त’ भनी, महत्गत-चित्तलाई ‘महत्गत-चित्त’ भनी, अ-महत्गत-चित्तलाई ‘अ-महत्गत-चित्त’ भनी, स-उत्तर

-चित्तलाई 'स-उत्तर-चित्त' भनी, अनुत्तर-चित्तलाई 'अनुत्तर-चित्त' भनी, समाहित-चित्तलाई 'समाहित-चित्त' भनी, असमाहित-चित्तलाई 'असमाहित-चित्त' भनी, विमुक्त-चित्तलाई 'विमुक्त-चित्त' भनी, अविमुक्त-चित्तलाई 'अविमुक्त-चित्त' भनी जान्दछन् । उदायी ! जस्तै— कुनै नक्कल पार्नपर्ने स्वभावका स्त्री, पुरुष वा युवाले ऐनामा वा परिशुद्ध, निर्मल-स्वच्छ पानीको पात्रमा आफ्नो मुख हेर्दा मैलो परेको भए 'मैलो परेको छ' भनी; मैलो परेको छैन भने 'मैलो परेको छैन' भनी जान्दछ, उदायी ! त्यस्तैगरी— मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले परसत्वको, परपुद्गलको चित्तलाई आफ्नो चित्तले जान्दछन्— सराग चित्तलाई 'सराग-चित्त' भनी,^१...अविमुक्त चित्तलाई 'अविमुक्त चित्त' भनी जान्दछन् । त्यहाँ मेरा श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।”

पूर्वानुस्मरण-ज्ञान— (१७) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छन् । जस्तै— एक जन्मको कुरा, दुइ जन्मको कुरा, तीन जन्मको कुरा, चार जन्मको कुरा, पाँच जन्मको कुरा, दस जन्मको कुरा, बीस जन्मको कुरा, तीस जन्मको कुरा, चालीस जन्मको कुरा, पचास जन्मको कुरा, शय

---

१. माथि पृ. ४५१ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

जन्मको कुरा, हजार जन्मको कुरा, शयहजार जन्मको कुरा; अनेक संवर्त कल्प (= प्रलय) हरूका कुराहरू, अनेक विवर्त कल्प (= सृष्टि) हरूका कुराहरू, अनेक संवर्त र विवर्त कल्पहरूमा— 'फलाना ठाउँमा थिएँ, यस्तो नाउँ, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार, यस्तो सुख दुःख प्रतिसंवेदी, यति आयु थियो । त्यहाँबाट च्युत भई अमुक स्थानमा उत्पन्न भयो । त्यहाँ पनि— यस्तो नाउँ, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार, यस्तो सुख दुःख प्रतिसंवेदी, यति आयु थियो । त्यहाँबाट पनि च्युत भई यहाँ उत्पन्न भयो ।' यसरी आकार सहित, उद्देश्य (= नाम गोत्र) सहित अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छन् । उदायी ! जस्तै— कुनै पुरुष आफ्नो गाउँबाट अर्को गाउँमा जान्छ, त्यहाँबाट पनि अर्को गाउँमा जान्छ, त्यहाँबाट पनि अर्को गाउँमा जान्छ, त्यस गाउँबाट ऊ फेरि आफ्नै गाउँमा आउँछ । अनि उसले यस्तो अनुस्मरण गर्छ 'म आफ्नो गाउँबाट फलाना गाउँमा गएँ, त्यहाँ यसरी उभिँएँ, यसरी बसें, यस्तो कुरा गरें, यसरी चुप लागें; त्यहाँबाट म फलाना गाउँमा गएँ, त्यहाँ पनि यसरी उभिएको थिएँ, यसरी बसेको थिएँ, यस्तो कुरा गरेको थिएँ, यसरी चुप लागेको थिएँ; त्यहाँबाट फेरि म आफ्नै गाउँमा फर्केर आएँ ।' उदायी ! त्यस्तैगरी मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छन्, जस्तै— एक जन्मको कुरा,^१...अनेक प्रकारका कुराहरू अनु-

१. माथि पृ. ४६० मा उल्लेख भए जस्तै दोहन्याई पढ्नु ।

स्मरण गर्छन् । त्यहाँ मेरा श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।”

दिव्यचक्षु- (१८) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् वताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले अलौकिक, विशुद्ध, दिव्यचक्षुद्वारा नीचतामा उच्चतामा च्युतहुने, उत्पन्न हुने प्राणीहरूलाई देख्छन् । आ-आफ्ना कर्मानुसार सुगति-दुर्गतिमा गएका प्राणीहरूलाई पनि देख्छन्- ‘यी सत्वहरू कायिक दुराचारले युक्त, वाचिक दुराचारले युक्त, मानसिक दुराचारले युक्त, आर्यहरूको निन्दक, मिथ्यादृष्टिक, मिथ्यादृष्टियुक्त भई कामगर्ने- तिनीहरू मरणोपरान्त अपाय, दुर्गति, विनिपात, नर्कमा उत्पन्न भए । यी सत्वहरू कायिक सदाचारले युक्त, वाचिक सदाचारले युक्त, मानसिक सदाचारले युक्त; आर्यहरूका अनिन्दक सम्यक्दृष्टिक सम्यक्दृष्टियुक्त भई काम गर्ने- तिनीहरू मरणोपरान्त सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए ।’ यसरी अलौकिक, विशुद्ध, दिव्यचक्षुद्वारा हीन अवस्थामा, राम्रो अवस्थामा, सुगतिमा, दुर्गतिमा च्युत हुने, उत्पन्न हुने प्राणीहरूलाई देख्छन् (जान्दछन्) । आ-आफ्ना कर्मानुसार गएका प्राणीहरूलाई देख्छन् (जान्दछन्) । उदायी ! जस्तै- दुइ घरको बीचमा बसेको आँखा भएको पुरुषले दैलोबाट मानिसहरू घरभित्र पसेका पनि, निस्केका पनि, डुलिरहेका पनि, उताउता हिंडिरहेका पनि देख्छ । उदायी ! त्यस्तै गरी- मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् वताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले अलौकिक,

विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा हीन अवस्थामा, राम्ररी अवस्थामा, सुगति-दुर्गतिमा च्युत हुने, उत्पन्न हुने प्राणीहरूलाई देख्छन् (जान्दछन्) ।^१ ... त्यहाँ मेरा श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान पारमी प्राप्तगरी विहार गर्छन् ।”

आस्रवक्षय-ज्ञान- (१९) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरू, आस्रवक्षयगरी अनास्रवी भई, चित्त विमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्ति तथा यसै जीवनमा अभिज्ञानलाई स्वयं साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्छन् । उदायी ! जस्तै- पहाडले घेरिएको स्वच्छ, प्रसन्न तथा निर्मल जलाशय हुन्छ । उहाँ कुनै आँखा भएको पुरुष जलाशयको किनारमा बसी उसले पानीमा सिपी, शंख, कंकड, काठ तथा माछाहरूको समूहलाई यताउता डुलिरहेका, बसिरहेका देख्छ । अनि उसको मनमा यस्तो लाग्छ- ‘यो जलाशय स्वच्छ, प्रसन्न तथा निर्मल छ । यहाँ सिपी, शंख, कंकड, काठहरू छन्, माछाहरूका समूह पनि यताउन डुलिरहेका छन्, बसिरहेका छन् ।’ उदायी ! त्यस्तै गरी- मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरू आस्रवक्षयगरी अनास्रवी भई, चित्त विमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्ति, तथा यसै जीवनमा अभिज्ञान स्वयं साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्छन् । त्यहाँ मेरा श्रावकहरू अभिज्ञान अवसान पारमी

---

१. माथि पृ. ४६२ मा उल्लेख भए जस्तै दोहयाएर पढ्नु ।

भई विहार गछन् । उदायी ! यही पाँचौ^१ कारण हो, जसले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गछन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई वस्छन् ।”

“उदायी ! यिनै पाँच कारणहरू हुन्, जसलेगर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गछन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई वस्छन् ।”

यति भन्नुभएपछि सन्तुष्ट भई सकुलुदायी परिव्राजकले भगवानको भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

X X X
Dhamma.Digital

-
१. यो पाँचौ कारणमा अन्तर्गत गरी १९ प्रतिपदलाई एकै कारणमा गाभी बताउनु भएको छ । म. नि. अ. क. III. पृ. १८१: महासकुलुदायिसुत्तवण्णना ।

२- चार ब्राह्मण सत्य

एक समय भगवान राजगृहस्थित गृद्धकूट पर्वतमा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस बखत सप्पिनिका तीरको (सर्पिणी-नदीको तीर) परिव्राजका-राममा धेरै नामी नामी परिव्राजकहरू बसेका थिए । जस्तै- अन्नभार परिव्राजक, वरधर परिव्राजक तथा सकुलुदायी परिव्राजक ।

भगवान संध्यासमयमा ध्यानबाट उठ्नुभई जहाँ सप्पिनिका तीरको परिव्राजकारामहो त्यहाँ जानुभयो । त्यसबखत त्यहाँ भेला भई बसिरहेका ती अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूका बीच यस्तो कुरा चलिरहेका थियो- 'यो ब्राह्मण-सत्य हो, यो ब्राह्मण-सत्य हो ।' भगवान जहाँ त्यो परिव्राजकाराम हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुग्नुभएपछि बिच्छ्याइराखेको आसनमा बस्नुभयो । बस्नुभएपछि ती परिव्राजकहरूसँग सोध्नु भयो—

---

१. अं. नि.-४ पृ. १८७: समणसच्चसुत्तं, अ. क. II. पृ. ५५२

“परिव्राजकहो ! तिमीहरू अहिले यहाँ के कुरा गरिरहेका थियौ ?
तिमीहरूका बीच के कुरा चलिरहेको थियो ?”

“भो गौतम ! यहाँ भेला भई बसिरहेका हामीहरूका बीच यस्तो
कुरा चलिरहेको थियो— ‘यो ब्राह्मण-सत्य हो, यो ब्राह्मण-सत्य हो ।”

“परिव्राजकहो ! चार ब्राह्मण-सत्यहरू छन् । जो मैले स्वयं अभिज्ञात
गरी, साक्षात्कार गरी घोषित गरेको छु । कुन चार भने?— परिव्राजक
हो ! यहाँ ब्राह्मण यस्तो भन्दछन्—

[१] ‘सबै प्राणीहरू अवध्य छन् (= मार्नुहुन्न)’ भनी सत्य नै
ब्राह्मण भन्दछ भूटो होइन । यस्तो भन्दा उसले (मनमा) न ‘श्रमण’

१. यहाँ ब्राह्मण शब्दले क्षीणास्रवीलाई लक्ष गरेको हो । परिव्राजकहरूले व्यावहारिक रूपले ‘भोवादी’ अर्थात् ‘पाउलागी’ ब्राह्मण भनाउनेहरूका सत्यको बारेमा चर्चा गर्दै थिए । भगवान बुद्धले उनीहरूले भनिरहेका ‘ब्राह्मण’ शब्दलाई कर्मद्वारा भएको ‘ब्राह्मण’ भन्ने अर्थलाई लिई, पाप हटाइसकेका अर्थात् क्षीणास्रवी भएका (बाहित पापो’ति ब्राह्मणो) लाई ‘ब्राह्मण’ भन्नुहुँदै उहाँले यसो भन्नु भएको हो— ‘ब्राह्मण यस्तो भन्दछ’ इत्यादि । भनाइको । भनाइको तात्पर्य ‘क्षीणास्रवी यस्तो भन्दछ’ भन्ने अर्थ हो । अं. नि. अ. क. II. पृ. ५५३

भन्ने मान (मञ्जना, गच्छ, न 'ब्राह्मण' भन्ने मान गच्छ, न 'श्रेष्ठ छु' भन्ने मान गच्छ, न 'सदृश छु' भन्ने मान गच्छ, न 'हीन छु' भन्नेमान^१ गच्छ, बल्कि त्यहाँ जुन यथार्थ सत्य हो त्यसैलाई राम्ररी बुझी प्राणीहरू प्रति दया र अनुकम्पा गर्ने मार्गमा मात्रै प्रतिपन्न भएको हुन्छ ।'

“परिव्राजकहो ! फेरि, ब्राह्मण यस्तो भन्दछ—

१. अभिघर्मपिटकको विभङ्गपालि अनुसार उन्नाइस प्रकारका मान (= अभिमान) हरू छन्—

(१) श्रेष्ठ छु भन्ने मान, (२) सदृश छु भन्ने मान, (३) हीन छु भन्ने मान; (४) श्रेष्ठहरूमध्येमा श्रेष्ठ छु भन्ने मान, (५) श्रेष्ठहरूमध्येमा समान छु भन्ने मान, (६) श्रेष्ठहरूमध्येमा हीन छु भन्ने मान; (७) सदृशहरूमध्येमा श्रेष्ठ छु भन्ने मान, (८) सदृशहरूमध्येमा सदृश नै छु भन्ने मान, (९) सदृशहरूमध्येमा हीन छु भन्ने मान; (१०) हीनहरूमध्येमा श्रेष्ठ छु भन्ने मान, (११) हीनहरूमध्येमा सदृश छु भन्ने मान, (१२) हीनहरूमध्ये हीन छु भन्ने मान; (१३) मान, (१४) अतिमान, (१५) मानातिमान, (१६) अवमान, (१७) अधिमान, (१८) अभिमान तथा (१९) मिथ्यामान । पृ. ४१०-२०: खुद्कवत्थुविभङ्गो अ. क. ३४४ ।

[२] 'सबै काम भोगहरू (= वस्तुसम्धी) कामराग र क्लेश सम्बन्धी कामराग) अनित्य हुन्, दुःख हुन् तथा परिवर्तनशील हुन्' भनी सत्य नै ब्राह्मण भन्दछ, भूटो होइन । यस्तो भन्दा उसले (मनमा) न 'श्रमण' भन्ने मान (मञ्जना) गर्छ, ... न 'हीन हुँ' भन्नेमान गर्छ, बल्कि त्यहाँ जुन यथार्थ सत्य हो त्यसैलाई राम्ररी बुझी कामभोगबाट नै निर्वेद हुनको निम्ति, विरागकोनिम्ति, निरोधको निम्ति मात्रै प्रतिपद्मा प्रतिपन्न भएको हुन्छ ।'

“परिव्राजकहो ! फेरि, ब्राह्मण यस्तो भन्दछ—

[३] 'सबै भव (= कामभव, रूपभव, अरूपभव) हरू (= जन्मचक्र) अनित्य हुन्, दुःख हुन् तथा परिवर्तनशील हुन्' भनी सत्य नै ब्राह्मण भन्दछ, भूटो होइन । यस्तो भन्दा उसले (मनमा) न 'श्रमण' भन्ने मान (मञ्जना) गर्छ, ... न 'हीन हुँ' भन्नेमान गर्छ । बल्कि त्यहाँ जुन यथार्थ सत्य हो त्यसैलाई राम्ररी बुझी भयबाट नै निर्वेद हुनकोनिम्ति, विरागकोनिम्ति, निरोधको निम्ति मात्रै प्रतिपद्मा प्रतिपन्न भएको हुन्छ ।'

“परिव्राजकहो ! फेरि, ब्राह्मण यस्तो भन्दछ—

[४] '(१) न म (आफूलाई) कहीं (अल्भेको) देख्छु, (२) न म कसैको प्रपञ्च (= अल्भो) भएको छु, (३) न मेरो कसैसँग प्रपञ्च (= अल्भो) नै छ, (४) न मेरो कहीं प्रपञ्च (= बन्धन) नै

छँ” भनी सत्य नै ब्राह्मण भन्दछ भूटो होइन । यस्तो भन्दा उसले (मनमा) न ‘श्रमण’ भन्ने मान (मञ्जना) गर्छ, ... न ‘हीन हुँ’ भन्ने मान गर्छ, बल्कि त्यहाँ जुन यथार्थ सत्य हो त्यसैलाई राम्ररी बुझी निष्प्रपञ्चकै प्रतिपद्मा प्रतिपद्मा प्रतिपन्न भएको हुन्छ ।’

“परिव्राजकहो ! यिनै चार ब्राह्मण-सत्यहरू हुन् जो मैले स्वयं अभिज्ञात गरी, साक्षात्कार गरी घोषित गरेको छु ।”

---

१. यी चार कारणहरूलाई ‘चतुष्कोण-शून्य’ (चतुकोटिक सुञ्जता) पनि भन्दछन् । अं. नि. अ. II. पृ. ५५२

३- सकुलुदायी परिव्राजककहाँ

यस्तो मैले सुनेँ^१ ।

एक समय भगवान राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दक निवापमा बस्नु भएको थियो ।

त्यस समय सकुलुदायी^२ परिव्राजक धेरै परिव्राजकरूकासाथ मोरनिवाप (नजिकको) परिव्राजकाराममा बसेका थिए ।

अनि भगवान पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी भिक्षाटनार्थ राजगृह नगरमा जानुभयो । त्यसवेला भगवानलाई यस्तो लाग्यो- “राजगृहमा भिक्षाटनकोनिमित्त जान अझै समय छ । (त्यतिञ्जेलसम्म) किन म मोरनिवापको परिव्राजकाराममा नजाऊँ ।” अनि भगवान जहाँ मोरनिवापको परिव्राजकाराम हो त्यहाँ जानुभयो ।

१. म. नि. II. पृ. २५५: चूलसकुलुदायिसुत्तं, अ. क. III. पृ. १८५

२. स्यामः र रोमनमा ‘सकुलुदायि’ छ ।

त्यस बखत सकुलुदायी परिव्राजक धेरै परिव्राजकहरूकासाथ हल्लागुल्ला गर्दै, उच्चशब्द महाशब्द गर्दै अनेकप्रकारका तिरश्चीन कथाहरू भन्दै त्यही बसिरहेका थिए ।

तिरश्चीनकथा- जस्तै- राजकथा, चोरकथा,^१ ... भवाभवकथा ।

अनि सकुलुदायी परिव्राजकले टाढैदेखि भगवानलाई आइरहनुभएको देखे । त्यसपछि सकुलुदायी परिव्राजकले आफ्ना परिषद्लाई- “तपाईंहरू चूप लाग्नुहोस्,^२ ... उहाँ यहाँ आउन सक्नुहुन्छ ।” अनि ती परिव्राजकहरू चुपलागे । भगवान पनि जहाँ सकुलुदायी परिव्राजक थिए त्यहाँ जानु भयो । अनि सकुलुदायी परिव्राजकले भने-—

“भन्ते भगवान ! आउनुहोस् । धेरै दिनपछि भगवानले यहाँ आउने कष्ट गर्नुभयो । भन्ते भगवान ! वस्नुहोस्, यो आसन विच्छाड्राखेको छ ।”

भगवान विच्छाड्राखेको आसनमा वस्नुभयो । सकुलुदायी परिव्राजक पनि एक होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सकुलुदायी परिव्राजकसँग भगवानले सोध्नुभयो-—

---

१. माथि पृ. ४२० मा उल्लेख भएजस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

२. माथि पृ. ४२१ मा उल्लेख भएजस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

“उदायी ! अहिले (यहाँ) के कुरा गरेर बसिरहेका थियौ ? तिमीहरूका बीच के कुरा चलिरहेको थियौ ?”

“भन्ते ! छाडिदिनुहोस् । त्यस्ता कुरा, जुन कुराहरू गरी हामीहरू यहाँ बसेका छौं । भन्ते ! त्यस्ता कुराहरू भगवानलाई पछि पनि सुन्न दुर्लभ हुने छैन । भन्ते ! जुनबेला म यस परिषद्मा उपस्थित हुन्न, त्यसबेला यो परिषद् अनेकप्रकारमा तिरश्चीन कथाहरू भन्दै बसिरहन्छ । भन्ते ! जुनबेला म यस परिषद्मा उपस्थित हुन्छु, त्यसबेला यो परिषद् ‘श्रमण उदायीले जुन धर्मको भाषण हामीहरूलाई सुनाउने छन्, उही नै सुन्ने छौं’ भन्दै मेरै मुख ताकदै बसिरहन्छ । भन्ते ! जुनबेला भगवान यस परिषद्मा आउनुहुन्छ, त्यसबेला ‘भगवानले हामीहरूलाई जुन धर्मको भाषण (उपदेश) सुनाउनु हुनेछ सोही नै सुन्ने छौं’ भन्दै म र मेरा परिषद् भगवान कै मुख ताकदै बस्छौं ।”

भगवानकै स्मरण हुन्छ

“उदायी ! त्यसोभए तिमीले नै मलाई सुनाऊ— जे तिमीले जानेका छौं ।”

“भन्ते ! अस्ति म (एकदिन) जो ‘सर्वज्ञ, सर्वदर्शी, अपरिशेष-ज्ञानदर्शी; हिंडिरहेको बेलामा पनि, उभिइरहेको बेलामा पनि, सुतिरहेको बेलामा पनि, बिउभिरहेको बेलामा पनि— निरन्तर, अखण्डतरूपले ज्ञानदर्शन प्रत्युपस्थितहुन्छ’ भन्ने हुन् (उनीकहाँ

गई मैले) 'पूर्वान्त' सम्बन्धी प्रश्न सोधें। प्रश्न सोध्दा (उनले) यताउताका (कुराहरू) गर्न थाले बाहिरी कुरातिर लैजान थाले अनि कोप, द्वेष तथा असन्तोष पनि प्रकट गरे। भन्ते ! त्यसवेला मलाई भगवानकै स्मरण भयो- 'अहो ! साँच्चै नै उहाँ भगवान (बुद्ध हुनुहुँदोरहेछ), अहो ! साँच्चै नै उहाँ सुगत (हुनुहुँदोरहेछ) ! जो कि यी धर्महरूमा स-कुशल (= पण्डित) हुनुहुन्छ' ।”

“उदायी ! सो को हुन् त जसले 'सर्वज्ञ, सर्वशी, अपरिवेष जानदर्शी हुँ' भन्छन् र 'हिँडिरहेको बेलामा पनि, उभिइरहेको बेलामा पनि, सुतिरहेको बेलामा पनि, विउभिरहेको बेलामा पनि- निरन्तर, अखण्डितरूपले ज्ञानदर्शन प्रत्युपस्थित भएको हुन्छ' भनी भन्छन् ? जोसँग तिमिले 'पूर्वान्त सम्बन्धी प्रश्न सोध्दा यताउताका कुरा गरे, कुराहरू बाहिर लगे अनि कोप, द्वेष तथा असन्तोष पनि प्रकट गरे ?' गरे ?”

“भन्ते ! निगण्ठ-नाटपुत्र हुन् ।”

पूर्वान्त-अपरान्त

पूर्वान्त- “उदायी ! जसले अनेकप्रकारका पूर्वनिवास (= पूर्वजन्म) को अनुसरण गर्छ- जस्तै- एक जन्मको कुरा, दुइजन्मको कुरा^१, ... अनेक संवर्त विवर्त कल्पहरूका कुराहरू^१, ...

१. माथि पृ. ४६० मा उल्लेख भएजस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

अनेकप्रकारका कुराहरू अनुस्मरण गर्छु । यदि उसले मसँग पूर्वान्त (= पूर्वजन्म) सम्बन्धी प्रश्न सोध्छ, अथवा उसँग मैले पूर्वान्त सम्बन्धी प्रश्न सोध्छु; यदि उसले पूर्वान्त सम्बन्धी प्रश्नको उत्तरद्वारा मेरो चित्त सन्तुष्ट पाछ्छ, अथवा मैले पूर्वान्त सम्बन्धी प्रश्नको उत्तरद्वारा उसको चित्त सन्तुष्ट पाछ्छ ।

अपरान्त- “उदायी ! जसले अमानुषीय विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा नीचतामा, उच्चतामा, च्युतभएका, उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई जान्दछ, (जसले) आ-आफ्ना कर्मानुसार सुगति-दुर्गतिमा पुगेका प्राणीहरूलाई पनि जान्दछ । यदि उसले मसँग अपरान्त सम्बन्धी प्रश्नको उत्तरद्वारा मेरो चित्त सन्तुष्ट पाछ्छ, अथवा मैले अपरान्त सम्बन्धी प्रश्नको उत्तरद्वारा उसको चित्त सन्तुष्ट पाछ्छ ।”

“उदायी ! यी पूर्वान्त र अपरान्तका कुराहरू छ्याडिदेऊ । तिमीलाई धर्मोपदेश गर्छु- ‘यो भएमा यो हुन्छ, यसको उत्पन्न भएवाट यो उत्पन्न हुन्छ; यो नभएमा यो हुन्न, यसको निरोध (= विनाश) भएवाट यो निरुद्ध हुन्छ’ ।”

“भन्ते ! यो आत्मभावद्वारा जति मैले प्रत्यनुभव गरेको छु- त्यतिले पनि यसप्रकार आकार सहित, उद्देश्य सहित कुरा बुझ्न पर्याप्त छैन भने- कहाँवाट मैले अनेकप्रकारका पूर्वजन्महरूका कुराहरू अनुस्मरण गर्नुसकूँ । जस्तै भगवानले एकजन्म, दुइजन्म,^१ ...

१. माथि पृ. ४६० मा उल्लेख भएजस्तै दोहयाई पढ्नु ।

आकार सहित उद्देश्य सहित पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्नुहुन्छ, कसरी मैले त्यस्तैगरी अनुस्मरण गर्न सकूँला र ?”

“भन्ते ! यहाँ, मैले पाँसु-पिशाचलाई त देख्न सक्दिन भने- कसरी मैले अमानुषीय विशुद्धदिव्यचक्षुद्वारा नीचतामा, उच्चतामा च्युतभएका, उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई देख्न सकूँला र ? कसरी मैले आ-आफ्ना कर्मानुसार सुगति-दुर्गतिमा पुगेका प्राणीहरूलाई भगवानले जस्तै देख्न सकूँला र ?”

“भन्ते ! भगवानले मलाई जुन ‘उदायी ! यीपूर्वान्त र अपरान्तका कुराहरू छाडिदेऊ; तिमीलाई धर्मोपदेश गर्छु भन्नुहुँदै’ यो भए यो हुन्छ, यसको उत्पन्न भएवाट यो उत्पन्न हुन्छ; यो नभएमा यो हुन्न, यसको निरोध (= विनाश) भएवाट यो निरुद्ध हुन्छ’ भनी भन्नुभयो त्यो त मैले भन्नु बुझ्नै सकिन । भन्ते ! शायद बरू मैले आचार्यका (मतको कुरा) प्रश्नको उत्तरद्वारा भगवानको चित्तलाई सन्तुष्ट पार्नसकूँला ।”

परम वर्ण

“उदायी ! त्यसोभए तिम्रो आचार्यका मतमा के छ त ?”

“भन्ते ! हाम्रा आचार्यका मतमा यस्तो छ- ‘यही परम वर्ण हो, यही परम वर्ण हो’ ।”

“उदायी ! तिमीले आफ्नो आचार्यको मतमा जुन ‘यही परम वर्ण हो, यही परम वर्ण हो’ भनी भन्छौ त्यो ‘परम वर्ण’ भनेको कुरा कुन हो त ?”

“भन्ते ! जुन वर्णभन्दा अर्को उत्तरोत्तर वा प्रणीततर वर्ण हुँदैन—सोही ‘परम वर्ण हो’ ।”

“उदायी ! त्यो कुन वर्ण हो त जुन वर्णभन्दा उत्तरोत्तर वा प्रणीततर अर्को वर्ण हुन्न ?”

“भन्ते ! जुन वर्णभन्दा उत्तरोत्तर वा प्रणीततर अर्को वर्ण हुन्न—सोही ‘परम वर्ण हो’ ।”

“उदायी ! ‘भन्ते ! जुन वर्णभन्दा उत्तरोत्तर वा प्रणीततर अर्को वर्ण हुन्न—सोही परम वर्ण हो’ भन्ने तिम्रो यो कुरा धेरै लामो पनि हुन सक्छ (जति भने पनि टुङ्गिने छैन) । तर तिमीले त्यसको वर्ण भने बताउँदैनौ ।

दृष्टान्त

जनपदकल्याणी— “उदायी ! जस्तै— कुनै पुरुष भन्छ कि— ‘म यस जनपदकी जनपदकल्याणी^१ चाहन्छु, उसलाई म प्यारो गर्छु ।’

१. बुद्धको समयमा ‘जनपदकल्याणी’ नामकी एक सुन्दरी थिइन् । अतएव कुनै सुन्दरी स्त्रीको दृष्टान्त दिनुपर्दा ‘जनपदकल्याणी’ भन्ने चलन पालि त्रिपिटक साहित्यमा प्रचलित छ ।

अनि 'हे पुरुष ! जुन जनपदकल्याणीलाई तिमी चाहन्छौ र प्यारो गछौ, तिमीलाई थाहा छ के उनी क्षत्रिणी हुन्, ब्राह्मणी हुन्, वैश्यनी हुन्, शुद्रिणी हुन् अथवा के हुन् ?' भनी उसँग सोध्दा ऊ भन्छ- 'मलाई थाहा छैन ।'

'जुन जनपदकल्याणीलाई तिमी चाहन्छौ र प्यारो पनि गछौ, उनको 'के नाउँ, के गोत्र ?, अग्लो छन् कि होची छन् अथवा मभीली छन् ? काली छन् कि साँवली छन् अथवा मंगुरी छन् ? फलाना गाउँमा, फलाना निगममा अथवा फलाना नगरमा बस्छन् भन्ने थाहा छ के ?' भनी उसँग सोध्दा ऊ भन्छ- 'थाहा छैन ।'

'हे पुरुष ! के त, जसलाई तिमी जान्दैनौ, देख्दैनौ- त्यसलाई तिमी चाहन्छौ त ? प्यारो गछौ त ?' भनी सोध्दा उसले 'हो' भनी भन्छ ।'

"उदायी ! त्यस्तो भएमा सो पुरुषको कुरा अ-प्रमाणिक (अप्पटि-हीरकं) हुन जान्न त ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?"

"भन्ते ! त्यसोभए अवश्यमेव सो पुरुषले भनेको कुरा अ-प्रमाणिक हुन जान्छ ।"

"उदायी ! त्यस्तै- तिमीले पनि 'जुन वर्ण भन्दा अर्को उत्तरोत्तर वा प्रणीततर वर्ण छैन' सोही 'परम वर्ण हो' भनी भन्दछौ, तर तिमीले त्यसको वर्ण भने बताउँदैनौ ।"

वैदूर्यमणि- “भन्ते ! जस्तै- आठकुनेपारी कुँदैको शुभ्रजातीय वैदूर्यमणि पांडु-कम्बल (= रातो दोसल्ला) मा राख्दा (त्यसबाट) भास निस्कन्छ, तेज निस्कन्छ, चमक निस्कन्छ- त्यस्तै- वर्णको आत्मा^१ हुन्छ जो मरणपछि अ-रोग (= अविनाशी) परम वर्ण हुन्छ ।”

१- “उदायी ! आठकुनेपारी कुँदैको शुभ्रजातीय वैदूर्यमणि पांडु-कम्बल (= रातो दोसल्ला) मा राख्दा निस्कने जुन भास, तेज तथा चमक हो; रात्र्यान्धकारमा जुनकिरीबाट निस्कने जुन भास हो- यी दुवै वर्णहरूमध्येमा कुनचाहिं वर्ण अधिक चम्किलो छ ? कुनचाहिं प्रणीततर छ ? यसमा तिमि के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! रात्र्यान्धकारमा जुनकिरीबाट निस्कने जुन भास...हो- यी दुवै वर्णहरूमध्येमा यसैको (जुनकिरीको) वर्ण अधिक चम्किलो छ, यसैको वर्ण प्रणीततर छ ।”

२- “उदायी ! रात्र्यान्धकारमा जुनकिरीबाट निस्कने जुन भास ...हो; रात्र्यान्धकारमा जुन तेलको बत्ती हो । यी दुवै वर्णहरूमध्येमा कुनचाहिं वर्ण अधिक चम्किलो छ ? कुनचाहिं प्रणीततर छ ? यसमा तिमि के भन्छौ त ?”

---

१. यहाँ सकुलुदायी परिव्राजकले आफ्नो श्रुति परम्परानुसार तृतीय-ध्यानको ‘शुभकीर्ण भूमि’ लाई लक्षगरी मरण पछि त्यस्तो हुन्छ भनी भनेका हुन् । अ. क. I. पृ. १८७

“भन्ते ! रात्र्यान्धकारमा जुन तेलको बत्ती हो— यी दुवै वर्णहरूमध्येमा यही वर्ण (तेलको बत्तीको वर्ण) अधिक चम्किलो छ, यसैको वर्ण प्रणीततर छ ।”

३- “उदायी ! रात्र्यान्धकारमा जुन तेलको बत्ती हो, रात्र्यान्धकारमा जुन महान आगोको ज्वाला हो— यी दुवै वर्णहरूमध्येमा कुनचाहिं वर्ण अधिक चम्किलो छ ? कुनचाहिं प्रणीततर छ ? यसमा तिमि के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! रात्र्यान्धकारमा जुन महान आगोको ज्वाला हो— यी दुवै वर्णहरूमध्येमा यही वर्ण (ज्वाला) अधिक चम्किलो छ, यसैको वर्ण प्रणीततर छ ।”

४- “उदायी ! रात्र्यान्धकारमा जुन महान आगोको ज्वाला हो अथवा रातको भोरमा मेघरहित स्वच्छ आकाशमा जुन ओषधि तारो (= शुक्रतारा) हो— यी दुवै वर्णहरूमध्येमा कुनचाहिं वर्ण अधिक चम्किलो छ ? कुनचाहिं प्रणीततर छ ? यसमा तिमि के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! रातको भोरमा मेघरहित स्वच्छ आकाशमा जुन ओषधि-तारा (= शुक्रतारा) हो— यी दुवै वर्णहरूमध्येमा यही वर्ण (शुक्रतारा) अधिक चम्किलो छ, यसैको वर्ण प्रणीततर छ ।”

५- “उदायी ! रातको भोरमामेघरहित स्वच्छ आकाशमा

जुन ओषधितारा हो अथवा पन्नरसी उपोसथको दिनमा अर्धरातको समय मेघरहित स्वच्छ आकाशमा जुन चन्द्रमा हो— यी दुवै वर्णहरूमध्येमा कुनचाहिं वर्ण अधिक चम्किलो छ ? कुनचाहिं प्रणीततर छ ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! पन्नरसी उपोसथको दिनमा अर्धरातको मेघरहित स्वच्छ आकाशमा जुन चन्द्रमा हो— यी दुवै वर्णहरूमध्येमा यही वर्ण (चन्द्रमा) अधिक चम्किलो छ, यसैको वर्ण प्रणीततर छ ।”

६— “उदायी ! पन्नरसी उपोसथको दिनको अर्धरातको मेघरहित स्वच्छ आकाशको जुन चन्द्रमा हो अथवा वर्षादको अन्तिम समय शरद महिनामा मेघरहित स्वच्छ आकाशको मध्यान्ह समयको जुन सूर्य हो— यी दुवै वर्णहरूमध्येमा कुनचाहिं वर्ण अधिक चम्किलो छ ? कुनचाहिं प्रणीततर छ ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! वर्षादको अन्तिम समय शरद महिनामा मेघरहित स्वच्छ आकाशको स्वच्छ मध्यान्ह समयको जुन सूर्य हो— यी दुवै वर्णहरू मध्येमा यही वर्ण (सूर्य) अधिक चम्किलो छ, यसैको वर्ण प्रणीततर छ ।”

“उदायी ! मलाई थाहा छ कि यो भन्दा धेरै धेरै देवताहरू छन् । जसलाई यी चन्द्र सूर्यका आभासले छुन सक्दैन (बरु देवताहरूकै तेज चन्द्र सूर्यको भन्दा अधिक तेजिलो हुन्छ) । तैपनि म भन्दिन कि ‘यो वर्णभन्दा उत्तरोत्तर वा प्रणीततर अरु वर्ण छैन ।’

उदायी ! तिमीले त जुन वर्ण जुनकिरीको भन्दा पनि निहीनतर निकृष्टतर वर्ण हो, सोही वर्णलाई 'परम वर्ण' भनी भन्दछौं । त्यो वर्ण पनि बताउँदैनौं ।”

“भगवान ! कुरा टुङ्गियो सुगत ! कुरा टुङ्गियो ।”

“उदायी ! किन तिमी यसो भन्दछौं ?- भगवान ! कुरा टुङ्गियो, सुगत ! कुरा टुङ्गियो’ ।”

“भन्ते ! हाम्रा आफ्ना आचार्यहरूको मतमा यस्तै हुन्छ- 'यही परम वर्ण हो, यही परम वर्ण हो ।' भन्ते ! मेरा आफ्ना आचार्यहरूको मत वारेमा भगवानसँग प्रश्नोत्तर गरें, छलफल गरें, कारणाकारण ग्रहण गरें मलाई लाग्छ कि त्यो तुच्छ, गलत छ ।”

एकान्त सुखमयलोक

Dhamma.Digital

“उदायी ! के त, एकान्त सुखमय लोक छ ? एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने कुनै युक्तियुक्त (आकारवती) प्रतिपद् पनि छ ?”

“भन्ते ! हाम्रा आफ्ना आचार्यको लोक छ ? यस्तो छ- 'एकान्त सुखमय लोक पनि छ' एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त प्रतिपद् पनि छ ।”

“उदायी ! एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त प्रतिपद् कुन चाहिं हो त ?”

“भन्ते ! यहाँ केही (१) प्राणीहिंसा छाडी प्राणीहिंसाबाट विरत हुन्छन् । (२) अदिन्नादान (= चोरी) छाडी अदिन्नादानबाट विरत हुन्छन् । (३) काममिथ्या छाडी काममिथ्याबाट विरत हुन्छन् । (४) मृषावाद (= भूटो कुरा) छाडी मृषावादबाट विरत हुन्छन् अथवा (५) अरू कुनै तपोगुण ग्रहण गरी बस्छन् । भन्ते ! यही एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त प्रतिपद् हो ।”

१- “उदायी ! जुनवेला प्राणीहिंसा छाडी प्राणीहिंसाबाट विरत हुन्छ, त्यसवेला एकान्त सुखमय आत्म भाव हुन्छ कि अथवा सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ? यसमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ।”

२- “उदायी ! जुनवेला अदिन्नादान छाडी अदिन्नादानबाट विरत हुन्छ, त्यसवेला एकान्त सुखमय आत्म भाव हुन्छ कि अथवा सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ? यसमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ।”

३- “उदायी ! जुनवेला काममिथ्याचार छाडी काममिथ्याचारबाट विरत हुन्छ, त्यसवेला एकान्त सुखमय आत्म भाव हुन्छ कि अथवा सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ? यसमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ।”

४- “उदायी ! जुनबेला मृषावाद छाडी मृषावादबाट विरत हुन्छ, त्यसबेला एकान्त सुखमय आत्म भाव हुन्छ, कि अथवा सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ? यसमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ।”

५- “उदायी ! जुनबेला अरू कुनै तपोगुण ग्रहण गरी बस्छ, त्यसबेला एकान्त सुखमय आत्म भाव हुन्छ, कि अथवा सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ? यसमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ।”

“उदायी ! सुख दुःख संमिश्रण भएको प्रतिपद्मा आई एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्न सकिन्छ, त ? यसमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भगवानले कुरा छिनिदिनु भयो, सुगतले कुरा छिनिदिनुभयो ?”

“भन्ते ! हाम्रा आफ्ना आचार्यको (मतमा) यस्तो हुन्छ- ‘एकान्त सुखमय लोक छ, एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने मतबारेमा भगवानसँग पनि छ ।’ भन्ते ! मैले मेरा आफ्ना आचार्यको मतबारेमा भगवानसँग जुन प्रश्नोत्तर गर्ने, छलफल गर्ने, कारणाकारण ग्रहण गर्ने, मलाई लाग्छ, कि त्यो तुच्छ छ, गलत छ । भन्ते ! के त एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने प्रतिपद् छ ?”

“उदायी ! एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त प्रतिपद् छ ।”

“भन्ते ! एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त प्रतिपद् कुन हो त ?”

सुखमय लोकको साक्षात्कार

“उदायी ! यहाँ भिक्षु, कामविषयबाट अलग भई अकुशल धर्मबाट अलग भई^१ ... प्रथमध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ । वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी^२ ... द्वितीयध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ । प्रीतिलाई पनि त्यागी^३ ... तृतीयध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ । उदायी ! यही त्यो युक्तियुक्त प्रतिपद् हो, जसद्वारा एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्न सक्छ ।”

Dhamma.Digital

“भन्ते ! यो त एकान्त सुखमय लोकको साक्षात्कार गर्ने प्रतिपद्

---

१. माथि पृ. ४५३ मा उल्लेख भए जस्तै दोहयाई पढ्नु ।

२. ” पृ. ४५४ ” ” ।

३. ” ” ” ” ।

मात्र होइन अपितु यत्तिले नै एकान्त सुखमय लोकको साक्षात्कार गरेको हुन्छ।”

१. सकुलुदायी परिव्राजकहरूका आदिपुरुषले र उनीहरूका अधि अधिका परम्पराले केवल 'तृतीयध्यानसम्मको भूमि- 'सुभकिण्ह रूपलोक' लाई साक्षात्कार गर्न सकेका थिए । अनि सोही परम्परा चलि आइरहेको थियो । तृतीयध्यान भूमीलाई नै उनीहरू 'एकान्त सुखमय लोक हो' भन्न ठान्दथे । यसभन्दा माथिको कुरा उनीहरूलाई थाहा नै थिएन । हुँदा हुँदा पछि ती सम्प्रदायका परिव्राजकहरूले 'तृतीयध्यान' पनि प्राप्त गर्न सकेनन् र केवल तृतीयध्यान भूमी- सुभकिण्ह लोकलाई नै 'एकान्त सुखमय लोक हो' भन्दै श्रुति परम्पराद्वारा मात्र अध्ययन गर्दै आएका थिए । त्यसैले भगवानले उनीहरूलाई 'तृतीयध्यान' सम्मको कुरा मात्र बताउनुभएको हो ।

जब सकुलुदायी परिव्राजकले 'तृतीयध्यान' नै 'सुखमय लोक हो' भनी भन्न थाले अनि भगवानले 'यत्तिलाई मात्र सुखमय लोक भनिदैन, अब्ब यो भन्दा उत्तरोत्तर धर्महरू पनि छन्' भन्नु हुँदै अगाडिका कुराहरू बताउनु भएको हो । म. नि. अ. क. III. पृ. १८८ : चूलसकुलुदायीसुत्तवण्णना ।

प्रत्येक प्रथमादि ध्यानबाट पुगिने भूमिका नामहरू यसप्रकार हुन् -

“उदायी ! यत्तिले मात्र सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गरेको हुन्न; यो त एकान्त सुखमय लोकको साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त (आकारवती) प्रतिपद् मात्र हो ।”

यति भन्नु भएपछि सकुलुदायी परिव्राजकका परिषद्— “अब भने हामी आफ्ना आचार्यका साथ नाश भयौं ! अब भने हामी

[१] (१) ब्रह्मपारिसज्ज (= ब्रह्मपारिसद्य), (२) ब्रह्मपुरोहित, (३) महाब्रह्म— यी तीन भूमिहरू प्रथमध्यानका हुन् ।

[२] (१) परित्ताभा, (२) अप्पमाणाभा (= अप्रमाणाभा), (३) आभस्सरा (= आभस्वरा)— यी तीन भूमिहरू द्वितीयध्यानका हुन् ।

[३] (१) परित्तसुभा (= परित्तशुभा), (२) अप्पमाणसुभा (= अप्रमाणसुभा), (३) सुभकिण्हा (= शुभकीर्णा)— यी तीन भूमिहरू तृतीयध्यानका हुन् ।

[४] (१) वेहप्फला (= वृहत्फला), (२) असञ्जसत्ता (= असंज्ञसत्त्वा) वा असञ्जीसत्ता (= असंज्ञीसत्त्वा), (३) सुद्धावासा (= शुद्धावासा)— यी तीन भूमिहरू चतुर्थध्यानका हुन् । अभि. ध. वि. पृ. १६ : पञ्चमोपरिच्छेदो । यसको व्याख्यान विभं. पा. पृ. ५०६ : धम्महदयविभङ्गो, अ. क. पृ. ३७० मा समुल्लेख भएको छ ।

आफ्ना आचार्यका साथ नाश भयौं !” भन्दै चिच्याउँदै ठूलो ठूलो स्वर गरी कराउन थाले ।

अनि सकुलुदायी परिव्राजकले ती परिव्राजकहरूलाई शान्तपारी भगवानसँग सोधे— “भन्ते ! कतिसम्ममा एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गरेको हुनसक्दछ त ?”

“उदायी ! भिक्षु, सुखलाई पनि त्यागी, दुःखलाई पनि त्यागी^१...चतुर्थध्यान प्राप्तगरी विहार गर्छ । उदायी ! जो ती देवताहरू एकान्त सुखमयलोकमा उत्पन्न भएका हुन्छन्, जब ती देवताहरूसँग एकसाथ बस्दछन्, कुराकानी गर्छन्, छलफल (= साकच्छा) पनि गर्छन्, तब एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गरेको हुन्छ ।”

“भन्ते ! के, यही एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्नकोनिम्ति भिक्षुहरू भगवानकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ?”

उत्तरोत्तर धर्म

“उदायी ! भिक्षुहरू एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्नकोनिम्ति मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्दैनन्, बरू उदायी ! यो भन्दा उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अरू धर्महरू छन् जसको साक्षात्कार गर्नकोनिम्ति भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।”

---

१. माथि पृ. ४५५ मा उल्लेख भए जस्तै पढ्नु ।

“भन्ते ! ती कुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू हुन् त, जसको साक्षात्कार गर्नकोनिमित्त भिक्षुहरू भगवानकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ?”

“उदायी ! यहाँ तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध^१... यस लोकमा उत्पन्न हुन्छ । उहाँले देव-मार-ब्रह्मासहित लोकलाई^२... धर्मोपदेश गर्नु हुन्छ । उहाँले^३... ब्रह्मचर्य प्रकाश गर्नुहुन्छ । सो धर्मलाई, गृहपति, गृहपतिपुत्र अथवा कुनै पनि कुलगृहमा जन्मेकाले श्रवण गर्छ । धर्मश्रवण गरेपछि उसको मनमा तथागत प्रति श्रद्धा उत्पन्न हुन्छ । श्रद्धा उत्पन्न भएपछि^४... शरीरलाई सीधापारी, मुख अगाडि स्मृति राखी बस्छ ।”

“उसले अभिध्यालाई हटाई^५... निःसन्देही भई कुशल धर्ममा विवादादरहित (अकथंकथी) भई शंकाबाट चित्त परिशुद्ध गर्छ । अनि ऊ यी पञ्चनीवरणलाई त्यागी, चित्तको उपक्लेश (=चित्तमल) लाई

१. हेर माथि पृ. २८१ मा (दुःख निरोधको मार्ग शीर्षकमा) उल्लेख

भए जस्तै पढ्नु; हेर बु. ब्रा. पृ. २५६ मा पनि ।

२. माथि पृ. २८१ मा जस्तै पढ्नु ।

३. " पृ. २८२ "

४. " पृ. २८८ "

प्रज्ञाद्वारा कमजोर पार्नकोनिम्ति कामविषयबाट अलग भई... प्रथमध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ। उदायी ! यो पनि उत्तरोत्तर, प्रणीततर धर्म हो, जसको साक्षात्कार गर्नकोनिम्ति भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन्।”

“उदायी ! फेरि, भिक्षु, वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी... द्वितीयध्यान^१...तृतीयध्यान^१...चतुर्थध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ। उदायी ! यो पनि उत्तरोत्तर, प्रणीततर धर्म हो, जसको साक्षात्कार गर्नकोनिम्ति भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन्।”

“यसप्रकार समाहित चित्त भएपछि, परिशुद्ध^२...भएपछि^३... पूर्वजन्मको अनुस्मरण गर्छ। जस्तै— एक जन्म,^२...। यसरी आकार सहित,...अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ...। उदायी ! यो पनि उत्तरोत्तर, प्रणीततर धर्म हो, जसको साक्षात्कार गर्नकोनिम्ति भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन्।”

Dhamma.Digital

“यसप्रकार समाहित चित्त भएपछि^३...आ-आफ्ना कर्मानुसार ...उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई पनि देख्छ (जान्दछ)। उदायी !

१. माथि पृ. २८९ मा उल्लेख भए जस्तै पढ्नु ।

२. ” पृ. २९० ” ”

३. ” पृ. २९१ ” ”

यो पनि उत्तरोत्तर, प्रणीततर धर्म हो, जसको साक्षात्कार गर्नकोनिम्ति भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन्।”

“यसप्रकार समाहित चित्त भएपछि...जाति (= जन्म) क्षीण भयो...’ भन्ने पनि ज्ञान हुन्छ। उदायी ! यो पनि उत्तरोत्तर, प्रणीततर धर्म हो, जसको साक्षात्कार गर्नकोनिम्ति भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन्।”

उदायी ! यिनै हुन् उत्तरोत्तर, प्रणीततर धर्महरू। जसको साक्षात्कार गर्नकोनिम्ति भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन्।”

उदायीको प्रव्रज्यात्वमा बाधा

यति भन्नु भएपछि सकुलुदायी परिव्राजकले भगवानसँग विन्ति गरे—

“धन्य हो भन्ते ! धन्य हो भन्ते !! जस्तै— घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिए भैं, ढाकेकोलाई उघारिदिए भैं, बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिए भैं, अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिंदा आँखा हुनेले रूप देखे भैं, भगवानले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो। भन्ते ! अब म भगवानको शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको

१. माथि पृ. २९२ मा उल्लेख भए जस्तै पढ्नु।

पनि । भन्ते ! भगवानकहाँ मैले प्रव्रज्या र उपसम्पदा पाऊँ !”

यसोभन्दा, सकुलुदायी परिव्राजकका परिषद्ले सकुलुदायी परिव्राजकलाई यसो भने—

“उदायी ! तपाईं श्रमण गौतमकहाँ ब्रह्मचर्य पालन नगर्नुहोस् । उदायी ! आचार्य हुनुभइसकेको तपाईं शिष्य नबन्नुहोस् । (यदि तपाईं शिष्य बन्नु भयो भने) पानी राख्ने करुवा जस्तो भएर पनि पानी तान्ने बाल्टीन जस्तै तपाईं हुन जानु हुनेछ । अतएव, उदायी ! तपाईं श्रमण गौतमकहाँ प्रव्रजित नहुनुहोस् । उदायी ! आचार्य भइसकेर पनि शिष्य नबन्नुहोस् ।”

यसप्रकार सकुलुदायी परिव्राजकका परिषद्ले सकुलुदायी परिव्राजकलाई भगवानकहाँ ब्रह्मचर्य पालनगर्नमा बाधा दिए ।

Dhamma.Digital

१०. वत्सगोत्र परिव्राजक

प रि च य

वैभवसम्पन्न राजगृहवासी एक ब्राह्मण कुलमा यिनको जन्म भएको थियो । यिनका पितालाई भैं यिनलाई पनि सबैले वत्सगोत्र (वच्छगोत्र) भन्दथे । पछि यी ब्राह्मणविदचा (त्रिवेद) पारङ्गत भएपछि, आफूले पढेको विदचामा मोक्षको बाटो न देखी, पछि परिव्राजक सम्प्रदायमा मोक्ष-गवेषीभई प्रव्रजित भएका थिए^१ ।

माथि दीर्घनख परिव्राजकको परिचयमा (पृ. ३४७) परिव्राजकहरूका स्वभाव सम्बन्धी कुराहरू उल्लेख भएभैं यिनी पनि घुमक्कड जीवनमा व्यस्त मात्र भएका होइनन् अपितु मोक्षको खोजमा त्यसताकाका ख्यातिप्राप्त आचार्यहरूकहाँ गई आफूलाई शंका लागेका कुराहरू सोधनकानिम्ति एक ठाउँबाट अर्कोठाउँमा जान अल्छी न मानेका कुराहरू तल उल्लिखित मूल सूत्रहरूले प्रष्ट गरेका छन् ।

मगध राज्यको राजगृह नगरवासी भएर पनि कहिले कोशल

---

१. धेर. गा. अ. क. I. पृ. २२९ : वच्छगोत्रत्थेरस्सगाथावण्णना ।

राज्यको श्रावस्ती नगरमा, कहिले वज्जी राज्यको ज्ञातिक, नादिक वा नातिक गाउँसम्म^१ पनि पुगेका कुराहरू तलकै मूल सूत्रहरूबाट प्रष्ट भएको छ ।

वैशालीस्थित महावनको कूटागारशालामा भगवान वसिरहनु भएको बेलामा एक दिन, उहाँ वत्सगोत्र परिव्राजक बसेको एकपुण्डरिकाराममा जानु भएको थियो । त्यसबेला यिनले बुद्धलाई— “भन्ते ! भगवान ! आउनुहोस् । भन्ते ! भगवानको स्वागत छ । धेरै दिनपछि भगवानले यहाँ आउने कष्ट गर्नुभयो” भन्ने मूल सूत्रको वाक्यबाट बुझिन्छ कि भगवान बुद्ध कहिले कहिले त्यस आराममा जानुहुँदो रहेछ ।

त्यसबखत वत्सगोत्र परिव्राजकले बुद्धसँग— “भगवान सर्वज्ञ-सर्वदर्शी हुनुहुन्छ— हिडिरहेको बेलामा पनि, विउभिरहेको बेलामा पनि— निरन्तर ज्ञानदर्शी हुनुहुन्छ भन्ने कुरा सुन्दछु; के त्यो कुरा साँचो हो ?” भनी सोध्दा उहाँले “होइन” भनी भन्नु भएको छ । किनभने— सबै अवस्थामा निरन्तर ज्ञानको दर्शन हुनै नसक्ने भएकोले । सर्वज्ञ-ज्ञान भनेको बुद्ध-ज्ञानको विशेषण मात्रै हो । अरूहरूले आवर्जनगर्दा पनि जान्न नसक्ने^२ कुराहरू भगवान बुद्धले आवर्जनगर्दा सबै कुराहरू

१. सं. नि. अ. क. II. पृ. ५६ : ज्ञातिकसुत्तं ।

२. “अञ्जे पन आवज्जित्वापि न जानन्ति...” पटि. स. म. अ. क. पृ. २९३

जान्न सक्ने^१ भएकोले 'सर्वज्ञ' भनिएको हो^२ । सर्वज्ञ-ज्ञानलाई नै 'अनावरण-ज्ञान' पनि भनिन्छ ।

अर्काको बयान सुनेर प्रफुल्लित हुनुको सट्टा उहाँले त्यस्ता अयथार्थतालाई अस्वीकार गर्नुभएको मात्र नभई अरूहरूको भ्रम दूर गर्नको निमित्त समेत यथार्थ कुरा बताउनु भएकोले नै उहाँमा सर्वज्ञता-ज्ञानको आभास देखिन्छ । कुनैपनि पुरुषले सबै अवस्थामा निरन्तर-ज्ञानदर्शन गरिरहन नसक्ने कुरा उहाँले प्रसेनजित कोशल नरेशलाई पनि भन्नु भएको छ^३ । उपरोक्त सत्यवादीताको आधारमा विज्ञजनहरूले उहाँ 'सर्वज्ञ' हुनुहुँदो रहेछ भन्ने कुरा बुझ्न सक्छन् ।

'सर्वज्ञ' शब्दको अर्थहो 'सर्वैजान्नु' । तर के कस्तो सबै जान्ने-लाई 'सर्वज्ञ' भनिएको हो भन्ने विषयमा बुद्धकै दृष्टि अनुरूप हेर्न सक्नुपर्छ, न कि शब्दार्थलाई मात्र लिई आ-आफूलाई लागेको अर्थ । यस विषयका कुराहरू पटिसम्भिदामगपालिमा प्रष्टसँगै उल्लेख

१. "...सब्बञ्जु त ज्ञाणेन हि आवज्जित्वाव जानाति ।" म. नि. अ. क.

III. पृ. १३३ : तेविज्जवच्छसुत्तवण्णना ।

२. "...केनचि धम्मेन पुग्गलेन वा आवरणं कातुं असक्कुणेय्यता अनावरणन्ति वुच्चति, आवज्जनपटिबद्धता सब्बधम्मानं ।" पटि. स. म. अ. क. पृ. २९३ : सब्बञ्जुतज्ञाणनिद्देसवण्णना ।

३. हेर लेखकको बु. रा. पृ. ३३४-३७ मा ।

भएका छन्^१ ।

१. 'सवै जान्ने' भनेको के हो भन्ने बारेमा उक्त ग्रन्थमा यस्तो समुल्लेख भएको छ-

“सब्ब सङ्गतमसङ्गतं अनवसेसं जानाती ति- सब्बञ्जुतत्राणं ।
तत्थ आवरणं नत्थी ति- अनावरणत्राणं । अतीतं सब्बं जानाती
ति- सब्बञ्जुतत्राणं । तत्थ आवरणं नत्थी ति- अनावरणत्राणं ।
अनागतं सब्बं जानाती ति- सब्बञ्जुतत्राणं । तत्थ आवरणं नत्थी
ति अनावरणत्राणं । पच्चुप्पन्नं सब्बं जानाती ति- सब्बञ्जुत-
त्राणं । तत्थ आवरणं नत्थी ति- अनावरणत्राणं । चक्खु चेव रूपा
च, एवं तं सब्बं जानाती ति- सब्बञ्जुतत्राणं । तत्थ आवरणं
नत्थी ति- अनावरणत्राणं...” आदि आदि । त्यसैले उसै ग्रन्थमा
निम्न गाथा उल्लेख गरेको हो-

Dhamma.Digital

“न तस्स अद्दिट्ठिमिधत्थि किञ्चि,
अथो अविञ्जातमजानितब्बं ।
सब्बं अभिञ्जासि यदत्थि नेय्यं,
तथागतो तेन समन्तचक्खूति ॥” पटि. स. म. पा.

पृ. १४५ : सब्बञ्जु तत्राणनिदेसो ।

तलकै सूत्रमा उहाँले वत्सगोत्र परिव्राजकलाई यस्तो पनि भन्नुभएको छ कि— “वत्स ! ‘श्रमणगौतम त्रिविदचा-विद् हुन्’ भनी भन्दा मैले बताएको जस्तै भनेको हुनेछ” इत्यादि । यी वाक्य पढेर शायद कसैको मनमा यस्तो लाग्न सक्छ कि— “बुद्धले आफूलाई सर्वज्ञ भन्नु भएको छैन।” तर उहाँले उही सूत्रमै सर्वज्ञहुनेसँग पूर्वानुस्मरणादि तीन ज्ञान हुन्छन् भन्ने कुरा पर्याय (परियाय) रूपले उल्लेख गर्नुभएको कुरा माथि ध्यानदिनु बुद्धिमानी हुनेछ^१ । धर्मोपदेश दुइप्रकारका हुन्छन्— पर्याय देशना र निष्पर्याय (निष्परियाय) देशना । वत्सगोत्रको मनोभावलाई ध्यानमा राख्नुभई उहाँले उनलाई “त्रैविदच” शब्दको प्रयोग गर्नुभएको हो र त्यसबाट उनको जीवनमा सुधार भएको कुरा पनि उनकै जीवनी अध्ययन गर्दा हामीलाई अवबोध हुन्छ । जुन कुरा परिचयको अन्ततिर उल्लेख भएकै छ ।

अरू प्रश्नहरूका शिलशिलामा वत्सगोत्रले बुद्धसँग त्यही सूत्रमै “स्वर्गपुग्ने कुनै आजीवकहरू छन् के ?” भनी सोध्दा भगवानले “छैन” भनी भन्नु भएको कुरापनि तलको पहिलो सूत्रमा समावेश भएको छ ।

---

१. सर्वज्ञता ज्ञान प्राप्त गरेको सम्बन्धमा सम. पा. पृ. ७९६-९७ मा; उदा. अ. क. पृ. ३६ : मा तथा म. नि. अ. क. II. पृ. १४५ मा पनि हेर्नु योग्य छ ।

तल उल्लिखित दोस्रो सूत्रानुसार- अर्को पटक भगवानसँग भेट गर्दा उनले उहाँलाई कौतूहल शालामा भएका कुराहरू सुनाउँदै- “भगवानले तृष्णालाई छेदन गरिसक्नु भएको छ” भन्ने कुरा सुनी उनको मनमा शंका उठेको र कसरी त्यसो गर्न सकिएला भन्ने जस्ता विषयमा जिज्ञासा पैदा भएका कुराहरू उक्त सूत्रमै उल्लेख भएका छन्। बुद्धले “उपादान हुनेहरू उत्पन्न हुन्छन् र उपादान नहुनेहरू उत्पन्न हुँदैनन्” भनी बताउनु भएका कुराहरू पनि त्यसै सूत्रमा उल्लेख भएका छन्।

तेस्रो सूत्रमा त्यसताकाका धेरै जसोले सोधिने “लोक शाश्वत हो वा होइन ?” भन्ने आदि दश प्रश्नहरू सोधेका कुराहरू छन्। उत्तरको शिलशिलामा बुद्धबाट “यसको उत्तर दिइन्न (अव्याकृतं)” भनी जवाफ पाउँदा वत्सगोत्रले “न भन्नाको कारण के हो त ?” भनी सोधेको र त्यसको उत्तर पनि भगवानले उही सूत्रमै समुल्लेख गर्नुभएको छ। अनि त्यसपछि उनले सोही कुरालाई बुद्धका शिष्य मौद्गल्यायन महास्थविर सँग पनि सोधी परिक्षा गरेका थिए र उहाँबाट पनि बुद्धले दिनुभएको जस्तै उत्तर सुन्न पाउँदा उनी सन्तुष्ट भएको ज्ञात हुन्छ।

फेरि अर्को पटक बुद्धकहाँ गई यिनले उहाँसँग- “भन्ते ! के तपाईंले आफूलाई मात्र दान देऊ भनी भन्नुभएको छ ?” भन्ने प्रश्नहरू सोधेका थिए र बुद्धले त्यसको उत्तरमा- “ज-जसले त्यस्तो भन्छन् उनीहरूले मलाई भूटो आरोप लगाउँछन् र जसले अर्कालाई

दिइने दानमा बिघ्न-बाधा पुऱ्याउँछ, उसले तीन जनामाथि हानी पुऱ्याउँछ,” भन्ने उपदेश दिनुभयो ।

X X X

तलको पाँचौँ सूत्रले बुद्धका शिष्यहरूकहाँ पनि गई उनले प्रश्नहरू सोधेका कुराहरू प्रष्ट गरेको छ । एक दिन उनी मौद्गल्यायन महास्थविर कहाँ गई— “लोक शाश्वत हो कि होइन ?” भनी प्रश्न सोध्दा उहाँले उनलाई पञ्चेन्द्रियमा ढाली उत्तर दिनुभएको थियो । अनि फेरि बुद्धकहाँ गई सोही प्रश्नहरू सोध्दा उहाँले पनि आफ्ना शिष्यले भैं दिनुभएको उत्तर सुनी— “शिष्य र गुरुको कुरामा कुनै फरक छैन” भन्ने उद्गार पनि प्रकट गरेका छन् ।

Dhamma.Digital

छैटौँ सूत्रानुसार एकदिन, केही समय अघिमात्र परिव्राजक सम्प्रदायबाट बुद्धका शिष्यत्वमा आउनु भएका आयुष्मान् सभिय कात्यायनसँग^१ उनी प्रश्न सोध्न गएका थिए । त्यस बखत आयुष्मान्

---

१. आयुष्मान् सभिय कात्यायनको बारेमा म. नि. III. पृ. २१६ : अनुरुद्ध सूत्रमा समुल्लेख भएको पाइन्छ । डा. मललसेकरले सुत्तनिपातमा उल्लिखित सभिय परिव्राजक नै हुन सक्छ भन्ने कुरा आफ्नो D. P. P. II. पृ. १० मा

सभिय कात्यायन वज्जी राज्यस्थित ज्ञातिक वा नातिक भन्ने गाउँको गिञ्जकावसथ भन्ने विहारमा बसिरहनु भएको थियो । उहाँसँग “मरणपछि तथागत हुन्छ, कि हुन्न ?” भनी सोधेका चारप्रकारका प्रश्नहरूका उत्तरमा— आफू स्वयं ध्यानप्रेमी हुनुभएको हुँदा उहाँले उनलाई “रूपी, अरूपी” आदि ध्यानकै कुराद्वारा उत्तर दिनुभएको कुरा सोही सूत्रमै प्रष्ट छ ।

X X X

फेरि अर्को एक दिन, वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । अनि उनको मनमा काँठो गडेको भैं गाडिरहेको शंका सम्बन्धी कुराहरूको बारेमा प्रष्ट शब्दमै प्रश्न सोधे— “भन्ते ! आत्मा छ कि छैन ?” यसको कुनै उत्तर भगवानले दिनु भएन । भगवान चुपलागेर वस्नुभएको अर्थ बुझी उनी फर्केर गए ।

यो घटनाको कुरा पढ्दा कसैको मनमा लाग्न सक्छ कि उहाँले किन प्रत्युत्तर दिनु नभएको होला ? बुद्धिमानीहरूले कुनै कुनै विषयको उत्तर नै मौनताद्वारा व्यक्त गर्छन् । के कुरा भन्नु उचित र अनुचित, के जवाफ दिँदा र न दिँदा सुन्नेलाई अधिक फाइदा र बेफाइदा हुने हो सो सबै कुरा बुद्धलाई प्रष्टसँग थाहा भएको हुन्छ । बुद्धसँगको

समुल्लेख गरेका छन् । सुत्तनिपातमा उल्लिखित सभिय परिव्राजक पनि भिक्षु भएका थिए । यस सम्बन्धमा केही संकेत माथि पृ. ११ मा गरिएको छ ।

धेरै दिनको सत्संगतद्वारा बुद्धको आनि-बानीसँग वत्सगोत्र परिव्राजक राम्रैसँग परिचित भइसकेका थिए । त्यसैले उनी बुद्धको मौनतालाई देखी फर्केर गएका हुन् । किन्तु भगवानका छेउमा बसिरहनुभएका आनन्द महास्थविरले भगवानको मौनतालाई देखेर, वत्सगोत्र परिव्राजक फर्किसकेपछि, बुद्धको यस व्यवहारद्वारा “शायद वत्सगोत्र असन्तुष्ट त भएनन्” भन्ने जस्तो लागेपछि, तथागतको मौनताबारेमा यथार्थ भेद बुझ्न नसकी— उहाँले भगवानसँग “उनलाई किन जवाफ दिनु नभएको ?” भनी तलको पन्ध्रौं सूत्रमा प्रश्न सोधका हुन् । भगवानले उहाँलाई कारण प्रष्ट पारिदिनु भएपछि, उहाँले मौनताको अर्थ बुझ्नु भयो ।

बुद्धको यस मौनताद्वारा वत्सगोत्र कति पनि विचलित भएका वा असन्तुष्ट भएका देखिदैनन् । उनी त्यति चाँडै विचलित वा असन्तुष्टहुने खालका जिज्ञासु पुरुष पनि थिएनन् । उनीमा दिनपर दिन बुद्ध प्रतिको श्रद्धा तथा भक्तिभाव बढ्दै गएको कुरा, उनले बारम्बार उही कुरालाई घुमाई फिराई प्रश्न गर्दा पनि बुद्ध भगवानले— अरू सर्वज्ञ भनाउँदाहरू भैं कुपित नभई, विषयभन्दा बाहिर नगर्ई— दिनुभएको उत्तरबाट नै उनी प्रभावित भएका थिए । त्यसैले उनी बारम्बार बुद्धकहाँ प्रश्नहरू सोध्न जान्थे । दूध पिउने बाछ्याले थूनमा बारम्बार धम्कीमारे भैं, महको रस निकाल्न माउरीको घारोमा घोचे भैं, सुनारले सुनको पारख गरेभैं उनले बुद्धसँग प्रश्नहरू सोध्दथे, परीक्षा गर्दथे ।

फेरि एक दिन, श्रावस्तीमा गई उनले भगवानसँग अर्कै ढंगले

प्रश्नहरू सोधे । उत्तरमा उहाँले पनि एकमाथि अर्को गम्भीरतापूर्ण तथा गम्भीरपूर्वक विचारणीय उत्तरहरू दिनुभयो । यी कुराहरू तलका ७ देखि १४ सूत्रहरूले प्रष्ट गरेका छन् ।

जति जति उनी बुद्ध-हृदयको नगिचमा पुग्नथाले उति उति नै बुद्धले उनलाई नगिचमै राख्नु भयो । त्यसपछि वत्सगोत्रको प्रश्न सोधाइको ढाँचामा पनि परिवर्तन हुनथाल्यो र उनले आत्मीयभावले प्रश्नहरू सोध्न थाले । बुद्धले पनि सोही अनुरूपले नै उत्तर दिन थाल्नु भयो ।

फेरि अर्को एक दिन, उनले बुद्धसँग “लोक शाश्वत हो कि होइन ?” भन्ने बारेमै दश प्रश्नहरू सोधे । तर यसपालिको प्रश्न सोधाइको ढाँचामा अघि अघिभन्दा फरक देखिन्थ्यो । उही उही प्रश्नहरू बारम्बार सोधे तापनि कुपित नहुने बुद्ध भगवानले पनि उनले बुझ्नसक्ने प्रमाणानुसार, चिन्तन तथा मनन गर्नसक्ने क्रमानुरूप- करुणा भरित हृदयले नै उत्तर दिनु भयो । एकपछि अर्को कारण प्रष्ट पार्नुहुँदै उत्तर सुनाउनु भयो । ठाउँ ठाउँमा उपयुक्त उपमा, दृष्टान्त र उदाहरणहरू पनि दिनुभयो र जसद्वारा उनको बुद्धि पनि परिमार्जन भयो । अनेक परीक्षापछि, अनेकदिनको सत्संगतपछि, वत्सगोत्र परिव्राजक बुद्धकै आजीवन शरणमा परे । जुन कुरा तल उल्लिखत सोचौँ सूत्रले प्रष्टसँग उल्लेख गरेको छ ।

फेरि एक दिन, बुद्ध भगवान राजगृहस्थित वेणुवनको

कलन्दक-निवापमा बसिरहनु भएको बेलामा, वत्सगोत्र परिव्राजक त्यहाँ गई भगवानसँग संक्षिप्तरूपले धर्मोपदेश गर्नु हुन अनुरोध गरे । त्यस बखत भगवानले उनलाई संक्षिप्तरूपमा कुशलाकुशलको मूल कारणहरू बताउनु हुँदै— लोभ, द्वेष तथा मोहादिको कुरा बताउनु भएको हो र कर्मपथको रूपमा सोही कुराको विस्तर गर्दै दश कुशलाकुशलका कुराहरू उपदेश गर्नुभएको हो^१ । उपदेशको अन्तमा तृष्णालाई निर्मूल पारेपछि आस्रवहरू क्षयभई अरहत्व पनि प्राप्त हुन सक्ने कुरा सुनाउनु भयो ।

जस्तै अरूहरू धर्ममा आचार्य हुनेलेमात्र “मूल ज्ञान पाउन सक्छन् अरू श्रावकहरूले पाउन सक्दैनन्” भन्ने कुरा वत्सगोत्रले सुनेका थिए । त्यसैले उनले भगवानसँग— “तपाईंको धर्ममा पनि तपाईंले मात्र अरहत्व पाउनु भएको हो कि अथवा तपाईंका अरू श्रावकहरूले पनि पाउन सक्छन् ?” भनी सोधेपछि उहाँले “अरू श्रावकहरूले पनि पाउन सक्छन् र त्यस्ता पाउने श्रावकहरू पनि धेरै नै छन्” भन्ने उत्तर दिनुभएको हो । यसबाट अत्यन्त प्रभावित भई— यसपटक बुद्धकहाँ आउनुभन्दा अगाडि उनले जे भएतापनि बुद्धकै धर्ममा प्रव्रजित हुने दृढ निश्चय गरी आए बमोजिम^२— आफू पनि त्यस्तो परिपूर्ण अङ्गहरू भएको धर्ममा

१. म. नि. अ. क. III. पृ. १३७: महावच्छसुत्तवण्णना ।

२. म. नि. अ. क. III. पृ. १३७

३. म. नि. अ. क. III. पृ. १२६

भिक्षु हुने इच्छा प्रकट गर्दै उनले बुद्धसँग “प्रवज्यात्व र उपसम्पदा पाऊँ” भनी प्रार्थना गरेका हुन्। त्यसपछि उहाँले उनलाई प्रव्रजित र उपसम्पदा गराई उत्तरोत्तर भाविता गर्नपर्ने समय र विपश्यना भन्ने ध्यानका कुराहरू पनि बताउनु भएको हो। भगवानले— “प्रयत्न गरेमा पूर्वानुस्मृति आदि तीन ज्ञान पनि प्राप्त गर्ने सक्नेछौ” भन्ने कुरा पनि प्रकाश गर्नु भई उनलाई विशेष उत्साहित पार्नुभयो। यो उत्साहवर्धक बुद्धको वाणी सुनिसकेपछि आयुष्मान् वत्सगोत्र एकान्तमा बसी, अप्रमत्त भई ध्यान गरी— प्रव्रजित भएको दुइहप्ता जति पछि नै— उहाँले षडभिज्ञ-ज्ञान सहित अरहत्व साक्षात्कार गर्नुभयो^१। ऋद्धिविधादि छ प्रकारका विशेष ज्ञानलाई ‘षडभिज्ञ-ज्ञान’ भन्दछन्। भगवानले उहाँलाई “त्रिविदया-विद्”, महर्द्धिक तथा महानुभावसम्पन्न” भन्नुहुँदै प्रशंसा गर्नुभएको छ। जुन कुरा तलको सत्रौं सूत्रले नै प्रष्ट गरेको छ।

म त्रिविदया-विद् हुँ

Dhamma.Digital

वत्सगोत्र परिव्राजक शाश्वत दृष्टिका थिए। दीर्घनख परिव्राजकको परिचय (पृ. ३५३) शाश्वतदृष्टिक हुनेहरूका दृष्टिहरू हटाउन गाह्रो पर्छ भन्ने भैं यी वत्सगोत्र परिव्राजकलाई पनि आफ्नो मनमा काँढा विभे जस्तै विभिरहेको पूर्वाग्रह शाश्वतदृष्टि

---

१. म. नि. अ. क. III. पृ. १३८: महावच्छसुत्तवण्णना।

हटाउन सजिलो भएको थिएन । तेलको दाग लागेको कपडा सफा पार्न जति गान्हो हुन्छ त्यस्तै गान्हो यिनलाई पनि परेको थियो^१ । किन्तु भगवान बुद्धलाई थाहा थियो कि अन्तमा ती जम्मै दागहरू सफा पारी उनी बुद्धशासनमा आई षडभिन्न अरहत् हुने कुरा^१ ।

अरहत्व साक्षात्कार गर्नुभइसकेपछि आयुष्मान् वत्सगोत्रले विचार गर्नुभएको थियो कि— “अधि कुलमा र परिव्राजकको भेषमा छँदा त्रिविदचा (= तीन वेद) जान्ने भएकोले मलाई ‘त्रिविदचा-विद्’ भन्दथे । तर त्यो त्रिविदचाद्वारा केही पनि परमार्थ प्राप्त गर्न सकिन । अहिले जुन त्रिविदचा मैले प्राप्त गरेँ त्यसको अगाडि पहिलेको त्रिविदचा कृयाशील तथा गतिशील थिएन र अहिले साक्षात्कार गरेको त्रिविदचाद्वारा^२ मेरो जन्म-मरण प्रहीण भयो, भवचक्रबाट उत्तीर्ण भएँ, गर्नुपर्ने गरिसकेँ र अब उप्रान्त केही गर्न बाँकी छैन भन्ने पनि मलाई ज्ञान भयो ।” यसै कुरालाई भगवान बुद्धले आफ्नो सर्वज्ञताज्ञानद्वारा देख्नुभई उहाँलाई अधि परि ब्राजक छँदा “त्रैविदच” भन्ने शब्दको प्रयोग गर्नुभएको थियो भन्ने कुरा सूत्रहरू तथा अर्थकथाहरूको अध्ययनद्वारा अबबोध हुन्छ । त्यसैले आयुष्मान् वत्सगोत्रले अरहत्व साक्षात्कार गरिसक्नु भएपछि आफैँल यस्तो उद्गार प्रकट गर्नुभएको छ—

१. म. नि. अ. क. III. पृ. १३६: महावच्छसुत्तवण्णना ।

२. थेर. गा. अ. क. I. पृ. २२२ वच्छगोत्तथेरस्सगाथावण्णना ।

“तेविज्जोहं महाभायी,
चेतोसमथ कोविदो ।
सदत्थो मे अनुप्पत्तो,
कतं बुद्धस्स सासने^१ति^१ ॥”

अर्थ—

“म त्रिविदचा-विद् हूँ, म महाध्यानी हूँ, चित्तक्लेशहरूलाई सधैंको निमित्त मैले शान्तपारिसकें र स्वार्थ प्राप्त गरी बुद्धशासनद्वारा प्राप्त गर्नुपर्ने सर्वोत्तम फल पनि साक्षात्कार गरिसकें ।”

अरू कुराहरू तलका सम्बन्धित सूत्रहरूले नै प्रष्ट गरेका छन् ।

भिन्ना भिन्नै वत्सगोत्रहरू

(१) वत्सगोत्र (वच्छगोत्त) – यिनी ब्राह्मण वेनागपुर वासी एक ब्राह्मण हुन् । एक समय भगवान कोशल देशको चारिका गर्दै वेनागपुर भन्ने कोशलवासी ब्राह्मणहरूका गाउँमा पुग्नुभयो । त्यस बखत भगवानकहाँ यिनले उहाँसँग, “भगवान उच्चासन महासनमा सुत्नु भएकोले, भगवानका इन्द्रियहरू राम्रा तथा प्रफुल्लित भएका हुन् ?”

१. थेर. गा. पा. पृ. २६०: वच्छगोत्तथेरगाथा ।

भन्ने प्रश्न सोधेका थिए । अं. नि-३ पृ. १६७: वेनागपुरसुत्तं, अ. क. I. पृ. ४०७.

(२) वत्सगोत्र ब्राह्मण— यिनी कपिलवस्तुवासी एक ब्राह्मण हुन् । यिनको एक पुत्र सिद्धार्थ राजकुमारका बालक कालदेखिका साथी थिए । सिद्धार्थ राजकुमारले गृहत्याग गरेपछि यिनले पनि गृहत्याग गरी हिमखण्डतिर गएर बसेका थिए । पछि सिद्धार्थ कुमारले बुद्धत्व प्राप्त गर्नुभयो भन्ने खबर सुनेपछि भगवानकहाँ गई भिक्षु भई पुनः जङ्गलमै गई ध्यान गरी अरहन्त भए । थेर. गा. I. पृ. ५८: वनवच्छगोत्तथेरगाथा-वण्णना ।

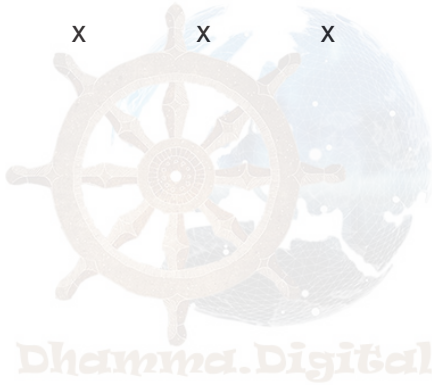
(३) वत्सगोत्र परिव्राजक— यिनकै संग्रह यहाँ उल्लेख गरिएको छ । यिनी वैभव सम्पन्न राजगृहवासी एक ब्राह्मणका पुत्र हुन् । यिनी त्रिवेद पारङ्गत थिए । गृहत्यागी पहिले यिनी परिव्राजक भएका थिए । पछि राजगृहमा भगवानको शिष्यत्वमा गई भिक्षु भई षडभिज्जलाभी अरहन्त भए ।

(४) वत्सगोत्र (वच्छगोत्त) सूत्र— यो सूत्र अङ्गुत्तरनिकायको तिकनिपात पृ. १४८ मा छ । यस सूत्रका कुराहरू तल “मलाई मात्र दान देऊँ” भन्ने शीर्षकमा समुल्लेख भएको छ ।

(५) वत्सगोत्र सूत्र— यो सूत्र संयुक्तनिकायको भाग- ३ पृ. ३३८ मा छ । यस सूत्रको कुराहरू तल “के शाश्वत लोक हो ?”

भन्ने शीर्षकमा समुल्लेख भएको छ ।

(६) वत्सगोत्रसंयुक्तं— यो संयुक्त, संयुक्तनिकायको भाग-२ पृ. ४७२ मा छ । यो संयुक्तका कुराहरू पनि तलका ७ देखि १४ सम्मका सूत्रहरूमा समुल्लेख भएका छन् ।

१-भगवानको सर्वज्ञताबारे

यस्तो मैले सुनेँ^१ ।

एक समय भगवान वैशालीस्थित महावनको कूटागारशालामा विहार गर्नुभएको थियो ।

त्यस समय वच्छगोत (= वत्सगोत्र) परिव्राजक एकपुण्डरिक परिव्राजकाराममा बसेका थिए । अनि भगवान, पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी-पात्र-चीवर ग्रहण गरी वैशालीका भिक्षाटनार्थ जानुभयो । त्यसबेला भगवानलाई यस्तो लाग्यो— “वैशालीमा भिक्षा जानकोनिमित्त अहिले सबेरै छ । अतः किन म एकपुण्डरिक परिव्राजकाराममा, जहाँ वत्सगोत्र परिव्राजक छन् त्यहाँ नजाऊँ ।” अनि भगवान एकपुण्डरिक परिव्राजकाराममा यहाँ वत्सगोत्र परिव्राजक थिए, त्यहाँ नुभयो । वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवानलाई टाढैबाट आइरहनु भएको देखे । देखेर भगवानलाई निवेदन गरे—

“भन्ते ! भगवान आउनुहोस् । भन्ते ! भगवानको स्वागत

---

१. म. नि. II. पृ. १७३: तेविज्जवच्छसुत्तं, अ. क. III. पृ. १३३

छ । धेरै दिनपछि भगवानले यहाँ आउने कष्ट गर्नुभयो । भन्ते भगवान ! बस्नुहोस्, यहाँ आसन विच्छयाइराखेको छ ।” भगवान विच्छयाई राखेको आसनमा बस्नुभयो ।

वत्सगोत्र परिव्राजक पनि एक होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । अनि एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवानसँग सोधे—

“भन्ते ! मैले सुनेको छु कि— ‘श्रमण गौतम सर्वज्ञ-सर्वदर्शी हुनुहुन्छ; अपरिशेष-ज्ञानदर्शन हुन्छ; हिंडिरहेको बेलामा पनि, उभिइरहेको बेलामा पनि; सुतिरहेको बेलामा पनि, विउभिरहेको बेलामा पनि— निरन्तर ज्ञानदर्शन प्रत्युपस्थित हुन्छ ।’ भन्ते ! जसले ‘श्रमण गौतम सर्वज्ञ-सर्वदर्शी, हुनुहुन्छ; अपरिशेष-ज्ञानदर्शन जान्नुहुन्छ; हिंडिरहेको बेलामा पनि, उभिइरहेको बेलामा पनि; सुतिरहेको बेलामा पनि, विउभिरहेको बेलामा पनि— निरन्तर ज्ञानदर्शन प्रत्युपस्थित हुन्छ’ भनी भन्छन्; भन्ते ! के उनीहरूले भगवानले बताएको जस्तै भन्छन् ? भगवानलाई भूटो कुराद्वारा आरोप त लगाउँदैनन् ? के उनीहरूले धर्मानुकूल भन्दछन् ? कारणसहित बताइ राखेको वादानुवादको (कुरा) को कुनै प्रकारले निन्दा उपहास त भएको छैन ?”

“वत्स (वच्छ) ! जसले ‘श्रमण गौतम सर्वज्ञ-सर्वदर्शी, अपरिशेष-ज्ञानदर्शन जान्दछन्; हिंडिरहेको बेलामा पनि, उभिइ-

रहेको बेलामा पनि, विउभिरहेको बेलामा पनि— निरन्तर ज्ञानदर्शन प्रत्युपस्थित हुन्छ' भनी भन्छन्; उनीहरूले मैले बताएको जस्तै भन्दैनन्, उनीहरूले मलाई भूटो, असत्य तथा अतथ्य कुराद्वारा आरोप लगाउँछन् ।

“भन्ते ! कसरी भन्दा हामीहरूले भगवानले बताएको जस्तै भनेको हुनेछ ? कसरी भन्दा भगवानलाई भूटो कुराद्वारा आरोप लगाएको हुने छैन ? कसरी भन्दा धर्मानुकूल भनेको हुनेछ र कसरी भन्दा कारणसहित बताइराखेको वादानुवाद (कुरा) को कुनै प्रकारले निन्दा-उपहास पनि हुने छैन त ?”

त्रिविद्या-विद् भगवान बुद्ध

“वत्स ! श्रमण गौतम त्रिविद्या-विद् हुन्' भनी भन्दा मैले बताएको जस्तै भनेको हुनेछ । मलाई भूटो कुराद्वारा आरोप लगाएको पनि हुनेछैन, धर्मानुकूल भनेको पनि हुनेछ र कारणसहित बताइराखेको वादानुवाद (कुरा) को पनि कुनै प्रकारले निन्दा-उपहास पनि गरेको हुने छैन । (१) वत्स ! म जति चाहन्छु उति अनेक प्रकारको पूर्वनिवास (= पूर्वजन्मका कुराहरू) अनुस्मरण गर्न सक्छु । जस्तै— एक जन्मको कुरा^१ ... अनेक संवर्त-विवर्त कल्पका

---

१. माठि पृ. ४६० मा 'पूर्वानुस्मरणज्ञान' मा उल्लेख भए जस्तै दोहयाएर पढ्नु ।

कुराहरू ... अनुस्मरण गर्न सक्छु । (२) वत्स ! जतिमा चाहन्छु उति अलौकिक विशुद्ध-दिव्यचक्षुद्वारा नीचतामा, उच्चतामा^१ ... आ-आफ्ना कर्मानुसार सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई पनि देख्न (जान्न) सक्छु^१ ... । (३) वत्स ! आस्रव क्षयगरी अनास्रवी भई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्ति तथा अभिज्ञानलाई यसै जीवनमै स्वयं साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्दछु ।”

“वत्स ! श्रमण गौतम त्रिविद्या-विद् हुन’ भनी भन्दा मैले बताएको जस्तै भनेको पनि हुन्छ, मलाई भूटो कुराद्वारा आरोप लगाएको पनि हुन्न, धर्मानुकूल भनेको पनि हुन्छ र कारणसहित बताइराखेको वादानुवाद (कुरा) को कुनै प्रकारले निन्दा-उपहास पनि गरेको हुने छैन ।”

स्वर्गपुग्ने आजीवकहरू छन् ?

यस्तो भन्नुहुँदा, वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवानसँग सोधे –

१– “भो गौतम ! गृही-संयोजन (= बन्धन) नछाडी शरीर छोडेपछि (= मृत्युपछि) दुःखको अन्त गर्ने (= निर्वाणमा पुग्ने) कुनै गृहस्थी छ के ?”

---

१. माथि पृ. ४६२ मा ‘दिव्यचक्षु’ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याएर पढ्नु ।

“ वत्स ! छैन; गृही-संयोजन नछाडी शरीर छोडेपछि (= मृत्युपछि) दुःखको अन्त गर्ने कुनै गृहस्थी छैन ।”

२- “भो गौतम ! गृही-संयोजन छाडी, मृत्युपछि स्वर्ग पुग्ने कुनै गृहस्थी छ के ?”

“वत्स ! न एकशय, न दुइशय, न तीनशय, न चारशय, न पाँचशय, बरू धेरै गृहस्थीहरू, गृही-संयोजन नछाडी- मृत्युपछि स्वर्ग पुग्ने छन् ।”

३- “भो गौतम ! मृत्युपछि दुःखको अन्त गर्ने कुनै आजीवक छन् के ?”

“वत्स ! मृत्युपछि दुःखको अन्त गर्ने कुनै आजीवक छैन ।”

४- “भो गौतम ! मृत्युपछि स्वर्गमा पुग्ने कुनै आजीवक छन् के ?”

“वत्स ! यहाँ देखि एकान्तब्वे कल्पसम्म अनुस्मरण गर्दा पनि मैले एक जना बाहेक अरू कोही पनि आजीवक स्वर्गमा पुगेको (कुरा) थाहा पाउन सकिन । त्यो पनि कर्मवादी, क्रियावादी थियो^१ ।”

---

१. “इतो खो सो, वच्छ, एकनवुतो कप्पो यमहं अनुस्सरामि, नाभिजानामि कञ्चि आजीवकं सग्गूपगं अञ्जत्र एकेन; सोपासि कम्मवादी किरियवादी’ ति ।” म. नि. II. पृ. १७५:तेविज्जवच्छुसुत्तं ।

“भो गौतम ! त्यसोभए यो तीर्थायतन (= सम्प्रदाय) स्वर्ग पुग्नेहरूले पनि शून्य रहेछ !”

“हो, वत्स ! यो तीर्थायतन (= सम्प्रदाय) स्वर्गपुग्नेहरूले पनि शून्य छ ।”

यति भन्नु भएपछि, सन्तुष्ट भई वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवानको भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

२- गणाचार्य पूरण काश्यपादि

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए^१ । त्यहाँ पुगेपछि भगवानसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदन कुशलवार्ता सिद्धिएपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवानलाई यी कुराहरू सुनाए—

“भो गौतम ! अस्ति अस्ति (एक दिन) कौतूहल शालामा^२ भेला भई एकत्रित भएका नाना तैर्यीय श्रमण ब्राह्मणहरूका बीच यस्तो कुरा चल्यो—

Dhamma.Digital

१. सं. नि. III. पृ. ३४१ : कुतूहलसालसुत्तं, अ. क. III. पृ. १०६
२. सार्वजनिक शालालाई 'कौतूहलशाला' भनिएको हो । जुन ठाउँमा नाना सम्प्रदायका श्रमण ब्राह्मणहरू भेला भई आ-आफ्ना मतका कुराहरू सुनाई बस्छन् । त्यहाँ भेला भएका मानिसहरू कौतूहलतापूर्वक ती कुराहरू सुन्छन् । त्यसैले यस शालालाई 'कौतूहलशाला' भनिएको हो । अ. क. III. पृ. १०६

१- 'यी पूरण काश्यप सङ्घी, गणी, गणाचार्य हुन् । यिनी नामी, यशस्वी, तीर्थकर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन् । यिनले परलोक प्राप्त भएका आफ्ना श्रावकहरूका उत्पत्तिको बारेमा कुरा बताउँछन् (ब्याकरोति)- फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो; फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो इत्यादि । जो उनका उत्तम पुरुष, परमपुरुष, परमप्राप्त पुरुषहरू हुन्, उनीहरूले पनि परलोक प्राप्त भएका श्रावकहरूको बारेमा कुरा बताउँछन्- फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो; फलानो फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो इत्यादि ।'

२- 'यी मक्खली गोशाल पनि सङ्घी, गणी, गणाचार्य हुन् । यिनी पनि नामी, यशस्वी, तीर्थकर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन् । यिनले पनि परलोक प्राप्त भएका आफ्ना श्रावकहरूका उत्पत्तिको बारेमा कुरा बताउँछन्- फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो; फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो इत्यादि । जो उनका उत्तम पुरुष, परमपुरुष, परमप्राप्त पुरुषहरू हुन्, उनीहरूले पनि परलोक प्राप्त भएका श्रावकहरूका बारेमा कुरा बताउँछन्- फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो; फलानो फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो इत्यादि ।'

३- 'यी निगण्ठ-नाटपुत्र पनि सङ्घी, गणी, गणाचार्य हुन् । यिनी पनि नामी, यशस्वी, तीर्थकर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन् । यिनले पनि परलोक प्राप्त भएका आफ्ना श्रावकहरूको उत्पत्तिको बारेमा कुरा बताउँछन् (ब्याकरोति)-

फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो...इत्यादि । जो उनका उत्तम पुरुष,...हुन्, उनीहरूले पनि...बताउँछन्- फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो...इत्यादि ।’

४- ‘यी सञ्जय बेलङ्गपुत्र पनि सङ्घी, गणी, गणाचार्य हुन् । यिनी पनि नामी, यशस्वी, तीर्थकर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन् । यिनले पनि परलोक प्राप्त भएका आफ्ना श्रावकहरूका उत्पत्तिको बारेमा कुरा बताउँछन्- फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो... इत्यादि । जो उनका उत्तम पुरुष,...हुन्, उनीहरूले पनि...बताउँछन्- फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो...इत्यादि ।’

५- ‘यी प्रकुध कात्यायन पनि सङ्घी, गणी, गणाचार्य हुन् । यिनी पनि नामी, यशस्वी, तीर्थकर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन् । यिनले पनि परलोक प्राप्त भएका आफ्ना श्रावकहरूको उत्पत्तिको बारेमा कुरा बताउँछन्- फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो... इत्यादि । जो उनका उत्तम पुरुष,...हुन्, उनीहरूले पनि...बताउँछन्- फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो...इत्यादि ।’

६- ‘यी अजित केशकम्बल पनि सङ्घी, गणी, गणाचार्य हुन् । यिनी पनि नामी, यशस्वी, तीर्थकर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधु-सम्मत पाएका हुन् । यिनले पनि परलोक प्राप्त भएका आफ्ना श्रावकहरूको उत्पत्तिको बारेमा कुरा बताउँछन् (व्याकरोति)- फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो...इत्यादि । जो उनका उत्तम पुरुष,...

हुन्, उनीहरूले पनि...बताउँछन्- फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो...इत्यादि ।’

७- ‘उहाँ, श्रमण गौतम पनि सङ्घी, गणी, गणाचार्य हुनुहुन्छ। उहाँ पनि नामी, यशस्वी, तीर्थकर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुनुहुन्छ। उहाँले पनि परलोक प्राप्त भएका आफ्ना श्रावकहरूका उत्पत्तिको बारेमा कुरा बताउनु हुन्छ (ब्याकरोति)- फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो; फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो इत्यादि । जो उहाँका उत्तम पुरुष, परमपुरुष, परमप्राप्त पुरुषहरू हुन्, उनीहरूले पनि परलोक प्राप्त भएका श्रावकहरूका बारेमा कुरा बताउँछन्- फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो; फलानो फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो इत्यादि । अझ उहाँले यस्तो पनि बताउनु हुन्छ कि- ‘तृष्णाछेदन गरिसकेको छु, संयोजन (= बन्धन) लाई तोडिसकेको छु, सबै प्रकारका मानलाई शान्तगरी दुःखको अन्त्य पनि गरिसकेको छु’ इत्यादि ।’

“भो गौतम ! (यी कुराहरू सुनेपछि) मेरो मनमा शंका हुनथाल्यो, विचिकित्सा हुनथाल्यो कि- ‘श्रमण गौतमको धर्मलाई कसरी बुझ्न सक्ँला ? (अभिञ्जेय्यो)’ ।”

“वत्स ! तिमीले शंका गरेको ठिकै छ, तिमीले विचिकित्सा गरेको ठिकै छ । शंका हुनुपर्ने ठाउँमै तिमीमा शंका उत्पन्न भयो ।”

उपादान हुने उत्पन्न हुन्छ

“वत्स ! मैले ‘उपादान हुनेको उत्पत्ति छ’ भनी भन्दछु (पञ्चापेमि) तर ‘उपादान नहुनेको होइन’ । वत्स ! जस्तै— उपादान भएको आगो बल्दछ तर उपादान न भएको बल्दैन । वत्स ! त्यस्तै— ‘उपादान हुनेको उत्पत्ति छ’ भनी भन्दछु तर ‘उपादान न हुनेको होइन’ ।”

“भो गौतम ? जुनवेला आगोको ज्वाला (अच्चि) लाई वायुले टाढासम्म पुऱ्याइदिन्छ त्यसवेला तपाईं गौतम केलाई उपादान भन्नुहुन्छ नि ?”

“वत्स ! जुनवेला आगोको ज्वालालाई वायुले टाढासम्म पुऱ्याइदिन्छ त्यसवेला ‘वायु’ नै उपादान हुन्छ भनी म भन्दछु । वत्स ! त्यसवेला ‘वायु’ नै त्यसको उपादान हुन्छ ।”

“भो गौतम ! जुनवेला यो काय निक्षेप हुन्छ तर अन्यत्र कायमा सत्व उत्पन्न भएको भने हुन्न (यस बीचमा) तपाईं गौतमले केलाई ‘उपादान’ भनी प्रज्ञापन गर्नुहुन्छ नि ?”

“वत्स ! जुनवेला यो काय निक्षेप हुन्छ तर अन्यत्र कायमा सत्व उत्पन्न भएको हुन्न— (यस बीचमा) मैले ‘तृष्णालाई नै उपादान’ भन्दछु ।”

“वत्स ! त्यसबखत ‘तृष्णा’ नै त्यसको उपादान हुन्छ ।”

X

X

X

३- के शाश्वत लोक हो ?

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए।
त्यहाँ पुगेपछि भगवानसँग सम्मोदन गरे। सम्मोदनीय कुशलवार्ता
गरिसकेपछि एक छेउमा बसे। एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले
भगवानसँग सोधे-

१- “भो गौतम ! के शाश्वतलोक हो ?”

“वत्स ! यो कुरा मैले बताएको छैन (अब्याकतं) कि शाश्वत लोक
हो।”

२- “भो गौतम ! के न अशाश्वत लोक हो ?”

“वत्स ! यो कुरा पनि मैले बताएको छैन (अब्याकतं) कि अशाश्वत
लोक हो।”

३- भो गौतम ! के अन्तवान् लोक हो ?”

---

१. सं. नि. III. पृ. ३३८ : वच्छगोत्तसुत्तं ।

“वत्स ! यो कुरा पनि मैले बताएको छैन कि अनन्तवान् लोक हो ।”

४- भो गौतम ! के त अनन्तवान् लोक हो त ?”

“वत्स ! यो कुरा पनि मैले बताएको छैन कि अनन्तवान् लोक हो ।”

५- भो गौतम ! के उही जीव हो, उही शरीर हो ?”

“वत्स ! यो कुरा पनि मैले बताएको छैन कि उही जीव हो, उही शरीर हो ।”

६- भो गौतम ! के त अर्कै जीव हो, अर्कै शरीर हो ?”

“वत्स ! यो कुरा पनि मैले बताएको छैन कि अर्कै जीव हो, अर्कै शरीर हो ।”

७- भो गौतम ! के मरणपछि, तथागत हुन्छ ?”

“वत्स ! यो कुरा पनि मैले बताएको छैन कि मरणपछि, तथागत हुन्छ ।”

८- भो गौतम ! के त मरणपछि, तथागत हुन्छ ?”

“वत्स ! यो कुरा पनि मैले बताएको छैन कि मरणपछि तथागत हुन्न ।”

९- भो गौतम ! के मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि ?”

“वत्स ! यो कुरा पनि मैले बताएको छैन कि मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि ।”

१०- भो गौतम ! के मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न ?”

“वत्स ! यो कुरा पनि मैले बताएको छैन कि मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न ।”

शाश्वत लोक नभन्नाको हेतु के हो ?

Dhamma.Digital

(अ) “भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय होला ? जो कि यहाँ अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूसँग यस्तो सोध्दा, यस्तो बताउँछन्- ‘शाश्वत लोक हो अथवा अशाश्वत लोक हो;^१...मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न ।”

---

१. माथि पृ. ५१९ मा उल्लिखित १ देखि १० सम्मका प्रश्नहरू जम्मैको सकारात्मकरूपले पढ्नु र तल पृ. ५२२ (अ) मा उल्लिखित कारण पनि पढ्नु ।

(आ) “भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय हो त ? जो कि तपाईं गौतमसँग यस्तो सोध्दा, यस्तो बताउनु हुन्न ?- “शाश्वत लोक हो अथवा अशाश्वत लोक हो;’...मरणपछि तथागत हुन्छ, पनि हुन्न पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न’ ।”

(अ) “वत्स ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले ‘१- (क) रूपलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ख) रूपमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ग) आत्मामा रूपछ भन्ने ठान्दछन्; अथवा (घ) रूपमा आत्मा छ भन्ने ठान्दछन्; २- (क) वेदनालाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ख) वेदनामयलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ग) आत्मामा वेदनाछ भन्ने ठान्दछन्; अथवा (घ) वेदनामा आत्मा छ भन्ने ठान्दछन्; ३- (क) संज्ञालाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ख) संज्ञामयलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ग) आत्मामा संज्ञाछ भन्ने ठान्दछन्; अथवा (घ) संज्ञामा आत्मा छ भन्ने ठान्दछन्; ४- (क) संस्कारलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ख) संस्कारमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ग) आत्मामा संस्कारछ भन्ने ठान्दछन्; अथवा (घ) संस्कारमा आत्मा छ भन्ने ठान्दछन्; ५- (क) विज्ञानलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ख) विज्ञानमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ग) आत्मामा विज्ञानछ भन्ने ठान्दछन्; अथवा (घ) विज्ञानमा आत्मा छ भन्ने ठान्दछन् ।’ त्यसैले अन्य तैर्तीय परिव्राजकहरूसँग यस्तो सोध्दा, यस्तो बताउँछन् कि- शाश्वत लोक हो अथवा अशाश्वत लोक हो;...

१. माथि पृ. ५१९ मा उल्लिखित दशै प्रश्नहरू दोहऱ्याई पढ्नु र तल पृ.

५२३ (आ) मा उल्लिखित कारण पनि पढ्नु ।

मरणपछि तथागत हुन्छ, पनि हुन्न पनि अथवा मरणपछि, तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न ।”

(आ) “वत्स ! तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले ‘१- (क) रूपलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ख) रूपमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ग) आत्मामा रूपछ, भन्ने ठान्दैनन्; अथवा (घ) रूपमा आत्मा छ, भन्ने ठान्दैनन्; २- (क) वेदनालाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ख) वेदनामयलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ग) आत्मामा वेदनाछ, भन्ने ठान्दैनन्; अथवा (घ) वेदनामा आत्मा छ, भन्ने ठान्दैनन्; ३- (क) संज्ञालाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ख) संज्ञामयलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ग) आत्मामा संज्ञाछ, भन्ने ठान्दैनन्; अथवा (घ) संज्ञामा आत्मा छ, भन्ने ठान्दैनन्; ४- (क) संस्कारलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ख) संस्कारमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ग) आत्मामा संस्कारछ, भन्ने ठान्दैनन्; अथवा (घ) संस्कारमा आत्मा छ, भन्ने ठान्दैनन्; ५- (क) विज्ञानलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ख) विज्ञानमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ग) आत्मामा विज्ञानछ, भन्ने ठान्दैनन्; अथवा (घ) विज्ञानमा आत्मा छ, भन्ने ठान्दैनन् ।’ त्यसैले तथागतसँग यस्तो सोध्दा, यस्तो बताउनु हुन्न (न एवं वेय्याकरणं होति) कि- शाश्वत लोक हो अथवा अशाश्वत लोक हो,... मरणपछि, तथागत हुन्छ, पनि हुन्न पनि अथवा न त हुन्छ, न त हुन्न ।”

गुरु-शिष्यका कुराहरू मिल्छन्

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक आसनबाट उठी जहाँ आयुष्मान् मौद्गल्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान्

मौद्गल्यायनसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि, एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले आयुष्मान् मौद्गल्यायनसँग सोधे—

१- “भो मौद्गल्यायन ! के शाश्वत लोक हो ?”

“वत्स ! भगवानले ‘शाश्वत लोक हो’ भन्ने कुरा बताउनु भएको छैन (अब्याकतं खो एतं) ।”

२- “भो मौद्गल्यायन ! के त अशाश्वत लोक हो ?”

“वत्स ! भगवानले ‘अशाश्वत लोक हो’ भन्ने कुरा पनि बताउनु भएको छैन ।”

३- “भो मौद्गल्यायन ! के अन्तवान् लोक हो ?”

“वत्स ! भगवानले ‘अन्तवान् लोक हो’ भन्ने कुरा पनि बताउनु भएको छैन ।”

४- “भो मौद्गल्यायन ! के त अनन्तवान् लोक हो ?”

“वत्स ! भगवानले ‘अनन्तवान् लोक हो’ भन्ने कुरा पनि बताउनु भएको छैन ।”

५- “भो मौद्गल्यायन ! के उही जीव हो, उही शरीर हो ?”

“वत्स ! भगवानले ‘उही जीव हो, उही शरीर हो’ भन्ने कुरा पनि बताउनु भएको छैन ।”

६- “भो मौद्गल्यायन ! के त अर्कै जीव हो, अर्कै शरीर हो ?”

“वत्स ! भगवानले ‘अर्कै जीव हो, अर्कै शरीर हो’ भन्ने कुरा बताउनु भएको छैन ।”

७- “भो मौद्गल्यायन ! के मरणपछि तथागत हुन्छ ?”

“वत्स ! भगवानले ‘मरणपछि तथागत हुन्छ’ भन्ने कुरा बताउनु भएको छैन ।”

८- “भो मौद्गल्यायन ! के त मरणपछि तथागत हुन्न ?”

“वत्स ! भगवानले ‘मरणपछि तथागत हुन्न’ भन्ने कुरा बताउनु भएको छैन ।”

९- “भो मौद्गल्यायन ! के मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि ?”

“वत्स ! भगवानले ‘मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि’ भन्ने कुरा बताउनु भएको छैन ।”

१०- “भो मौद्गल्यायन ! के मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न ?”

“वत्स ! भगवानले ‘मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्ने कुरा बताउनु भएको छैन ।”

(अ) “भो मौद्गल्यायन ! के हेतु, के प्रत्यय होला ? जो कि यहाँ अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूसँग यस्तो सोध्दा, यस्तो बताउँछन्— ‘शाश्वत लोक हो वा अशाश्वत लोक हो;...मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न’ ।”

(आ) “भो मौद्गल्यायन ! के हेतु, के प्रत्यय हो त ? जो कि यहाँ श्रमणगौतमसँग यस्तो सोध्दा, यस्तो बताउँदैन— ‘शाश्वत लोक हो अथवा अशाश्वत लोक हो;...मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न’ ।”

(अ) “वत्स ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले ‘१- (क) रूपलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ख) रूपमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ग) आत्मामा रूपछ भन्ने ठान्दछन्; अथवा (घ) रूपमा आत्मा छ भन्ने ठान्दछन्; २- (क) वेदनालाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्;... ३- (क) संज्ञालाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्;... ४- (क) संस्कारलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्;... ५- (क) विज्ञानलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ख) विज्ञानमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ग) आत्मामा विज्ञानछ भन्ने ठान्दछन्; अथवा (घ) विज्ञानमा आत्मा छ भन्ने ठान्दछन् ।’ त्यसैले अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूसँग यस्तो

सोध्दा, यस्तो बताउँछन् कि- शाश्वत लोक हो वा अशाश्वत लोक हो,...इत्यादि' ।”

(आ) “वत्स ! तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले ‘१- (क) रूपलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ख) रूपमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ग) आत्मामा रूपछ भन्ने ठान्दैनन्; अथवा (घ) रूपमा आत्मा छ भन्ने ठान्दैनन्; २- (क) वेदनालाई...; ३- (क) संज्ञालाई...; ४- (क) संस्कारलाई...; ५- (क) विज्ञानलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ख) विज्ञानमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ग) आत्मामा विज्ञान छ भन्ने ठान्दैनन्; अथवा (घ) विज्ञानमा आत्मा छ भन्ने ठान्दैनन् ।’ त्यसैले तथागत अरहत सम्यक् सम्बुद्धसँग यस्तो सोध्दा, यस्तो बताउनु हुन्न कि- ‘शाश्वत लोक हो वा अशाश्वत लोक हो,...इत्यादि’ ।”

“आश्चर्य हो, भो मौद्गल्यायन ! अद्भुत हो, भो मौद्गल्यायन ! ! जहाँ कि शास्ताको र श्रावकको अग्रपद सम्बन्धी- अर्थमा अर्थ, व्यञ्जनमा व्यञ्जन- मेल खान्छ, समान छ तथा परस्पर विरोध छैन । भो मौद्गल्यायन ! अहिले भरखरै श्रमण गौतमकहाँ गई मैले यिनै कुराहरू सोधेको थिएँ । श्रमणगौतमले पनि यिनै पदहरूद्वारा, यिनै व्यञ्जनहरूद्वारा, यस्तै अर्थ प्रकाशपार्नु भएको थियो जस्तै तपाईं मौद्गल्यायनले । आश्चर्य हो, भो

मौद्गल्यायन ! अद्भुत हो, भो मौद्गल्यायन !! जहाँ कि शास्ताको र श्रावकको अग्रपद सम्बन्धी- अर्थमा अर्थ, व्यञ्जनमा व्यञ्जन- मेल खान्छ, समान छ तथा परस्पर विरोध छैन ।”

X X X

४- मलाई मात्र दान देऊ

एक दिन वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए। त्यहाँ पुगेपछि भगवानसँग सम्मोदन गरे। सम्मोदनीय कुशलवार्ता सिद्धिएपछि एक छेउमा बसे। एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवानलाई यस्तो भने-

“भो गौतम ! मैले सुनेको छु कि श्रमण गौतमले यस्तो भन्नु हुन्छ- ‘(१) मलाई मात्र दान दिनुपर्छ, अर्कालाई दान दिन हुन्न; (२) मेरा श्रावकहरूलाई मात्र दान दिनुपर्छ, अर्काका श्रावकहरूलाई दान दिन हुन्न; (३) मलाई दिएको मात्र महत्फल हुन्छ, अर्कालाई दिएको महत्फल हुन्न; (४) मेरा श्रावकहरूलाई दिएको मात्र महत्फल हुन्छ, अर्काका श्रावकहरूलाई दिएको महत्फल हुन्न ।’ भो गौतम ! जसले यस्तो भन्दछन्...उनीहरूले तपाईं गौतमले भन्नु भएको जस्तै भन्छन् के ? के उनीहरूले तपाईं गौतमलाई भूटो कुरा त गर्दैनन् ? के उनीहरूले धर्मानुकूल भन्छन् ? के यसमा धर्मतापूर्वक भनिराखेको वादानुवाद (कुरा) को निन्दा त हुन्न ? हामी तपाईं गौतमलाई भूटो आरोप लगाउन चाहन्थौं ।”

---

१ अं. नि-३ पृ. १४८ : वच्छगोत्तसुत्तं, अ. क. I. पृ. ३९१

“वत्स ! श्रमण गौतमले (१) मलाई मात्र दान दिनुपर्छ, अर्कालाई दान दिन हुन्न; (२) मेरा श्रावकहरूलाई मात्र दान दिनुपर्छ, अर्काका श्रावकहरूलाई दान दिन हुन्न; (३) मलाई दिएको मात्र महत्फल हुन्छ, अर्कालाई दिएको महत्फल हुन्न; (४) मेरा श्रावकहरूलाई दिएको मात्र महत्फल हुन्छ, अर्काका श्रावकहरूलाई दिएको महत्फल हुन्न’ भनी जसले भन्दछन्, उनीहरूले मैले भनेको जस्तो भन्दैनन् । उनीहरूले मलाई असत्य, अतथ्य तथा भूटो कुरा लगाउँछन् । वत्स ! जसले अर्कालाई दिने दानमा बाधा पुऱ्याउँछ, उसले तीनै जनालाई विघ्न पुऱ्याउँछ र तीनै जनाको चोरी गर्छ । कुन तीन भने ?—

‘(१) दाताको पुण्यलाई विघ्न गर्ने हुन्छ, (२) प्रतिग्राहक (= दान पाउने) को लाभलाई विघ्नगर्ने हुन्छ र (३) पहिले नै आफूले आफैलाई (द्वेषभावद्वारा) खाडल खनेको जस्तो हुन्छ र हनन गरेको हुन्छ ।’

Dhamma.Digital

“वत्स ! जसले अर्कालाई दिने दानमा बाधा दिन्छ, उसले यी तीन जनालाई विघ्न गर्छ तीनै जनाको चोरी गर्छ ।”

“वत्स ! म त यस्तो सम्म पनि भन्दछु कि— जो त्यो असूचिकूपमा, धूलो फ्याँक्ने खाडलमा प्राणीहरू हुन्छन्— थाली पखालेको वा कसौडी पखालेको (पानी) त्यहाँ फ्याँक्दा— ‘जो प्राणीहरू त्यहाँ छन्, उनीहरूको यसद्वारा यापनहोस्’ भन्ने संकल्प (कामना) गरी

फयाँक्छन् भने- त्यसबाट पनि पुण्य (कुशलचेतना) हुन्छ भनी भन्छु भने मनुष्यहरूलाई (दिनेको त) कुरै के ? वत्स ? किन्तु म (विशेषगरी) दुःशीललाई दिएको (दान) भन्दा शीलवान्लाई दिएको (दानको) महत्फल बतज्छु । सो (शीलवान्) पुरुष पञ्चाङ्ग विप्रहीणा तथा पञ्चाङ्ग सम्पन्न हुन्छ ।”

कसलाई शीलवान् भन्दछन् ?

“कुन पाँच अङ्गहरू प्रहीण भएका हुन्छन् भने- (१) कामच्छन्द प्रहीण भएको हुन्छ, (२) व्यापाद प्रहीण भएको हुन्छ, (३) थीनमिद्ध (= शारीरिक र मानसिक अस्वस्थता) प्रहीण भएको हुन्छ, (४) उद्धच्च-कुक्कुच्च (शारीरिक र मानसिक चंचलपन) प्रहीण भएको हुन्छ र (५) विचिकित्सा (= शंका सन्देह) प्रहीण भएको हुन्छ । यिनै पाँच अङ्गहरू प्रहीण भएका हुन्छन् ।”

“कुन पाँच अङ्गहरूले सम्पन्न भएको हुन्छ भने- (१) अशैक्षशीलस्कन्धले^१ सम्पन्न भएको हुन्छ, (२) अशैक्ष-समाधि-स्कन्धले सम्पन्न भएको हुन्छ, (३) अशैक्ष-प्रज्ञास्कन्धले सम्पन्न भएको हुन्छ, (४) अशैक्ष-विमुक्तिस्कन्धले सम्पन्न भएको हुन्छ र (५) अशैक्ष-

---

१. अरहन्तहरूलाई 'अशैक्ष' भन्दछन् । अतएव अरहन्तहरूका शील-समाधि-प्रज्ञालाई 'अशैक्ष-शील-समाधि-प्रज्ञा' भन्दछन् ।

विमुक्ति ज्ञानदर्शनस्क(सम्पन्न भएको हुन्छ । यिनै पाँच अङ्गरूले सम्पन्न भएको हुन्छ । यसरी पाँच अङ्गरूले विप्रहीण तथा पाँच अङ्गरूले सम्पन्न भएकोलाई दिने दान महत्फल हुन्छ भनी भन्दछु ।

१- “इति कण्हासु सेतासु, रोहणीसु हरीसु वा ।

कम्मासासु सरूपासु, गोसु पारेवतासु वा ॥”

२- “यासु कासुचि^१ एतासु दन्तो जायति पुङ्गवो ।

धोरहो बलसम्पन्नो, कल्याणजवनिक्कमो ।

तमेव भारे युञ्जन्ति, नास्स वण्णं परिक्वरे ॥”

३- “एवमेव मनुस्सेसु, यस्मिं किस्मिञ्च जातिये ।

खत्तिये ब्राह्मणे वेस्से, सुद्धे चण्डापुक्कुसे ॥”

४- “यासु कासुचि एतासु, दन्तो जायति सुब्बतो ।

धम्महो सीलसम्पन्नो, सच्चवादी हिरीमनो^२ ॥”

५- “पहीनजातिमरणो, ब्रह्मचरियस्स केवली ।

पन्नभारो विसंयुत्तो, कतकिच्चो अनासवो ॥”

६- “पारगू सब्बधम्मानं, अनुपादाय निब्बुतो ।

तस्मियेव विरजे खेत्ते, विपुला होति दक्खिणा ॥”

१. सियाम र रोमनमा: ‘कासु च’ ।

२. सिंहलमा: ‘हिरिमनो’ ।

७- “बाला च अविजानन्ता, दुम्मेधा अस्सुताविनो ।
बहिद्धा देन्ति^१ दानानि, न कि सन्ते उपासरे ॥”

८- “ये च सन्ते उपासन्ति, सप्पञ्चे धीरसम्मते ।
सद्धा च नेसं^२ सुगते, मूलजाता पतिट्ठिता ॥”

९- “देवलोकं च ते यन्ति, कुले वा इध जायरे ।
अनुपुब्बेन निब्बानं, अधिगच्छन्ति पण्डिता^३ति ॥”

अर्थ :-

१,२- “जस्तै- कालो, सेतो, रातो, हरियो, छिरबिरे अथवा आफ्नै वाछाको वर्ण अथवा परेवाको वर्णहरूमध्ये जुनसुकै वर्णमा गोरू जन्मे तापनि; जसमा भारवहन गर्नसक्ने बलसम्पन्न छ- जसले सोजोगरी राम्ररी भारवहन गर्न सक्छ- उसैलाई भार तान्न लगाउँछन् ऊ कस्तो वर्णको रहेछ भन्ने परीक्षा गर्दैनन् ।”

३-६- “त्यस्तै मनुष्यहरूमा क्षत्री, ब्राह्मण, वैश्य, शूद्र, चण्डाल, पुक्कुसादि जुनसुकै जातिका भए पनि यिनीहरूमध्ये जो दान्त, सुव्रत, धर्मस्थित शीलसम्पन्न, सत्यवादी, लज्जालु, जन्म-मरणवाट मुक्त, परिपूर्ण ब्रह्मचारी, भारमुक्त, बन्धन रहित, कृतकृत्य,

१. सियाम र रोमनमा: ‘ददन्ति’ ।

२. रोमनमा: ‘तेस’ ।

अनास्रव, सबै धर्मबाट^१ पारंगत,^२ उपादान रहित, परिनिवृत्त भएको क्षेत्रमा (दिएको) दानको फल महत्फल हुन्छ।”

७- “अज्ञानी, दुर्मेध, अश्रुतवान्हरूले न जानी (यहाँभन्दा) बाहिर दान दिन्छन् र शान्तपुरुषको उपासना गर्दैनन्।”

८,९- “जसले शान्तपुरुष, स-प्राज्ञ, धीरसम्मत प्रति उपासना गर्छन्, जसको श्रद्धा सुगत (= बुद्ध) प्रति जरोबसिसकेको हुन्छ, उनीहरू देवलोकमा उत्पन्न हुन्छन् अथवा यहाँ (कुनै) कुलमा जन्मी क्रमशः पण्डित पुरुष भई निर्वाण प्राप्त गर्छन्।”

X X X

Dhamma.Digital

१. पञ्चस्कन्ध, द्वादशायतन, अद्वारसधातु आदि धर्महरूलाई ‘सवैधर्म’ भन्दछन्। अ. क. II. पृ. ३९२

२. (१) अभिज्ञानद्वारा पार, (२) परिज्ञानद्वारा पार, (३) प्रहाणद्वारा पार, (४) भावनाद्वारा पार, (५) साक्षात्कारद्वारा पार तथा (६) समापत्तिद्वारा पार। यी छ प्रकारद्वारा ‘पारंगत’ हुन सकिन्छ। अ. क. II. पृ. ३९२

५- के लोक शाश्वत हो ?

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ आयुष्मान् महामौद्गल्यायन हनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए^१ । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् मौद्गल्यायनसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता सिद्धिएपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले आयुष्मान् महामौद्गल्यायनसँग सोधे-

१- “भो मौद्गल्यायन ! के लोक शाश्वत हो ?”

“वत्स ! भगवानले ‘लोक शाश्वत हो’ भनेर भन्नु भएको छैन (अव्याकृतं) ।”

२- “भो मौद्गल्यायन ! के त लोक अशाश्वत हो त ?”

“वत्स ! भगवानले ‘लोक अशाश्वत हो’ भनेर पनि भन्नु भएको छैन ।”

३- “भो मौद्गल्यायन ! के लोक अन्तवान् हो ?”

“वत्स ! भगवानले ‘लोक अन्तवान् हो’ भनेर पनि भन्नु भएको छैन ।”

---

१. सं. नि. III. पृ. ३३५ : मोग्गल्लानसुत्तं ।

४- “भो मौद्गल्यायन ! के त लोक अनन्तवान् हो ?”

“वत्स ! भगवानले ‘लोक अनन्तवान् हो’ भनेर पनि भन्नु भएको छैन ।”

५- “भो मौद्गल्यायन ! के उही जीव हो, उही शरीर हो ?”

“वत्स ! भगवानले ‘उही जीव हो, उही शरीर हो’ भनेर पनि भन्नु भएको छैन ।”

६- “भो मौद्गल्यायन ! के अर्कै जीव, अर्कै शरीर हो त ?”

“वत्स ! भगवानले ‘अर्कै जीव, अर्कै शरीर हो’ भनेर पनि भन्नु भएको छैन ।”

७- “भो मौद्गल्यायन ! के मरणपछि तथागत हुन्छ ?”

“वत्स ! भगवानले ‘मरणपछि तथागत हुन्छ’ भनेर पनि भन्नु भएको छैन ।”

८- “भो मौद्गल्यायन ! के त मरणपछि तथागत हुन्न ?”

“वत्स ! भगवानले ‘मरणपछि तथागत हुन्न’ भनेर पनि भन्नु भएको छैन ।”

९- “भो मौद्गल्यायन ! के मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि ?”

“वत्स ! भगवानले ‘मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि’ भनेर पनि भन्नु भएको छैन ।”

१०- “भो मौद्गल्यायन ! के मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न त ?”

“वत्स ! भगवानले ‘मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न’ भनेर पनि भन्नु भएको छैन ।”

अरूहरूले शाश्वत लोक भन्छन्

(अ) “भो मौद्गल्यायन ! के हेतु, के प्रत्यय होला ? जो कि यहाँ अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूसँग यस्तो सोध्दा, यस्तो भन्छन्- ‘शाश्वत लोक हो वा अशाश्वत लोक हो, अन्तवान् लोक हो वा अनन्तवान लोक हो; उही जीव हो वा उही शरीर हो; अर्कै जीव हो वा अर्कै शरीर हो; मरणपछि तथागत हुन्छ वा मरणपछि तथागत हुन्न; मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न’ ।”

(आ) “भो मौद्गल्यायन ! के हेतु, के प्रत्यय होला ? जो कि यहाँ श्रमणगौतमसँग यस्तो सोध्दा, यस्तो भनिँदैन- ‘शाश्वत लोक हो वा अशाश्वत लोक हो;...मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न’ ।”

(अ) “वत्स ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरू चक्षुलाईँ यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा भनी संभन्छन्; श्रोतलाईँ...घ्राणलाईँ...जिह्वालाईँ...कायलाईँ...तथा मनलाईँ ‘यो मेरो हो, यो महुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी संभन्छन् । त्यसैले अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूसँग यस्तो सोध्दा यस्तो भन्दछन्— ‘शाश्वत लोक हो वा अशाश्वत लोक हो; अन्तवान् लोक हो वा अनन्तवान् लोक हो; उही जीव हो वा उही शरीर हो; अकैँ जीव हो वा अकैँ शरीर हो; मरणपछि तथागत हुन्छ वा मरणपछि तथागत हुन्छन्; मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न’ ।”

(आ) “वत्स ! तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले चक्षुलाईँ न यो मेरो हो, न यो महुँ, न यो मेरो आत्मा हो’ भनी संभन्नु हुन्छ; श्रोतलाईँ...घ्राणलाईँ...जिह्वालाईँ...कायलाईँ...तथा मनलाईँ न यो मेरो हो, न यो महुँ, न यो मेरो आत्मा हो’ भनी संभन्नु हुन्छ । त्यसैले तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्धसँग यस्तो सोध्दा यस्तो भन्नु हुन्न— ‘शाश्वत लोक हो वा अशाश्वत लोक हो...’ ।”

शिष्य र गुरुका कुराहरू मिल्दछन्

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक आसनबाट उठी जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानसँग सम्मोदन गरे । सम्मोद-

नीय कुशलवार्ता सिद्धिएपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवानसँग सोधे—

१- “भो गौतम ! के लोक शाश्वत हो ?”

“वत्स ! ‘लोक शाश्वत हो’ भनेर मैले बताएको छैन (अव्याकृत) ।”

२- “भो गौतम ! के त लोक अशाश्वत हो त ?”

“वत्स ! ‘लोक अशाश्वत हो’ भनेर पनि मैले बताएको छैन ।”

३- “भो गौतम ! के लोक अन्तवान् हो ?”

“वत्स ! ‘लोक अन्तवान् हो’ भनेर पनि मैले बताएको छैन ।”

४- “भो गौतम ! के त लोक अनन्तवान् हो ?”

“वत्स ! ‘लोक अनन्तवान् हो’ भनेर पनि मैले बताएको छैन ।”

५- “भो गौतम ! के उही जीव हो, उही शरीर हो ?”

“वत्स ! ‘उही जीव हो, उही शरीर हो’ भनेर पनि मैले बताएको छैन ।”

६- “भो गौतम ! के अर्कै जीव, अर्कै शरीर हो त ?”

“वत्स ! ‘अर्कै जीव, अर्कै शरीर हो’ भनेर पनि मैले बताएको छैन ।”

७- “भो गौतम ! के मरणपछि तथागत हुन्छ ?”

“वत्स ! ‘मरणपछि तथागत हुन्छ’ भनेर पनि मैले बताएको छैन ।”

८- “भो गौतम ! के त मरणपछि तथागत हुन्न ?”

“वत्स ! ‘मरणपछि तथागत हुन्न’ भनेर पनि मैले बताएको छैन ।”

९- “भो गौतम ! के मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि ?”

“वत्स ! ‘मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि’ भनेर पनि मैले बताएको छैन ।”

१०- “भो गौतम ! के मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न त ?”

“वत्स ! ‘मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न’ भनेर पनि मैले बताएको छैन (अब्याकतं) ।”

अरूहरूले किन शाश्वत भन्छन् ?

(अ) “भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय होला ? जो कि यहाँ अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूसँग यस्तो सोध्दा, यस्तो भन्छन्- ‘शाश्वत लोक हो वा अशाश्वत लोक हो;...मरणपछि तथागत हुन्छ पनि

१. माथि पृ. ५३७ (अ) मा उल्लेख भए जस्तै दोहयाएर पढ्नु ।

हुन्न पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न' ।”

(आ) “भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय हो त ? जो कि यहाँ तपाईं गौतमसँग यस्तो सोध्दा, यस्तो बताईदैन— ‘शाश्वत लोक हो वा अशाश्वत लोक हो;...मरणपछि तथागत हुन्छ, पनि हुन्न पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न’ ।”

(अ) “वत्स ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरू चक्षुलाई ‘यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी संभन्छन्; श्रोतलाई...घ्राणलाई...जिह्वालाई...कायलाई...तथा मनलाई ‘यो मेरो हो, यो महुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी संभन्छन् । त्यसैले अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूसँग यस्तो सोध्दा यस्तो भन्दछन्— ‘शाश्वत लोक हो वा अशाश्वत लोक हो; मरणपछि तथागत हुन्छ, पनि हुन्न पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न’ ।”

(आ) “वत्स ! तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले चक्षुलाई ‘न यो मेरो हो, न यो महुँ, न यो मेरो आत्मा हो’ भनी संभन्नु हुन्छ; श्रोतलाई...घ्राणलाई...जिह्वालाई...कायलाई...तथा मनलाई ‘न यो मेरो हो, न यो महुँ, न यो मेरो आत्मा हो’ भनी संभन्नु हुन्छ । त्यसैले तथागतसँग यस्तो सोध्दा यस्तो बताउँदैनन्— ‘लोक शाश्वत हो वा लोक अशाश्वत हो;...इत्यादि’ ।”

“आश्चर्य हो, भो गौतम ! अद्भुत हो, भो गौतम ! जहाँ कि शास्ताको र श्रावकको अग्रपद सम्बन्धी— अर्थमा अर्थ, व्यञ्जनमा

१. माथि पृ. ५३७ (अ) मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

ब्यञ्जन- मेल खान्छ, समान छ तथा परस्पर विरोध छैन । भो गौतम ! अहिले भरखरै श्रमण मौद्गल्यायनकहाँ गई मैले यिनै कुराहरू सोधेको थिएँ । श्रमण मौद्गल्यायनले पनि यिनै पदहरूद्वारा, यिनै ब्यञ्जनहरूद्वारा, यस्तै अर्थ प्रकाश पार्नुभयो जस्तै तपाईं गौतमले भन्नुभयो । आश्चर्य हो, भो गौतम ! अद्भुत हो, भो गौतम !! जहाँ कि शास्ताको पनि श्रावकको पनि अग्रपद सम्बन्धी- अर्थमा अर्थ, ब्यञ्जनमा ब्यञ्जन- मेल खान्छ, समान छ, तथा परस्पर विरोध छैन ।”

६- तथागत मरण पछि हुन्छ के ?

एक समय आयुष्मान् सभिय कात्यायन ज्ञातिकको गिञ्जकावसथ भन्ने विहारमा बस्नुभएको थियो^१ ।

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ आयुष्मान् सभिय कात्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सभिय कात्यायनसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले आयुष्मान् सभिय कात्यायनसँग सोधे-

१- “भो कात्यायन ! के तथागत मरणपछि हुन्छ ?”

“वत्स ! भगवानले ‘तथागत मरणपछि हुन्छ’ भन्ने कुरा भन्नु भएको छैन (अव्याकतं) ।”

२- “भो कात्यायन ! के त तथागत मरणपछि हुन्छ ?”

---

१. सं. नि. III. पृ. ३४३ : सभियकच्चानसुत्तं, अ. क. III. पृ. १०७

“वत्स ! भगवानले ‘तथागत मरणपछि हुन्न’ भन्ने कुरा पनि भन्नु भएको छैन ।”

३- “भो कात्यायन ! के ‘तथागत मरणपछि हुन्छ पनि हुन्न पनि’ ?”

“वत्स ! भगवानले ‘तथागत मरणपछि हुन्छ पनि हुन्न पनि’ भन्ने कुरा पनि भन्नुभएको छैन ।”

४- “भो कात्यायन ! के त ‘तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न ?”

“वत्स ! भगवानले ‘तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्ने कुरा पनि भन्नु भएको छैन ।”

“भो कात्यायन ! (१) ‘के तथागत मरणपछि हुन्छ ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! भगवानले तथागत मरणपछि हुन्छ भन्ने कुरा भन्नु भएको छैन’ भनी भन्नुहुन्छ । भो कात्यायन ! (२) ‘के तथागत मरणपछि हुन्न ?’ भनी सोध्दा, ‘वत्स ! भगवानले तथागत मरणपछि हुन्न भन्ने कुरा पनि भन्नु भएको छैन’ भनी भन्नुहुन्छ । भो कात्यायन ! (३) ‘के तथागत मरणपछि हुन्छ पनि हुन्न पनि ?’ भनी सोध्दा, ‘वत्स ! भगवानले तथागत मरणपछि हुन्छ पनि हुन्न पनि भन्ने कुरा पनि भन्नु भएको छैन’ भनी भन्नुहुन्छ । भो कात्यायन ! (४) ‘के तथागत मरणपछि न त हुन्छ न त हुन्न ?’ भनी सोध्दा, ‘वत्स ! भगवानले

तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने कुरा पनि भन्नु भएको छैन' भनी भन्नुहुन्छ।”

“भो कात्यायन ! श्रमण गौतमले यसको उत्तर नबताउनाको (अब्याकतं) के हेतु, के प्रत्यय होला ?”

“वत्स ! जुन रूपी भनी, अरूपी भनी, संज्ञी भनी, असंज्ञी भनी अथवा नैवसंज्ञीनासंज्ञी भनी प्रज्ञापन गर्ने हेतु वा प्रत्यय हो- सो हेतु र प्रत्यय नै- सबैप्रकारले, सर्वथा अपरिशेषरूपले निरोध भइसकेको भए- के ले त्यो- रूपी भनी, अरूपी भनी, संज्ञी भनी, असंज्ञी भनी अथवा नैवसंज्ञीनासंज्ञी भनी प्रज्ञापन गर्ने ?”

“भो कात्यायन ! (तपाईं) प्रव्रजित हुनु भएको कति भयो ?”

“आवुसो ! धेरै त भएको छैन, केवल तीनवर्ष भयो ।”

“आवुसो ! यत्तिकैमा जे जति तपाईंले भन्नुभयो, त्यत्ति नै धेरै भइसक्यो । यस्तो सुन्दर वादमा (कुरामा) अरू कुरा गर्नु नै के छ र !”

X

X

X

७- रूपमा अज्ञानता

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरि सकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवानसँग सोधे-

“भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय होला, जसलेगर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू^२ उत्पन्न हुन्छन् ? (जस्तै)- (१)

१. सं. नि. II. पृ. ४७२ : रूपअञ्जाणसुत्तं, अ. क. II. पृ. २५६

२. ‘दृष्टिगत’ भनेको के हो भन्ने प्रश्नको उत्तरमा अभिधर्मपिटकको विभङ्गपालिले, दीर्घनिकायको ब्रह्मजालसूत्रमा समुल्लिखित वयसट्ठी (६२) ‘दृष्टिहरू’ लाई ‘दृष्टिगत’ भन्दछन् भनी समुल्लेख गरेको छ । वयसट्ठी दृष्टिहरू यी हुन्-

१- चत्तारो सस्सवादा (= शाश्वत वादहरू-४)

शाश्वत लोक हो भन्ने, (२) अशाश्वत लोक हो भन्ने, (३) अन्तवान् लोक हो भन्ने, (४) अनन्तवान् लोक हो भन्ने, (५) उही जीव हो, उही शरीर हो भन्ने, (६) अर्कै जीव हो, अर्कै शरीर हो भन्ने, (७) तथागत (= सत्व) मरणपछि हुन्छ भन्ने, (८) तथागत (= सत्व) मरणपछि हुन्न भन्ने, (९) तथागत मरणपछि हुन्छ पनि, हुन्न पनि भन्ने तथा (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न ?' भन्ने ।”

“वत्स ! (a) रूपमा भएको अज्ञानताले गर्दा, (b) रूपसमुदयमा भएको अज्ञानताले गर्दा, (c) रूपनिरोधमा भएको अज्ञानताले गर्दा,

- २- चत्तारो एकच्चसस्सतिका (= केही शाश्वत वादहरू-४)
 ३- चत्तारो अन्तानन्तिका (= अन्त र अनन्तवादहरू-४)
 ४- चत्तारो अमराविक्षेपिका (= विक्षिप्तवादहरू-४)
 ५- द्वेअधिच्चसमुप्पन्निका (= आपसेआप उत्पन्न भन्नेवादहरू-२)
 ६- सोलस सञ्जीवादा (= संज्ञीवादहरू-१६)
 ७- अट्ट असञ्जीवादा (= असंज्ञीवादहरू-८)
 ८- अट्ट नेवसञ्जीनासञ्जीवादा (= नैवसंज्ञीनासंज्ञीवादहरू-८)
 ९- सत्त उच्छेदवादा (= नास्तिक उच्छेदवादहरू-७)
 १०- पञ्चदिट्ठधम्मनिब्बानवादा (= इहलौकिक निर्वाणवादहरू-५)

विभं. पा. पृ. ४७९ विशिष्टरूपले दृष्टिहरू सम्बन्धी कुरा जान्न पटि. स. पा. पृ. १४८ देखि 'दिट्ठिकथा' मा हेर्नु ।

(d) रूपनिरोधगामिनी प्रतिपद्मा भएको अज्ञानताले गर्दा— यी अनेक प्रकारका दृष्टिगतहरू यो लोकमा उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोक हो भन्ने ... (१०) तथागत मरणपछि, न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।

“वत्स ! यही नै हेतु हो, यही नै प्रत्यय हो— जसले गर्दा यो लोकमा अनके प्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोक हो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि, न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।”

८- वेदनामा अज्ञानता

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनार्थपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगेपछि^२ ... भगवानसँग सोधे-

“भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय होला, जसले गर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्?— ‘(१) शाश्वत लोक हो भन्ने,^३ ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्ने ?”

Dhamma.Digital

“वत्स ! (a) वेदनामा भएको अज्ञानताले गर्दा, (b) वेदनासमुदयमा भएको अज्ञानताले गर्दा, (c) वेदनानिरोधमा भएको अज्ञानताले गर्दा, (d) वेदनानिरोधगामिनी प्रतिपद्मा भएको अज्ञानताले गर्दा— यी अनेक प्रकारका दृष्टिगतहरू यो लोकमा उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत

१. स. नि. II. पृ. ४७२:वेदनाअञ्जाणसुत्तं, अ. क. II. पृ. २५६

२. माथि पृ. ५४६ मा उल्लेख भए जस्तै दोहय्याई पढ्नु ।

३. ” पृ. ५४७ ”

” ”

लोकहो भन्ने ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।

“वत्स ! यही नै हेतु हो, यही नै प्रत्यय हो— जसले गर्दा यो लोकमा अनकेप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोक हो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।”

९- संज्ञामा अज्ञानता

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगेपछि^२ ... भगवान्सँग सोधे-

“भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय होला, जसले गर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन् ?- ‘(१) शाश्वत लोक हो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्ने ?”

Dhamma.Digital

“वत्स ! (a) संज्ञामा भएको अज्ञानताले गर्दा, (b) संज्ञासमुदयमा भएको अज्ञानताले गर्दा, (c) संज्ञानिरोधमा भएको अज्ञानताले गर्दा, (d) संज्ञानिरोधगामिनी प्रतिपद्मा भएको अज्ञानताले गर्दा- यी अनेक प्रकारका दृष्टिगतहरू यो लोकमा उत्पन्न हुन्छन्- (

१. सं. नि. II. पृ. ४७३: सञ्जाअञ्जाणसुत्तं, अ. क. II. पृ. २५६

२. माथि पृ. २४६ मा जस्तै ।

१) शाश्वत लोकहो भन्ने ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।

“वत्स ! यही नै हेतु हो, यही नै प्रत्यय हो— जसले गर्दा यो लोकमा अनकेप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोक हो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।”

१०- संस्कारमा अज्ञानता

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगेपछि ... भगवानसँग सोधे-

“भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय होला, जसले गर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्?— ‘(१) शाश्वत लोक हो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्ने ?”

Dhamma.Digital

“वत्स ! (a) संस्कारमा भएको अज्ञानताले गर्दा, (b) संस्कारमा भएको अज्ञानताले गर्दा, (c) संस्कारनिरोधमा भएको अज्ञानताले गर्दा, (d) संस्कार निरोधगामिनी प्रतिपद्मा भएको अज्ञानताले गर्दा— यी अनेक प्रकारका दृष्टिगतहरू यो लोकमा उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत

१. सं. नि. II. पृ. ४७३: सङ्गारअञ्जासुत्तं, अ. क. II. पृ. २५६

२. माथि पृ. ५४६ मा जस्तै ।

लोकहो भन्ने ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।

“वत्स ! यही नै हेतु हो, यही नै प्रत्यय हो— जसले गर्दा यो लोकमा अनेकैप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोक हो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।”

११- विज्ञानमा अज्ञानता

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा वस्नुभएको थियो^१ ।

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि^२ ... भगवानसँग सोधे-

“भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय होला, जसलेगर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन् ?- ‘(१) शाश्वत लोक हो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्ने ?”

Dhamma.Digital

“वत्स ! (a) विज्ञानमा भएको अज्ञानताले गर्दा, (b) विज्ञानमा भएको अज्ञानताले गर्दा, (c) विज्ञान निरोधमा भएको अज्ञानतालेगर्दा, (d) विज्ञान निरोधगामिनी प्रतिपद्मा भएको अज्ञानतालेगर्दा- यी अनेक प्रकारका दृष्टिगतहरू यो लोकमा उत्पन्न हुन्छन्-

१. सं. नि. II. पृ. ४७४: विज्ञानअज्ञानसुत्तं, अ. क. II. पृ. २५६

२. माथि पृ. ५४६ मा जस्तै ।

(१) शाश्वत लोकहो भन्ने ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।

“वत्स ! यही नै हेतु हो, यही नै प्रत्यय हो— जसले गर्दा यो लोकमा अनकेप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोक हो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।”

१२- रूपादिमा अज्ञानता

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगेपछि ... भगवानसँग सोधे-

“भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय होला, जसले गर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्?— ‘(१) शाश्वत लोक हो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्ने ?”

Dhamma.Digital

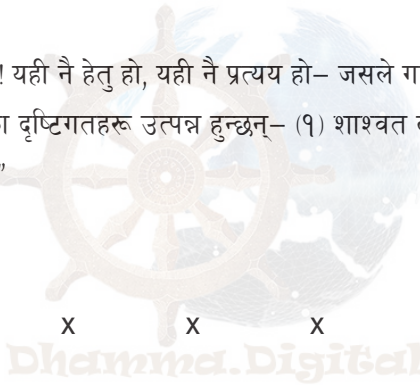
“वत्स ! (a) रूप ... वेदना ... संज्ञा ... संस्कार ... विज्ञानमा भएको अदर्शनता ... अनभिसमय ... अननुबोध ... र अप्रतिवेधले गर्दा; (b) रूप ... वेदना ... संज्ञा ... संस्कार ... विज्ञानसमुदयमा भएको अदर्शनता ... अनभिसमय ... अननुबोध ... र अप्रतिवेधले गर्दा; (c) रूप ... वेदना ... संज्ञा ... संस्कार ... विज्ञाननिरोधमा भएको अदर्शनता ...

---

१. सं. नि. II. पृ. ४७४: रूपअदस्सनादिसुत्तपञ्चकं, अ. क. II. पृ. २५६

अनभिसमय ... अननुबोध ... र अप्रतिवेधले गर्दा; (d) रूप ... वेदना ... संज्ञा ... संस्कार ... विज्ञान निरोधगामिनी प्रतिपद्मा भएको अदर्शनता ... अनभिसमय ... अननुबोध ... र अप्रतिवेधले गर्दा— यी अनेक प्रकारका दृष्टिगतहरू यो लोकमा उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोकहो भन्ने ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।

“वत्स ! यही नै हेतु हो, यही नै प्रत्यय हो— जसले गर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोक हो भन्ने, ... इत्यादि ।”

१३- रूपादिमा असंलक्षणता

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगेपछि ... भगवानसँग सोधे-

“भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय होला, जसलेगर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन् ?- ‘(१) शाश्वत लोक हो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्ने ?”

“वत्स ! (a) रूप ... वेदना ... संज्ञा ... संस्कार ... विज्ञानमा भएको असंलक्षणतालेगर्दा (= राम्ररी विचार नगर्नाले), अनुपलक्षणतालेगर्दा (= विशेषरूपले पहिचान नगर्नाले), अ-प्रत्युपलक्षणतालेगर्दा (= सम्यक्

---

१. सं. नि. II. पृ. ४७६: रूपअसल्लखणदिसुत्तपञ्चकं, अ. क. II. पृ. २५६

आकारले प्रेक्षण नगर्नाले), अ-प्रत्युपेक्षणतालेगर्दा (आफैले राम्रोसँग प्रेक्षण नगर्नाले); (b) रूप ... वेदना ... संज्ञा ... संस्कार ... विज्ञानसमुदयमा भएको अदर्शनता असंलक्षणतालेगर्दा, अनुपलक्षणतालेगर्दा, अ-प्रत्युपलक्षणतालेगर्दा, असमप्रेक्षणतालेगर्दा अ-प्रत्युपेक्षणतालेगर्दा; (c) रूप ... वेदना ... संज्ञा ... संस्कार ... विज्ञाननिरोधमा भएको असंलक्षणतालेगर्दा ... अ-प्रत्युपेक्षणतालेगर्दा; (d) रूप ... वेदना ... संज्ञा ... संस्कार ... विज्ञान निरोधगामिनी प्रतिपद्मा भएको असंलक्षणतालेगर्दा ... अ-प्रत्युपेक्षणतालेगर्दा— यी अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू यो लोकमा उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोकहो भन्ने ... इत्यादि ।

“वत्स ! यही नै हेतु हो, यही नै प्रत्यय हो— जसले गर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोक हो भन्ने, ... इत्यादि ।”

Dhamma.Digital

+ + +

१४- रूपादिमा अप्रत्यक्षता

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा वस्तुभएको थियो^१ ।

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि ... भगवानसँग सोधे-

“भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय होला, जसलेगर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्?— ‘(१) शाश्वत लोक हो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्ने ?”

“वत्स ! (a) रूप ... वेदना ... संज्ञा ... संस्कार ... विज्ञानमा^२ भएको अप्रत्यक्षताको कारणलेगर्दा; (b) रूप ... वेदना ... संज्ञा ... संस्कार ... विज्ञानसमुदयमा भएको अप्रत्यक्षताको कारणलेगर्दा; (c) रूप ... वेदना ... संज्ञा ... संस्कार ... विज्ञान-

१. सं. नि. II. पृ. ४७६: रूपअप्पच्चपेक्खणादिसुत्तपञ्चकं, अ. क. II. पृ. २५६

२. सं. नि. II. पृ. ४७७: विञ्जापअप्पच्चक्खकम्मसुत्तं ।

निरोधमा भएको अप्रत्यक्षताको कारणले गर्दा; (d) रूप ... वेदना ... संज्ञा ... संस्कार ... विज्ञाननिरोधगामिनी प्रतिपद्मा भएको अप्रत्यक्षताको कारणले गर्दा— यी अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू यो लोकमा उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोक हो भन्ने ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।

“वत्स ! यही नै हेतु हो, यही नै प्रत्यय हो— जसले गर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोक हो भन्ने, ... इत्यादि ।”

१५- “आत्मा छ के ?”

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए। त्यहाँ पुगेपछि भगवानसँग सम्मोदन गरे। सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे। एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवानसँग सोधे—

“भो गौतम ! के 'आत्मा' छ ?”

यस्तो सोध्दा भगवान तूष्णी हुनुभयो।

“भो गौतम ! के 'आत्मा' छैन ?”

दोस्रो पटक पनि भगवान तूष्णी हुनुभयो।

त्यसपछि वत्सगोत्र परिव्राजक आसनबाट उठी फर्केर गए। वत्सगोत्र परिव्राजक गएको केही छिनपछि आयुष्मान् आनन्दले भगवानसँग सोध्नु भयो—

“भन्ते ! भगवानले (तपाईंले) किन वत्सगोत्र परिव्राजकले प्रश्न सोध उत्तर दिनु नभएको ?”

“आनन्द ! यदि मैले वत्सगोत्र परिव्राजकले ‘आत्मा छ के ?’ भनी सोध्दा ‘आत्मा छ’ भनी उत्तर दिएको भए, आनन्द ! जो ती यो लोकमा शाश्वतवादी श्रमणब्राह्मणहरू छन्, उनीहरूसँग मिल्न जाने थियो । आनन्द ! यदि मैले वत्सगोत्र परिव्राजकले ‘आत्म छैन के ?’ भनी सोध्दा ‘आत्मा छैन’ भनी बताएको भए, जो ती यो लोकमा उच्छेवादी श्रमणब्राह्मणहरू छन्, उनीहरूसँग मिल्न जाने थियो ।”

“आनन्द ! यदि मैले, वत्सगोत्र परिव्राजकले ‘आत्मा छ के ?’ भनी सोध्दा ‘आत्मा छ’ (अत्यत्ता) भनी बताएको भए, आनन्द ! के त्यो मैले ‘सबै धर्म अन्-आत्मा’ (सब्बे धम्मा अनत्ता) भनी बताइराखेको ज्ञान (सिद्धान्त) को उत्पादनकोनिमित्त अनुकूल (अनुलोभं) हुनेछ ?”

“भन्ते ! हुने छैन ।”

“आनन्द ! यदि मैले, वत्सगोत्र परिव्राजकले ‘आत्मा छैन के ?’ भनी सोध्दा ‘आत्मा छैन’ (नत्यत्ता) भनी बताएको भए, आनन्द !

---

१. हेर सं. नि. II. पृ. ३५२: छन्नसुत्तं, अ. क. II. पृ. २३९; धम्म. प. पा. पृ. ४३: मगगवग्गो २०; सं. नि. II. पृ. २९५: अनत्तलक्खणसुत्तं, अ. क. II. पृ. २०३ ।

सम्मोहित भएका वत्सगोत्र परिव्राजक भन्नु बढी सम्मोहित हुने थिए—
'अघि त मेरो आत्मा थियो, अब त्यो पनि छैन' इत्यादि ।”

X

X

X

१६-दृष्टि सम्बन्धी प्रश्नहरू

यस्तो मैले सुने^१ ।

त्यस समय वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुराकानी गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवानसँग सोधे—

१- “भो गौतम ! केँ लोक शाश्वत हो र यही सत्य हो अरू जम्मै असत्य हुन् ?’- तपाईँ गौतम यस्तो दृष्टि (= मत) राख्ने हुनु हुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘लोक शाश्वत हो र यही सत्य हो अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि^२ राख्ने हुँ ।”

१. म. नि. II. पृ. १७६: अग्गिच्छगोत्तसुत्तं, अ. क. III. पृ. १३४

२. बुद्धधर्मको दार्शनिक भाषामा ‘दृष्टि’ भन्नासाथ मिथ्या धारणा भन्ने अर्थ हुन्छ । दृष्टिको अर्थ— अयथार्थ विश्वास,

२- “भो गौतम ! के ‘लोक अ-शाश्वत हो र यही सत्य हो अरू जम्मै असत्य हुन्’- तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

अयथार्थ हेराई, अयथार्थ धारणा तथा पूर्वाग्रह विचार हो । पटिसम्भिदामार्ग पालि अनुसार यी दृष्टिहरू जम्मा सोह (१६) छन्-

(१) आशवाद-दृष्टि, (२) आत्मानु-दृष्टि, (३) मिथ्या-दृष्टि, (४) सत्काय-दृष्टि, (५) सत्कायवस्तुक शाश्वत-दृष्टि, (६) सत्कायवस्तुक उच्छेद-दृष्टि, (७) अन्तर्ग्राहिक-दृष्टि, (८) पूर्वान्तानु-दृष्टि, (९) अपरन्तानु-दृष्टि, (१०) संयोजनिक-दृष्टि, (११) ‘अहम्’ भन्ने माननिबद्ध-दृष्टि, (१२) ‘मेरो’ भन्ने माननिबद्ध-दृष्टि, (१३) आत्मवाद-प्रतिसंयुक्त-दृष्टि, (१४) लोकवाद-प्रतिसंयुक्त-दृष्टि, (१५) भव-दृष्टि तथा (१६) विभव-दृष्टि । पृ. १५४ : दिट्ठिकथा, अ. क. पृ. ३०१; विभं. पा. पृ. ४१०-१४ र पृ. ४२८, ४४१, ४५२, ४५४, ४५९, ४६१ र ४७१ मा दृष्टि सम्बन्धीका कुराहरू उल्लेख भएका पाइन्छन्; दी. नि. I. पृ. १२ मा जुन दृष्टिका कुराहरू समुल्लेख भएका छन् तिनीहरूलाई ‘दृष्टिगत’ भनी भन्दछन् भन्ने कुरा अभिधर्म-पिटकको विभङ्गपालिले उल्लेख गरेको छ- ‘द्वासट्ठिदिट्ठिगतानि’ पृ. ४७९

“वत्स ! न म ‘लोक अ-शाश्वत हो र यही सत्य हो अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

३- “भो गौतम ! के ‘लोक अन्तवान् हो र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्य हुन्’- तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘लोक अन्तवान् हो र यही सत्य हो अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

४- “भो गौतम ! के ‘लोक अनन्तवान् हो र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्य हुन्’- तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘लोक अनन्तवान् हो र यही सत्य हो अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

Dhamma.Digital

५- “भो गौतम ! के ‘उही जीव, उही शरीर हो र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्य हुन्’- तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘उही जीव, उही शरीर हो र यही सत्य हो अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

६- “भो गौतम ! के ‘अर्कै जीव, अर्कै शरीर हो र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्य हुन्’- तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘अकैँ जीव, अकैँ शरीर हो र यही सत्य हो अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

७- “भो गौतम ! के ‘तथागत (= सत्व) मरणपछि हुन्छ र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्य हुन्’- तपाईँ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनु हुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘तथागत मरणपछि हुन्छ र यही सत्य हो अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

८- “भो गौतम ! के ‘तथागत मरणपछि हुन्छ र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्य हुन्’- तपाईँ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘तथागत (= सत्व) मरणपछि हुन्छ र यही सत्य हो अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

९- “भो गौतम ! के ‘तथागत मरणपछि हुन्छ पनि हुन्छ पनि र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्य हुन्’- तपाईँ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनु हुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘तथागत मरणपछि हुन्छ पनि हुन्छ पनि र यही सत्य हो अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

१०- “भो गौतम ! के ‘तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्छ र

यही सत्यहो अरू जम्मै असत्य हुन्— तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न र यही सत्य हो अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

“भो गौतम ! (१) ‘के लोक शाश्वत हो कि ?...तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! न म लोक शाश्वत हो भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ’ भनी भन्नुहुन्छ । (२) फेरि ‘भो गौतम ! के लोक अशाश्वत हो कि ?...तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! न म लोक अशाश्वत हो भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ’ भनी भन्नुहुन्छ । (३) फेरि ‘भो गौतम ! के लोक अन्तवान् हो कि ?...तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! न म लोक अन्तवान् हो भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ’ भनी भन्नुहुन्छ । (४) फेरि ‘भो गौतम ! के लोक अनन्तवान् हो कि ?...तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! न म लोक अनन्तवान् हो भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ’ भनी भन्नुहुन्छ । (५) फेरि ‘भो गौतम ! के उही जीव, उही शरीर हो कि ?...तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! न म उही जीव, उही शरीर हो भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ’ भनी भन्नुहुन्छ । (६) फेरि ‘भो गौतम ! के अर्कै जीव, अर्कै शरीर हो कि ?...तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! न म अर्कै जीव, अर्कै शरीर हो भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ’ भनी भन्नुहुन्छ । (७) फेरि ‘भो गौतम !

के तथागत मरणपछि हुन्छ कि ?...तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?' भनी सोध्दा 'वत्स ! न म तथागत मरणपछि हुन्छ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ' भनी भन्नुहुन्छ । (८) फेरि 'भो गौतम ! के तथागत मरणपछि हुन्न कि ?...तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?' भनी सोध्दा 'वत्स ! न म तथागत मरणपछि हुन्न भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ' भनी भन्नुहुन्छ । (९) फेरि 'भो गौतम ! के तथागत मरणपछि हुन्छ पनि, हुन्न पनि कि ?...तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?' भनी सोध्दा 'वत्स ! न म तथागत मरणपछि हुन्छ पनि, हुन्न पनि भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ' भनी भन्नुहुन्छ । (१०) फेरि 'भो गौतम ! के तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न कि ?...तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?' भनी सोध्दा 'वत्स ! न म तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ' भनी भन्नुहुन्छ ।"

“भो गौतम ! तपाईंले के दुष्परिणाम देख्नुभई यसप्रकार यी सबै दृष्टिगतहरूमा जानु नभएको ?”

दृष्टिगतले निर्वाण ल्याउन्न

“वत्स ! 'शाश्वत लोक हो' भन्नु पनि दृष्टिगत हो (= मिथ्यादृष्टिको अन्तर्गत हो) दृष्टिको जङ्गल हो, दृष्टि-कान्तर हो, दृष्टि-शूल हो, दृष्टि-विष्वन्दन हो, दृष्टि-संयोजन हो; सद्दुःख हो, सविघात हो, सब्याकुल हो, सपरिदाह हो; (यसले) न निर्वेद ल्याउँछ, न विराग ल्याउँछ, न निरोध ल्याउँछ, न शान्ति ल्याउँछ, न अभिज्ञान

ल्याउँछ, न सम्बोधि ल्याउँछ, न निर्वाण नै ल्याउँछ । 'अशाश्वत लोक हो' भन्नु पनि... 'अन्तवान् लोक हो' भन्नु पनि... 'अनन्तवान् लोक हो' भन्नु पनि... 'उही जीव, उही शरीर हो' भन्नु पनि... 'अर्कै जीव, अर्कै शरीर हो' भन्नु पनि... 'मरणपछि तथागत (= सत्व) हुन्छ' भन्नु पनि... 'मरणपछि तथागत हुन्न' भन्नु पनि... 'मरणपछि तथागत हुन्छ पनि, हुन्न पनि' भन्नु पनि... 'मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न' भन्नु पनि दृष्टिगत हो,^१... (यसले) न निर्वेद ल्याउँछ^१... न निर्वाण नै ल्याउँछ ।

“वत्स ! यही दुष्परिणाम देखी यसप्रकार यी सबै दृष्टिगतहरूमा म नगएको हुँ ।”

तथागत कुनै दृष्टिमा छैन

“तपाईं गौतमको कुनै दृष्टिगत भन्ने छ के ?”

“वत्स ! तथागतले 'दृष्टिगत' भन्ने नै हटाइ सकेको छ । वत्स ! तथागतले— (१) यो रूप हो, यो रूपको समुदय हो, यो रूपको अन्त्य (= निरोध) हो; (२) यो वेदना हो, यो वेदनाको समुदय हो, यो वेदनाको अन्त्य हो; (३) यो संज्ञा हो, यो संज्ञाको समुदय हो, यो संज्ञाको अन्त्य हो; (४) यो संस्कार हो, यो संस्कारको समुदय हो, यो

१. माथि पृ. ५७१ मा उल्लेख भए जस्तै दोहय्याएर पढ्नु ।

संस्कारको अन्त्य हो; (५) यो विज्ञान हो, यो विज्ञानको समुद्र हो, यो विज्ञानको अन्त्य हो' भन्ने कुरालाई देखिसकेको छ। त्यसैले तथागतको—
सारा मञ्चितं^१ = मथितं (= घमण्ड, शेखि, अभिमान), सारा अहङ्कार-
ममंकार, मानानुशय क्षय, विराग, निरोध, त्याग, प्रतिनिस्सर्ग तथा अनुत्पाद
विमुक्त भइसकेको छ भनी भन्दछु।”

१- “भो गौतम ! यसरी विमुक्तचित्त हुने भिक्षु, कहाँ उत्पन्न हुन्छ नि ?”

“वत्स ! उत्पन्न हुन्छ भनी भन्नु मिल्दैन (न उपेति)।”

२- “भो गौतम ! त्यसोभए उत्पन्न हुन्न त ?”

“वत्स ! उत्पन्न हुन्न भनी भन्नु पनि मिल्दैन।”

-
१. ‘मञ्चित’ भन्नाले घमण्ड, अभिमान इत्यादिलाई भनिएको हो। यो तीन प्रकारको हुन्छ— (१) तृष्णाको कारणले घमण्ड हुनु (तण्हामञ्चितं), (२) अभिमानको कारणले घमण्ड हुनु (मानमञ्चितं), (३) कुनै धारणा वा विश्वासको कारणले घमण्ड हुनु (दिट्ठिमञ्चितं) म. नि. अ. क. IV. पृ. १९३ : धातुविभङ्गसुत्तवण्णना।

३- “भो गौतम ! उत्पन्न पनि हुन्छ, अनुत्पन्न पनि हुन्छ त ?”

“वत्स ! उत्पन्न पनि हुन्छ, अनुत्पन्न पनि हुन्छ भन्नु पनि मिल्दैन (न उपेति) ।”

४- “भो गौतम ! त्यसोभए न उत्पन्न हुन्छ, न अनुत्पन्न हुन्छ त ?”

“वत्स ! न उत्पन्न हुन्छ, न अनुत्पन्न हुन्छ भन्नु पनि मिल्दैन ।”

“भो गौतम ! (१) ‘यसरी विमुक्त चित्तहुने भिक्षु, कहाँ उत्पन्न हुन्छ नि ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! उत्पन्न हुन्छ भनी भन्नु मिल्दैन’ भनी भन्नु-हुन्छ । भो गौतम ! (२) ‘त्यसो भए उत्पन्न हुन्न त ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! उत्पन्न हुन्न भनी भन्नु पनि मिल्दैन’ भनी भन्नुहुन्छ । फेरि भो गौतम ! (३) ‘त्यसो भए उत्पन्न पनि हुन्छ, अनुत्पन्न पनि हुन्छ त ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! उत्पन्न पनि हुन्छ, अनुत्पन्न पनि हुन्छ भनी भन्नु पनि मिल्दैन’ भनी भन्नुहुन्छ । फेरि भो गौतम ! (४) ‘त्यसो भए न उत्पन्न हुन्छ, न अनुत्पन्न हुन्छ हुन्छ त ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! न उत्पन्न हुन्छ, न अनुत्पन्न हुन्छ भनी भन्नु पनि मिल्दैन’ भनी भन्नुहुन्छ । भो गौतम ! यहाँनिर म अज्ञानतामा परें, यहाँनिर म सम्मोह (= भ्रम) मा परें । तपाईंसँग कुरागर्दा जुन प्रसाद (= प्रशन्नता) पहिले ममा थियो त्यो (प्रसाद) पनि बिलाएर गयो ।”

“वत्स ! भयो भो, अज्ञानतामा पर्नु पर्दैन, सम्मोहमा पर्नु

“वत्स ! भयो भो, अज्ञानतामा पर्नु पर्दैन, सम्मोहमा पर्नु पर्दैन । वत्स ! यो धर्म (= प्रत्ययाकार धर्म) गम्भिर छ, दुर्दृश्य (= देख्न गहारो) छ, दुर्ज्ञेय (= बोधगर्न गहारो) छ तथा शान्त, प्रणीत, अतर्कावचर (= तर्कले मात्र बुझ्न नसकिने), निपुण, पण्डितवेदनीय^१ (= तीक्ष्ण बुद्धि हुनेले मात्र बुझ्न सकिने) छ । तिमी जस्ता अन्यदृष्टिक (= अर्कै ढंगको रुचि राख्ने), अन्ययोग (= अर्कै सम्बन्ध) राख्ने, अन्य आचार्यक (= प्रत्ययाकारको ज्ञान जान्ने बाहेक अर्कै आचार्य हुने) कोनिम्ति यो धर्म (= प्रत्ययाकार धर्म) जान्न गहारै हुन सक्छ । वत्स ! त्यसोभए तिमीसँग सोध्नेछु, जस्तो तिमीलाई लाग्छ त्यस्तो बताऊ ।”

निभेको आगोको उपमा

(१) “वत्स ! यदि तिम्रो अगाडि आगो बलिरहेको छ भने,

१. “...गम्भीरोहायं, वच्छ, धम्मो, दुइसो दुरनुबोधो सन्तो पणीतो अतक्कावचरो निपुणो पण्डितवेदनीयो, सो तथा दुज्जानो अञ्जदिट्टिकेन...अञ्जत्राचरियकेन ।”

म. नि. II. पृ. १८० : अग्गिवच्छगोत्तसुत्तं । यस्तै कुरा भगवान बुद्धले म. नि. को पासरासिसूत्रमा पनि बताउनु भएको छ । म. नि. I. पृ. २१७, अ. क. II. पृ. १४५; महा. व. पा. पृ. ६ मा पनि ।

के तिमी जान्दछौ कि— ‘यो आगो मेरो अगाडि बलिरहेको छ ।’ यसमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भो गौतम ! यदि मेरो अगाडि आगो बलिरहेको छ भने, अवश्य पनि मैले जान्ने छु कि— ‘यो मेरो अगाडि आगो बलिरहेको छ ।’”

(२) “वत्स ! यदि तिमीसँग ‘यो तिम्रो अगाडि बलिरहेको आगो केको कारणले बल्दैछ ?’ भनी सोधेमा, तिमीले के जवाफ दिनेछौ ?”

“भो गौतम ! यदि मसँग ‘यो तिम्रो अगाडि बलिरहेको आगो केको कारणले बलिरहेको छ ?’ भनी सोधेमा मैले ‘जुन मेरो अगाडि आगो बलिरहेको छ त्यो आगो तृण काष्ठहरूको कारणले बलिरहेको छ’ भनी जवाफ दिनेछु ।”

(३) “वत्स ! यदि तिम्रो अगाडिको सो आगो निभ्यो भने, के तिमीले ‘यो मेरो अगाडि बलिरहेको आगो निभ्यो’ भनी जान्नेछौ ?”

“भो गौतम ! यदि मेरो अगाडिको आगो निभ्यो भने अवश्य पनि मैले ‘यो मेरो अगाडिको आगो निभ्यो’ भनी जान्नेछु ।”

(४) “वत्स ! यदि तिमीसँग ‘जुन त्यो तिम्रो अगाडिको आगो निभ्यो, त्यो आगो (अब) यहाँबाट कुन दिशातिर गयो त ?— पूर्व-दिशातिर कि, दक्षिणदिशातिर कि, पश्चिमदिशातिर कि अथवा

उत्तरदिशातिर ?' भनी सोधेमा तिमीले के जवाफ दिने छौ त ?”

“भो गौतम ! (कुन दिशातिर गयो भनी) भन्न सकिन्न अथवा भन्न मिल्दैन । भो गौतम ! जुन त्यो आगो तृण काष्टहरूका कारणले बलेको थियो, ती तृण काष्टहरू समाप्त भए, अरू तृण काष्टहरू पनि नराखिएकोले (अनुपाहारा) अनाहार भई 'निभ्यो' (निव्वुतो) भन्ने (संज्ञा) हुन जान्छ अर्थात् निभ्यो भन्ने नाम हुन्छ ।”

१- “वत्स ! यस्तैगरी जुन रूपद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापनगर्दा प्रज्ञापित हुने हो, त्यो रूप तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो उखलिसकेको वृक्ष भैं, छेदन गरेको तालवृक्षभैं, असम्भाव्य, पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । वत्स ! तथागत रूप संख्यान (= संज्ञा, नामकरण) बाट विनिर्मुक्त भई महासुमद्र जस्तै गम्भीर, अप्रमेय, दुष्परिग्राह्य हुनुहुन्छ । ‘उत्पन्न हुन्छ’ भन्नु पनि मिल्दैन, ‘उत्पन्न हुन्न’ भन्नु पनि मिल्दैन; ‘उत्पन्न पनि हुन्छ, उत्पन्न पनि हुन्न’ भन्नु पनि मिल्दैन; ‘न त उत्पन्न हुन्छ, न त उत्पन्न हुन्न’ भन्नु पनि मिल्दैन ।”

२- “वत्स ! जुन वेदनाद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, त्यो वेदना तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो उखलिसकेको वृक्ष भैं, ... पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । वत्स ! तथागत

---

१. माथि उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याएर पढ्नु ।

वेदनासंख्यान (= संज्ञा, नामकरण) बाट विनिर्मुक्त भई महासुमद्र जस्तै^१...हुनुहुन्छ । ‘उत्पन्न हुन्छ’ भन्नु पनि मिल्दैन,^१...‘न त उत्पन्न हुन्छ, न त उत्पन्न हुन्न’ भन्नु पनि मिल्दैन ।”

३- “वत्स ! जुन संज्ञाद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, त्यो संज्ञा तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो उखलिसकेको वृक्ष भैं,^१...पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । वत्स ! तथागत संज्ञासंख्यानबाट विनिर्मुक्त भई महासुमद्र जस्तै^१...हुनुहुन्छ । ‘उत्पन्न हुन्छ’ भन्नु पनि मिल्दैन,^१...‘न त उत्पन्न हुन्छ, न त उत्पन्न हुन्न’ भन्नु पनि मिल्दैन ।”

४- “वत्स ! जुन संस्कारद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, त्यो संस्कार तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो उखलिसकेको वृक्ष भैं,^१...पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । वत्स ! तथागत संस्कारसंख्यानबाट विनिर्मुक्त भई महासुमद्र जस्तै^१...हुनुहुन्छ । ‘उत्पन्न हुन्छ’ भन्नु पनि मिल्दैन,^१...‘न त उत्पन्न हुन्छ, न त उत्पन्न हुन्न’ भन्नु पनि मिल्दैन ।”

५- “वत्स ! जुन विज्ञानद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, त्यो विज्ञान तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो

---

१. माथि पृ. ५७७ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याएर पढ्नु ।

उखलिसकेको वृक्ष भैं, ^१...पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । वत्स ! तथागत विज्ञानसंख्यानवाट विनिर्मुक्त भई महासुमद्र जस्तै ^१...हुनुहुन्छ । ‘उत्पन्न हुन्छ’ भन्नु पनि मिल्दैन, ^१...‘न त उत्पन्न हुन्छ, न त उत्पन्न हुन्न’ भन्नु पनि मिल्दैन ।”

वत्सगोत्रको शरणागमन

यस्तो भन्नुहुँदा, वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवानसँग विन्तिगरे—

“भो गौतम ! जस्तै— गाउँ वा निगमको नजीक महाशालवृक्ष हुन्छ । अनि अनित्यताको कारणले उसको शाखाका पातहरू नष्ट हुन्छन्, बोक्राहरू नष्ट हुन्छन्, फल्गुहरू पनि नष्ट हुन्छन् । अनि पछि (सो वृक्ष) शाखाका पातहरू न भई, बोक्रा न भई, फल्गु पनि नभई शुद्ध-सार (= स्कन्ध) मात्र बाँकी रहन्छ । त्यस्तै— तपाईं गौतमको प्रवचन पनि शाखा-पातहरू रहित, बोक्राहरू रहित, फल्गुहरू पनि रहित शुद्ध-सार मात्रमा अवस्थित छ । धन्य भो गौतम ! धन्य भो गौतम ! ^१...आजदेखि जीवनभर शरणमा आएको उपासक हो भनी तपाईं गौतमले मलाई ग्रहण गर्नुहोस् । ”

X

X

X

---

१. माथि पृ. ५७७ मा उल्लेख भए जस्तै दोहयाएर पढ्नु ।

२. माथि पृ. २३४ मा उल्लेख भए जस्तै पढ्नु ।

१७- कुशलाकुशल देशना

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नुभएको थियो । अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवानसँग यस्तो विन्तिगरे—

“धेरै दिनदेखि म तपाईं गौतमसँग सह-कथिक (= साथमा कुराकानी गर्ने) भएको छु । तपाईं गौतमले मलाई संक्षेपरूपमा कुशलाकुशल सम्बन्धी उपदेश गर्नुभए बेशहुने थियो ।”

“वत्स ! मैले संक्षेपरूपमा पनि कुशलाकुशल सम्बन्धी तिमीलाई उपदेश दिनसक्छु, वत्स ! मैले विस्तृतरूपमा पनि कुशलाकुशल सम्बन्धी तिमीलाई उपदेश दिनसक्छु । किन्तु तिमीलाई म संक्षेपरूपमै कुशला-

---

१. म. ति. II. पृ. १८४ : महावच्छगोत्तसुत्तं, अ. क. III. पृ. १३६

कुशल सम्बन्धी उपदेश सुनाउनेछु । त्यो सुन, राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्, भो !” भनी वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिए । त्यसपछि भगवानले भन्नुभयो—

दश कुशलाकुशल

“१) वत्स ! लोभ अकुशल हो, अलोभ हो; २) वत्स ! द्वेष अकुशल हो, अद्वेष कुशल हो; ३) वत्स ! मोह अकुशल हो, अमोह कुशल हो । वत्स ! यसप्रकार तीन धर्महरू अकुशल हुन्, तीन धर्महरू कुशल हुन् ।”

“वत्स ! १) प्राणीहिंसा अकुशल हो, प्राणीहिंसालाई छाड्नु (वेरमणी) कुशल हो; वत्स ! २) अदिन्नादान (चोरी) अकुशल हो, अदिन्नादानलाई छाड्नु कुशल हो; वत्स ! ३) काममिथ्याचार अकुशल हो, काममिथ्या-चारलाई छाड्नु कुशल हो; वत्स ! ४) मृषावाद अकुशल हो, मृषावादलाई छाड्नु कुशल हो; वत्स ! ५) पैशून्य (= चुक्ली) वाचा अकुशल हो, पैशून्य वाचालाई छाड्नु कुशल हो; वत्स ! ६) परुष (= चित्तदुख्ने) वाचा अकुशल हो, परुष वाचालाई छाड्नु कुशल हो; वत्स ! ७) सम्प्रलाप (= काम नलाग्ने कुरा) अकुशल हो, सम्प्रलापलाई छाड्नु कुशल हो; वत्स ! ८) अभिध्या (= लोभ) अकुशल हो, अभिध्यालाई छाड्नु कुशल हो;

वत्स ! (९) व्यापाद (= द्वेषभाव) अकुशल हो, व्यापादलाई छाड्नु कुशल हो; वत्स ! (१०) मिथ्यादृष्टि (= गलत विचार) अकुशल हो, मिथ्यादृष्टिलाई छाड्नु कुशल हो । वत्स ! यी दशधर्महरू अकुशल हुन्, यी दशधर्महरू कुशल हुन् ।”

“वत्स ! जब भिक्षुहो तृष्णा प्रहीण हुन्छ, उच्छिन्न मूल हुन्छ, छेदन गरेको तालवृक्ष जस्तै असम्भाव्य, पुनः अनुत्पादधर्म हुन्छ— अनि सो भिक्षु अरहत्, क्षीणास्रवी, (ब्रह्मचर्य) वास बसिसकेको, गर्नुपर्ने गरिसकेको, भार^१ विसाइ सकेको, स्व-अर्थ प्राप्त गरिसकेको, भवसंयोजन परिक्षीण भइसकेको, सम्यक् प्रकारले विमुक्त भएको हुन्छ ।”

क्षीणास्रवी श्रावक पनि छन् ?

[१] “(१) तपाईं गौतम त भइहाल्यो । तपाईं गौतमको कुनै एक भिक्षु श्रावक छ के ?— जो आस्रव क्षयगरी अनास्रवीभई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञानद्वारा साक्षात्कारगरी उपशान्तभई विहार गर्छ ?”

“वत्स ! एकशय मात्र होइन, दुइशय मात्र होइन, तीनशय मात्र होइन, चारशय मात्र होइन, पाँचशय मात्र होइन— बल्कि धेरै

१. भार के लाई भन्दछन् र कसरी भार विसाएको हुन्छ भन्ने बारेमा हेर सं. नि. II. पृ. २६१ : भारसुत्तं, अ. क. II. पृ. १९२; सं. नि. अ. क. I. पृ. १०८ : जरामरणसुत्तं ।

धेरै मेरा (a) भिक्षु श्रावकहरू छन्— जो आस्रवक्षयगरी अनास्रवीभई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञानद्वारा साक्षात्कार गरी उपशान्तभई विहार गर्छन् ।”

[२] “(१) तपाईं गौतम त भइहाल्यो, (२) भिक्षु श्रावकहरू पनि भइहाल्यो । तपाईं गौतमका कुनै एक भिक्षुणी श्राविक पनि छन्...के ?— जो आस्रव क्षयगरी^१...स्वयं अभिज्ञानद्वारा साक्षात्कारगरी उपशान्तभई विहार गर्छे ?”

“वत्स ! एकशय मात्र होइन,^२...बल्कि धेरै धेरै मेरा (b) भिक्षुणी श्राविकहरू छन्— जो आस्रवक्षयगरी...स्वयं अभिज्ञानद्वारा साक्षात्कारगरी उपशान्तभई विहार गर्छन् ।”

[३] “(१) तपाईं गौतम त भइहाल्यो, (२) भिक्षु श्रावकहरू पनि भइहाल्यो, (३) भिक्षुणी श्राविकाहरू पनि भइहाल्यो । तपाईं गौतमका कुनै एक श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारी उपासक श्रावक छन् के ?— जो पाँचै अधोभागीय-संयोजनहरू^३ परिक्षीणगरी औपपातिक

१. माथि पृ. ५८२ [१] मा उल्लेख भए जस्तै दोहयाई पढ्नु ।

२. माथि पृ. ५८२ मा उल्लेख भए जस्तै दोहयाई पढ्नु ।

३. सत्काय-दृष्टि, विचिकित्सा, शीलव्रत परामर्श, कामच्छन्द र व्यापाद आदि पाँचलाई ‘अधोभागीय-संयोजन’ भन्दछन् । विभं. पा. पृ. ४५२, अ. क. पृ. ३५७

(ब्रह्मलोकगामी) भई त्यसलोकबाट पुनः यहाँ आउन नपर्नेभई त्यहीँबाटै परिनिर्वाण हुन्छ ?”

“वत्स ! एकशय मात्र होइन,...बल्कि धेरै धेरै मेरा (c) श्वेतवस्त्र-धारी गृही ब्रह्मचारी^१ उपासक श्रावकहरू छन्— जो पाँचै अधोभागीय-संयोजनहरू परीक्षीणगरी औपपातिकभई त्यसलोकबाट पुनः यहाँ आउन नपर्नेभई त्यहीँबाटै परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

[४] “(१) तपाईं गौतम त भइहाल्यो, (२) भिक्षु श्रावकहरू पनि भइहाल्यो, (३) भिक्षुणी श्राविकाहरू पनि भइहाल्यो, (४) श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारी उपासक श्रावकहरू पनि भइहाल्यो । तपाईं गौतमका कुनै एक श्वेतवस्त्रधारी गृही कामभोगी, उपासक श्रावक छ के ?— जो शासनकर (धर्मानुसार व्यवहार गर्ने), अववादकर (= अतिबुद्धि मान्ने), शंसय उत्तीर्ण, शंसयगरी कुरागर्न नपर्ने, (विगतकथंकथो), वैशारदचप्राप्त, धर्मावबोधगर्नकोनिमित्त कसैको भरपर्न नपर्ने हो ?”

---

१. चित्र गृहपति जस्ता उपासकहरूलाई ‘गृही ब्रह्मचारी उपासक’ भनिएको हो । यसबारे माथि पृ. ३०७ ‘ब्रह्मचर्यको परिपूर्ण अङ्ग’ भन्ने शीर्षकका कुराहरूलाई पनि ध्यानमा राख्नु योग्य छ । हेर बु. गृ. पृ. १३६-१०

“वत्स ! एकशय मात्र होइन,...बल्कि धेरै धेरै मेरा (d) श्वेतवस्त्र-धारी गृही कामभोगी^१ उपासक श्रावकहरू छन्- जो शासनकर, अववाद-कर, शंसय उत्तीर्ण...धर्मावबोधकोनिमित्त कसैको भरपर्न नपर्ने हुन् ।”

[५] “(१) तपाईं गौतम त भइहाल्यो, (२) भिक्षु श्रावकहरू पनि भइहाल्यो, (३) भिक्षुणी श्राविकाहरू पनि भइहाल्यो, (४) श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारी उपासक श्रावकहरू पनि भइहाल्यो, (५) श्वेतवस्त्रधारी गृही कामभोगी उपासक श्रावकहरू पनि भइहाल्यो । तपाईं गौतमका कुनै एक श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारिणी उपासक श्राविक छ के ?- जो पाँचै अधोभागीय संयोजनहरू परिक्षीणगरी औपपातिकाभई त्यसलोकबाट पुनः यहाँ आउन नपर्नेभई त्यहीँबाटै परिनिर्वाण हुन्छे ?”

“वत्स ! एकशय मात्र होइन,...बल्कि धेरै धेरै मेरा (e) श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारीणी^२ उपासिका श्राविकाहरू पनि

१. अनाथपिण्डकहरू जस्ता गृहस्थीहरूलाई ‘गृही कामभोगी’ भनिएको हो । हेर बु. गृ. पृ. २४-१३६

२. बेलुकण्डकी नन्दमाता जस्ता उपासिकाहरूलाई ‘गृही ब्रह्मचारीणी’ भनिएको हो । हेर दी. नि. अ. क. II. पृ. ६६३; अं. नि. अ. क. II. पृ. ७१७ : सत्तकनिपातवण्णना ।

छन्- जो पाँचै अधोभागीय संयोजनहरू परीक्षीणगरी औपपातिकभई त्यसलोकवाट पुनः यहाँ आउन नपर्नेभई त्यहीँबाटै परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

[६] “(१) तपाई गौतम त भइहाल्यो, (२) भिक्षु श्रावकहरू पनि भइहाल्यो, (३) भिक्षुणी श्राविकाहरू पनि भइहाल्यो, (४) श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारी उपासक श्रावकहरू पनि भइहाल्यो, (५) श्वेतवस्त्रधारी गृही कामभोगी उपासक श्रावकहरू पनि भइहाल्यो, (६) श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारिणी उपासिका श्राविकाहरू पनि भइहाल्यो । तपाई गौतमका कुनै एक श्वेतवस्त्रधारी गृही कामभोगिनी उपासिका श्राविका छ के ?- जो शासनकारी, अववादकारी, शंसय उत्तीर्ण, शंसयवारी कुरागर्न नपर्ने, वैशारदच प्राप्त, धर्मावबोध गर्नकोनिमित्त कसैको भरपर्न नपर्ने छे ?”

“वत्स ! एकशय मात्र होइन,...बल्कि धेरै धेरै मेरा (f) श्वेतवस्त्र-धारी गृही कामभोगिनी^१ उपासिका श्राविकाहरू पनि छन्- जो शासन-कारी,...धर्मावबोधगर्नकोनिमित्त कसैको भरपर्न नपर्ने हुन् ।”

---

१. खुज्जुतरा जस्ता उपासिकाहरूलाई ‘गृही काम भोगिनी’ भनिएको हो । हेर दी. नि. अ. क. II. पृ. ६६३; बु. म. पृ. १८४-२१९

अङ्गपूर्ण ब्रह्मचर्य

[१] “भो गौतम ! यदि यो ब्रह्मचर्य (= धर्म) (१) तपाईंको निमित्त मात्रै आराधक भई- भिक्षुहरूकोनिमित्त आराधक नभएको भए- यी ब्रह्मचर्य (= धर्म) त्यो (भिक्षुहरूकोनिमित्त आराधक भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुने थियो । भो गौतम ! जब कि यो ब्रह्मचर्य तपाईंको निमित्त पनि आराधक छ, (a) भिक्षुहरूकोनिमित्त पनि आराधक छ- त्यसैले यो ब्रह्मचर्य त्यस (भिक्षुहरूकोनिमित्त आराधक भन्ने) अङ्गले पनि परिपूर्ण छ ।”

[२] “भो गौतम ! यदि यो ब्रह्मचर्य (१) तपाईंको निमित्त मात्रै आराधक भई, (२) भिक्षुहरूकोनिमित्त मात्रै आराधक भई- भिक्षुणीहरूकोनिमित्त आराधक नभएको भए- यो ब्रह्मचर्य त्यो (भिक्षुणीहरूकोनिमित्त आराधक भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुने थियो । भो गौतम ! जब कि यो ब्रह्मचर्य तपाईंको निमित्त पनि आराधक छ, भिक्षुहरूकोनिमित्त पनि आराधक छ, (b) भिक्षुणीहरूकोनिमित्त पनि आराधक छ- त्यसैले यो ब्रह्मचर्य त्यस अङ्गले पनि परिपूर्ण छ ।”

[३] “भो गौतम ! यदि यो ब्रह्मचर्य (१) तपाईंकोनिमित्त मात्रै आराधक भई, (२) भिक्षुहरूकोनिमित्त मात्रै आराधक भई, (३) भिक्षुणीहरूकोनिमित्त मात्रै आराधक भई- श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक ब्रह्मचारीहरूकोनिमित्त आराधक नभएको भए- यो ब्रह्मचर्य त्यो (गृही उपासक ब्रह्मचारीकोनिमित्त भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण

हुने थियो । भो गौतम ! जब कि यो ब्रह्मचर्य तपाईंको निमित्त पनि आराधक छ, भिक्षुहरूकोनिमित्त पनि आराधक छ, भिक्षुणीहरूकोनिमित्त पनि आराधक छ, (c) श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक ब्रह्मचारीहरूकोनिमित्त पनि आराधक छ- त्यसैले यो ब्रह्मचर्य त्यस अङ्गले पनि परिपूर्ण छ ।”

[४] “भो गौतम ! यदि यो ब्रह्मचर्य (१) तपाईंकोनिमित्त मात्रै आराधक भई, (२) भिक्षुहरूकोनिमित्त मात्रै आराधक भई, (३) भिक्षुणीहरूकोनिमित्त मात्रै आराधक भई, (४) श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक ब्रह्मचारीहरूकोनिमित्त मात्रै आराधक भई- श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक कामभोगीहरूकोनिमित्त आराधक नभएको भए- यो ब्रह्मचर्य त्यो (गृही कामभोगीहरूकोनिमित्त भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुने थियो । भो गौतम ! जब कि यो ब्रह्मचर्य तपाईंको निमित्त पनि आराधक छ, भिक्षुहरूकोनिमित्त पनि आराधक छ, भिक्षुणीहरूकोनिमित्त पनि आराधक छ, श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक ब्रह्मचारीहरूकोनिमित्त पनि आराधक छ, (d) श्वेतवस्त्र-धारी गृही उपासक कामभोगीहरूकोनिमित्त पनि आराधक छ- त्यसैले यो ब्रह्मचर्य त्यस अङ्गले पनि परिपूर्ण छ ।”

[५] “भो गौतम ! यदि यो ब्रह्मचर्य (१) तपाईंकोनिमित्त मात्रै...(२) भिक्षुहरूकोनिमित्त मात्रै...(३) भिक्षुणीहरूकोनिमित्त मात्रै... (४) श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक ब्रह्मचारीहरूकोनिमित्त मात्रै

...५) श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक कामभोगीहरूकानिमित्त मात्रै आराधक भई— श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासिका ब्रह्मचारिणीहरूकानिमित्त आराधक नभएको भए— यो ब्रह्मचर्य त्यो (ब्रह्मचारिणीहरूकानिमित्त भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुने थियो । भो गौतम ! जब कि यो ब्रह्मचर्य तपाईंकोनिमित्त पनि, भिक्षुहरूकानिमित्त पनि, भिक्षुणीहरूकानिमित्त पनि,... गृही ब्रह्मचारी उपासिकाहरूकानिमित्त पनि,... गृही कामभोगी उपासकहरूकानिमित्त पनि,...(e) गृही ब्रह्मचारिणी उपासिकाहरूकोनिमित्त पनि आराधक छ— त्यसैले यो ब्रह्मचर्य त्यस अङ्गले पनि परिपूर्ण छ ।”

[६] “भो गौतम ! यदि यो ब्रह्मचर्य (१) तपाईंकोनिमित्त मात्रै... (२) भिक्षुहरूकोनिमित्त मात्रै...(३) भिक्षुणीहरूकानिमित्त मात्रै...(४) गृही ब्रह्मचारी उपासकहरूकानिमित्त मात्रै...(५) गृही कामभोगी उपासकहरूकानिमित्त मात्रै...(६) गृही...ब्रह्मचारिणी उपासिकाहरूकानिमित्त मात्रै आराधक भई— श्वेतवस्त्रधारी गृही कामभोगिनी उपासिकाहरूकानिमित्त आराधक नभएको भए— यो ब्रह्मचर्य त्यो (गृही कामभोगिनी उपासिकाहरूकानिमित्त भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुने थियो । भो गौतम ! जब कि यो ब्रह्मचर्य तपाईंकोनिमित्त पनि, भिक्षुहरूकानिमित्त पनि, भिक्षुणीहरूकानिमित्त पनि,... गृही ब्रह्मचारी उपासिकाहरूकानिमित्त पनि,... गृही कामभोगी उपासकहरूकानिमित्त पनि,... गृही ब्रह्मचारिणी उपासिकाहरूकानिमित्त पनि, तथा...(f) गृही कामभोगिनी उपासिकाहरूकोनिमित्त पनि

आराधक छ- त्यसैले यो ब्रह्मचर्य त्यस अङ्गले पनि परिपूर्ण छ ।”

वत्सगोत्रको प्रव्रज्या

“भो गौतम ! जस्तै- गङ्गा, नदीहरू, समुद्रतिरै ढल्किन्छन्, समुद्र तिरै ओइरिन्छन्, समुद्रतिरै प्राग्भारभई जान्छन्, समुद्रमैपुगी रोकिन्छन्- त्यस्तै- तपाईं गौतमका गृही-प्रव्रजित-परिषद् निर्वाणतिरै ढल्किन्छ, निर्वाणतिरै ओइरिन्छ, निर्वाणतिरै प्राग्भारभई जान्छ, निर्वाणमै पुगी रोकिन्छ । धन्य भो गौतम ! धन्य भो गौतम !!... अब म तपाईं गौतमकै शरणमा पर्छु, धर्म तथा भिक्षुसङ्घको पनि । तपाईं गौतमकहाँ प्रव्रज्या पाऊँ ! उपसम्पदा^१ पनि पाऊँ ! !”

“वत्स ! अधि अन्यतैर्थाय (= अन्यधर्मावलम्बी श्रमण) भएको- यस धर्मविनयमा प्रव्रज्यात्व चाहेको खण्डमा उपसम्पदा (भिक्षुत्व) चाहेको खण्डमा- उसले चारमहीनासम्म परिवास (= परीक्षणार्थ) बस्नुपर्छ । चारमहीना बितेपछि, यदि भिक्षुहरू आराधित (= सन्तुष्ट) भएमा (उनीहरूले) प्रव्रजित गर्छन्, भिक्षुत्व-

१. माथि पृ. ३६४ मा उल्लेख भए जस्तै दोहन्याई पढ्नु ।

२. भिक्षुत्व प्राप्तगर्नकोलागि भिक्षुसङ्घद्वारा ‘उपसम्पदा’ सम्मति प्राप्तगर्नुपर्छ, त्यसैले ‘उपसम्पदा’ पाऊँ भनी मागेको हो ।

कोनिम्ति उपसम्पदा पनि गर्छन् । किन्तु मलाई भिन्न भिन्न व्यक्तिको कुरा पनि थाहा छ ।”

“भन्ते ! यदि पहिले अन्यतैर्तीय भएकाले— यस धर्मविनयमा प्रव्रजित तथा उपसम्पदा हुन चाहेमा— चारमहीना परिवास बसिसकेपछि भिक्षुहरू आराधित भएमा मात्र— उहाँहरूले प्रव्रजित तथा उपसम्पदा गर्छन् भने— म चारवर्ष परिवास बस्ने छु । चारवर्ष बितिसकेपछि, यदि भिक्षुहरू आराधित भएमा मलाई प्रव्रजित गर्छन् तथा भिक्षुत्वकोनिम्ति उपसम्पदा पनि गर्छन् ।”

त्यसपछि वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवानकहाँ प्रव्रज्या र उपसम्पदा पाए । उपसम्पदात्व पाएको धेरै समय न बित्दै— उपसम्पदाभई आधा महीना बितेपछि— आयुष्मान् वत्सगोत्र, जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् वत्सगोत्रले भगवानसँग विन्तिगरे—

“भन्ते ! जति शैक्ष^१ ज्ञानद्वारा, जति शैक्ष-विद्याद्वारा ज्ञान

-
१. ‘शैक्ष’ भनेको के हो भन्ने बारेमा बु. गृ. पृ. ७४ को पादटिप्पणीमा, पृ. २६९, २७३ मा हेर्नु र बु. म. पृ. २१६ को पादटिप्पणीमा पनि हेर्नु । चुल्ल. नि. पा. पृ. ३७ : अजितमाणवपुच्छानिद्देसमा पनि हेर्नु । अनागामी फलमा पुगिसकेकोलाई पूर्ण ‘शैक्षत्वमा’ पुगेको भनी भन्दछन् । म. नि. अ. क. III. पृ. १३८ : महावच्छसुत्तवण्णना ।

प्राप्त गर्नुपर्ने हो— त्यति ज्ञान मैले प्राप्त गरी सकें । अब भगवानले मलाई उत्तरोत्तर ज्ञानकोनिम्ति उपदेश गर्नुहोस् ।”

“वत्स ! त्यसो भए तिमीले दुइधर्मलाई उत्तरोत्तर भाविता गर— समथ (समाधि) र विपश्यना (प्रज्ञा) । वत्स ! यी दुइ समथ र विपश्यनालाई उत्तरोत्तर भावितागर्दा तिमीले अनेकधातु (= ज्ञान) को प्रतिवेध गर्न सक्नेछौ ।”

प्रज्ञाविमुक्ति पाउने छौ

१- ऋद्धि। “वत्स ! यसरी (उक्त धर्मको भाविता गरेपछि) यदि तिमीले चाहेको खण्डमा—अनेक प्रकारका ऋद्धिविधज्ञानको प्रत्यनुभव गर्न सक्ने छौ— एक भएर पनि धेरै हुन सक्नेछौ, धेरै भएर पनि एक हुन सक्ने छौ; प्रकट पनि लोप पनि हुनसक्ने छौ; वारको बीचबाट, पर्खालको बीचबाट, पर्वतको बीचबाट आकाशमा जस्तै नछोड्कन— पारि पुग्न सक्ने छौ; पानीमा डुब्की लगाएको जस्तै, पृथ्वीमा पनि डुब्की लगाउन सक्ने छौ; सकृण पंक्षी जस्तै आकाशमा पनि पलेटीमारी जान सक्नेछौ; महाप्रभावशाली महानुभावसम्पन्न— यी चन्द्र सूर्यलाई पनि हातले परामर्श गर्न सक्ने छौ; ब्रह्मलोकसम्मलाई पनि शरीरद्वारा वशमा राख्न सक्ने छौ । त्यस त्यस कारणद्वारा त्यहाँ त्यहाँ तिमीले साक्षात्कार पनि गर्न सक्ने छौ ।

२- दिव्यश्रोत “वत्स ! यदि तिमीले चाहेको खण्डमा अमानुषीय विशुद्ध दिव्यश्रोत-धातुद्वारा दुवै शब्दहरू सुन्न सक्ने छौ- ‘टाढाको पनि, नजीकको पनि; दिव्यशब्द पनि, मानुषीय शब्द पनि ।’ त्यस त्यस कारणद्वारा त्यहाँ त्यहाँ तिमीले साक्षात्कार पनि गर्न सक्ने छौ ।

३- परिचित- “वत्स ! यदि तिमीले चाहेको खण्डमा- परसत्वको, परपुद्गलको चित्तलाई (आफ्नो) चित्तले जान्न पनि सक्ने छौ- ‘स-रागचित्तलाई स-राग चित्त भनी जान्ने छौ, वीतराग चित्तलाई वीतराग चित्त भनी जान्ने छौ; स-दोष चित्तलाई स-दोष चित्त भनी जान्ने छौ, वीतदोष-चित्तलाई वीतदोष-चित्त भनी जान्ने छौ; स-मोह चित्तलाई स-मोह चित्त भनी जान्ने छौ, वीतमोह चित्तलाई वीतमोह चित्त भनी जान्ने छौ; संक्षिप्त चित्तलाई संक्षिप्त चित्त भनी जान्ने छौ, विक्षिप्तचित्तलाई विक्षिप्त चित्त भनी जान्ने छौ, महत्गत (= विशाल) चित्तलाई महत्गतचित्त भनी जान्ने छौ, अ-महत्गत चित्तलाई अ-महत्गत चित्त भनी जान्ने छौ; स-उत्तर चित्तलाई स-उत्तर चित्त भनी जान्ने छौ, अनुत्तर चित्तलाई अनुत्तर चित्त भनी जान्ने छौ; समाहित चित्तलाई समाहित चित्त भनी जान्ने छौ, अ-समाहित चित्तलाई अ-समाहित चित्त भनी जान्ने छौ; विमुक्त चित्तलाई विमुक्त चित्त भनी जान्ने छौ, अ-विमुक्तचित्तलाई अ-विमुक्तचित्त भनी जान्ने छौ ।’ त्यस त्यस कारणद्वारा त्यहाँ त्यहाँ तिमीले साक्षात्कार पनि गर्नसक्ने छौ ।”

४- पूर्वेनि(“वत्स ! यदि तिमिले चाहेको खण्डमा- अनेक प्रकारका पूर्वेनिवास (= अघिल्ला जन्मका कुराहरू) अनुस्मरण गर्नसक्ने छौ, जस्तै- ‘एक जन्म, दुइ जन्म’...यसरी साकार सउद्देश्य पूर्वजन्मका कुराहरू पनि अनुस्मरण गर्नसक्ने छौ ।’ त्यस त्यस कारण- द्वारा त्यहाँ त्यहाँ तिमिले साक्षात्कार पनि गर्नसक्ने छौ ।”

५- दिव्यचक्षु-ज्ञान-“वत्स ! यदि तिमिले चाहेको खण्डमा- अमानुषीय विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वाराच्युत भएका, उत्पन्न भएका सत्वहरूलाई देख्न सक्ने छौ ‘हीनतामा प्रणीततामा, दुर्वर्ण सुवर्ण’...आ-आफ्ना कर्मानुसार गएका प्राणीहरूलाई देख्न सक्ने छौ ।’ त्यस त्यस कारणद्वारा त्यहाँ त्यहाँ तिमिले साक्षात्कार पनि गर्नसक्ने छौ ।”

६- आस्रवक्ष(“वत्स ! यदि तिमिले चाहेको खण्डमा- आस्रवक्षय गरी अन(भई, यसै जीवनमा चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्तिलाई स्वयं अभिज्ञानद्वारा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्न सक्ने छौ । त्यस त्यस कारण-द्वारा त्यहाँ त्यहाँ तिमिले साक्षात्कार पनि गर्नसक्ने छौ ।”

---

१. माथि पृ. ४६० मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

२. माथि पृ. ४६२ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

अनि आयुष्मान् वत्सगोत्र भगवानको भाषणलाई अभिनन्दन गरी अनुमोदन गरी, आसनबाट उठेर भगवानलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर जानु भयो । त्यसपछि आयुष्मान् वत्सगोत्र एकलै एकान्तमा बसी आतप्तयुक्त, मेहनतका साथ अप्रमत्त भई ध्यान गरीरहँदा- जुन कारणकोनिमित्त कुलपुत्रहरू सर्वप्रकारले घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छन्- त्यो अनुत्तरफल प्राप्तगरी ब्रह्मचर्य वास पूरा गरी यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञानद्वारा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई बस्नु भयो । अनि 'जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकें, अब केही गर्न बाँकी छैन' भन्ने पनि स्वयं ज्ञात गर्नु भयो । आयुष्मान् वत्सगो पनि अरहन्तहरूमध्ये एक हुनु भयो ।

महर्द्धिक वत्सगोत्र भिक्षु

त्यस समय धेरै भिक्षुहरू भगवानको दर्शनार्थ जाँदै थिए । आयुष्मान् वत्सगोत्र (वच्छगोत्त) ले टाढैबाट उनीहरूलाई भगवानको दर्शनार्थ गइरहेको देख्नु भयो । अनि उनीहरूकहाँ गई भन्नुभयो-

“आयुष्मान् हो ! तपाईंहरू कहाँ जाँदै हुनुहुन्छ ?”

“आवुसो ! हामीहरू भगवानको दर्शनार्थ जाँदैछौं ।”

“आयुष्मान् हो ! त्यसो भए तपाईंहरूले भगवानको चरण-

कमलमा मेरो वचनबाट वन्दना गरी दिनुहोस् र यस्तो पनि बिनित् गरिदिनुहोस्— ‘भन्ते ! भगवानको चरणकमलमा वत्सगोत्र वन्दना गर्छु’ फेरि यस्तो पनि बिनित् गर्छु— ‘भन्ते भगवान ! मैले परिचीर्ण गरिसकेँ’ (= बोध गर्नुपर्ने जम्मै बोध गरिसकेँ), सुगत मैले परिचीर्ण (= साक्षात्कार) गरिसकेँ ।”

“हुन्छ, आवुसो !” भनी ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् वत्सगोत्रलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि ती भिक्षुहरू जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवानसँग यस्तो बिनित् गरे—

“भन्ते ! आयुष्मान् वत्सगोत्र भगवानको चरणकमलमा वन्दना गर्छु । फेरि यस्तो पनि बिनित् गर्छु कि— ‘भगवान ! मैले परिचीर्ण गरिसकेँ, सुगत ! मैले परिचीर्ण गरिसकेँ’ ।”

“भिक्षु हो ! पहिले नै मैले वत्सगोत्र भिक्षुको चित्तलाई थाहा पाइसकेँ कि— ‘वत्सगोत्र भिक्षु त्रिविद्यावान्, महर्द्धिक तथा महानुभाव भए ।’ देवताहरूले पनि मलाई भने— ‘भन्ते ! वत्सगोत्र भिक्षु त्रिविद्यावान्, महर्द्धिक तथा महानुभाव भए ।’”

---

१. यस वाक्यद्वारा आयुष्मान् वत्सगोत्रले आफू अरहन्त भइसकेको कुरा सूचित गर्छन् ।

भगवानले यति भन्नु भएपछि, सन्तुष्ट भई ती भिक्षुरूले भगवानको
भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

नामावली

अ	१०४, ४२२, ४२६, ५१६, केशकम्बलका ९७, ४२७, केशकम्बललाई ४२६, ४२७, केशकम्बलले ३२, ९७, ९९, १०५, १०७, केशकम्बलसंग १०४, १०७ अजितत्थेरगाथा १११ अजितमाणवपुच्छनिद्देसो ३८६ अजितमाणवपुच्छनिद्देसमा ५९१ अञ्जातिकाचीवरपरिग्गहे ४१८ अतप्ता ३९७ अर्थकथाले ३६७, ४१८ अर्थकथाहरू ९९, १६९, मा ३६६ अनङ्गणसुत्तवण्णना ३४७, ८१ अनत्तलक्खणसुत्तं ५६४ अन्नभार ४१८, परिव्राजक ४१०, ४१९, ४६५ अनाथपिण्डक १६२, को ५४६, ५४९, ५५१, ५५३, ५५५, ५५७, ५५९, ५६१
अकणिष्ठ ३९७	
अग्गसावकवत्थु १२६, ३५१, ३५६	
अङ्ग ४६, मगध १	
अग्गिवाच्छगोत्तसुत्तं ५६६, ५७५	
अग्गिवेस्सन १७३, १७४	
अङ्गुत्तरनिकायमा १५६	
अङ्गुत्तर अर्थकथामा १६७, ३५६	
अजात शत्रु ३५, ८३, १७३, ले १३६, राजा १०४, १११, १२८, राजाले ६	
अजित ९६, १०२, को १०२, सूत्र १०३, सुत्तं १०१, ३४८, ब्राह्मण १००, १०१, मानव १०१, भिक्षु १००, सेनापति १०१, प्रत्येकबुद्ध १००, परिव्राजक १००, ३४८, केशकम्बल ३२०, ३१, ९६, ९९, १०२,	

अग्निवैश्यायन ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३	अभिधर्मार्थसंग्रह ३९६, ३९७, ३९८, मा ३९७, ३९८
अनुप्पिय १०१	अभिधम्मभाजनीयं ३७०, ३७१, ३७२
अनुप्रिय १०१	अरहन्तसुत्तं ३६३
अनुरुद्ध सूत्रमा ४९८	अरहन्तपञ्चासुत्तं ३७३
अनुरुद्ध महास्थविर १२६	अरूपधातुया ३९८
अनोजा १३४	अव्याकतवग्गो ३३४
अनोतप्त ८८	अव्याकतकथा ३३४
अप्पमाणाभा ४८६	अव्याकतसुत्तं ३३४
अप्पमाणसुभा ४८६	अविज्जापञ्चासुत्तं ३८७
अप्रमाणाभा ३९७, ४८६	अविहा ३९७
अप्रमाणशुभा ३९७, ४८६	अश्वगुप्त स्थविर ४१५
अभयसुत्तं ५६	असंज्ञीसत्त्वा ४८६
अभयराजकुमारसुत्तवण्णना १४५	असञ्जीसत्ता ४८६
अभयराजकुमारसुत्तं १४२, १४३, १७७	अस्सजि महास्थविरलाई ३५१
अभयराजकुमार ५६, १४२, १४३, १४४, १६७, १७७, १८०, ले १४५, १७९, १८०, १८६, का ३०, १४३, लाई १४२, १४३, संग १८२, को काखमा १८२, हरूले ६	अस्सलायतनसुत्तवण्णना ३४८
अभिधर्म १५७	असम ७१, ९१, ११५, देवपुत्रले ३२, ७२
	अस्सासपत्तसुत्तं ३७९
	असिबन्धकपुत्र १४६, १६७, २०३, २०४, २०८, ले २०६, २११, लाई १४६, १४७
	आ
	आकोटक ७१, ९१, ११५, ११६,

देवपुत्रले ११०	इद्धिपादविभङ्गनिद्देस ४४६
आजीवक ५१२, हरू ४९६, सम्प्र- दाय ३४६	इद्धिविधजाणनिद्देसवण्णना ४४६
आनन्द ४०, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४८, ४९, १७२, २९८, ५००, ५६४, ५६५, ले २७, ३१, ४२, ५६३, लाई ८०, २९८, ३००, साँग १७, २३, सुत्तं ५६३, सुत्तंमा ४१६, महास्थ- विर १७, २९८	उ उग्गाहमान परिव्राजक ३४८ उत्तिय परिव्राजक ३४८ उत्तियसुत्तं ३४८ उद्दक रामपुत्रले ३१६ उद्दक रामपुत्रको आश्रममा ३१६ उदान अर्थकथा १३५, मा ३३३ उदायी ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४२१, ४३२, ४३४, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६२, ४६३, ४६४, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८६, ४८७, ४८९, ४९०, ४९१, सुत्तं
आभश्वरा ३९७	
आभस्सरा ४८६	
आयुष्मान् आनन्द ३००, ले २९९	
आयुष्मान् वत्सगोत्र ५९१, ५९५, ५९६, ले ५९१ को ५०४	
आसवपञ्चासुत्तं ३८५	
इ	
इन्दकसुत्तं २०	
इन्द्रले १३४	
इन्द्रशाल गुफा २०	

४१७	२३७, २४२
उदायित्थेरगाथा ४१७	उरुवेल वनमा ४३४
उदायित्थेरस्सवत्थु ४१८	उवासक दसओ ७४, १३३
उदुम्बरिकसुत्तं १९, २२९, ३४९	
उदुम्बरिक परिव्राजकाराम १९	ए
उपक आजीवकलाई ३४७	
उपतिस्स १२६	एकधम्मपालि ९४
उत्पलवर्णा ३१०	एककनिपातवण्णना ३५६
उपवान ३४५	एकपुण्डरिकाराममा ४९३
उपसेनआसिविसुत्तं २०	एकपुण्डरिक परिव्राजकाराममा
उपादानपञ्हासुत्तं ३९३	५०८
उपालिसुत्तं १९, २१६	एतदग्गपालि ४१६
उपालिसुत्तवण्णना १५४, १५५,	ओघपञ्हासुत्तं ३९१
१५६, १६०, १६३, १६४	ऋग्वेद ३४८
उपालि १६१, १६२, २२१, २३४,	ऋषिपतन मृगदावन ३४७
२४१, ले १५६, लाई	
१५५, १६०, २२१, उपा-	क
सक १६२, गृहपति १५३,	
१५५, १६०, १६१, १६७,	ककुद १०८, कात्यायन १०८
१६९, १९९, २२५, २२६,	ककुध १०८
२३४, २३७, २३८, २३९,	कच्चान १०८
२४०, २४१, २४२, २४६,	कर्णमण्ड ८८
गृहपतिको २२१, २३६,	कण्णकत्थलसुत्तं १२५
२३८, २३९, २४०, गृह-	कण्णकत्थल सूत्रमा १२४
पतिले २२३, २२७, गृह-	कथावस्तुमा २१९, २२१
पतिलाई १५३, २३६,	कन्दरसुत्तं ३४८

कन्दर परिव्राजक ३४८	कुण्डलिसुत्तं ३४९
कपिलवस्तु २, १६२, १६६, वासी ५०६, स्थित १४०	कुण्डलिय परिव्राजक ३४८
कपोतकन्दर १९	कुणाल ८८
करोतोसुत्तं ३८	कुतूहलसाला १५
कलकत्तामा १५	कुतूहलसुत्तं ११०, १२२
कलन्दक ७१, निवाप १९, निवा- पमा ७१, ९१, ११५, १७७, ४१९, ४७०, ५०२, ५८०	कुतूहल सूत्रमा १५, ९९
कात्यायन १०८, ११२, ५४४, ५४५	कुतूहल सूत्रानुसार १०, १६५
कामसुत्तनिद्देशो ३८९	कुमार काश्यप ९९
कालिङ्गारण्य २३३	कुलसुत्तं १४६, २०३
कालुदायित्थेरगाथा ४१६	कुशीनगर १७, मा १६, का २९७
कालुदायी ४१५, ४१६	कूटागार शालामा ५०, १८७, ४९३, ५०८
काश्यप ५	कृश सांकृत्य ३१, ४१, ४२
काशी-कोशल १	केशकम्बल ९६, सुत्तं ९३
किमत्थियसुत्तं ३७७	केशकम्बली ३, ९६, १०४
किसो संकिच्चो ४२	कैलाश-हिमाल ११९
कुक्कुरवतिकसुत्तं ३९४	कोकनद परिव्राजक ३४९
कुण्डग्राम १३३	कोकनदसुत्तं ३४९
कुण्डपुर १३३	कोकालिक ३६७
कुण्डलकेसा १६७, थेरीगाथा १६७	कोटिग्राम १३३
	कोतूहलशालासुत्तं ५१४
	कोलित १२६
	कोशल राज्यको ४९२
	कोशल राजाका २७, पुरोहित १०१

कोशल राजाकहाँ ७७
 कोशाम्बकम्बन्धकं ४३५
 कोसलसंयुतं ६
 कौतुहल शाला १५, ४२२, ५१४,
 मा ४९७, ५१४
 कौशम्बी २१६

ख

खज्जनियसुतं ४०१
 खन्धविभङ्ग ४०२
 खुज्जुत्तरा १६३, ५८६
 खुज्जुत्तरादि उपासिकाहरू ३१२
 खुद्दकविभङ्गो ३८९
 खुद्दकवत्थुम्बन्धकं २२, २३
 खुद्दकवत्थुविभङ्गो २२७, २४९,
 २५१, २५२, ३२८,
 ३८५, ३८६, ३९०,
 ३९२, ४६७

ग

गण्ड २७, ले २७, लाई २७

गण्ड २७, ले २७, लाई २७
 गण्डम्बवृक्ष २७
 गण्डम्ब रूखमुनि ३४
 गयावाट ३४७
 गिञ्जकावसथ ४९९, ५४३
 गुणशालचैत्य १६६
 गृद्धकूट ६२, पर्वत १९, पर्वतमा
 ४९, ५६, ४६५, पर्वतको
 ३५२, ३५७
 गोपकमोगल्लानसुतवण्णना ३४
 गोसाल ७४
 गौतम ३५८, ४६६, ५१७, ५१८,
 ५२१, ५४१, ५६८,
 ५७०, ५७१, ५७३,
 ५७४, ५७७, ५८२,
 ५८४, ५८५, ५८६,
 ५८७, ५८८, ५८९,
 ५९०, ले १७८, ३५९,
 कहाँ ४९१, लाई १७७,
 १८१, बुद्ध १, १४३,
 बुद्धकहाँ १४, संग ५४१

गौशाला ७४

च	चुल्ल कालिङ्गजातकं १६७
चतुष्कनिपातवण्णना ४१०	चूल्लदुक्खक्खन्ध सूत्रानुसार १६४
चतुष्कमातिकानिद्देशो ३२८, ३८५, ३८६	चूलदुक्खक्खन्ध सूत्रमा १५४
चातुर्महाराजिक ३९६	चूलपिण्डपातिक १२३
चित्र गृहपति २५५, २५७, २५८, ५८४, ले १७२, सँग २५४, ३११	चूलमालुक्यसुत्तं ३३४
चित्तपूजक १०१, त्थेरअपदानं १०१	चूलसच्चकसुत्तं १६६, २२५
चुन्द ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०८, ३१०, ३११, ३१३, ३१५, ३१६, ३१७, ३१९, ३२२, ३२३, ३२४, ३३२, ३३३, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, सुत्तं ३६९, श्रामणेर २९८, समणुद्देश १७१, १७२, २९८, ३००, समणुद्देशले २९८, ३००	चूलसकुलुदायिसुत्तं १९, ४७०
चुल्ल अनाथपिण्डक ३११	चूलसकुलुदायिसुत्तवण्णना १३७
	चूलसकुलुदायिसुत्तवण्णना ४११, ४१५, ४८५
	चूलसारोपमसुत्तं १६
	चूलसारोपमसुत्तवण्णना ४, ५, ७४, ९६, १०८, १२०, १३३
	चूलसीहनादसूत्रको ४२२
	चूलहत्थिपदोपमसुत्तं २५०, ३४९
	चेतककी १३४
	चेतोखिलसुत्तं २४९
	छ
	छक्कनिपातवण्णना ३२
	छ-तैर्थीय ४०९
	छन्न परिव्राजक ३४७
	छन्नसुत्तं ५६४
	छलभिजातियसुत्तं ४०, १३५

ज	जैनसूत्र १३३
जम्बुखादक ३६९, ३७३, ३७५, ३७९, ३८१, ३८३, ३८५, ३८७, ३८९, ३९१, ३९३, ३९६, ३९९, ४०१, ४०५, परि- ब्राजक ३४९, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, जातकं ३६७, संयुक्तं ३६८	ज जातिकसुत्तं ४९३ ज्ञानविभङ्गो ४४८ त तगर १२४ तण्डुलनालिजातकं ४१७ तथागत २१२, २५२, २८१, २९२, २९३, २९४, २९५, ३३३, ३३४, ३३५, ४८८, ५२३, ५४५, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५४, ५५६, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७७, ५७८, ले १८३, १८४, ३३२, ३३३, लाई १८५, ३३१, ३३२, प्रति २८२, मरण- पछि १३०, मरणपछि हुन्न १३०, लोकमा जन्मिन्छ २१२, मरणपछि हुन्छ ५४३
जम्बुदीप ३४६ जनपदकल्याणी ४७६, ४७७ जरामरणसुत्तं ४७, ५८२ जातकयुगका १००, १२२, १२४, १९५ जातकयुगमा ९८ जापानमा १५ जालिय परिव्राजक ३४९ जीवक आम्रवन १९ जीवकको आम्रवन २१६ जीवकसुत्तं १९ जेतवन विहार २८, मा १६, २९ जेतवनाराममा ५४६, ५४९, ५५१, ५५३, ५५५, ५५७, ५५९, ५६१	

तपोदाराम १९	तुषित ३९६
त्रयस्त्रिंश ३९६	तेविज्जवच्छसुत्तं ३३, ५०८
तण्हापञ्हासुत्तं ३८९	तेविज्जसुत्तवण्णना ४९४
तिकनिपात ५०६	त्रैदण्डिक सम्प्रदाय ३४६
तिकमातिकनिद्देशो ३२७, ३८९, ३९०	तौलिहवा २, १४०
तित्थियसावकानंवत्थु ३०	थूपाराम ४१२
तिम्बरुक्ख परिव्राजक ३४९	द
तियग्गल ८८	
तिलौराकोट २, १४०	
तिश्यपुत्र १२२	दण्डकारण्य २३२, २३३
तिश्य स्थविर १२३	दर्शन-दिग्दर्शन ९८, १३४
तिस्समेत्तेय्यसुत्तनिद्देशो ३९१	दसकनिपातमा छ, १०३
त्रिपिटक १५२, मा ५, १००, १०८, १२२, १३२, १५४, १६६, ३४८, पालि ४१६, पालिसाहित्यमा ७४, साहित्यले ४१७, साहित्यमा ४७६, साहि- त्यको ३४६, अध्ययनद्वारा ९८	दसुत्तरसुत्तं ३१९ दहरसुत्तं ७८ दहरसूत्रले ७७, १०९ दहरसूत्रमा ८ दहरसूत्रानुसार ११ दासक स्थविरले १०० दासकत्थेरगाथा १०० दिट्ठिकथा ३९२, ५४७, ५६७
त्रिशाला १३४, को बालक १३४	दिव्यावदान १२०
तीर्थङ्कर १३३	दीर्घतपस्वी २२३, ले २२६, लाई
तीर्थङ्कराचार्य १६८	

१५५, निगण्ठ २१७,	दुकनिपातमा ३३
१५३, १५४, १६६,	दुकमातिकवण्णना ३८९, ३९०,
२२२, २२७, २३८,	३९१
२३९, निगण्ठले १५३,	दुक्खपञ्हासुत्तं ३९९, ४०५
१६२, २१९, २२१,	दुस्स पावारिक २१६
२२२, २२३, २२५,	देवदत्त १८२, ३६७, अपायिक
२२६, २२७, २३८,	१७८, कल्पस्थायी १७८,
निगण्ठलाई २१९, २२२,	रिसाएका थिए १७९,
२३८	अचिकित्स्य १७९, को
दीघनखसुत्तं ३५७	बारेमा १७९, १८२
दीघनखसुत्तवण्णना ३५१, ३५२,	देवदह २५९, मा १६५, निगम
३५४, ३५५, ३५६	२५९, सूत्रानुसार १६५,
दीघनिकाय १६९, को ९९	सुत्तं २५९
दीर्घनिकाय ४	देवधर्म सम्प्रदाय ३४६
दीर्घनिकाय अर्थकथा ७५, ले ३१,	देवनन्दा १३४
१२०, मा ११, नुसार	देवरिया जिल्ला २९७
९८	दोणसुत्तं २५१
दीर्घनख ३५७	
दीर्घनख परिव्राजक ३५१, ३५२,	ध
३६४, ले ३५२, ३५५,	धनञ्जय राजा १२६, ले १२५
३५७, ३५९, ३६७, लाई	धम्मदरसी बुद्धवंसो १२४
३५६, ३६४, को ३५३,	धर्मदर्शी बुद्धका १२४
३५४, ३६७, ४९२,	धम्मपदमा १६०
५०३	धम्मपद अर्थकथा १३५, मा २८,
	नुसार ३४

धर्मपदार्थकथा ३५६	नातपुत्र १३३, १७४
धम्मवादीपञ्चासुत्तं ३७५	नातपुत्तो १३४
धम्मसङ्गणि ४०२	नाथपुत्र १३२, २१७
धम्महृदयविभङ्गो ३९७, ३९८, ४८६	नाथपुत्तो १३२
धर्माशोक ४१५, राजाको पालामा ४१५	नादिक ४९३, ४९९
धात्वात्थवण्णना ४०२	नानातिथियसावकसुत्तं ३२, ३३, ९१, ९९, वाट ७१, ११५
धातुविभङ्गसुत्तवण्णना ५७३	नानातिथियसावकसूत्रमा ११०
धृतङ्गनिद्वेसो १२३	नालक गाउँमा ३६६, ३६९
	नालन्दा १६६, २०३, २३१, मा २०३, २११, २१७, २३५, का २१६, २३१, को १५३, २०८, ३६६, मै १५४, नगरका १६०, नगरमा १४६, २१६, स्थित १४६, २१६
न	निङ्को ७१
नङ्गलियजातकं ४१७	निक्खेपकण्ड ३९३, वण्णना ३९३, ३९४
नत्थिदिन्नसुत्तमा १०६	निगण्ठ १५, ३२, १३३, १३४, १३७, १७३, १७४, १७५, लाई १७५, ले १४८, १४९, १५१,
नन्दमाता ३१२	
नन्दवत्स ३१	
नन्दवत्स ४१	
नन्दियसुत्तं ३४९	
नन्दिय परिव्राजक ३४९	
न्यग्रोधाराम १४०	
नाटपुत्र ३, १३२, १३३, १७३, ले १७०, का ९९	

१६२, हरू ६, १६१,	६३, १३२, १३३, १३६,
१७१, २०१, २६०,	१३८, १४२, १४३,
२७३, २७५, २९८,	१४६, १५०, १५४,
३०१, हरू कहाँ २६०,	१६२, १६४, १६८,
हरूलार्ई ७६, १९०,	१७१, १७२, १८८,
१९९, २६७, हरूसँग	१८९, २०३, २१७,
२६९, हो २६१, २६२,	२२१, २२९, २३८,
२६३, २६४, २६५,	२३९, २४०, २४१,
२६६, २६७, २६८,	२४२, २५४, २६६,
२६९, २७२, श्रावक २०३,	२६७, ४०९, ४२३,
२०८, शिष्य १४३,	४२९, ४७३, ले ९, ७७,
१६०, १९९, वाद १७३,	८०, १४३, १४६, १४७,
नामहरू १७२, सुत्तं	१४८, १५४, १५५,
१६५, ३४७, सुत्तादि	१६१, १६५, १६८,
३४६, परिषद् २५७,	१७४, १७५, १७७,
परिषदका साथ २०३,	१८१, २०३, २०८,
२१७, सँग अनुमति १४७,	२०९, २१७, २१८,
हरूसँग सोधिने प्रश्न	२२२, २२३, २३०,
२६०, का श्रावक १८८,	२४२, २५३, २५५,
१८९, का शिष्य १४४,	२५७, ४१०, ४२९,
को नाश भयो १८०,	५१५, लार्ई १३३, १५३,
१८१, को रगत वमन	१६१, १७९, १८१,
२५३, को अन्तिम अवस्था	२०४, २२२, २२३,
१६९	२२५, २२६, २३८,
	२४०, २४१, २४२,
निगण्ठ-नाटपुत्र ३, २०, २१,	२४६, ४२९, ४३०,

सँग १४८, ५५४, १७३,	नेपालमा १४
१७५, १८१, १८८,	प
१८९, २५८, ४११,	
कहाँ १३८, १८१, २२१,	पकुध १०८, कच्चान ३, २०,
का १३९, १४७, १५३,	१०८, १११
१५४, १६४, १६६,	पकुद्ध १०८
१६७, २९७, २९८,	पञ्चकमातिकानिद्देशो ३२७
२९९, ३००, को १३२,	पञ्चङ्ग थपति ४१७
१६९, १७५, २०४,	पञ्चङ्गसुत्तं ४१८
२०९, २१०, २११,	पञ्चभद्रीयहरूलाई ३४६
२९९, ३००, को देहान्त	पञ्चमोपरिच्छेदो ३९७
१६९, १७१, २९६, सर्वज्ञ	पटाचारा १६७
हन् २६६	पटिच्चसमुप्पादविभङ्गो ३९४
निगण्ठ नाटपुत्तसुत्तं १५४, २५४	पटिच्चसमुप्पादविभङ्गनिद्देशो ३९३
निगण्ठानंवत्यु १३५	पटिसम्भिदामार्ग ५६७
निर्ग्रन्थ ६३, ११६, १३३, १३४,	पटिसम्भिदामग्गपालिमा ४९४
१७४, हरूलाई ४१	पठमगिलानसुत्तं १९
निर्ग्रोध परिव्राजक ३४९	पठमछफस्सायतनसुत्तं ३७९
निम्बुरुक्खसुत्तं ३४९	पठमदिट्ठिकसुत्तं ३५०
निब्बानपञ्चासुत्तं ३४७, ३४९,	पठमसामञ्जलसुत्तले ३६
३६६, ३६९	पठमसुक्कासुत्तं १९
निब्बानसुखसुत्तं ४१७	पठमोपरिच्छेदो ४०२
निब्बेधिकसुत्तं १५७	पठविकसिणनिद्देशो ४५२
निब्बेधिकसूत्रानुसार १५७	पण्डित उदायी ४१७, ४१८
निर्माणरती ३९६	पदञ्जलीजातकं ४१७
नीक ७१, ९१, ११५	पपञ्चसूदनी १४३, १४५, ४०७,

४१२, ४१५, ले ४१५	पाथिकसुत्तं १०२, ३९४
पपउर २९७	पाथिकसूत्रानुसार १०१
परित्तशुभा ४८६	पापा २९७
प्रकृध ९९, १०८, कात्यायन ३,	पायासिराजञ्ज सूत्रानुसार ९९
१०८, १११, ११५,	पायासिराजाको ९९
४२३, ४२७, ५१६,	पारायनवग्गो १०१
कात्यायनका १०९, ११३,	पारायनवग्गनिद्देशो ३८६
४२८, कात्यायनले ११२,	पारायनवत्थुगाथा २०
११३, ४२७, कात्यायन-	पारिलेयवनखण्डमा ४३५
लाई ४२७, ४२८, कात्या-	पालि त्रिपिटक साहित्यमा ३
यनसँग १११, ११३	पालि वाङ्मयमा ३
प्रतिच्छन्न ३६९, परिव्राजक ३४७,	पालि (मागधि) भाषामा १५
३६६	पालि साहित्य ९७, १०८, १३२,
प्रसेनजित कोशल ४९४, राजा	मा २२२, द्वारा ६
२६	पावा २९७, मा १३४, १६४,
परनिर्मितवसवर्ती ३९६	१६६, १६९, १७१,
परमस्सासप्पत्तसुत्तं ३८१	२९६, २९८, २९९,
परित्ताभा ४८६	३००, बाट १७१, पुरी
परित्तशुभा ३९७, ४८६	२९७
परिव्राजकहरू ४६५, सँग ४६५	पावारिक २१६, को आम्रवन हो
परिव्राजकाराममा ४०७, ४२०,	२२६, आम्रवन १९,
४६५, ४७०	आम्रवनमा १४६, २०३,
पाटिकसुत्तं ३४९	२०८, २१६, २१७
पाटिकसुत्तवण्णना ३४७	पासादिकसुत्तं २९६
पाथिकपुत्र १०१, अचेलक १२०,	पासादिकसुत्तवण्णना १६९, १७०,
अचेलकले १०२	

१७२	३७, ३८, ४०, ४१,
पासानक चेतिय २०	४२, ६३, ७५, ७६,
पासारासियसुत्तं ५७५	८१, १३५, ४२४, का
पाषाण-चैत्यमा १०१	४२४, को ३२, ३४,
पाँसु-पिशाचलाई ४७५	३९, ७२, ७३, ७८,
पिङ्गलकोच्छ ब्राह्मण १६, ८२	९७, ११०, १३२, १३६,
पिण्डोल भारद्वाज २३, ले २२,	१३९, लाई ४२, ४२४,
लाई २३, सँग २१, का	४२५, सँग १२, १३,
हातमा २२, पत्तवत्थु २२	३५, ३८, ४२४, को मत
पिप्पलिगुफा १९	६, ३५, को छ जाति ४०,
प्रियदर्शना १३४	को दृष्टि ३०, का शिष्य
पिलोतिक परिव्राजक ४४९	३३, भन्दा ७५
पुष्करसाती ब्राह्मण १२४	पूर्णादासीले ४३६
पुक्कुस कुलमा ४३	पोट्टपाद परिव्राजक ३४९
पुराणचीवरधोवापने ४१८	पोट्टपादसुत्तं ३४९
पुराभेदसुत्तनिद्देशो ३८९, ३९०	पोट्टपादसुत्तवण्णना ३४७
पूराण ४, ९९, ले ८, ३४, ७७,	पोतलिय परिव्राजक ३४९
रिसाउँदथे १२, ८०	पोतलियसुत्तं ३४९
पूरण काश्यप ३, ४, ७, ८, १०,	फाजिलनगर २९७
१३, १४, २०, २१, ३१,	फुसती १२४
३५, ५०, ५६, ७५, ७८,	
९६, ९७, १०९, १३६,	ब
१६४, ४२२, ४२३,	वरुवाका ९८
५१५, ले ७, ९, १३,	बसाढ १४७
३०, ३१, ३२, ३४,	बहुवेदनीयसुत्तं ४१८, मा ४०३
	बहुवेदनीय सूत्रानुसार ४१७
	बालकथावण्णना ३२८

बालकिनीय २२१	ब्रह्मपुरोहित ३९७, ४८६
बालवग्गो ३३	ब्रह्मलोक ३३३
बावरीय १०१	ब्रह्मायुब्राह्मण १२४
बावेरुजातकं १६८	भ
बिम्बिसार राजाका छोरा १४४	भगवान ३५७, ले ३३४, ३३६,
बिम्बिसारसमागमकथा १९	३५३, ३५५, ३६७,
बिहार शरिफ २१६	५००, ५०९, लाई ३४५,
वीर्य-बोधयङ्ग ४६	४७२, सँग १८६, २२२,
बुद्ध ३५२, ले ४९७, कहाँ ४९७,	४९७, ५००, ५२९,
४९८, सँग ४९३, ४९६,	५९१, सँग सोधे २०४,
५०१, ५०३, भगवान	को अगाडि १७
२८१, भगवानले ५००	भगवान बुद्ध १६, १९, १४५,
बुद्धकालीन राजपरिवार १२५,	१४६, १४७, १५३,
४१६	१५४, १७१, ३१६,
बुद्धगयामा २, ९८, ३४६	३४६, ३५२, ३६७,
बेलट्टपुत्र ३, १२०, १२८	४०७, ४०८, ४१०,
बेलट्टीपुत्र १२१	४११, ४९३, ले १६,
बोधिसत्व ९८, १००, १२६, ले	१४६, १५१, ३२०,
९८	३४६, ३५४, ३५६,
ब्रह्मजालसुत्तं १२१, ३५०	४०९, ४६६, लाई ३००,
ब्रह्मजालसूत्रमा १२१, १२६,	कहाँ १५४, को पछाडि-
५४६	पट्टि ३६४, हरू २०, का
ब्रजालसुत्तवण्णना १२०	साथी थिए ४१६
ब्रह्मपारिसज्ज ४८६	भग्गवगोत्र १०१
ब्रह्मपारिसद्य ३९७, ४८६	भग्गवगोत्त परिव्राजक ३४९

भद्रकार माणव १२६

भद्रकारले १२५

भद्रा ७४

भद्रावुध माणवपुच्छानिद्वेसो ३९१

भवपञ्चासुत्तं ३९६

भार्गवगोत्र १०१

भारत ३४६

भारद्वाज २३

भारसुत्तं ५८२

म

मखली ७३, ७४, ७९, ९२,
 ९४, ९५, ९९, ११६, ले
 ९४, को वारेमा ८२, को
 दृष्टि ७५, पनि रिसाउँद-
 थे ७९, को जीवन वृत्ति
 ७८, गौशाल ५१५

मखली गोशाल ३, २०, ३१,
 ४१, ४२, ७३, ७५,
 ८१, ८२, ८३, ४२२,
 ४२५, हरू ९६, वाद
 ८३, को ७३, ९१, का
 ७५, ७८, ४२६, लाई
 ७९, ४२६, ले ३१,
 ८२, ८४, ८७, ८९,
 भन्दा ९७

मगध ४९२

मगगवग्ग ५६४

मगगविभङ्गो ३७०, ३७१, ३७२

मच्छिकासण्डमा १५४

मच्छिकासण्ड नगरमा २५४

मज्झिमनिकाय ४, १६९, ३०१,
 मा २०, २९६

मज्झिमनिकायार्थकथा ३५३

मणिसूकरजातकं १६८

मध्यजनपदहरूमा २

मध्यदेश १२५

मनोरथपूरणी १४८

मयूरनिवाप ४०७, ४११, ४१९,
 आराममा ४१८

मललसेकरले ४९८

मल्लहरूका २९७

महा अनाथपिण्डक ३११

महा उदायी ४१५, ४१७

महा कच्चान भद्रकरतसुत्तं १९

महा कम्मविभङ्गसुत्तं ४१७

महा काश्यप १२६

महाखन्धकं १९, १२६

महाखन्धकं ३४७, ३५०, ३५१

महादिट्ठिसुत्तंमा ८९, ११३

महानारदकस्सप जातकहरूमा ३०

महानारदजातकं ९८	१०, ८०
महापद्मजातकं १६८	महासच्चकसुत्तं ३२, ४१, १६६
महापरिनिब्बानसुत्तं १८, ३२०, ३५०	महासच्चकसूत्रानुसार ८०
महाब्रह्मा ३९७, ४८६	महासच्चकसूत्रमा १३, ७८, १३९
महाबोधिजातकं ३०, ९८	महासतिपट्टनसुत्तं ३४३, ४४३, ४४४
महामौद्गल्यायन १२०, ५३५, संग १४०, ५३४, को २२, महास्थविर २१ लाई २२	महासीहनादसुत्तं ७९
महालि ५१, सुत्तं ५०, ३४९, लिच्छवी ६, ३०, ५०	मागण्डिय परिव्राजक ३४९
महावग्गपालिमा ३४७, ४१८	मागण्डियसुत्तं ३४९
महावच्छगोत्तसुत्तं ५८०	मातङ्गजातकं २३३
महावच्छसुत्तवण्णना ३५३, ५०२, ५०३, ५०४, ५९१	मातङ्गारण्य २३३
महावनको ४९३, ५०८	मातिकनिद्देशो ४४८
महावस्तु १२०	मानवगारिय ७१, ९१, ११५, ११९
महावियूहसुत्तनिद्देशो ३२९	मुचलिन्द ८८
महावीर १३३	मुजप्फरपुर १४७
महाशाल वृक्ष ५७९	मुण्डक सम्प्रदाय ३४६
महासकुलुदायि १५, सुत्तं १५, १९, २०, ७८, ३१९, ४१९, सुत्तवण्णना ४३५, ४३६, ४४४, ४४८, सूत्रमा १३, सूत्रानुसार	मुण्डिय परिव्राजक ३४९
	मेज्भारञ्जं २३३
	मेध्यारण्य २३३
	मोरनिवाप ४७०, परिव्राजकाराम १८
	मोलिय सीवक परिव्राजक ३५०
	मौद्गल्यायन १२६, १४०, ३०७, ४९७, ४९८, ५२४,

५२५, ५२६, ५२७,
५३६, ५३७, संगै ३५१
कहाँ ५४२, ले ५४२

४६५, ४७०, ५०१,
५८०, नगर १८, २२,
२३, नगरका ८१, नगर

मा

य

यम्बुपहारसुत्तं २०

यजुर्वेद ३४८

यष्टीवन (लट्टीवन) १९

यमकवग्गो १६०

यमकपाटिहारियवत्थु २३, २५,

२७, ३४

यशोदा १३४

यामा ३९६

र

राजगृह १९, १२४, १४३,

१६६, २१६, ३६९,

४९२, मा ९, २०, ८१

४१९, ४२२, ४२३,

वासी ३५१, ४०७, ४१८

४९२, ५०६, मै १६६

का १६८, स्थित ४०,

५६, ९१, ११५, १४२,

१७७, ३५७, ४१९,

४७०, बाट १२३, सेठले
१६६, का एक सेठ २०,
को पर्वतहरूमा १९९

राजा अजातशत्रु ३०, १३६, ले
९, ७८, ९७, १०९,
१२१, १३६, १४०

राजा कोशलले ८

राजा प्रसेनजित १२५

राजा विम्बिसारको कानमा २४

राहुल सांकृत्यायन ९८, १३४

रूपअञ्जाणसुत्तं ५४६

रूपअप्पच्चवेक्खणादिसुत्तपञ्चकं ५६१

रूपअदस्सनादिसुत्तपञ्चकं ५५७

रूपअसल्लक्खणादिसुत्तपञ्चकं ५५९

रूपकण्ड ४०२, वण्णना ४०२

ल

लण्डनमा १४

लालुदायी ४१५, ४१६

लिच्छवी पुत्रले १०१

लिच्छवीहरू १८८, १८९, १९०,
ले १४७, का १०१
लुम्बिनी २५९, अञ्चल २, १४०
लोकचिन्तासुत्तं २०
लोकायतिक ९, सुत्तं ९, ६३
लोकायतिक ब्राह्मणहरू ६३, ले
७७, १६४, को ३१
लोला १६७

व

वच्छगोत्त १०, ४९२, ५०८,
परिव्राजक ३५०, त्येर-
गाथा ५०५, त्येरसागाथा-
वण्णना ४९२, ५०४,
५०६, सुत्तं ५१९, ५२९
वच्छगोत्र सूत्रद्वारा १५१
वज्जी १३५, राज्यको ४९३,
राज्यस्थित ४९९
वत्थुगाथा १०१
वप्प शाक्य १४०, १६२, १६७,
ले १४०, १४१, सँग
१४०
वप्पसुत्तं १४०, १४९, १६७
वप्पसूत्रानुसार १४०

वरधर ४१८, परिव्राजक ४१०,
४१९, ४६५

वत्स ५११, ५१२, ५१७, ५१८
५३०, ५३१, ५३६,
५४७, ५५०, ५५१,
५५८, ५५९, ५७०,
५७४, ५७५, ५७६,
५७७, ५७८, ५८०,
५८१, ५८२, ५९२,
५९३, ५९४

वत्सगोत्र ३३, ४९२, ५०१,
५०२, ५०३, ५०८ ले
४९६, ४९७, ५००,
५०२, ५१४, ५९५,
५९६, संयुक्तं ५०७,
सूत्र ५०६, ब्राह्मण ५०५,
५०६

वत्सगोत्र परिव्राजक ४९३, ४९९,
५२५ ५२९, ५०६,
५०८, ५०९, ५१३,
५१९, ५३५, ५३८,
५४३, ५४६, ५४९,
५५१, ५५३, ५५५,
५५७, ५५९, ५६१,
५६३, ५६५, ५६६,

५८०, ले ८२, ९९,	विश्वन्तर १२४
१२२, १६५, ४९३,	वेखनख परिव्राजक ३५०
५११, ५२४, ५२९,	वेखनसुत्तं ३५०
५३५, ५३९, ५४३,	वेगम्भरि ७१, ९१, ११५, ११६,
५६४, ५६६, ५७९,	११७, देवपुत्रले ११८
५८१, ५९१, लाई ४९६,	वेटम्बरी ७१
को ३२, ११०	वेणुवन ७१, ९१, ११५, ३६७,
	४७०, मा १४२, को
वशवर्ती ३३४	११५, ४१९, ५०१,
वसलसूत्रको १४९	५८०
वातमिगजातकं १२२, १२३	वेणुवनाराम १९
वाराणसी ३४७	वेदनाअञ्जाणसुत्तं ५४९
विजित २४९	वेदनानानत्तसुत्तं ४०३
विञ्जाणअञ्जाणसुत्तं ३५०, ५५५	वेदनापरिग्गहसूत्र ३५६
विञ्जाणअप्पच्चक्खकम्मसुत्तं ५६१	वेदनापञ्हासुत्तं ३८३
विड्डुडभसंग १२५	वेदनासङ्गहो ४०३
विधुर १२५, ब्राह्मण १२६,	वेधञ्जा २९६
ब्राह्मणले १२५	वेनागपुर ५०५, सुत्तं ५०६
विनीत १८९	वेय्यावच्चकत्थेरअपदानं १२४
विपश्वी २५२	वेरञ्जमा ४३४
विपस्सी भगवानको पालामा १२४	वेलुकण्डकी नन्दमाता ४८५
विपुल पर्वत ११९	वेस्सन्तर १२४
विभङ्गपालि ३९७, ३९८, ४०२,	वेहप्फला ४८६
४६७, मा ३९७, ले	वृहत्फला ३९७, ४८६
५४६ ५६७	वैशाली १६६, मा ५०८, स्थित

५०, १८७, ४९३, ५०८,
का १६२, को २०१
नगरमा १५२, २०३,
शहरमा १९८

श

शाक्य (देश) मा २५९
शाक्य देशको १७१
शाक्य (देश) का २९६
शाक्यमुनी १०१, बुद्धका १२४,
१२६
शास्ता १७१, २११, २१२, २२२,
हरू २११
श्यामग्राम १७१, २९८
शामवेद ३४८
शुद्धावास ४८६
शुद्धोदनको कुलमा २
शुद्धोदन महाराजा १२६
शुभकीर्ण ३९७, ४८६
शूरअम्बष्ठ उपासकको कुरा १४१

श्र

श्रमण गौतम ४२१, ४२३, ४३०,
४३२, ४३५, ४३६,

४३७, ४३८, ४४०,
४९६, ५०९, ५१०,
५११, ५१७, कहाँ २२३,
२२५, ३७७, का ४३१,
को २३८, २३९, २४०,
ले १६१, १७८, १७९,
१८२, १९९, ३३१,
३३६, ४३०, ४३१,
५२९, ५३०, ५४१, लाई
२२३, २२४, २२५,
२२६, ४३२, संग २२२,
५२६, ५३७, कहाँ ५२७
श्रावस्ती ७, मा २८, ७४, ७७,
१२३, ५००, स्थित २६,
५४६, ५४९, ५५१,
५५३, ५५५, ५५७,
५५९, ५६१, नगरमा
४९३, नगरभित्र २७, मा
पुगे २६
श्रीगुप्त १६८

स

सक्कपञ्चसुत्तं २०

सक्कायपञ्हासुत्तं ४०१	सच्चकसूत्रमा ७९
स्वकुलोदायी ४१६	सच्चा १६७
सकुलुदायी ४०८, ४११, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१८, ४२१, ४७०, ४७८, ४८५	सञ्जय १२०, ३५२, माणवले १२५, ब्राह्मणले १२५, माणवकहाँ १२५, हरू १२२, को मत १२८, राजा १२४, बगैँचे १२२, थेर १२४, ब्राह्मण १२४, माणव १२५, १२६, (आकाशगोत्रीय) १२४) त्येरगाथा १२४, बेलट्टपुत्र ५१६
सकुलुदायी परिव्राजक १३, १५ १९, ८२, १३७, ३५०, ४०७, ४१०, ४१९, ४२१, ४६५, ४७०, ४७१, ले १०, १५, १३८, ४०९, ४१०, ४१५, ४२१, ४६४, ४८७, ४९०, को १३८, का ४८६, ४९१, सँग ४२१	सञ्जय परिव्राजक १२६, ३५० ३५१, लाई ३५१, ले १२६
सङ्घमसुत्तं २०८	सञ्जय बेलट्टपुत्र ३, २०, १२१, १२७, १२८, ४२३, ४२८, का ९९, ४२९, लाई ४२९, को १३१, ले १२९, १३१, सँग १२८, १३०
सङ्घारअञ्जाणसुत्तं ५५३	
सङ्गीतिसुत्तं ४५, ४६, ३०८, ३१८, ३१९	
सङ्गीतिसुत्तं ४५, ४६, ३०८, ३१८, ३१९	
सङ्घभेदकथा १७८	सञ्जयवैरटिपुत्र १२०
सङ्घभेदक्खन्धकमा १७८	सञ्जो परिव्राजक ३५०
सञ्जाअञ्जाणसुत्तं ५५१	सत्तकनिपातवण्णना ५८५
सच्चक निगण्ठ-पुत्र १३ १३९, १६६, ले ७९, १३९	सत्तजटिलसुत्तं १३५

सप्तपर्णीयुगका २०	सभिय ४९८, सुत्तं ७८, सुत्त-
सत्तसतिकक्खन्धकं १००	वण्णना ५, ९, ७३, ७४,
सन्तिकेनिदान ३५१	७७, ९६, १०८, १०९,
सतिपट्टान ४६, मा ४९, सुत्तं	१२०, १३३, सूत्रानुसार
४४३, विभङ्गोमा ३४४,	१०, ११, १२, ८०,
संयुक्तं ३४४	१३८, कात्यायन ४९९,
सन्दक परिव्राजक ३५०, ले ८०	५४३, कच्चानसुत्तं ५४३
सन्दकसुत्तं ३२, ४१, ८९, १०६,	सभिय परिव्राजक १३८, ४९९,
११३, ३५०	को ८०, ले १०, ११,
सन्दकसुत्तवण्णना ८८, ४०७,	१२, १३, ८०, १३९
४२०	सम्यक्सम्बुद्ध १८७, १८९,
सन्दक सूत्रमा ३८	१९०, २१२, २८१,
सन्दकसूत्रानुसार ८०	३०३, ३०४, ३०५,
सम्प्रदायका १२	३०६, ३१४, ३१५,
सम्पसादनीयसूत्रमा ४१७	४८८, १८८, को २४६, ले
सप्पसुत्तं १९	३२९, ५२७, ५२३, ५३८,
सप्पसोण्डिकपम्भार २०	५४१ प्रवेदित ३०६
सप्पिनिका ४१८, तीरको ४१०,	सम्यक् सम्बोधि ८, ९
४६५, तीरको परिव्रा-	समणमुण्डिकसुत्तं ३४८
ककाराम १९	समणसच्चसुत्तं १९, ३५०, ४१०,
सर्पिणी नदीको तीर ४६५	४६५
सव्वञ्जुतजाणनिद्देसवण्णना ४९४	समथक्खन्धकं २०
सम्बाधसुत्तमा ४१६	सरभङ्गजातकं २३२
सम्भव कुमारले १२६	सरभ परिव्राजक ३५०
सम्भवजातकं १२५, १२६	सरभसुत्तं १९, ३५०
	सरावक १४६, मन्दिर १५३

सलायतनवर्गमा ३६८

सर्वदर्शी ६३

सर्वज्ञ ६, ७, ९, २१, ६३, ७७,

७९, १२५, १३८, १६४,

१६५, ४९४, ४९६, ता

बारेमा १२१, को दावी

७७, भनाउने कोशिस

७७, बुद्ध ७, बुद्ध हुन् ७,

हुँ ३१, हौ ३, पनि

होइन ८

सहलि ७१, ९१, ११५

सामगाम २९८, मा २९६, सुत्तं

२९६, २९८

सामग्राम १७१, सूत्रमा ३०१

सामञ्जफलसुत्तं ३५, ९७, १०९,

१३७, मा ४४०, बाट

८३, १०४, १११, १२८

१७३

सामञ्जफलसुत्तवण्णना ४, ५

११, ७४, ७६, ९६

९८, १०८, १२०, १३३

१३७, १६९, १७०,

१७१, १७२

सामञ्जफलसूत्रमा १३१

सामञ्जफलसूत्रानुसार १०, ७८

सामदण्ड परिव्राजक ३५०

सामदण्डसुत्तं ३५०

सारनाथ ३४७

सारिपुत्र १२०, १२६, ३०७,

३५१, ३५२, ३६४,

३६८, ३६९, ३७०,

३७२, ३७३, ३७४,

३७५, ३७६, ३७७,

३७८, ३७९, ३८०,

३८१, ३८२, ३८३,

३८४, ३८५, ३८६,

३८७, ३८८, ३८९,

३९०, ३९१, ३९३,

३९६, ३९९, ४००,

४०१, ४०४, ४०५,

४१६, ४१७, का भाञ्जा

३५६, लाई ३५२, ३६४,

सँग ३९९

सारिपुत्र महास्थविर १७१, २९८,

३५१, ३५२, ३६६, का

३५२, ३६७, ले ३५१,

३५५, ३६७, सँग ३६७

सारिपुत्तत्थेरअपदानं १२६

सारिपुत्तमोगल्लानपव्वज्जाकथा

१२६

सिखी बुद्धको १०१	सुत्तनिपात ९, मा ४९८, ४९९,
सिद्धार्थ ५०६, राजा १३५, को	अर्थकथामा ५, ७७, १०९,
रानी १३४, गौतमको २	१३३
सिंह १९३, १९४, १९५, १९६,	सुतवा परिव्राजक ३५०
१९८, प्रपात ८८,	सुतवासुत्तं ३५०
सिंह सेनापति १४७, १४८, १४९,	सुदर्शन ३९७
१५०, १५२, १५३,	सुदर्शी ३९७
१६०, १६२, १६७,	सुद्धावास ४८६
१८७, १८८, १८९,	सुनक्खत्त १०१
१९०, १९८, २००,	सुनक्षत्र १०१, लिच्छवीपुत्र १०२
२०२, ले १५१, १६१,	सुप्पबुद्ध १४१, सुत्तं १४१
१९७, २००, २०१,	सुप्रिय परिव्राजक १२०, १२६
२०२, लाई १६०, १९९,	सुप्पिय परिव्राजक ३५०
२००, को मनमा १८८,	सुभकिण्ह रूपलोक ४८५
१८९, को चित्त १९९,	सुभकिण्हलोकलाई ४८५
कहाँ २०१	सुभकिणहा ३९७, ४८६
सिंह सेनापति सूत्रानुसार १४७	सुभद्द परिव्राजक ३५०
सीहसुत्तं १४७, १४८, १५१,	सुभद्र १६, १७, १८, ले १८
१८७, २०१	सुभद्र परिव्राजक १७, हरूले ८२
सुगत २१२, २५२, २८१, ३७६,	सुमागधा पुष्करणी २०
हरू ३७५	सुसिम परिव्राजक ३५०
सुचिरत १२५, ब्राह्मण १२६	सुसिमपरिव्वाजसुत्तं ३५०
सुत्तन्तभाजनीयं ३७०, ३७१,	सूकरखतलेन १९
३७२	सूकरखतसुत्तं १९
सुतदा २८७	सूकरखतायं ३५२
	सूत्रपिटक ३५

सोभित बुद्ध १००

ह, क्ष, ज्ञ

सोमदत्तजातकं ४१७

संस्कृत-बौद्धसाहित्य १६८

हस्तक आलवक ३११

संयुक्तनिकाय ४०३, को ३६३

हिवियापार्कमा १५

संयुक्त अर्थकथा ३३

हेतुसुत्तमा ८५

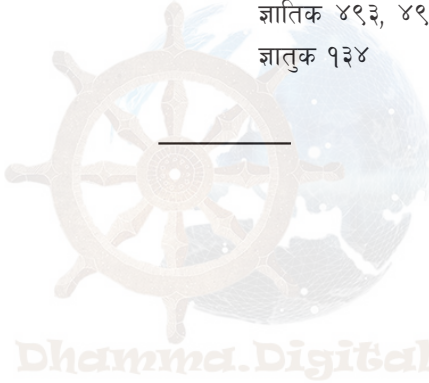
संयुक्तनिकायार्थकथा ६

क्षेमा ३१०

क्षेमंकर २५१

ज्ञातिक ४९३, ४९९

ज्ञातुक १३४

शब्दावली

अ	अकुशल ४३, १५७, २८६, २८७, ५८२, लाई २६५, ३१८, वाट २५५, २८९, कर्म- हरू १९५, कर्महरूलाई १९५, कर्म गर्छ ४३ धर्म, २८०, धर्महरू ४४४, धर्मवाट ४५३, चित्तहरू २८६, लाई त्याग्ने ३७०, धर्महरूलाई ४४५, चित्तहरू लाई छाडी २६१, २६२, २६३, धर्म बढेर आउँछ २७९
अकथंकथी २५०, २८८, ४८८	
अकर्मवादी ९८	
अर्काका श्रावकहरूलाई ५२९, ५३०	
अर्कालाई १७८, १८३, १८४, नदेऊ १५१, दान नदेऊ १६१, दान दिन हुन्न ५२९, ५३०	
अकिञ्चन ४१०	
अकिञ्चन्यायतन ६९, ३९८, ४४९	
अकिरियं ३८, १९३	
अक्रिया ३८, वाद ३१, ३७, ७६, १८८, वादी ९८, १४८, १५०, १८८, १८९ १९७ १९१,	
वादीको १४८, वादी हुन् १४९, १९३, वादी पनि हुँ १९१	
अकिरियावादी १८८	
	अकुसलवण्णना ४०२
	अकै जीव ५३६, ५३९, हो ५२०, ५२५, ५३७
	अकै शरीर ५३९, हो ५२५, ५३६, ५६८
	अकोजन्ममा २७०, २७२
	अकृष्ण ४३, ४६, ४८, ४९, अशुक्त ४५
	अकृतविध ११२

अखण्डरूपले ३०१, ३०२, २०३, ३०४, ३०५	अचेल सम्प्रदाय ३४६ अज्भक्तं ४५०
अखडा १८, जमाई बस्ने २६	अल्मेर बस्नमा ३२४
अखण्डितरूपले ४७२, ४७३	अल्फो ४६८
अङ्गप्रत्यङ्ग २८५, ले युक्त ४५७	अष्टपुरुष भूमि ८७
अग्र २४१, २४२, पद ५२७, प्राप्त २५२, श्रावक १२६	अष्टभय २०६ अष्टविमोक्ष ४४८
अगवानी गरी २४२	अटल श्रद्धामा प्रतिष्ठित १४१
अगाडि तान्ने छु २२४	अष्टाङ्ग प्रणाम गरी २३
अगाडि पछाडि २२४, २२९	
अघि थियौ वा थिएनौ २६१, २६२	अष्टाङ्गिकमार्ग १८, ३७८, ३८०, ३८२, ३८४, ३८६, ३८८, ३९०, ४४८, को भाविता गर्छन् ४४८
अघिल्लो कुरा २३१, २३२, २३३, सँग २३१, २३२, २३३	अट्टसट्टि विमोक्खा ४४८, ४५२
अघिल्लो वचन २२८	अट्टारसधातु ५३४
अघिल्लोसँग मेल खान्न २२९	अतर्कावचर ५७५
अघील्लतर २२४	अस्तमगन ३७९, ३८१
अघि हामी थियौ वा थिएनौ २६२	अन्त गर्न सक्छन् ८९
अच्चि ५१८	अन्तर्ग्राहिक दृष्टि ५६७
अचिकित्स्य हुन् १८२	अन्त र अनन्तवादहरू ५४७ अन्तर कल्पहरू ८६
अचेतन ८७	अन्तरधान ३०५, ३०६, ४५८
अचेलक २, ६, ७४, ७५, ७८, ३४७, हरू ४१, ७९	अन्तवान् ५३५, ५३८, ५४७
अचेलका ७९	५७२, हो ५३५, लोक
अचेल श्रावक ४१	

५२०, ५३७, लोक हो	अस्थीर धर्मी ३२९
५१९, ५२४	अर्थोपयोगी छ ३३५, ३३६
अतथ्य ३३२, ५१०, ५३०	अदर्शन ५८, ता ५५८, को निम्ति
अन्तिम घडी १६९	५७, ५८
अन्तिम जन्म हो ३३२	अदिन्नादान २८२, ४३१, ४८२,
अन्तिम शय्यामा १७	५८१, बाट २१३, लाई
अन्तिम शिष्य १८	२१३
अर्ति बुद्धिको कुरा १४९	अदुःख असुख २६०, २६२,
अतिमान ४३७	२६३, २६५, २६८,
अतीत ४११, कालको कुरा ३३२,	२६९, वेदना ३६२,
समयमा ९३, सम्बन्धी	३६३, ३८३, वेदनाबाट
३३१	३६३
अतीव्र २६७, २६८, २६९	अदृष्ट २५२
अतुलनीय २५२	अद्वेष कुशल हो ५८१
अन्तेवासीले ४५३	अद्वेषचित्त २१४
अर्थकर ३३२, ३३३	अर्धकर्म ८६
अर्थकथाहरू २९७	अर्धकोसकाहारी ४३५
अर्थकोनिम्ति ३१७, ३२२	अर्धवेणुप्रमाणाहारी ४३५
अर्थमा अर्थ ३१७, ३१९, ५२७,	अन्धकारमा १८६, १९७, २३४,
५२८, ५४१, ५४२	४९०, रहित २५३
अर्थवादी २८३, ३३३	अध्ययन २६७, ३४८, ४८५, गरी
अर्थयुक्त २८१, २८३	७
अर्थसहित १८४	अध्यात्ममा ४५०, अरूपसंज्ञी हुन्छ
अर्थज्ञ ३२२	४४८
अर्थावबोध १५२	अँध्यारोमा ३६४

अधिक ३१६, ३१७	अनभिसमय ५५८
अधिकरणसमथ ३०१	अन्य आचार्यक ५७५
अधिमान ४६७	अन्यतैर्थीय २८, १४०, १५०,
अधो २१४	२२६, २६९, ३२४,
अधोभागीय संयोजन ३२७,	३२५, ३२६, ३२८,
५८३, हरू ५८४, ५८६	३२९, ३३१, ३३४,
अन-उपशम संवर्तनिक २९८,	३३५, ३३६, ४६५,
२९९, ३०१, ३०२,	५२१, ५२२, ५२३,
३०३	५३७, ५३८, ५४०,
अन्नकथा ४२०	५४१, ५९०, ५९१,
अन्नपान ४३, ४४, ४७, ४८, ४९	हरूले १९८, २३४,
अनगारिक ५९५	गणाचार्यहरूका १३६,
अनन्तआकाश ६८	परिव्राजकहरू ५४१
अनन्तलोक ६३, ६४	अन्यथा हुन्न ३३३
अनन्तवान् ५३६, ५३८, ५३९,	अन्यथा हो पनि भन्दिन १३०
५४७, ५७२, लोक ५२०,	अन्यदृष्टिक ५७५
लोक हो ५२४, ५३७	अन्यमनस्क २९८, २९९, ३०१
अनन्तविज्ञान ६८, द्वारा ६४	अन्यरुचिक ५७५
अनर्थकर ३३२	अनागत ४११, ४४१, मा ३७५,
अनर्थ नहोस् ३६	३७६, सम्बन्धी ३३१,
अनर्थ संहित १८३, ३१६, ३२४,	कालको कुरा ३३२,
३२५	काल सम्बन्धी ३३१,
अननुबोध ५५८	समयमा ९३, मा बुद्ध
अनभिज्झा १५८	१०२
अनभिध्यालु २१३	अनागामी ३२७, ४४५, ५९१,

मार्गफलमा १४७	अनुताप ३०६, ३०७, हुन्न ३०६
अनादर १२, ७९	अनुदया २०४
अनात्म ३६२, को दृष्टिले २६२	अनुत्पन्न ५७४
अनार्य ३२४, ३२५	अनुपम २५०, २८१
अनावरणजाणं ४९५	अनुपहार ५७७
अनावरणज्ञान ४९४	अनुत्पादधर्म ५७७, ५७८, ५७९, ५८२
अनास्रव २९३, ५३४, भई ३२८, ५९४, सुख २९३, हुन्छ २६६	अनुपादानी ३८१
अनास्रवी ५११, भई ४६३	अनुपादिशेष निर्वाण धातुमा ३३३
अनाहार भई निभ्यो ५७७	अनुभव ८५, २६३, २७३, २७४, २८७, २९३, ३६२,
अनिश्चितवादी १२७	गर्छन् ४५८
अग्निको कारणबाट २०६	अनुभवी ३०७, ३०८, ३१४, ३१५
अनित्य ३६३, हो ३६२, हुन् ४६८, को कारणबाट २०६, को दृष्टिले ३६१, ३६२, उपदेश ३६१	अनुमत ४२, १४०
अनिन्दक ४६२	अनुमति १५०, १८७
अनिर्मित ११२	अनुस्मरण २९०, ३३१, ४७४, ४७५, ५१०, ५११, ५१२, ५९४, गर्छ ४७३, ४८९, गर्छन् ४६१, गर्दा २०५
अनुकम्पा ४६७, राखी ८	अनुमान १६२
अनुकम्पार्थ ३१७	अनुमोदन २२९, २३७, ३६७
अनुगमन ५७, ५८	अनुरक्त २४४, २४५, २७७,
अनुचित ४९९, काम २५१	
अनुत्तर २१२, २५०, २८१, ३३३, चित्त ४६०, ५९३, फल ५९५	

३२४, ३२५, भई ३२८, छन् ३२६	अपरिच्छेद ३३१ अपरिपक्व ८९, कर्म २७२
अनुरक्षा २०४, २०५	अपरिपक्व वेदनीयकर्म २७१, लाई
अनुराग २७८, ३६२	२७२
अनुरोध १५५	अपरिपूर्ण ३०७, ३१३, हुन्छ
अनुयायी १४३, १५५, १६२, हरूका बीच २४, कृषकले	३०७, ३०८, ३०९, ३११
३४, हरूलाई २६, ३२	अपरिमित ४५०
अनुश्रव २६७	अपरिशेष ज्ञानदर्शन ६३
अनुज्ञा ३२३	परिशेष ज्ञानदर्शी २६६, ४७२, ५०९
अनेकधातु ५९२	अल्प रूपहरूलाई ४५०
अनैर्याणिक १६९, २९८, २९९, ३०१, ३०२, ३०३	अल्प वेदनीयकर्म २७१, २७३
अपगर्भ १९२, हुन् १९६, ताको निमित्त १९६	अल्पसावद्य ३५३
अप्पटिहीरिकं ४७७	अपवाद १६८, विना १८०, नगर्ने २९१
अप्पमाणं ४५०	अप्रत्यक्षता ५६१
अपमान १३	अप्रतिपुद्गल २५२
अपमानित ९७, ११०, १२१, १३५, ४०९	अप्रमत्त भई ५९५
अपरान्त ४११, ४७४, का कुराहरू ४७५, दर्शन ३४१, युक्त	अप्रमाण मैत्रीचित्त २१४
३३७, ३४०, ३४३	अप्रमाणिक ४७७
अपरन्तानुदृष्टि ५६७	अप्रमाद ३७२, हुनकोनिमित्त ३७६, ३७८, ३८०, ३८२, ३८४, ३८६, ३८८, ३९०, ४००, ४०४
अपराध १५६	

अप्रमेय्य २५१	अभिञ्जाय ४४०
अप्रसन्न १८२, गरी ८	अभिध्या २८५, २८६, २८७,
अपाखण्डी २५२	५८१, लाई हटाई २१३,
अपाय ४४, १६९, २९१, ४६२,	२८८, ४८८, बाट २८८,
भूमि ३९६, गामी १७८,	दौर्मनस्य ३७२, लाई
२०८, २०९, २१०,	दूरगरी २१४
२११, २१२, लोकबाट	अभिनन्दन ३९, ९०, १०७,
४४५	११३, १३१, १७५,
अत्याहारी ४३२, ४३४	२३७, ३२०, ३२१,
अर्पितगरी २०२	३४५, ३५८, ३५९,
अप्रिय १७८, १८०, १८१, पनि	गरी ३२२, ५९५, गरे
बोल्न सक्छ १८२	२९५, ४६४, ५९७, गर्नु
अपुण्य ८, ३०२, ३०३	३२०
अव्यक्त ४२	अभिप्रसन्न १९७, १९८, २११,
अब्रह्मचर्य त्यागी २८२	२१२, २३४, २३५
अबौद्ध ४२	अभिप्राय १४७
अभ्यन्तर २८९	अभिभायतन ४४९, ४५०, ४५१,
अभयदान ४१९	४५२
अभवकथा ४२०	अभिभायतनानि ४५२
अभाव प्राप्त ३७५, भई १९५,	अभिभ्वायतन ४४९, ४५०, ४५१,
१९६	४५२
अभ्यास २१७, २१९	अभिभूआयतन ४४९
अभिजाति (षडभिजाति) को कार-	अभिभूत ५९, ३३४, ४५०,
णले २७४, २७५, २९३,	४५१, ४५२
२९४	अभिमान १२, २५१, ४६७,
अभिज्झा १५८	५७३

अभिरूप ४७, ४८, ४९	अमहत्गतचित्त ४५९, ५९३
अभिवादन २००, २०४, २३७, ५९५, गरी ४०, २०३, २२६, २२७, २९८, ३००, ५९६	अमात्यले ७८, ९७, १३६ हरूसँग ९
अभिवृद्धि ४२०	अमानुषीय २९१, ४१२, ४७४, ४७५, ५९३, ५९४
अभिसंस्कारमार ३२९	अमायावी २५७, छन् २५५
अभिसम्बोध ९, गय्यो ३३३	अमोह कुशल हो ५८१
अभिज्ञात ३२८, गरी ३१७, ३१९, ४६६, ४६९, को निमित्त ३२४, ३२६	अयथार्थतालाई ४९४
अभिज्ञान ४४०, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५२, ४५३, ४५६, ४५७, ४५९, ४६०, ४६२, ४६३, ५७१, द्वारा ५३४, ५८२, ५८३	अयथार्थ धारणा ५६७
	अयथार्थ विश्वास ५६६
	अरहन्त २१, २२, ४१५, ४४५, ५९६
	अरहत १४, ५८२
	अरहत्व १८, १५७, ३०७, ३७३, ३७४, ४०६, ४४४, फल ३५६, सम्बन्धी प्रश्न ३७३
	अरूपधातु ३९८
	अरूपमा ३४२, ३४३, आत्मा छ ३४२
अभिज्ञापाद-चतुर्थध्यान २२	अरूपभव ३८५, ३८९, ३९७, ३९८, ४६८
अभूत १८३	अरूपलोक ३९७, ३९८
अमङ्गलको ४१७	अरूपसंज्ञी भई ४५०, ४५२
अमनाप १७८, १८०, १८१, १८२, १८३	अरूपावचरकुशल १५९
अमराविक्षेपवाद १२१	अरूपावचरध्यान ६८
अमराविक्षेपवादी १२७	

अरूपावचर भूमि ३९८	अव्याकतं ४९७, ५१९, ५३५,
अरूपी ४९९, ५४५	५४०, ५४३, ५४५
अरूलाई न देऊ १९९, २३५	अव्याकृत ३३४, ३३५, ३३६
अरोग ३४२, ४७८	अव्यापाद १५८, २१४, २८८,
अल्प हुनाको कारणबाट २०६	३७०
अल्लमल्लमा परे ४१२	अविजेता ३३४
अलक्षिना हौं ४३१	अवितर्क अविचार २५४
अलाभ ३०२, ३०३	अविद्या ३८७, ओघ ३९१, बाट
अग्लो छन् ४७७	मुक्त ३२८, मा परी
अलोभ कुशल हो ५८१	२६९, योग ३०८, संयो-
अलौकिक ४६२, चमत्कार २३,	जन २५२, सम्बन्धी प्रश्न
२४, ३१८, द्वारा २१	३८७, स्रव ३२८, ३८५,
अलंकार २८४	३८६, स्रवबाट २९२
अवगुण ३७९	अविनाशी ४७८
अवदान १६८	अ-विनीपात ३२७
अवध्य छन् ४६६	अ-विपाक कर्म २७२
अवबोध ३०, ३०७, ३१५, ३४६,	अ-विमुक्त चित्त ४६०, ५९३
३६७, गरेका हुन्छन्	अविश्वासनीय १६३
३०६	अवेदनीय कर्म २७२, २७३
अवमान ४६७	अवैरचित्त २१४
अवरोहण ३५४	अशान्तपन २८८
अववादकर ५८४, ५८५	अशाश्वत ३३९, ३४१, ३५४,
अववादका १६७	५७२, हो ५३५, ५३९,
अववादकारी ५८६	५४१, ५७०, लोक हो
अवसर्ग परिणामी ४४७	५१९, ५२१, ५२२,

५२४, ५२६, ५२७,	असमाहित चित्त ४६०, ५९३
५३७, ५३८, ५४१,	असम्मूढ २१४
५४७	असी कोटी ४७
अ-शुक्ल ४३, ४६, ४८, ४९	८० लाख ७६
अशैक्ष ५३१, शीलस्कन्धले ५३१,	अस्वीकार ३१, गर्हण् ३०
समाधिस्कन्धले ५३१,	असुर ३९६
प्रज्ञास्कन्धले ५३१	असूचि कूपमा ५३०
असञ्चेतनिक २३०	असूचि लागेको अन्तरवासक ४१८
असठ २५७, छन् २५५	असंस्कार १५८
असत्य १४९, १८३, २०२,	असंयमी २८५, २८६, २८७
२५७, ३२५, ३२६,	असंलक्षणता ५५९
३३२, ५१०, ५३०, हुन्	असंज्ञसत्त्वा ३९७, ४८६
५६८, ५६९, ५७०	असंज्ञाभवमा पुग्ने कर्म २७१
असन्तोष १४०, ४७३	असंज्ञी ८७, ५४५, गर्भ ८८, वाद
असन्तुष्ट १४, ३९, ८९, ९०,	हर्ष ५४७, वान् ३४२,
१०७, ११४, १३१,	३४३
१७६, १७९, ५००,	अहङ्कार ४१०, ममंकार ५७३
पारुं ३९, १३१, १७५,	अहिंसा ३७०
भएका थिए १८२	अहेतुवाद ३१, ७६
असन्तुष्टिताको भाव १७६	अहेतुवादी ९८
असफल प्रयास ७	अक्षिहारक २४३
असम्भव छ २२६	अज्ञान ५८, तामा ५७४, ता ३८७,
असम-सम २५२	ताको हेतु छ ५७, ताको
असम्यक् सम्बुद्ध २९८, २९९,	हेतु छैन ५६, को निमित्त
३००, ३०१, ३०२,	५६, ५७, ५८, मा परी
३०३	२६९

अज्ञानी २४५, ५३४

आ

आकर्षित १६१

आकारपरिवितर्कना २६७

आकारवती ४८६

आकार सहित २९०, ४७४,

४८९

आकाश अनन्त हो ४४९

आकाशकसिण ४५३

आकाशको फल आँखा तरी मर

१४२

आकाशमा ४५८, ४७९, ४८०,

५९२, जस्तै ५९२

आकाशानन्त्यायतन ६८, ३९८,

४४९

आकीर्ण ४३९

आकाशमा गई २१, २२

आकाशमार्ग भई २३

आक्रोश ३९, ९०, १७६

आँखा २४३, भिक्वो २४३, हुने

हरूले १८६, १९७, हुने

पुरुषले २३४

आग्रह ३६३

आगो ५१८, ५७५, ५७६, को

ज्वाला ४७९, ५१८, को

ज्वालालाई ५१८, निभ्यो

भने ५७६

आघात ३६०, ३६१

आइमा २२५

आचरण ३०१, ३०२, ३०३,

३०४, गछ्छ ३०४, गछ्छौं

३०५

आचार्य ३१६, ले १७०, का

मतमा ४७५, ४७६, को

(मतमा) ४८३, भइ

सकेर पनि ४९१, हरू

४१, १३४, हरूकहाँ

४९२, हरूद्वारा १७

आजकै रातमा १६

आजीवक ४१, ८१, ३४७, व्रतहरू

८६, नीहरूलाई ४१

आजीवनसम्म ३६५

आजीवन शरणमा परें ५०१

आठकुने पारी ४५६

आठ धातु ३९७

आठ प्रश्न २५७

आठपुरुषभूमि ८६

आढ्य ४७

आतप्त भई ३४४	४४२, को कुरा सोध्दा
आतप्तयुक्त ५९५	३८, ८९, १०७, ११३,
आतापी ४४३	१३०, को बगैँचा २५,
आदर सम्मान ४०८	को रूख २७ को रूख
आम्दानी २२१	मुनी २६, २८, कस्तो छ
आदिकल्याण २८१	१३७, टिप्यो भने २५
आदि पुरुषले ४८५	आपायिक हुन् १८२
आदेश २५	आफूलाई ४६८, मात्र दान देऊ
आधा महीना ५९१	१५१, ४९७
आँधीमा १४२	आभास ४५२
आनन्द छु १८५	आभ्यन्तरिक ४५४
आनन्दित ३६, १०५, १११,	आत्म-दृष्टि ३९४
११२, ३२०, ३८३, पाछै	आत्म परिशुद्धिता ७
३२४, पाछैनु ८३, ८४,	आत्म भाव ४०१, लाई २७८
१२९, १७३, ३२५	आत्मवाद-उपादान ३९४
आफ्ना आचार्यको (मतमा) ४८१	आत्म होइन ३६२
आ-आफ्ना कर्मानुसार ४६२	आत्मज्ञान ७
आनि-वानिसँग ५००	आम्रवन २१६, मा १५३, स्थित
आनुपूर्वीकथा १९९, २३६	२९६
आफ्नो चित्तले ४६०, जान्दछन्	आमा बाबु ९८, ९९, १०२, को
४५९	कारणले ४५६, को कारण
आप १०५, १०६, ३६१, ४५६,	द्वारा ३६१, हरूलाई
काय ११२, कसिण ४५२	१०५, १११, १२९,
आपसमा २९७	१७३
आँप २७, १००, को कुरा १७५,	आमा पनि छैन १, १०५

आत्मा ३३९, ३४२, ३४३, ४७८, ५२६, ५६३, ५६४, ५६५, मा ५२२, ५२३, ५२६, ५२७, हो ५३८, छ के ५६३, छ कि छैन ४९९, भन्ने ठान्दछन् ५२२, ५२६, भन्ने ठान्दै नन् ५२३, ५२७, र लोक शाश्वत हुन् ३३७, ३३९, र लोक अशाश्वत हुन् ३३९, र लोक स्वयंकृत हुन् ३३८, र लोक परकृत हुन् ३३८	आयुष्मान् १८, २७, ३४५ आरनमा २८० आराधक ५८७, ५८८, ५८९, ५९० आराममा ४९३ आरामिक ४३१ आरोप १७७, १८१, ४२४, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३९, ५०९, ५१०, ५११, ५२९, लगाउने २२५, गर्नेछु १४४, १७९, २४२, गर्ने १४४, १७९, लगाउँछन् ५१०
आत्मानु-दृष्टि ५६७ आत्मीयभावले ५०१ आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग ३१८, ३१९, ३७०, ३७४, ३७६ आयतन ३९७, ३९८ आर्यइन्द्रिय २८७ आर्यको विनयमा ६५, मा ६६ आर्यशीलस्कन्धले २८५, २८७ आर्यश्रावक २१४ आर्यसत्य ४४२ आर्यहरू २८९, को निन्दक ४६२, का निन्दागर्ने २९१	आरोहण ३५४ आलसको फूलहरू ४५० आलस्यपनलाई २८८ आलोकसंज्ञी २८८ आवर्जन गर्दा ४९३ आवट्टनीमाया २२५, २२६, २३९, २४३ आवर्तनीय २४३, माया २३९, २४३, विद्या १५५ द्वारा २४३ आवरण ४५, ५९

आवुसो ३२८, ३३०, ३३१, ३३२, ३३४, ३३६	आस्रव २६०, ३२८, ३६४, ३८५, हरू ३२२, ३२८, हो २९२, समुदय हो २९२, क्षय ज्ञान २९२, ४६३, ५९४, हुने छैन २६२, २६५, २६९, निरोध हो २९२, निरोध- को मार्ग हो २९२, क्षय- गरी ४६३, ५८२, ५८३, सम्बन्धी प्रश्न ३८५
आशय अनुरूप २९	आस्वाद ३७९, ३८१
आश्वस्त छु १९७	आषाढपूर्णिमाको दिन २६, २७
आशवाद दृष्टि ५६७	आहार ३९७, ३९८, पान २९०, व्रत ११७
आशवासन ३७९, ३८१, प्राप्त ३७९	आज्ञा २५, चक्र २५, पालन १४४
आश्रममा १६६, ४०७, ४०८	
आश्रमहरू १८	
आश्रय लिई ४३२, ४३३, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४३, ४६४	
आश्रय लिएर ३३६, ३३७, ३३८	
आशवासक १९२, हुन् १९६, १९७	इ, ई
आशवासन २९, को निमित्त १९३, १९६, १९७, दिने १९३	इच्छा ४४५
आसक्त ३६२	इज्जत १४४
आसनमा ७, २०१, ४२१, ४७१	इष्ट ६६
आसनहरू २४१, २४२, छन् २१७	इन्द्रकील ३२९
	इन्द्रिय ३९७, ३९८, हरू ८७, १०६, दमनद्वारा ३८, सहित ४५७, संवर २८५

इहलोक र परलोक १०२, लाई
३२, छैन ९८
ईर्ष्या १२, लु २६, ४१६, संयो-
जन २५२, को कारणले
१४७

ईश्वरद्वारा निर्मित २७३
ईश्वर निर्माणको कारणले २७५,
२९३, २९४
ईषिका ४५७

उ

उत्कृष्ट छु ३३९, ३४०, ३४१,
३४२, ३४३
अकेल नै सक्ने छन् १७९, १८२
उक्कंसेति ३५९
उखुको गाँठो ८८
उखेल लगाए २६
उद्गार ४९८, ५०४
उघारि दिए भैं ४९०
उघारिदिंदा १८६
उच्चकुलमा ४६, ४८
उच्चतामा ५११
उच्च नीच ८९
उच्चस्थानमा ३२
उच्चतामा ४७४, ४७५

उच्चशब्द ४२०, महाशब्द ४७१
उच्चासन महासनमा ५०५
उच्चासन महासनबाट २८४
उचित ४९९
उच्छिन्न हुन्छ ३४२, ३४३
उच्छेद १०६, १०७, ३८९,
३९४, दृष्टि ३५३, हो
१७०, ३५४, दृष्टिको
३५३, वादी १९१,
५६४, वादी हुन् १९४,
वादीकोनिमित्त १९४

उच्छेदन १९४
उजुगतभूमि ८६, ८७
उँट ८७
उडाइदिनेछु १४२
उत्तम २४१, २४२, पुद्गल २५३
उत्तर १२, १३, १६, ३८, पट्टि
४५४, दिशाको ६५,
गङ्गाबाट ३७, गङ्गाको
तटसम्म ३८
उत्तरासङ्ग २४२, २४६
उत्तरीयमनुष्यधर्म २३
उत्तरोत्तर ४७६, ४७७, ४८०,
४८५, ४८७, ४८८,
४८९, ४९०, ५०३,
५९२, धर्म ४८७

उताको कुरा सुनी २८३	उपदेश १३, २९, १६९, ३५६,
उता भन्न जान्न २८३	३६७, ४११, ४१२,
उत्तानो ४९०, पारिदिंदा १८६,	४७२, ५८०, द्वारा १९०,
२३४, ३६४	१९१, १९२, १९३,
उत्तीर्ण ७०, २५२, ४४२, ४४३,	१९५, १९६, १९७
हुन्छ २१३	उपस्थाक १५०, १५३
उदारभाव १६१	उपस्थान १६१
उदाहरण ९९, १४५, ५०१	उत्पन्न भएका ४७५, ५९४
उद्देश्य ३२०, सहित २९०	उपमा २४४, ५०१, द्वारा २३४
उर्ध्व २१४	उपयुक्त १९९
उद्धच्च कुक्कुच्च ४५, ५८, २८८,	उपयोगी कुराहरू १७१
५३१	उत्पल ४५५, समुदाय ४५५
उन्नत ३१३, ३१४	उपक्लेश २८८, ४८८
उपकरण ४७	उपशम गरी २८९, ३२५
उपक्रम २६७, २६९, २७६,	उपशमगामी ४४७
२८९, २९०, २९१,	उपशम संवर्तनिक ३०३, ३०४,
द्वारा २७०, २७२, २७३,	३०५, ३०६, ३१५
हुन्छ २६९, गर्दा २६८,	उपशान्त ३२८, भई ४६३, ५११,
गछौँ २६७, २६८, को	५९४, गरी ४५४
कारणद्वारा २६७	उपसम्पदा ४९१, ५०३, ५९०,
उपचारहरू मध्येमा ३५४	५९१, पति पाऊँ ५९०
उपपत्तानुपत्ति ३९७	उपहास ८१, ५०९
उत्पत्तिको बारेमा ५१५, ५१६,	उपादान ३५८, ३५९, ३६४,
५१७	३९३, ४०२, ४९७,
	५१८, ५३४, सम्बन्धी

प्रश्न ३९३, स्कन्धलाई ४०१, ४०३	उपेक्षा सम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ ४४७
उपाध्याय १७२, २९८	उपेक्षित भई २५६, २८९
उपायास २७७	उपेक्षी ४५४
उपासक २९, १६१, १८६, ४३१, ५७९, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, हरूकानिमित्त ५८९, हरूसँग ४३९, त्व १६१, हरू २३७, २३९, ३११, हो १९७, १९८, १९९, २०७, २१५, २३४, २३५, २३६, ३६५, श्रावकहरू ३११, ३१२	उभिइरहँदा ६३ उभिइरहेको बेलामा २६६, पनि १३८, ५०९ उँभो लागेको १२९ उमा पुष्पहरू ४५० उमेरमा १०, १३४ उमेरको सम्बन्धमा ११ उल्लंघन २४, ३२९, ३३१, गर्न हुन्न ३२९ उत्सर्गगामी ५९, ६०, ६१ उसभ २३ उसै आसनमा २०० उही जीव हो ५२०, ५२४, ५२५, ५३६, ५३७, ५३९ उही जीव उही शरीर हो ५६८ उही शरीर हो ५३९
उपासना ५३४	
उपासिका ५८५, ५८६, हरूका निमित्त ५८९, श्राविकाहरू ३१२, ३१३	
उपेक्षा २१४, २७६, २९०, ३६३, वान् २५६, २८९, बोध्यङ्ग ४६, सम्बोध्यङ्ग ३१९, सम्बोध्यङ्गको ६१, चित्त २१४, २१५, युक्त ज्ञान सम्प्रयुक्त १५८, भावना २७६, २७८, २७९, भावना गर्दा २७६	ए एक इन्द्रिय ८५ एउटै थुप्रो २३१

एउटै रास २३१	एकान्त सुखमय ४१४, ४८४,
एक कदम ९७	४८६, ४८७, लोक ४८१,
एक गाँस ७९	४८५, लोकमा ४८७,
एक गति ३३	लोक छ ४८३, लोकलाई
एकचित्त गरी ४३१	४८२
एक चौबाटोबाट अर्को चौबाटोमा २०१	एकान्त्व्ये कल्पसम्म ५१२, को कुरा २०५
एक छाक खाने हुन्छ २८३	एकांशले १८०
एक छेउमा ४०	एकेन्द्रिय २३०, प्राणी २३०
एक जन्म २९०, ४७४, ५९४, को कुरा ४६०, ४७३, ५१०	एकै आसनमा १२३
एक जमात १४	एकै प्रश्न २५७
एक टुक्रा १३४	एकै मुहूर्तमा २३१
एकत्रित भई ३१७, ३१९	एकै क्षणमा २३१
एक भइकन पनि ४५८	ओ
एक शय ४८९, ५१२, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६	ओघ ३९१
एक सडकबाट अर्को सडक २०१	ओरम्भागियानी ३२७
एकाग्र ४५४, गरी २८९	ओर्लनुहोस् २२
एकान्तमा ५९५	ओषधि तारा ४९७, ४८०
एकान्तवास २५६, ४५३, बाट ४५४, गर्ने ४३९	ओहदामा १५०
एकान्तवासी ४३३, ४३८, ४३९	औ, अं
	औपपातिक १०५, ३२७, ५८३, सत्व १३०, भई ५८४

औषधी गर्ने भैं ३५४

क

अंड २४२, २४३, कोष २४२,
२४३

कङ्क ८८

कञ्चुक ४५७

ऋ

कञ्जूसी १४४

कष्ट ९४, ९५

ऋतु प्रकोपवाट ३२३

कष्टदिंदा ३७

ऋद्धि ३१८, पाद ३१८, ४४५,

कण्टक शयन ११७

पादको ४४६, चमत्कार

कण्टक वृत्तिवाला ४१

४५८, वान् २२, २३२,

कटु २६३, २६४, २६७, २६८,

प्रातिहार्य २३, २४, २८,

२६९, २७३, २७४

३४, ९७, १०२, १६५,

कठोर ४०५, ता सम्बन्धी प्रश्न

प्रातिहार्यको दावी १३५,

४०५

प्रातिहार्य देखाउने दावी

कर्णिकार फूलहरू ४५१

२३, ८१, प्रातिहार्यको

कतकरणीयो ३२९

२१, देखाउने बारेमा १२१,

कर्तव्य १४९

विध ४५८, विध ज्ञान

कथनानुसार २०९, २१०, २११

५९२, सम्पन्न २१, २२,

कन्दरा २८७

२०३, २०४

स्कन्ध ३९८, ५७९, मार ३२९

कपडा १३४, २४६, ४३६, ५०४

ऋषिगिरी पर्वतको १६४, एका-

कल्पस्थायी हुन् १८२

पट्टि १५४

कल्पहरू ७६, ८८, मा ४६१

ऋषिसप्तम २५२

कल्पसम्म नर्कमा रहने १७८

ऋषिहरूको क्रोधचित्तले २३३

कम्पित भयो १६३

कम्बल ९३, ९६

कर्मण्य २९०	कल्याणकर १७१
कर्मणीय २८०	कल्याण कीर्ति शब्द १७७, २०३
कर्म ३०, ८६, कर्म २१७, २१९, वाद ५, ९३, वादी ४१, ७१, ७६, ९४, ११८, ५१२, छैन ९३, ९४, लाई ८९, १६८, वादी- लाई १४८, वादीको रूपमा ३३, पथको रूपमा ५०२, क्षय भई १६८ क्षय हो २६०, २६२, २६३, २६५, २६६, २६९, हरू २१७, हरू छन् ८५, ८६, मान्दैनथे ५, र विपाकलाई ३१	कल्याण दृष्टधर्म उपक्रमी २९३ कल्याण सङ्गतिक होलान् २९३ कल्याणाभिजातिक होलान् २९३ कसका शिष्य भयौ त ? १६३ कसौडी पखालेको ५३० कहाँ दान दिनु पर्छ १५१ कहिले कहिले मात्र १७
कमसल ९३	का
कर्मानुसार २९१, ४६२, ५११	काखमा १४५
क्रय-विक्रयबाट २८५	काँचूली ४५७
कराउँदै छन् २०१	काँचो मासु २८४
कराउन थाले २०१	कान्छा छन् ११
करुणा ३७०, चित्त २१४, २१५, भरित ५०१	कान्छाभाइ १७१
करुवा ४९१	काटमार ४१
कलह गरी २९७, २९९	काठ ४६३, को भिक्षापात्र २३, को छेस्को १८२
कल्य १९९, २३६	काँढा २४९, विभे जस्तै ५०३ काँढो गडेको ४९९ कान्ता ६६ कात्रो ४३६ कान समाती २२४ कानो ४३

काम उपादान ३९३	४४५
काम ओघ ३९१	कामविषय ३३०, बाट २८९,
कामच्छन्द ४५, ५३१, ५८३,	३२५, ३७२, ४५३,
संयोजन ३२७	४८४, ४८९, बाट अलग
कामधातु ३९६, ३९७	भई २५५, को दुष्परिणाम
कामना ५३०	२३६
कामतृष्णा ३८९	कामसुगति ३९६
कामभव ३९६, ३९७, ४६८	कामावचर अकुशल १५९, चित्त
कामबाट अलग भई ६६	१५८
काममिथ्या ४८२, चार ४३१,	कामावचर कुशल १५९
५८१, चार न गर्नु ३७१	कामावचर भूमि ३९७
कामभूमि ३९६	कामास्रव ३२८, ३८५, बाट
कामभोगबाट ४६८	२९२
कामभोगहरू ४६८	कामीले ३५५
कामभोगी ३११, ३१२, ३१५,	कामूपसंहित ६६
५८९, नी ३१२, ३१३,	काय ८६, ३७९, कर्म १५६,
३१४, ५८९, हरूका-	१५९, २२०, २२३,
निमित्त ५८८	दण्ड १५६, १५९, २१८,
कामयोग ३०८	२१९, २२३, को अगाडि
कामराग ४६८, संयोजन २५१,	२२८, दण्ड नै २२९,
बाट मुक्त ५७	२३१, २३२, दण्डनै
काममिथ्याचार २१०, २१२, बाट	आवद्यतर छ २२८,
२१३, लाई २१३, गर्छन्	द्वारा ४४, ४७, ४८,
२११	४५८, दुश्चरित १९३,
कामलोक ३९६, ३९७, बाट	१९४, दुश्चरित्रहरू १९५

दुश्चरित्रले युक्त भई २९१,	कि, की
विज्ञेय स्पर्शहरू ६६,	
सुचरित १९३, संयम	किटेको पाइँदैन ३६६
२६६, सुचरितले युक्तः भई	किन ब्रह्मचर्यवास गर्ने ३७७
२९१, बल २५१	किनारमा बसी ४६३
कायमा कायानुपशयी ४४३, भई	किनेर ल्याउने छु २४४
३४४	किनेर ल्याएको २४५
कायिक दुराचारले युक्त ४६२	किरियवादी १८८
कायिक सदाचारले युक्त ४६२	किल्ला २४९
कायेन्द्रिय २८६	कीर्तिशब्द १८१
काये कायानुपस्वी ३१८	कील २४९
कारणले २५१	क्रिया छैन ९३, ९४
कारण सहित ९८, १६५, १९१,	क्रियावाद ९३, ९४
२५७, २५८, २७३,	क्रियावादी ९४, १८८, १८९,
२७५, ३०८, ३०९,	५१२, हुन् १९३
३१४, ५१०, ५११	
कालवादी २८३, ३३३, हुन् ३३१	कु, कू
कालज्ञ १८३, हुन्छ १८४	कुकुरले ११७
काली छन् ४७७	कुकुर-व्रत ३९४
कालो ५३३, दुःखाको एक चट्टान	कुखुरा २८४
मा १५४	कुँदैको छ ४५६
काश्यप गोत्रका थिए ४	कनचाहिं समय धेरै हुन्छ २०९
काँसको थालमा ४५३	कुन दिशातिर ५७६
कार्षापण २७	कुनै प्रत्यय छैन ५६
काषायवस्त्र ४५, ४९, २८२	कुनै हेतु पनि छैन ५०

कुमारक २४४	कुशाग्रद्वारा ८८
कुमारिका २८४	कूटस्थ ११०, ११२
कुमालेले ४५८	कृष्ण ४३, जाति ४०, ४१, जातिक
कुमालेहरू ३६	४३, ४४, ४५, धर्ममा
कुरा गरिरहेकी २७७, २७८	४३, ४४, ४६, ४८
कुल (गृह) २८, १९८, २३५	कृतकृत्य ५३३
कुलगृहपति २०४, अनुदया २०५	कृयाशील ५०४
कुलंगार २०६	के
कुवा जस्तै १६१	केन्द्रस्थान १६६
कुशल १५७, २५०, ५८१, कर्महरू	केलाई केलाई २८३
१९३, चेतना ५३१,	केवलीपद १३५
चित्तहरू १५८, वार्ता	केशदाह्री क्षौरगरी २८२
३५, धर्मको संग्रह २६२,	के शाश्वत लोक हो ? ५०६, ५१९,
२६३, २६४, धर्म २८०,	५२४
धर्ममा २८८, धर्महरू	के स्वर्ग पुग्ने आजीवक छन् ? ३३
४४४, धर्महरूको ४४५,	केही छैन ६९, ४४९
धर्महरूलाई ४४५, धर्म-	केही मनपर्छ ३५८, ३५९
लाई ३१८, धर्म बढेर	केही मनपर्दैन ३५८, ३५९
जान्छ २७९, धर्मको संग्रह	केलाई हेर्ने ३५५
गर्नुपर्छ २६१, वा अकुशल	को, कौ, कं
१५७	कोखबाट १३४
कुशलाकुशल १५७, १५९, ५८०,	कोठामा २८, २४०
को रूपमा ३५४, चित्त-	क्रोधचित्तले २३२
हरूमा ४६, कर्म ३०	कोप १३८, १३९, ४७३
	कोयो २७

कोशिस गर्छ ४४५
 कोसक ४३५
 कोसकाहारी ४३५
 कौतूहलता पूर्वक ५१४
 कौतूहल शाला ४०८
 कंकड ४६३

ख

खर्खण्डा २२४
 खर्चगरी १४१
 खण्डन ९९
 खर्पन ३४
 खटिराको दृष्टिले ३६१
 खाटमा राखी १६४
 खाडल ५३०
 ख्याति ६, प्राप्त ७८, ७९, १२१,
 १३६, ४२२, ४२३,
 ४३०, ४९२
 खाद्य भोज्य १८०, २००, २०२,
 हरू २३
 खाँदा र पिउँदा २८७
 खाँदैनन् ७९
 खान पान ६५
 खाना ७९
 खिड्डाभूमि ८६, ८७

खिन्न भएका थिए २९८
 खील २४९
 खुला आकाशमा १२३
 खुला आकाश जस्तो छ २८२
 खुला ठाउँ २८८, मा ४३८
 खेत २८४, मा छाडी ३४
 खेलौना २४४, २४५
 खोकेको ४३१
 खोक्रो हो १०६
 खोजीगर्ने ज्याभलले २६३, २६४

ग

गङ्गा ५९०, को श्रोत २५५, को
 तटसम्म ३८
 गजुर ४३८
 गणकहरू ३६
 गण भएका ४२२
 गण संस्था १३५
 गणाचार्य ८, १०, ७८, १०९,
 १३६, ४३०, ५१५,
 ५१६, ५१७, हुन् १०,
 ११, ४२२, हरू १०,
 १४, ११६, १६८, ४२२,
 ४०९, हरूले १६५, पूरण
 काश्यपादि ३९

गणितज्ञहरू ३६, ८३, १०४, १११, १२८, १७३	गहनाहरू ४५८
गणी ८, १७, १३६, ५१५, ५१६, ५१७	गाहुँ ८८
गतात्म १७५	गाई ८७, २८४, हरू ३४
गतिशील ५०४	गाउत २३
गर्दा र गराउँदा ३७	गाउँलेहरू २२१
गर्धनमा ३४	गाउँमा ७५, ४६१, ४७७, ५०५
गन्ध सुँघदा २८६	गाउँबाट ४६१
गधा ८७	गाग्रो ७३, फुटचो ७३
गर्नुपर्ने ३८, गरिसकेँ २९२, ५९५, बाँकी छैन ३६३	गाँठो ४२५, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०
गर्भरहित १९२	गाडिराखेको ३२९
गर्भहरू ८८	गाथा ९१, ११५, ११७, ११९
गर्भिणी २४४	ग्रामकथा ४२०
गम्भीर २५१, ता लाई ३५५, ता पूर्वक ५०१, ता सँग १५२, छ ५७५	ग्रामणी २०३, २०४, २०५, २०६, २०८, २०९, २११, २१२, २१४, २१५
गर्मी ३२३	ग्रामधर्मबाट २८२
गरम ९३	ग्रामाधिपति १४६
गलत ४८३, छ ४८१, विचार ५८२, तरिकाले ३२०, ३२१, बाटोमा २९७, २९९, सूचना १४८	गालिगरेका १२, ७९
ग्रहण ३९, न गरी १३१	गाँसी ४२६
	गीर्खा १८२
	गुण ३२६, ३२७, ३२८, हरू ३२६, ३२८, बयान १८८, १८९, १९०,

वयानगरी १८७, वर्णना	गृहस्थाश्रम १३४, १३५
१४७, १४८	गृहस्थी पण्डितहरू १८५
गुफामा ३५२	गृहस्थी पनि भएर गए १७१
गुरु १०१, २२२, ३०१, ३५१,	गृही ३११, ३१२, उपासक ३१३,
देहान्तपछि ३०५	३१४, ३१५, ५८७,
गूढ तत्वलाई ३५६	५८८, उपासक श्रावकहरू
गोत्र २९०, ४७७	३११, उपासिका ३१३,
गोप्य काम २५१	३१४, ३१५, उपासिका-
गोरू ५३३	हरू ३१२, कामभोगी
गोब्रत ३९४	५८४, ५८५, ५८६,
गौरव ४२३, ४२४, ४२५,	कामभोगिनी ५८६, ५८९,
४२६, ४२७, ४२८,	परिषद् २२१, परिषद्
४२९, ४३०, ४३२,	का २२१, ब्रह्मचारी
४३५, ४६४, पूर्वक ४३२,	५८३, ५८४, ५८६,
४३३, ४३४, ४३५,	५८९, ब्रह्मचारिणी ५८५,
४३६, ४३८, ४३९,	५८९, शिष्यहरू २९८,
४४०, ४४१, ४४३,	२९९, ३००, संयोजन
प्राप्त ४३२	५११, ५१२
गौरवान्वित ४३०	गंधकथा ४२०
गृहपति २२५, २२७, २२८,	
२३१, २३२, २३३,	घ
२३४, २५३, ४८८, पुत्र	
४८८, महाशाल कुलमा	घटना १४६, १६३, का कुराहरू
४७	१७२
	घटबढ ७६

घटी बढी ८९	घूस लिने दिने २८५
घटेर जान्छ २७९, २८०	घैंटो ३४
घनिष्ट मैत्री सम्बन्ध ४०८	घोप्टेकोलाई १८६, १९७, २३४, ३६४, ४९०
घमण्ड ५७३	घोडाहरू १४१, १४२
घमासान १७१	घोडी २८४
घर छाडी ४५, ३४८	घोरघमासान १७१
घरबार छाडी ५९५	घोरतपस्या पछि २
घरबार त्यागी २८२	घोषणा २१, १६३, गरी १६३
घर भित्र पसेका पनि ४६२	घोषित ४६६, ४६९
घर भित्र पस्दा ४३७	घृणा १९४, गर्ने १९२
घरमा २००, वास गर्नु २८२	घृणित १९४
घाऊ २६४, मा २६३, २६४, को मुख चिच्यो २६४, पुरिएर आयो २६४	च
घाँटीमा १७९, १८२	चक्रमा पर्ने माया २२५, २२६
घ्राण ३७९, विज्ञेय गन्धहरू ६६	चक्रवाल पर्यन्त २५
घातगर्दै ३७	चम्किलो ४७९, ४८०
घिनलाग्दो ४१३	चक्कु २६३
घुइँचो १४, २३, लाग्यो २३	चण्डाल १४९, ५३३, कुलमा ४३, ४४, ४५
घुँडामा ४३०	चतुकोटिक सुञ्जता ४६९
घुँडाले भुइमा टेकी १६३	चतुष्कोणशून्य ४६९
घुम्दै २०१	चतुर्थध्यान ६७, २५६, २८९, २९०, ३२६, ४५५, ४८७, ४८९, चित्त १५९
घुमक्कड २, ४९२, जीवन ३४८	
घुमफिर ८९	
घुमी फिरी ८८	

चतुर्थदिशा २१४	चातुर्याम संवर १७४, १७५,
चतुर्महाभूत १०५	२२९, ले १७४, १७५
चतुर छु १८५	गर्ने १६८
चतुर छौ १८४	चाँदी २८४
चन्दनको पात्र २१, २२	चामल ८८
चन्द्र ११८, ४८०, ५९२, मा	चार ऋद्धिपाद ३१८
११९, ४८०, सूर्य १७१	चारकुने १७९
सूर्यलाई ४५८	चार जन्म २९०, को कुरा ४६०
चप्रासीहरू ३५	चार दोबाटोमा ३७
चमक ४७८	चारध्यान ४५३
चर्मयोधिनहरू	चार प्रश्न २५७
चर्यालाई ४	चार ब्राह्मण सत्यहरू छन् ४६६
चर्यावर्णन १४७	चार महीना ५९१, मा २६, सम्म
चरणकमलमा ५९६	५९०
चरा २८५, मार्नेहरू ४०	चार स्मृति प्रस्थान ३४४
चरित्रमा १२	चार वर्ष ५९१
चलकाहरू ३५	चार सतिपट्टान ३१८
चलन बलन ४६	चार सम्मप्यधान ३१८
चक्षु ३७९, रिन्द्रिय २८५, २८६,	चार शय ५१२
ले रूप हेरी २८५, विज्ञेय	चारिका १४
रूपहरू ६६	चारै दिशातिर २१४, २१५
च्याँग्रालाई २२४	चालीस कोटी ४७
च्याँग्रालाई रौं समाती १५५	चालीस जन्म २९०, को कुरा
चातुर्महाभौतिक ३६१, ४५६,	४६०
काय ४५६, द्वारा १०५	चालीस नालन्दा ४६०

चालीस पुरुष २३१	चिन्ह १०६
चिच्याउँदै ४८७	चीर्दा २६३
चित्त १५७, २०६, ३९८, दुखे	चीवर २२, ४१५, छाड्न लगाई
वाचा २८३, को अङ्ग-	४१५, छाडी ४३१, पहिरी
प्रत्यङ्गहरू १५७, विमुक्ति	१८०, २०१, ५०८,
३२८, ३६३, ४६३,	लोभको कारणले ४१५,
५११, ५८२, ५८३,	मा ४३६, वस्त्र १२३,
५९४, मल ३२२, ३६४,	३२२, हरू ४३६
४८८, लाई ४५९, ४६०,	चिसो पानी १०९, १६०, १७४,
लाई वशमा राख्न सक्ने	२२८, मा १७४, वर्जित
२३२, विषय १८५,	२२९, निषेध गर्ने २२८
फर्काइदिए २४३ फर्काइ	चुकुल् ४३८
दिन्छन् २३९, खिन्न पार्ने	च्युत भएका २९१, ४७५, ४९४
१४९, समाधि ४४६,	च्युति उत्पत्ति ज्ञान २९१
समाधिद्वारा ३१८	च्युति तथा उत्पत्ति २९१
चित्तमा चित्तानुपशयी भई २४४	च्युति वा प्रतिसन्धि १६०
चिताएमा २३०	चुपलागे ४२१, र बसे २८७
चित्तानुपशयी ४४४	चुप लाग्नुहोस् १३, ४२१, ४२७,
चिन्ता ३०६, ३०७, मणीविद्या ७	४२८, ४२९, ४७१
चित्तेचित्तानुपस्सी ३१८	चुक्लीवाचा छाडी २८३
चिमटी १४५	चूर्ण २६३, २६४
चिर प्रव्रजित ३०७, ३०८, ३१४,	च्युत र उत्पन्न १५६
३१५	चेतन भएमा २३०
चिरस्थायी ३१७	चेतना २०६, २११, २१२, २३०,
चिररत्तञ्जू ३०७	३९७, ३९८, ४५६, लाई

१५६, १५९, लाई नै	चौरकर्म २८२, बाट २८२
कर्म भन्दछु १५७, नै मूल	८४ हजार कल्पसम्म १५६
भूत आधार १५७	
चेतनाहंभिक्खवे कम्मं वदामि १५७	छ
चेतोखिल २४९	
चेतोविमुक्ति ३२८	छ अभिजाति ३१, ३२, ४०, ७६,
चेलकहरू ३५	८५, ८६
चैत्यस्थानमा २८	छक्याउने २८५
चैतसिक १५७	छ गणाचार्यहरूले ६
चोट नलागेको १६१	छ जाति ४०, ४३, हरू ३१, ४१,
चोटपत्रो १६१	हरूका कुरा ३१
चोरकथा ४२०, ४७१	छ प्रश्न २५७
चोर मानेहरू ४१	छ स्पर्शायतन ३७९
चोरले ४	छ तीर्थकर ३४६
चोरहरू ४१	छ तैर्तीय १०२, १६८, १७२,
चोर औला १८३	आचार्यहरू ३, २१, हरू
चोरी २१३, गर्न ३३०, नगर्नु	लाई २८, गणाचार्यहरू
३७१, गर्छन् २०८,	२६, १२१, १२७, १३२
२११, गर्छ २०९, २१०,	छन्दसमाधि ४४६,
५३०, गरेको छु २१२,	छन्दादि भएको २५१
को कारणबाट २०६, गर्दा	छर छिमेकीहरूका साथ २९
३७, गरी गरिकन ३२४	छर छिमेकीहरूले १४४
चौबाटोमा ४३१	छलकपट गर्ने २८५, बाट २८५
चौबाटोबाट २०१	छलकपट रहित २५७
चौबिसौं तीर्थङ्कराचार्य १३४	छलकपटी २५७

छलफल ३, १४०, १४१, ३६७,	जस्तै ४५३, ४५४, ४५५, ४५६,
४८७, गरें ४८१, ४८३,	४५७, ४५८, ४५९,
गर्नेछु २२९, २३१, २३२,	४६०, ४६१, ४६२,
२३३, गछौं २२८	४६३, ४७३, ४७४,
छाड्छ ३६०, ३६१	४७६, ४७८, ४८९,
छाड्दैनन् ३५८	५१०, ५१८, ५३३,
छाड्न हुन्छ २६	५९०, ५९४
छाप्रीमा २८८	जनतामा २
छाला २६४	जनपदकथा ४२०
छिमेकी २९	जन्म २९२, ४९०, चक्र ४६८,
छिया छिया हुने १६१	स्थान १३२, सिद्ध २,
छिरविरे ५३३	४०, क्षीण भयो ३६३,
छुट्कारा ३८६	५९५
छुराको पाता ३१६	जन्मायौ भने २४४
छुरालाई लिएर ३१६	जम्मा गरी ३३०
छेदन २८५, गर्दैन ३७, गरे तापनि	जम्बुद्वीपका २
११३	जम्बुद्वीपमा छ १७१
छोराहरू २९	जरीको टुक्रो ४१२, ४१३
	जरो उखेलिसक्छ १९५
ज	जरो उखेलिसक्यो १९६
	जरो उखेलिसकेको छ १९५
जङ्गल २८७, मा मात्र रात	जलाशय ४५४, ४६३
विताउने १२३	जवर्जस्तीसँग ४२
ज-जसले प्राणीहत्या गर्छन् २०८	जवाफ १८४, दिए ८
जतिञ्जेलसम्म २५६	जाग्रत भई २८८

जाँड छान्ने २२४	१९८, १९९, २०७,
जाँड पकाएको भाँडो २२४	२१५, २३४, २३५,
जाँड बनाउने पुरुष २२४	२३६, २८२, ३२९,
जाति २९२, ४९०	४३१, ५७९
जाँदा वा आउँदा २८७	जीवन मरणको समस्या २०४,
जानहुन्न २८	२०५
ज्यान गए पनि २४	जीवनमा ३८, ८४, ८९, १२९,
जानी जानी २०२, ३२९, ३३०,	१३१, १७३, १७४
३३१, ३३१	१७५, २६२
जानी बुझी गर २३४	जीवन यात्रा ३२३
जानेका भाए २६२, २६३, २६५	जीविका ३६, १७१, १७३, गर्छन्
जाल ९४, ९५	८३, १२८
ज्वाला ४७९	जुगुप्सताकोनिमित्त १९४
जिनचक्र ७६	जुगुप्सी १९४
जिनत्व प्राप्त गरी १३४	जुगुप्सु १९२
जिनभूमि ८६, ८७	जुनकिरीको भन्दा ४८१
जिभ्रो ७	जुनकिरीवाट ४७८
जिह्वा ३७९, ले २८६, विज्ञेय	जुन रातमा ३३३
रसहरू ६६	जुनसुकै चीवरमा ४३३, ४३६
जिह्वेन्द्रिय २८६	जुनसुकै भिक्षा भोजनमा ४३३,
जिज्ञासा ४९७	४३७
जिज्ञासु ४१८, पुरुष ५००	जुनसुकै शयनासनमा ४३३, ४३८
जीर्ण २७६	जेठा १०, १३५, नै थिए ७८,
जीव २३०, २८३, संज्ञी १०९,	पाका ३०७, ३०८, ३१४,
काय ११२	३१५
जीवनभर १६१, १८६, १९७,	

जे जति समुदय धर्मका हुन् २००	३२५, बोली बोलिकन
जैनहरू १७४, ले १३३	३२४
ज्योतिर्मय ४५५	भुंडचाई ३४, ८१, दिए २१
जौ ८८	भुप्पाका फुप्पा २७

भ

ट, ठ, ड, ढ,

भगडा १४४, ३६०, गरी २९७, २९९, गर्नुहुन्न ३१७, गर्नुपर्छ ३१९	टक्टक्याउने छु २२४ टक्टक्याएर धुन्छ २२४ टाउकोमा ४२९, हातराखी १३, ८०, २४२, २४३, ४२४, ४२५, ४२७
भाडा पिशाप २८७, गर्दा २८७	टाढाको पनि ५९३
भयालहरू ४३८	टाढासम्म ५१८
भिँगा लामखुट्टे ३२२	टाढैबाट २२२
भूट कपट ६	टुक्रा टुक्री ४३६
भूट हुन् ३४२, ३५९, ३६०, ३६१	टुक्रै टुक्रा २३
भूटा कुरा ३२६	टुडिखेलमा १४
भूटो ६४, ३३०, कुरा २१०, २१२, ५३०, कुराद्वारा २२०, ५०९, कुरा गर्छन् २११, आरोप १९१, आरोप लगाउँछन् ४९७, बोल्दैन २२९, बोल्छन् २०९, बोल्दा ३७, न बोल्ने भई २८३, ठहरिन्छ	टुप्पा ४५५ टुप्पोलाई २८० ठगाहा ७ ठीक ठीकसँग १९३, २०६, भनेमा १९४, १९५, १९६, १९७, भन्ने हो भने १९१, १९२ ठीक छैन २१२

ठूलो कल्प ८८	ढोका खोला रहने छ २३७
ठूलो स्यानो ८९	ढोका बन्द भयो २३७, २३९
ठूला ठूला परिवार ६	ढोका बन्द रहने छ २३७
ठूलो पशु २०१, मारी २०१	
ठेक्का लिएको जस्तै गरी १	त
डरलाग्दो ४१३	
डराई डराई ७३	तर्कप्रेमी १४३
डल्ला ४५३	तप्त २८०, गर्नुपर्ने १९५, पार्नु- पर्छ १९५
डाँकामार्ने २८५	तताएको फलामलाई ३५५
डाँठ ४५५, ४५७	त्यस्तै ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४७७, ४७८, ५१८, ५३३, ५९०, गरी ४६३, ४७५
डुब्की ४५८, लगाउन सक्ने छौ ५९२	
डुब्छन् ४५८	
डुँडे ४३	
डुलिरहेका ४६३, पनि ४६२	
ढक २८५	
ढाकेकोलाई १८६, ३६४, ४९०, उघारिदिदा २३४	त्यस्तो हो पनि भन्दिन १३० त्यस्तो होइन पनि भन्दिन १२९
ढाकेर बस्छ ४५५	तथ्य ३३२, ३३३, हीन २०२, ३२५, ३२६, कुरा बोल्ने २८३
ढाँचामा ५०१	
ढुङ्गाको एक चट्टानमा १६४	तन्नेरी ११
ढुङ्गामा चुट्छन् २२५	तपस्या १३४, १६४, को निर्मित १९५, १९६, द्वारा १६८, २६२, २६३, २६५,
ढोका खुला भयो २३७	
ढोका खुल्यो २३९	

२६६, २६९, द्वारा अन्त गर्ने २६०	त्रिद्वारिक कर्महरूलाई १५६
तपस्वी १९२, १९५, हुन् १९५, १९६	त्रिविद्या ५०४, वान् ५९६, द्वारा ५०४, विद् ४९६, ५०३, ५०४, ५१०, विद् हुँ ५०५, विद् हुन् ५१०, ५११
तपोगुण ४८२, ४८३	तिरश्चीन ३९६, कथा ४२०, ४७१, कथाहरू ४७१, ४७२, योनी ३३
त्रयस्त्रिंश देवलोकमा १०२	त्रिलोकाग्र १६३
तयार पार्न लगाई २००	त्रिवेद ४९२, पारङ्गत ५०६
तयारी मासुन २००	त्रिशरणमा २९
तरवार लिई २३१	स्त्री २८४, ४६०, कथा ४२०, लाई २७७, २७८, साँग २७७, २७८
तराजु २८५	तीर्खा लाग्यो २८
तलतिर २२४, पारी २२४	तीर्थकर २९६, हरू ४२२, ४२३, ४२४, ४३०
तलाउमा २२४	तीन कर्म ८६, हरू २२०, हरू मध्येमा २२०
तल्लो तहमा ७६	तीन गाउत २३
त्यागछ ३६३	तीन जन्म २९०, को कुरा ४६०
त्यागबाट विशुद्ध हुन्छन् ५३, ५४	तीन दण्डहरू २१८, मध्येमा २१८
स्त्यानमृद्ध ४५	तीन प्रश्न २५७
तातो पानी सेवनगर्ने २२८	तीन वेद ५०४
तातो रगत वमन गरे २५३	
तान्न लगाउँछ ५३६	
तारणकर्ता २५२	
तारागण ११८	
तालपत्रमा हान्छन् ६५	
तालवृक्ष ३७५, जस्तै १२, ५८२, भै १९५, १९६, ५७७	
त्रास १४४	

तीन शय ५१२, ५८२, योजन

भिन्न २५

तीनै संयोजन ३२७

तीव्र २६३, २६४, २६७, २६९,

२७४, उपक्रम २६८,

वेदना २६८, २६९,

२७३, रागी २७७,

साधना २६८, उपक्रम

तीव्र दुःख २६६

तीर्य २१४

तीस जन्म २९०

तीस पुरुष २३१

तीस नालन्दा २३२

तुच्छ २०२, ४८१, ४८३, हुन्

३३५, ३३७, ३३८,

३३९, ३४०, ३४१

त्रुटी १२

तूष्णी भावद्वारा १८०, २००

स्तूप २९८, २९९, ३०१, बनाई

१०९

तृणकाष्ठहरू ५७७, को कारणले

५७६, ५७७

तृष्णा २५३, ३८९, ५१८, सम्बन्धी

प्रश्न ३८९, प्रहीण हुन्छ

५८२

तृतीय दिशामा २१४

तृतीय ध्यान ६७, २८९, ३२६,

४५४, ४८४, ४८५,

४८९, चित्त १५९

तेज १०५, ३६१, ४५६, ४७८,

कसिण ४५३, काय ११२,

धातु १०६, स्त्री ४५८

तेल ७३, को बत्ती १८६, २३४,

४७८, दाग ५०४

तेश्रो पटक पनि १८९, १९९

त्रैचीवरिक १२३

तैर्तीय ४२२, हरू ७३, हरू प्रति

असन्तोष प्रकट १३६,

हरूले २४, २६, गणाचार्य-

हरू १३७, गणाचार्यहरूले

१५२, देवता ९१, देवता-

हरू ७१, देवपुत्रहरू ११५,

को २६, श्रावकहरू ७१,

श्रावकहरूसँग ४३९

त्रैविद्या युक्त २५२

स्तोत्र गाई १६३

थ

स्थविर ३०९, ३१३, ३१५, हरू

३११, पनि हुन्छ ३०८,
३१०, ३१२, ३१४
स्थविरा ३१०, ३११, भिक्षुणी
३१२, भिक्षुणी श्राविका-
हरू ३१५

चाली पखालेको ५३०

थालीमा १६३

थाहा छ १८३, २६१

थाहा छैन १२३, २६१, २६२,
२६५

स्थितात्म १७५

स्थिर राख्नकानिम्ति ३१८

थियौ वा थिएनौ २६५

थीनमिद्ध ४५, ५८, २८८, ५३१

थूपं कत्वा १०९

स्थूल पार्छन् ७९

स्थूल मृग २०१

थैलो ३४

द

दगुर्न ६४

दगुराइबाट ६५

दण्ड दण्ड २१७, २१९

दण्डरहित २८२

दण्डहरू २१८, २१९

दण्ड पनि चलन थाले १७०

दन्त (हस्तिदन्त) कारले ४५८

द्वन्द्वता ४५

दया १८३, १८४, ३७०

दयालु २८२

दरवार १६२, बाट ८

दरिद्र ४२, कुलमा ४३, ४४, ४५

दलान २४१, मा २४१, हरू २४१

दश कसिण ४५२, भावना ४५२

दश जन्म २९०, जन्मको कुरा

४६०

दर्शन १५, ५६, ५९, ६०, ६१,

६२, १४८, को निम्ति

५९, ६०, ६१, गर्ने इच्छा

१४७, सम्बन्धी ३४८

दर्शनीय ४७

दर्शनार्थ १८८, ५९५, न जाऊँ

१८८, १८९, १९०, जान

चाहन्छु १८८, १८९

दश कुशल २१३

दश नालन्दा २३२

दश प्रश्न २५७, हरू २५८

दश पुरुष २३१

दक्ष २५०, वैद्य ३५४

दक्षिण ३७, दिशाको ६५, गङ्गा-

बाट ३८, पट्टि ४५४

दह २५९, हरू ८८

दा

दागहरू ५०४

दान्त २५२

दाताहरू १६७

द्वादशायतन ५३४

दानकथा १९९, २३६, ४३५

दानदक्षिणा ३६, ८४, १०५,

११२, १२९, १७४

दानद्वारा ३८

दानदिने बारे १५१

दान दिन हुन्न १६१

दान दिदै ३८

दान दिनुपर्छ १६१, २३६

दान देऊ २३५

दानकै फलले २०६

दानधर्म ९८

दानपुण्य १०२, को १

दानमा बाधा दिन्छ ५३०

दायक १४७, १५३

द्वारपाल २३७, २४०, २४१, ले

२३८, २४०, लाई २४१

दावी ६४, ७७, १६६, गरे ७७,

गरेका ८१

दाश २८४, कर्तव्य ४, काममा ४,

कुलमा ५, ७३, पुत्रहरू

३५, हुन् ४

दार्शनिक भाषामा ५६६

दाशी २८४

द्वासष्टि दिद्विगतानि ५६७

दाँहिने १८३

दाही ४९

दि

द्वितीय दिशामा २१४

द्वितीय ध्यान ६७, २५६, २८९,

३२५, ४५४, ४८४,

४८९, चित्त १५९

द्वितीय सङ्गायनाको समयमा १००

दिनपर्देन १९८, २३५

दिनमा २०९, २१०, २११

दिव्यचक्षु ४६२, ५११, ज्ञान

५९४, द्वारा २९१, ४१३,

४६२, ४६३, ४७४

दिव्यशब्द ५९३

दिव्यश्रोत ४५९, धातुद्वारा ४५९,

ज्ञान ५९३

दियो ३५५

दिवास्वप्न १४६
दिसापिसाप ६५, ७९
दिसा गरेर ७९, १०९
दीर्घकालदेखि १९८, २३५
दीर्घकालसम्म ३१७, ३१९
दीपावली १५२

दु

दुइ इन्द्रिय ८५, २३०
दुइ गतिमध्ये ३३
दुइ घरको बीचमा ४६२
दुइ जन्म २९०, ४७४, ५९४, को
कुरा ४६०, ४७३
दुइ दल २९७, मा २९९, ३००
दुइ प्रश्न २५७
दुइ शय ५१२, ५८२
दुइ हप्ता ३५३
दुष्कर ४०५, कारिताद्वारा २६६
दुष्कृत्य आपत्ति २३
दुष्कृत्य कर्म २७३
दुःख ९४, ९५, १६७, १९९,
२३६, २७७, ३९९, द
२६३, २६४, २६७,
२६९, २७३, २७४,

दायी ५१, ५२, ५३,
दौर्मनस्य २७७, को अन्त
८९, काय ११२, दुःखता
३९९, र सुख २६५,
२९०, निरोधको कुरा
४४३, निरोधको मार्ग
२८१, २९२, निरोधको
कुरा ४४३, निरोधको
ज्ञान ३७०, निरोधगामिनी
प्रतिपदको कुरा ४३३,
४४२, निरोध हो, २९२,
निदानलाई २७८, निदान
संस्कारको २७६, निदान
संस्कारलाई २७६, २७८,
प्रति अज्ञानता ३८७,
पूर्वक सफल साधना २७९,
पूर्वक २७९, २८०, २८१,
वाट ४४३, लाई त्यागी
६७, लाई २८९, लाई
पनि त्यागी ४५५, ले मात्र
भरिएको भए ५२, ले
भरिएको छैन ५१, ५२,
वेदना ३६२, ३८३,
वेदनावाट ३६३, वेदनीय
कर्म २७०, वेदनीय कर्म-
लाई २७२, समुदयको

कुरा ४४२, ४४३, समु- दयको ज्ञान ३७०, समुदय प्रति अज्ञानता ३८७, समुदय हो २९२, हरू क्षय हुन्छ २६५, क्षयगर्न बाँकी छ २६२, सुख २६०, २६२, २६३, २६५, २६८, २६९, क्षय हुन्छ २६६, २६७, २६९, सम्बन्धी प्रश्न ३९९, हो २९२	दुराचार गर्छ ४४, ४७ दुर्लाभ ३०२, हो ३०३ दुर्वर्ण ४३, ४४, ४५, ९३ दुवै हात जोरी २४६ दुश्शीलाई ५३१ दुष्कृत्य १०५ दूरेनिदान १०० दृष्टधर्म उपक्रम २७४, को कारणले २७४, २७५, २९४, २९५ दृष्टधर्मिक ३२२ दृष्टधर्मी २६६ दृष्टा ३३४ दृष्टान्त ४७६, ५०१ दृष्टि ९९, ३५३, ३५४, ३५८, ३५९, ३६१, ३९४, ५६६, आश्रय ३२८, उपादान ३९४, ओघ ३९, वाढो ३९१, कान्तार हो ५७१, का २११, २६०, का हुन्छन् २११, को जङ्गल हो ५७१, गत ५४६, ५६७, ५७२, गत हो ५७१, गतहरू ५४६, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३,
दुःखार्य सत्यको कुरा ४४२ दुर्गति ४४, ४७, २९१, मा ३०, ४६२ दुर्गन्ध ९३ दुर्दर्शनीय ४३, ४५ दुष्परिणाम ३८१, ५७१, ५७२, दुःखता ३९९ दुष्प्रवेदित ३०१, ३०२, ३०३ दुर्भिक्ष १४६, २०३, २०४, भएको समयमा २०५ दुराख्यात २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, धर्म- विनय ३०१	

५५४, ५५५, ५५६,	५८१, भाव ५७, क्षय
५५७, ५५८, ५५९,	३७०, ३७३, को कारणले
५६०, ५६१, ५६२,	३३०
निश्चित, ३३७, ३४१,	देहत्याग १६९
३४३, योग ३०८, विष्णु-	देहान्त ३४, १६९, १७०, ३०५,
न्दन हो ५७१, संयोजन	३०६, पछि १७१, हुँदा
२५१, ५७१, हरू ३६०	३०६
दृश्य १६३	देलोवाट ४६२
	द्रोण ८९
दे, दै दो, दौ	दोधारे १४३, प्रश्न २०४, प्रश्नहरू
	१८२
देखेर पनि देखिन्न ३१६, ३१७	दोश्रोपटक १८८, १८९, पनि
देवताहरू २४३, ३६२, ४८०,	१९८
४८७, सँग ४८७	दोसल्ला ४७८
देव २५९, सहित २४३, ३१३,	दोष २३, २२३, मा निर्दोष ३०,
३३३, लोक १६०, हरू	लाई दोष ३०
८८, पुत्रहरू ७१, ११५,	दोषारोपण १२, गरेका ७९
पुत्र मारहरू २५०, ब्रह्म-	दोषादोषको ३५३
त्वादिलाई ७५, पुत्रको	दौत्य कामवाट २८४
३३, मार ब्रह्मासहित	दौर्मनस्य २८५, ४५५, लाई २८९
२८१, मनुष्य ३३३	दौवारिक २३७
देशना ४९६	
द्वेष १२, १३८, १९५, २५१,	ध
३७५, ३७६, ४१०,	
४७३, ५०२, अकुशल हो	धम्की मारे भैं ५००

धनधान्य ४७, ४८, २०५	भन्ने नै छैन ६, यज्ञ १२५,
धनी २०५	वादी ३३३, ३७५, वादी
धनुर्विद्या २९६	को हो ? ३७५, वादीहरू
धनूष ६४, विद्या ६५	३७५
धनूषाचार्यहरू ३५	धर्मविचय ५९, ४४७, बोध्यङ्ग
धर्म २८७, कथिक ९९, ४१६, चक्षु	४६, सम्बोध्यङ्ग ३१९
२००, २३६, ३६४,	धर्मविनय ४२४, ४२६, ४२७,
चक्षु प्राप्त गरे १५२, को	४२८, ४२९, ४३०,
कुरा भन्दछु ६४, को	४३१, मा ४०५, ५९०,
सार १७०, हरू ३१९,	५९१, जान्दैनौ २९७
विनय, २९७, २९९,	धर्म भाषण गर्छन् ३११
३००, ३०३, विनयमा	धर्महरू ४८७, ४८८
२९८, २९९, ३०१,	धर्ममा धर्मानुपशयी भई २४४
३०३, ३०४, ३०५, वादी	धम्मयाग १२५
२८३, ता पूर्वक ५२९,	धर्मानुकूल ५१०, ५११, ५२९
स्थित २५१, ५३३, देशना	धर्मानुधर्म ३०१, ३०३, ३०४,
१९०, ३०८, ३०९,	प्रतिपन्न ३०५
३१४, ३१५, ३१७,	धर्मानुपशयी ४४४
३७५, धातु १८५, सम्ब-	धर्मानुरूप ३०१, ३०२, ३०३,
न्धी १८५, पर्यायलाई ५९,	३०४, ३०५, ले ३०२
६१, ३४५, पत्नी १३४,	धर्मानुसार २९२, २९५, ३०१,
४१८, पनि हुँदैन ६,	३०२, ३०३, ३०४,
पर्यायको ३४५, प्रकाश	३०५
पारिदिनु भयो १९७,	धर्मावबोध १२४
प्रति शंका २४९, पाप	धम्मसुधम्मानुपस्सी ३१८

धर्मोपदेश १७, २९, १०१, १४१,	धुन्छ २२४
१९१, १९२, १९३,	धुतङ्गशील १२३
१९४, १९५, १९६,	धुँदैनन् ७९
१९७, २०९, २८१,	धूर्तहरू २२
३०४, ३२२, ३२९,	धूलो छरे भैं छर्छ २०६
३४५, ३४६, ४१२,	धूलो फ्याँकने ठाउँबाट ४३६
४२४, ४२६, ४२७,	धेरै दिन पछि ५०९
४२८, ४२९, ४३०,	धेरै पुण्य कमाउँछन् ३०५
४३१, ४४०, ४४१,	धेरै समय बिताउँछ २०९, २११
४९६, ५०२, गर्छन्	धोतिको टुप्पो ७४
२०८, द्वारा १९४, गर्छु	धोबीहरू ३५
४७४, ४७५	
धर्मोपयोगी छ ३३५, ३३६	न
धाइको प्रमादले १८२	न अकुशल ४३
धागो ७६, ४५६, को डल्लो ८९	न अभिनन्दन गर्नु ३२१
धातु ३९८, हरू ८७	न उकेलन सक्नेछन् २०४
धान १४६, को बोट २०३	नर्क ३९६, मा ४४, ४७, २९१,
ध्यान ४५२, ४५४, जः ६६, वर्ग	४६२, पर्नेछ २११, गामी
२८४, चित्त ५६, १५९	२०८, २०९, २१०,
ध्यानी २५२	२११, २१२, हरू ८७
धारणगरी २८२	नक्कल पार्नपर्ने ४६०
धारणा २०६, २११, २१२, ३५८	नक्कली २८५
धार देखिन्न ३१६	नकारात्मक १४३, १४६
धीरवान् २४९	न कुशल ४३
धीरसम्मत ५३४	नगरकथा ४२०

नगरमा ४७७

ना

न गरेको हुने छैन २१३

न चिताएको २३०

नाउँ ४७७

न जानेको २३०

नागपुरुष २५१

नजीकको पनि ५९३

नागवासहरू ८७

न डराउने २५१

नाङ्गासाधु ५, ७८, ८१, हरू ४१,
३४७

न त निल्ल सक्नेछन् २०४

नागौ ४

न त प्रत्याक्रोश ३२०

नाच गान बाजा २८४

नत्थि अत्तकरो ८४

नाजवाफ १४३

नत्थि परकरो ८४

नानात्व संज्ञालाई ६८, ४४९

न दानको फल छ १०५, ३९४

स्नातक २५२, ४५३

नदीको मुखमा ९४, ९५

नात वंशीय १३४, क्षत्रीय राजा
१३४

नदीमा २०, १४२

नाता कुटुम्ब २९

नदी तर्नपर्दा १०९

नास्तिक १५७, दर्शनहरू ९८, वाद
१, ३१, ७६, १०५,

नदीहरू ५९०

वादी ९८, १३२

न देखेको हो ३१६, ३१७

नातेदार १६२

नग्नता ५

नानातैर्तीय ७१, ९१, ५१४

न प्रशंसा गर्नुपर्छ ३२०

स्नानीय चूर्णलाई ४५३

न भिज्नेगरी हिड्छन् ४५८

नाप-तौल ७६

नयाँ कपडा २४५, २४६

नामकरण ५७७, ५७८

नयाँ भिक्षु श्रावकहरू ३०९, ३१५

नामी ८, ११, नामी १८८, १८९,

नयाँ भिक्षुणी ३१४, श्राविकाहरू

१९०, मानिसहरूले १९८,

३१०, ३१५

नामी लिच्छवीहरू १८७,

नहापक ४५३, हरू ३५

नलकारहरू ३५

नक्षत्रहरूमा ११९

न्याय प्राप्त गर्ने छौ ३०५
न्यायमार्ग गामी ३०३, ३०५
नाश २७६

नि

निकाली दिए ८
निकृष्ट ९३, १४२, मखली ८२,
९३, तर ४८१
निस्केका पनि ४६२
निगण्ठ धर्ममा १५६
निगमकथा ४२०
निगममा ४७७
निग्रह ४४५, गरे ४२५
निग्रहित २९७, २९९
निश्चय नै १८७, १८९, १९०
निश्चलतामा पुगीसकेपछि २९०,
२९१, २९२
निश्चिन्त ३६४
निर्जन २८७
निम्तो गरे १४४
निन्दनीय ३०४, हुन्छ ३०२,
३०३, छन् १६५, २७५
निदाउँदा ६३
निदाएको बेलामा पनि २६६
निद्रा ६५

निन्दा ८१, १४०, २१३, ५०९,
उपहास ५१०, ५११,
गर्छन् ८१, ४३१, गरिन्छ
२७५, गर्नु हुन्छ ११२,
गर्नु भई २३, गर्न चाहन्थौ
१९१

निदानलाई पत्तोलगाई ३५४
निदान-संस्कार २७८
निन्दित छन् १६५
निर्दुःखी २५०
निर्दोषपूर्ण २८३
निर्दोष पूर्वक ३२३
निर्दोषमा दोष ३०
निर्दोषलाई निर्दोष ३०
निर्दोषी २५२
निधानवतीवाचा २८३
निध्यानक्षमता २६७
निल सक्छ १८२
निल सक्ने छन् १७९, १८२
निष्पर्याय (निष्परियाय) ४९६
निष्प्रपञ्च २५२, कै ४६९
निपुण २५२, ५७५
निष्फल २७६, हुन्छ २७३, साधना
२६९
निब्वुतो ५७७

निर्भिक २५१	निक्लेश चित्त २५२
निभ्यो ५७६	निर्लोभी २१३
निर्मल २९०, ४६३, जलाशय ४६३	निर्वस्त्र ७५, भई ७४, धारी ३४७
निर्माताले ७६	निर्वाण १५७, ३३६, ३६७, ३७०, ३७१, ५७२, मा ४३, ४५, ४६, तिर ५९०, गामी ४३, ३३६, गामी पनि छन् ३३६, को स्रोतमा ३५५, को निम्ति ३२४, ३२५, ३२६, रूपी स्रोतमा ३२७
निर्मित गर्छन् ४५७	निर्वेदकोनिम्ति ३२४, ३२५, ३२६, ४६८
निमित्तग्राही २८५, २८६, २८७	निर्वेदगामी ३३५, ३३६
नियम २५	निःशब्द हुनुहोस् ४३०
निरन्तर ६३, १३८, २६६, ४७२, ज्ञानदर्शन ४९४, ५०९, ५१०, ज्ञानदर्शी ४९३	निःशब्द परिषद् ४२१
निरर्थक २९९, छ २९७, कुरा २८३	निश्चित ३३६
निरवद्य २८५	निस्सन्देही २८८
निरोगी भई २६४	निस्सार १४०
निरोध १९९, २३६, २५४, २५५, २५६, ५७२, ५७३, निश्चित ५९, ६०, ६१, ४४७, ल्याउँछ ५७१, धर्म ३६२, ३६३, ३६४, धर्म हुन् २००, धर्महरू हुन् २३६, गामी ३३५, ३३६, को निम्ति ३२४, ३२६, ४६८	निषाद कुलमा ४३
निर्लज्जी १०२	निहीनतर ४८१
	निक्षेप ५१८
	नीच उच्च २९१
	नीच कुलमा ४३, ४४, ४५

नीचतामा ४६२, ४७४, ४७५, ५११	नैवसंज्ञीनासंज्ञी ५४५
नीचवृत्ति ७	नौ प्रश्न २५७
नील कसिण ४५३	नौलो व्यवहार १६२
नीच जाति ४०, ४१	प
नीला ४५०, ४५१, वर्ण ४५०, ४५१, दर्शन ४५०, भास ४५१	पस्केको भात ३५५
नीलो ४५६	पक्खन्दिकहरू ३५
नीवरण ४५, ४६, ५९, रहित १९९, २३६	पखाल्छ १७४, २२९
नु	पर्खालको बीचवाट ५९२
नुहाउन जाँदा २०	पखेटा २८५
नून २२१	पञ्चअधोभागीय ३२७
न्यून ३१६, ३१७	पञ्चस्कन्ध ३३३, ५४३
स्नेहित ४५३, पाछ ४५३, ४५४	पञ्चकामगुण ६५, हरूद्वारा ३२५
नैष्क्रम ३७०, को आनिसंस २३६	पञ्चकामविषय २२९
नैष्प्रीतिक सुखद्वारा ४५५	पञ्चगोरस ३५५
नैर्याणिक १६, १७, ८२, १०५, ३०३, ३०४, ३०५, ३१५, छ के ? १४	पञ्चनीवरण ४५, ५७, २८८, लाई ४९, त्यागी २८८, ४८८
नैवसंज्ञानासंज्ञा ६९, यतन ६९, ४४९, यतनलाई ३९८	पञ्चमध्यान चित्त १५९
	पञ्चमपुरुषले १०६
	पञ्चबल ६५
	पञ्चसङ्घ २५१
	पञ्चाङ्ग दण्डवत् गरे ६३
	पञ्चाङ्ग विप्रहीण ५३१
	पञ्चाङ्गसम्पन्न ५३१

पश्चात्ताप १६९, २१२, २१३	पद १०६, चिन्ह १०६, विन्यास
पचास जन्म २९०, को कुरा ४६०	३२०
पचास हात अग्लो २७	पधान २६७
पश्चिम दिशाको ६५	पन्नरसी ४८०
पश्चिमपट्टि ४५४	पर्यवशान कल्याण २८१
पच्चीस सय वर्ष अधि १	परकृत ३३८, ३३९, ३४०, ३४१
पञ्चेन्द्रिय ३१८, ४४६, मा ४९८	परखालमा नछोई ५५८
लाई ८६	परचित्त ७, ज्ञान ७, ४५९, ५९३
पछाडि तान्छ २२४	परजन्म ३२२, ४१३
पछाडि तान्ने छु २२४	परदारगमन ७५, गर्दा ३७
पछिल्लि २२४	परस्पर ११२, ३००
पछिल्लो कुरा २३२, २३३, संग	परम्परानुसार ४७८
२३१, २३२	परप्रवादलाई ४४१
पछिल्लोसंग २२८, २३३	परपुद्गलको ४५९, ४६०
पछिल्लोवचन २२९	परवतको वीचवाट ५९२
पछ्यौरा २४२	पद्म ४५५, समुदाय ४५५
पञ्जापेमि ५१८	परम आश्वासनद्वारा १९६
पण्डित १३८, ४७३, पनि छन्	परमवर्ण ४७, ४७५, ४७७, ४८१,
१५५ हरूलाई २४५, वेद-	हो ४१४, ४७५, ४७६
नीय ५७५	परमशुक्लजाति ३१, ४०, ४२
पर्णक ८७, भूमि ८७	परमार्थ १५७, को व्याख्यान १५७
प्रणीततर ४७८, ४७९, ४८०,	परलोक १६५, लाई ९८, भएका
४८७, ४८८, ४८९,	३२, छ १२९, छैन १२९
४९०	छैन के ? १२९, छ के
पताकाहरू १५२, १९८, २३५	१२९, छ पनि छैन पनि
	के ? १३०, पनि छैन ९८,

१०५, प्राप्त भएका ५१५,
 ५१६, ५१७
 परवादलाई ३०८, ३०९, ३१४,
 ३१५
 परसत्वको ४६०
 पराक्रम छैन ९३, ९४
 पराक्रमवाद ९३, ९४
 पराक्रमवादी ९४
 पराक्रमद्वारा ७५, ७६, ८४
 पराङ्मुख १६४
 परामर्श ५९२, गर्छन् ४५८
 परिचीर्ण गरिसकें ५९६
 परितप्त गरी २८०
 परित्यक्त ३६०, ३६१
 परित्याग २७८
 परिदेव २७७, २७८
 परिनिर्वाण १७, १३४, ३२७,
 ३३३, ३६९, ५८४, वपछि
 १७१, ४१५, भन्दा ३४,
 हुँदै छन् १७, मञ्चमा
 १०१
 परिनिवृत्त ५३४,
 परिपक्व ८९
 परिपक्ववेदनीयकर्म २७०, २७१,
 २७२

परिपूर्ण ३१६, ३१७, रूपले २८२,
 अङ्ग ३०७, हुन्छ ३०८,
 ३०९, ३१०, ३११,
 ३१२, ३१३, ३१४,
 पाछै ४५३, ४५४
 परिभोग ३३०
 परिमद्दंनं ३६१
 परिमार्जन गर्छन् ४५८
 परियाय १९३, ४९६
 परिवर्तन १६३, १८४, १८५,
 शील हुन् ४६८
 परिव्राजक २, १५, १६, १७,
 ३४७, ३५७, ३६९,
 ५०८, हरू ३३१, ४०७,
 ४०८, ४१९, ४२१, हरूले
 १३९, ३२४, ३२५,
 ३२६, ३२८, ३३१,
 ३३४, ३३५, ३३६,
 ५२२, हरूलाई ३२९,
 ४८७, हरूसँग ३२४,
 ५२६, ५२७, को भेष
 ५०४, सम्प्रदाय ३४६,
 सम्प्रदायमा ४९२
 परिवास ५९०, ५९१

परिशुद्ध २८१, २८८, २९०, ४५५, ४६०, ४८९, गरी ४५५, गच्छ २८८, रूपले २८२, तर ३१६ भाएको ६७	पर्वत २८७, मा नछोई ४५८ स्पर्श ३९७, ३९८, गर्दा २८६ स्पर्शागतनहरूको ३७९ स्पर्शित ४५४, ४५५, पाछ ४५३, ४५४, ४५५
परिषद् २२१, ४०७, ४८६, लाई २५७, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४७१, मा ४११, ४७२, का बीच १५३, ले ४९१	पशु ८७ पहाडी गुफा २८८ पहेला ४५१, वर्ण ४५१ पहेला ४५६, गरी २४५, जाति ४१ पक्षपात ३३०, ३३१ पक्षभार २८५ पंक्षी २८५ पंखा ३४५, ३५२, ३५५ पंसुकूलिक चीवर १२३
परिहीन १४८ परीक्षण २४५, २४६ परीक्षणार्थ ५९० परीक्षा गर्न १६२ परिक्षीण ६९, गरी ५८३, ५८५, ५८६	पा पाइला ७५ पाउलागी ४६६ पाल्की १६४ पाकेको भोजन २०५ पागल त भएनन् १६३ पागल भयौ २४२ पाँच अङ्गहरूले ५३२
परिज्ञानद्वारा ५३४ परुष ५८१, वाचा २८३, वचनलाई त्याग्न ३७१ परेवाको १०६ पलाएर आउँछ २६४ पलाएर आयो २६३ पलेटिमारी ५९२ पलेटि मारेर जान्छन् ४५८	

पाँच स्कन्ध ३९७	२२५, पिउन २९, पिउने
पाँच कारणहरू ४३२	कुवा १९८, २३५, को
पाँच गुणहरू छन् ४०९	मूल ४५४, को पात्रमा
पाँच जन्म २९०	४६०, को कारणबाट
पाँच प्रश्न २५७	२०६, ले पखाले पनि
पाँच बन्धन २५१	८
पाँचशय ५, १२१, ५१२, रथहरू	
१९०, मानिसहरूले ५,	पाप १९५, कर्म ८६, २१२,
शिष्यहरू ७८	२६२, कर्मको फल छैन
पाँच शिक्षापद ४३१, ४३२	१, कर्म गरेका छौं २६६,
पाटङ्गि १६४	गरेका थियौं २६२,
पाण्डुकम्बल ४७८	लागदैन ३७, लाग्छ २८,
पाण्डरङ्गको ४५६	लाई शुद्ध गर्छ २२९,
	हुँदैन ३७, ३८, कर्म अन्त
पात्र २१, चीवर २०१, २८५,	हुन्छ २६, कर्म नै गरेका
२८७, ४१९, ४७०,	थियौं २६१, कर्म गर्नको-
५०८, बाट १८०, चीवर	निमित्त २१७, २१८,
ग्रहण गरी १८०, भरी	२२३, २१९, २२०,
पनि खान्छु ४३५	२२८, २३१, २३२,
पातहरू ५७९	२३९, पुण्य ३०, सङ्गती
पाथी ८९	होलान् २७४
पानी ८८, १०६, मा २२५, २३०,	पापक अकुशल धर्महरू १९५
४५५, ४५८, ४६३,	पापक अकुशललाई ३७१
बाट ४५५, विई २८,	पापाभिजाति होलान् २७४
पिएर जाऊ २९, फ्याँक्छ	पापी ईश्वरले २७३

पापी मार ११७, ११८

पु

पारमी ४४४, ४४९, ४५२,

४५३, ४५६, ४५७,

४५९, ४६०, ४६२,

४६३, धर्महरू ९८

पारंगत ५३४

पालेहरू ४१

पालोपहरा २५९

पार्वार्द्ध १६४

पांसुकूलिक ४३६, ४३७

पांसु पिशाच ४१२, ४१३, लाई

४१२

पि

पिटी ३५५

पिण्ड १९८, १९९, २३५, चारिक

४१२, ४३७, ४३८,

दायकहरू ३५, पात्र ३२३

पिशाचहरू ८८

पीट्ने २८५

पीडा ९४, ९५, को निमित्त २०४,

२०५, २०६

पीडित २७६, २७८

पीत कसिण ३५३

पीरामा बसी १६३

पुटगरी राखेको २६३

पुङ्के ४३, ४५

पुण्डरिक समुदाय ४५५

पुण्य ७५, ३०४, कार्य ७६, हुँदैन

३८, पाउँदैन ३८, को

प्रभाव २७, पाउँदैन १

पुस्तक १४५

पुस्ताहरू १२

पुत्रदारहरूलाई ८४, १०५, १११,

१२९, १७३

पुनर्जन्म १६०, छैन १९६, ३२२

का कुरालाई ३५३

पुरस्कार २७

पुष्पराशिवाट २५३

पुरानो कर्मलाई २६०, २६२,

२६३, २६९

पुरिएर आउँछ २६४

पुरुष ४६०, भूमिहरू ८६, सँग

२७७, २८८, दम्य सारथी

२१२, २८१

पुरुषार्थ ७५, ७६, द्वारा ८४

पुरोहित १२५

पूजनीय २५३

पूजा ४२४, गर्छन् ४३३	पूर्वाण्ह समयमा १८०, २०१,
पूजित ४३०, छन् ४०९	४७०
पूर्वजन्म ४७३, ४७४, का कुराहरू	पूर्वेनिवास ४७३, ५०१, ज्ञान
४६०, ४६१, ४७५,	५९४
४८९, ५१०, ५९४, का	पृथक्जन २५० ले १८२, साँग १७८,
२९०, हरूका कुराहरू	१८२
४७४, कै हेतु हुन् २६०	पृथक्जनिक ३१६, ३२४, ३२५
२६२, २६३, २६५, २७९,	पृथुल ३१३, ३१४, ३१५, प्राज्ञ
को कारणले २७३, २७४,	२५२
२९३	पृथ्वी १०५, ३६१, ४५२, ४५६,
पूर्वकृतको कारणले २९४	४५८, कसिण ४५२
पूर्वदिशाको ६५	मा ३७, काय ११२, धातु
पूर्वपट्टि ४५४	१०६
पूर्वाग्रह ५०३, ५६७, युक्त १२२	पे
पूर्वाचार्य ३१	पेटारीबाट ४५७
पूर्वान्त ३४३, ३४४, ४११,	पेटभरी भोजनले २८५
४७३, ४७४, ४७५,	पैतीस वर्षको उमेरमा २
अपरान्त दर्शन ३३६, अप-	पैदल नै १९०
रान्त ३४१, दर्शन ३३७,	पैशून्य ५८१, बाट, २१३, तालाई
युक्त ३४१, युक्त दृष्टि	२१३, तालाई त्याग्नु
३३६, सम्बन्धी १३८	३७१
पूर्वानुस्मृति अनुसार ३३१	पैसा कमाउने
पूर्वानुस्मृति-ज्ञान २९०, ४६०,	पोखरीमा २२५, हामफाले ३४
५१०	

पोढेटोलमा ४१२	प्रत्याक्रोश ३२१, ३२२
पौरुषतावाट २१३	प्रतिक्रिया ९, १४१
पौरुषतालाई २१३	प्रतिग्राहक ५३०
	प्रतिघ संयोजन २५१
प्र	प्रतिघ संज्ञालाई ४४९
	प्रतिष्ठामा १४५
प्रकृत्याद्वारा १४९	प्रतिष्ठित १७१
प्रकाश पारी ७१, ९१	प्रतित्यसमुत्पन्न हो ३६२, ३६३
प्रचार १४	प्रतिस्थापित गराई २२१
प्रजापति २४४	प्रतिध्वनित २१४, २१५
प्रष्ट ३१५	प्रतिनिस्सर्ग ३६०, ३६१
प्रणीत २४१, २४२, तर २५५,	प्रतिपद् ४४३, ४४४, ४४५,
४७६, ४७७	४४६, ४४८, ४४९,
प्रत्यनुभव ५९२	४५२, ४५३, ४५६,
प्रत्यवेक्षणा ३६४, ज्ञान ३२२	४५७, ४५८, ४५९,
प्रत्ययाकार धर्म ५७५	४६०, ४६१, ४६२,
प्रत्यनुभव ४७४	४६३, ४८१, ४८२,
प्रत्यय ५१, ५३, ५४, ५५, ५७,	४८३, ४८४, ४८६, मा
५८, ५९, ६०, द्वारा ५७,	४४७, ४६८, ४६९
५९, ६०, ६१, छैन ८४,	प्रतिपदा ३७०, ३७२, ३७३,
विना ५६	३७४, ३७७, ३७८,
प्रत्यक्षफल १३७	३७९, ३८०, ३८१,
प्रत्यक्षरूपले ३६, ३८, ८३, ८४,	३८२, ३८३, ३८४,
८९, १०४, १११, १२९,	३८६, ३८७, ३८८,
१३१, १७३, १७५	३९०, ३९९, ४००,
	४०३, ४०४, हरू ८६

प्रतिपादन ४०५, गर्ने ४०६	प्रश्न बनाई सोच्छन् १८४
प्रतिवद्ध २४४, २४५, २७७, छ ४५६	प्रश्नोत्तर गर्ने ४८१, ४८३ प्रपञ्च ४६८
प्रतिवादी २३४	प्रपातहरू ८८
प्रतिसन्धि १६०	प्रफुल्लित १४, १६१, ३५५, ४९४
प्रतिसम्भवा १६३	प्रभाकर २५१
प्रतिक्षेप ३१, ७५, ७६, ७७, ९४	प्रभावद्वारा १५६, १५७, १६०
प्रतीत हुन्छ ३६७	प्रभावशाली १५०, १५३, १५६, १७७, १८१
प्रत्युत्तर ११६, ११८, २२६	प्रभावित १६१, ३५५
प्रत्युपस्थित ६३, ४७३, हुन्छ ४७२	प्रमाणकर मै २१४, २१५
प्रथमध्यान ६६, २५५, २५६, २८८, २८९, ३२५, ३७२, ४५३, ४८४, ४८९, चित्त १५९	प्रमाणानुसार ५०१
प्रथमदिशा २१४	प्रमादले १८२
प्रदर्शन २४, ६५	प्रमुख अधिमारी १५२
प्रदर्शनी २८४	प्रमुखदाता १६३
प्रदक्षिणा २३७, ५९५, गरी १८०, २००, २०४	प्रमादवश ७३
प्रदीपादि ४४	प्रमुख शिष्यहरू १६६
प्रश्नहरू १२, १४३, १३७, १८४, १८५, २५७, बनाई १८४	प्रलय ४६१
प्रश्न सोध्ने छु १८४	प्रलाप मात्र हुन् १०६
	प्रलोभित भई १२३
	प्रव्रजित २८२, ४९१, ४९२, ५९१, हुन्छ ४५, ४९
	प्रव्रज्या ४, ७५, ५९१, हरू ८७, मागे १८, त्व ४०५,

५०३, ५९०, त्वमा ७८,	प्रहार २४३, गर्छन् ७६
पाऊँ ५९०	प्रहीण १९५, २५१, भइसक्यो
प्रवर्तक १७४	१९६
प्रवेदित ३०१, ३०२, ३०३,	प्रज्ञप्तिहरूमा ३३९, ३४०, ३४१,
३०४	३४२, ३४३
प्रशब्धि ४४७, बोध्यङ्ग ४६, लाई	
६१, का ६०, सम्बोध्यङ्ग	प्रज्ञा २४३, २५०, ४०९, पन
३१९	३१, ४०, ४२, ३०२,
प्रशंसक हुँ ४०९	३०४, ५१८, ५७७,
प्रशंसा ३३, ३०५, ३२१, ३५५,	५७८, पित ५७७, द्वारा
२५९, ४०८, ४०९	४६, ६९, २८८, ४८९,
गरी ८०, गर्छ ३०३,	स्कन्ध ४४१, बल ३१९,
गर्नुपर्छ ३२१, ३२२	वान् ४४१, विमुक्ति
प्रशंसनीय २९२, २९४, २९५,	३२८ ४६३, ५११,
३०२, ३०४, हुन्छ ३०५	विमुक्तिलाई ५८२, ५८३
प्रशंसित ३०५	प्रज्ञेन्द्रिय ३१९, को भाविता गर्छ
प्रसन्नपार्छ ३२४, ३२५	४४६
प्रसस्त ४७, सुन चाँदी हुने २०५	प्राचार्यहरूलाई ७६
प्रसन्न १९९, ता १४२, ५७४	प्राण २३०
पारी १६ पार्छ ३२४,	प्राणीहरू ५०, ५१, ५२, ५३,
३२५, कर ३४५	५४, ५५, ८५, २७३,
प्रसाद ५७४	२७४, २९३, २९४,
प्रसिद्धि ३१३, ३१४, ३१५	४६६
प्रसंगवश १०१	प्राणीहत्या ३२९, गर्दा ३७, गर्दैनौं
प्रहाण ३६०, द्वारा ५३४	२०२

प्राणीहिंसा २०९, २११, २२९, ४३१, ५८१, त्यागी २८२, छाडी ४८२, बाट २१३, २८२, लाई २१३, लाई छाड्छ २१३, नगर्नु ३७१	प्रोत्साहित गरे १५५ फ फल्गुहरू ५७९ फन्दामा पार्दा ३७ फल १४५, २३०, ३२६, ३२७, ३२८, छैन १ फलाना ३२, ठाउँमा ३२, गतिमा ९९ फलामको कीलो ३२९ फहराउने थिए १९८, २३५ फ्याँके जस्तै गरी २११, २१२ नर्कमा पर्नेछ २०६ पू:टपार्न २८३ फूल १४५, हरू १०१, १६३ फैलिनै छ १७७
प्राप्त गरी ४५५ प्राप्त धर्मी २३६ प्राप्त शयनासनिक ४३९ प्रातिमोक्ष १००, ४३९ प्रातिहार्य २४, २५, २६, ३४ प्रायश्चित्त गरी १०९ प्रासाद २९६, मा २९६ प्रासादिक ४७, ३४५ प्रिय १८३, ४८४, रूप ६६	व वगैँचाको आँप २५ वगैँचामा २५ वगैँचे २७ व्यञ्जनमा व्यञ्जन ३१७, ५४२ वजारबाट २४५
प्रीति २५६, २८९, ४५३, ४५४, सुख ६६ ६८, २५६, लाई पनि २५६, ५४५, बोध्यङ्ग ४६, सम्बोध्यङ्ग ३१९, सम्बोध्यङ्गको ६०, ४४७ प्रेत ३९६ प्रेमको उपमा २७७ प्रमणीय २८३	

बजारमा गई २४४	बलिद्वारा १
बटुकोमा ३५५	बलिया ६४
बढेर आउँछ २७९, २८०	बलिरहेको छ ५७६
व्यक्त हुन्छन् ३०९, ३१४	व्यसनको दृष्टिले ३६१
बताइ दिएको छु ३३७, ३४१ ३४३	बसीरहेकी २७८
बताउनुपर्ने ३३७, ३४१	बहाना गर्छन् १४५
बताउनु नपर्ने ३३७, ३४३	बहाना गरी १४४
बताउनु भएको छैन ३३४	बहुजनसुखाय ३१७
बताएको छैन ५१९, ५२०, ५२१	बहुजनहिताय २, ३१७
बत्ती १९७, ३६४, ४७९, ४९०	बहुजनाकीर्ण २३१
बध २९७, २९९	बहुधा ४५८
बन्धन २८५, ३०८, ३५८, ३५९, ४६८, ५११, ५१७, ५३३	बहुला भयौ २४२
बधाई दिनेछु १४२	बहुलिकृत २१४, २१५
बन्धुजीव फूलहरू ४५१	बहुवेदनीयकर्म २७१, २७३, लाई २७२
बढेर जान्न ४५३	बहुश्रुत ३६७
बनाउन चाहन्छ ४५८	बाखा २८४
बनावट चरित्र १२	बाङ्गा २५७
बनारसी वस्त्रहरू ४५१, ४५२	बाछाले ५००
ब्यभिचार २०९	वाल्टीन ४९१
बयान गर्छन् ४३१	वाढी ३९२, सम्बन्धी ३९१
बलकथा ४४७	वाटो भुलेकोलाई १८६, २३४, ४९०
बलवान् २१४, २१५, २५१, पुरुषले २२४	वाटोमा २९७, २९९, ३४७
	वाटो देखाइदिंदा १८६, ३६४
	बाँण २८०, को टुप्पोलाई २८०

बाँदरको बच्चा २४४, २४५, लाई २४५	वाहिर निकाल्ने छु १८३
बाधा १४८, १५१, दिए ४९१, पुन्याउँछ ५३०, को दृष्टिले ३६१, पूर्ण छ २८२	वाहिर घुम २९७ वाहित पापोति ब्राह्मणो ४६६ विउभिंदा २८७ विउभिंरहेको बेलामा २६६, ५१० विउभिंरहँदा ६३
बाँध्ने २८५	विच्छी ३२३
बाबु ९६, आमा ५, ७४, १०८, हरूलाई ८४, पनि छैन १	विन्दु ८८ विघ्न १५१, गर्छ ५३०, पुन्याउँछ ५३०, बाधा २६, ४९८
बाँया १८३	विरुवा २६
बाखा ८७	विलाएर गयो ५७४
बारको बीचबाट ५९२	बीज २८३, बोटमात्र २०५
बालक १८२, २४४, लिएर १४५, हरूसँग २८, हरू २९	बीस जन्म २९०, को कुरा ४६०
बालकनीय परिषद् २२१	बीस नालन्दा २३२
बाल काट्ने व्रत ११७	बीस पुरुष २३१
बालिका २४४	बुढा ४५८
बाक्लो ४३६	बुढो २४४
बालुवा निचोरी १३७	बुद्ध ६, ११९, २५३, नै हो ८, हो ३, हुँ १४८, होइनौ ८, त्व ३४६, त्वज्ञान २, १२, कहाँ १९०, कै शरणमा परे १५२, कै शरणमा गए १६, कै दृष्टि अनुरूप ४९४, को अप-
बाँस गाडी २१	
बाँसमा ८१, १६६, भुङ्चाई २२	
ब्याकरोति ५१७	
ब्यापाद ४५, ५८३	
बाहिरका ४५०, ४५१, ४५२	
बाहिरको कोठामा २४०	

वाद २००, को छजाति	बोक्राहरू ५७९
४२, को मन्दिरमा २८,	बोक्रो ४५७
को अपवाद गर्न चाहन्छन्	बोटमा २६, १४६
२०२, दर्शन ४०१, धर्म	बोज्झङ्ग कथा ४४७
३१३, ३१७, धर्ममा	बोल्देन १८३
४०५, वचनको पहिचान	बोध्यङ्ग ४६, ६१, ६२
३२०, भन्दा अगाडि १,	बोधि अङ्गहरूलाई ३१९
३३, ३७, ९६, १३२,	बोधिजन्म ज्ञान ३३२
भन्दा अधिका ३, मार्गी	बोधिज्ञान ४६
१४३, मार्गीहुँदा १६१,	बौद्ध २०, साहित्य १३३
मार्गमा १५३, १६९,	वृद्ध २४४
मार्गमा गएका निगण्ठ	
शिष्यहरू १४०, विषय	ब्र
सम्बन्धी ७, ८, शासनमा	ब्रह्मत्व २५२
३१४, ४१५, समकालीन	ब्रह्मचर्य २८१, २८२, ३०५,
१७२, सँग छलफल २२८,	३०६, ३०७, ३०८,
सिद्धान्त ३६७	३०९, ३१०, ३१२,
	३१३, ३१४, ३१५,
बुद्धिजीवि ६, १२, हरू २	३१६, ३१७, ३२३,
बुद्धोपदेश ७६	४३१, ५८७, ५८८,
बृक्ष भै ५७८	५८९, ५९०, ५९५, द्वारा
बेमेल छैन ४०८	८९, प्रकाश गर्नुहुन्छ
बेमेल भई २९६, ३००	४८८, पालन ४९९, पालन
वैश पुगेका ३१५	गर्छन ४८७, ४८८,
वैश वितेका ३०७, ३०८	४९०, ४९१, वास ३२९,
वैश वितिसकेका ३१४	

३३१, ३६३, ३७७, वास
 पूरा भयो २९२
 ब्रह्मचर्योपयोगी छन् ३३५, ३३६
 ब्रह्मचारी २८२, ३१०, ३११,
 ३१२, ५३३, हरूका
 ब्रह्मचारिणी ३१२, ३१३, ३१४
 ब्रह्मलोकमागी ३२७, ५८४
 ब्रह्मलोकसम्मलाई ४५८
 ब्रह्मा २४३
 ब्राह्मण २, २१६, २४५, ४६६,
 ४६७, ४६८, ४६९,
 ४९२, ५०५, ५०६,
 ५३३, लाई ३९, सहित
 २४३, महाशाल कुलमा
 ४७, हरू १६, २८,
 २४३, २६०, हरूका
 ३१, सत्यहरू ४६९, विद्या
 ४९२, कुलमा ५०४,
 पण्डितहरू १८५, पुरो-
 हितहरूले १ सत्य ४१०
 ब्राह्मणी ४७७

भ

भगवान २९६, कै स्मरण भयो

४७३, कै स्मरण हुन्छ
 ४७२, को पछ्याडिपट्टि
 ३४५, ले बताउनु भएको
 छैन ३३५

भण्डार ३५५

भक्तिभाव ५००

भद्र ईश्वरले २९३

भने बमोजिम १७

भष्मपार्न सक्ने छ २३२

भष्म पार्नेछु २३२

भय ८, १४४, को कारणले ३३१

भव ३९६, ३९७, ४६८, कथा

४२०, ओघ ३९१, तृष्णा

३८९, दृष्टि ५६७, योग

३०८, संयोजन २५२,

३२९, ३३१, ५८२

भवाभवकथा ४७१

भवास्रव ३२८, ३६५, बाट २९२

भवितव्य २७५

भविष्यमा १९६, २६०, २६२,

२६३, २६५, २६९,

बुद्ध हुनेछौ १००

भविष्यवाणी १००, १७९, १८२,

२६२, २६३, २६५, २६८	भाविता गर्छन् ४५२, ४५३ भाविता गर्छ २७९
भाइ २९८	भाविता गरेको २१४, २१५
भाग्य ७६	भावितात्मा २५२
भागाभाग भए ३४	भास ४७८
भागेर गए ४	भान्सेहरू ३५
भागेर जानेछन् २६	भाषण ३२०, ३२१, ४११, ४३१, ४७२, गर्छन् ३२०, लाई
भाज्जा ३५१, ३६९, लाई ३५५	३९, ९०, १०७, ११३, १७५
भाँडा ४३५, हरू ४५८	भित्र नजानुहोस् २४०
भाँडा बनाउने भैं ३५५	भित्तामा नछोई ४५८
भात ३५५, को माड १०९, दाल द्वारा ३६१, दालद्वारा संवधित ४५६	भिक्षा २३७, २३९, २४०, पात्र २०, २१, २२, २३, १६६, पात्रबाट २०२, टन २१, १२३, १४६, २१७, ३५१, ४१९, टनद्वारा ४३७, टनार्थ ४७०, ५०८, भोजन १९८, २३५, ३२३, ४३७
भादरिहरू ९	भिक्षुत्व १८
भानिज ३६, ३६८, का बीच ३६७	भिक्षुभाव २८१
भार ५८२, मुक्त ५३३, वहन ५३३, विसाई सकेको हुन्छ ५८२, दारहरूसँग ७८, ९७, १०९, १२१, १३६, विसाइ सकेका ३२९	भिक्षुश्रावक ५८२, हरू ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१३, ३१४, ३१५,
भाला २६३	
भावना गर्छ ५९	
भावनाद्वारा ५३४	

५८३, ५८४, ५८५,	भोकले पीडितभई ४१३
५८६, हरू हुन्नन् ३०९	भोगसम्पत्ति त्यागी २८२
भिक्षुहरू २३७, २३९, ५९१, लाई	भोजन ४, २०१, तयार भयो
१६१, को निमित्त ५८७,	२०१, गर्न नपाउने भए
५८८, सँग ४३९	१६३
भिक्षुसङ्घद्वारा ५९०	भोवादी ४६६
भिक्षुसङ्घ प्रति शङ्का २४९	भौतिकवादी ९, ६३
भिक्षुणी ५८३, हरू २३७, २३९,	
हरूसँग ४३९, हरूका	म
निमित्त ५८७, ५८८,	
श्राविकाहरू ३१०, ३११,	मखलीवाद ९३
३१३, ३१४, ५८३,	मखमली ४३६
५८४, ५८५, ५८६	मुखामुख १७०
भूकम्प ४३६	मङ्गलको कुरा ४१७
भूत ८५, १८३, १८४, वादी	मंगुरी छन् ४७७
२८३	मञ्जना ४६७, ४६८
भूमिचतुक्कं ३९७	मभौली छन् ४७७
भूमिभाग २६	मठ १८
भूमिहरू ४८६	मण्डप २६
भेडा २८४, मार्नेहरू ४०	मन्त्र ३४८
भेद गर्नको निमित्त २८३	मस्तकमा २२५
भेट्न चाहन्छन् २४०	मत ५६६, मा ४८१, को कुरा
भेलाभई १५	४७५
भैसी २०१	मर्दन ४५०, ४५१, ४५२
भैषज्य ३२२	मन्दभूमि ८६, ८७

मद्यपान ७९	मनपर्ने ६६, १८३, भाए ३५८
मन्दिरमा जान निषेध २८	मन नपर्ने ७८, १८०
मदिरापान ४३२	मनः दण्ड १५६, १५९, २१८,
मध्यकल्याण २८१	२२८, २२९, २३०,
मध्यम प्रतिपदको २	२३१, २३२
मध्यम प्रतिपदद्वारा २	मनः प्रतिबद्ध २२८
मध्यममार्ग २	मन फर्काइ दिन्छन् २२६
मध्यमा भिक्षुणी ३१५, श्राविका-	मन फर्काउने माया २३९
हरू ३१०, ३१४	मनमा ३९, आसक्त भई २२८
मध्यान्ह ४८०, समयमै १९०,	मन लगाएर सुन ६४
२२२	मनः सत्व १६०, २२८
मनःकर्म १५६, १५७, १५८,	मनसाय गरी १४१
१५९, २२०, २२१,	मन सुचरित १९३, ले युक्त भई
२२३, लाई ८६	२९१
मनको विषय २८७	मनसंयम २६६
मनद्वारा ४७, ४८, १५८	मनाप ६६, १८३, १८४
मनः दुश्चरित्र १९३, १९४, ले	मनुष्य ३६६, अधिकार २
युक्त भई २९१, हरूलाई	मनेन्द्रिय २८७
१९५	मनोकम्म नाम १५८
मनन गर १६, १८	मनोपुब्बङ्गमा धम्मा १६०
मनन गर १८, ६८, ३५६	मनोभाव अनुरूप २९
मन पराउने २८३	मनोमय ४५७, कायरूप ४५७,
मनपर्छ ३५४, ३५९, ३६०,	ऋद्धि ४५७
३६१	मनोवृत्ति १४९
मनपर्दैन ३५२, ३५३, ३५४,	म बुद्ध पनि होइन ८
३५६, ३५९, ३६०, ३६१	

मरणपच्छि ३४२, ३४३, ३४४, ४७८, ५४५, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, हुन्छ ३३५, ५४४, हुन्न ५४४, न त हुन्छ ३३५, तथागत ५२२, ५२३, ५२५, ५२६, ५३६, ५३७, ५३८, ५४०, ५४१, तथागत हुन्छ ५२०, ५२१, केही छैन ३९०, पनि केही छैन २	म सर्वदर्शी हुँ ९, ६३, १६४ म सर्वज्ञ हुँ ७७ म सर्वज्ञ होइन ७ मसान २८८ मह ४३१, को रस ५०० महत्वात् चित्त ४५९, ५९३ महन्तहरू ६ महर्द्धिक ११, ५०३, ५९६ महत्फल ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, हुन्छ १९९, २३५, हुन्न १९९, २३६ महाग्रन्थी ८८ महाजनहरू २० महान्त्रिद्धि सम्पन्न १७७, १८१ महाध्यानी हुँ ५०५ महादोष २१८, २२०, २३० महाधनी ४७, २०५ महान् २५३ महानागहरू ३५ महानुभाव ५९६, सम्पन्न ११, २०३, २०४, ३५२, ५०३ महाराज १७४, १७५ महापराक्रमी ४५८ महाप्रतापहरू ८८
मरण भयो २२८ मरणोप्रान्त २९१, ४६२ मलाई मात्र दान दिनुपर्छ ५२९, ५३० मलाई मात्र दान देऊ १९९, २३५, ५०६ मलाई मात्र देऊ १५१ मलाई सबै मनपर्छ ३५८, ३५९ मलाई सबै मनपर्दैन ३५८ श्मशानवाट ४३६ श्मशानमा १२३ श्मशानसम्म १०६	

महाप्राज्ञ २५२	जस्तै १२१, मार्नेहरू ४०,
महापुरुष १२, को वर्ण २५३	हरूकानिम्ति ९४, ९५
महाभोगी ४७, २७५	माभको दलानमा २४१
महामन्त्री १५०	माभको द्वारशालामा २४१
महास्वप्नहरू ८८	माटोले ४५८
महासमुद्र ५७७, ५७८	माणविका २४४, ले २४५, लाई
महासावद्य ३५३, तर २१८,	२४४
२२०, २२३, २३०, छ	मातृ पितृघात १५६
२२३, २२९, २३१,	माथितर २२४, पारी २२४
२३२	मार्नकोनिम्ति १६८
मा	मान २५१, ४२४, ४२५, ४२६,
	४२७, ४२८, ४२९,
	४३०, ४३२, ४३४,
	४३५, ४३६, ४३९,
	४४०, ४१०, ४६४, ४६७,
	गर्छ ४६७, ४६८, ४६९,
	संयोजन २५१
	माननिबद्ध दृष्टि ५६७
	मानसिक २८८, अस्थिरपन ५८,
	आलस्यपन ५८, दुराचारले
	युक्त ४६२, दुःख ४५५,
	सदाचारले युक्त ४६२,
	सुख ४५५
	मानातिमान ४६७
माउरी ४३१, को धारीमा ५००	
मार्ग १९९, २३६, ३७३, ३७४,	
३७६, ३७७, ३७८,	
३७९, ३८०, ३८१,	
३८२, ३८३, ३८४,	
३८६, ३८७, ३८८,	
३९०, ३९९, ४००,	
४०३, ४०४, ४४३,	
४४४, ४४५, चित्त	
१५७, मा ४६७	
मार्गारूढ ३०२	
माछा ७९, हरूका समूह ४६३,	

मानानुशय ५७३	माहुतेहरू ३५, ८३, १०४, १११,
माना पाथीमा २८५	१२८, १७३
मानित ४३०, ४३२	
मानिसहरू ३५८, का जाल ८२,	मि, मु
९४, ९५	
मानुषीय शब्द ५९३	मिथ्याचार गर्छन् २११
मार्नुहुन्न ४६६	मिथ्यादृष्टि ३३, लाई २१४, बाट
मार्ने २८५, वा मार्न लगाउने	९९, क २०, २८, २९१,
छैनन् ११३	४६२, ५६७, ५८२, युक्त
मामा ३५२, ३६६, ३६७	४६२
मायाद्वारा २३९	मिथ्यामान ४६७
मायावी २५७, हुन् २२५, २२६,	मियान ४५७
२३९	मिलाउन २८३
मार ३२९, पीट १७१, सहित	मीमांसा २४६, समाधिद्वारा ३१८
२४३	मीठा-मीठा ७९
मारिन्छन् २३०	मुस्काइरहेकी २७७, २७८
मालाकार २५३, हरू ३५	मुख ४६०, वर्ण १४, मा १८२,
मालागन्ध विलेपन ४४, ४७	२६४
माला-सुगन्ध २८४	मुञ्ज ४५७
मालिक २५, सँग ७३	मुत्ताचार ७९
मात्सर्य-संयोजन २५२	मुदिता २१४, विहारी २५०,
मासी चामलको भोजन ४३७	चित्त २१५
मासु ४२, ७९, भोजन २०१,	मुनित्व प्राप्त २५१
२०२, को थुप्रो ३७, को	मूर्ख ४२, ८९, २४५, लाई २४६,
एउटै थुप्रो २३१	प्राणी ३२४, ३२५

मूगी ८८

मूलभूत कारणहरू ३६७

मूलसिद्धान्त ३५१

मूलसूत्रमा ३५२

मूल्य ४२

मौक्ष ३६७, को वाटो ४९२, को

द्वार २

मौनताद्वारा ४९९, ५००

मौनतालाई ५००

मे, मौ

मृ

मेघ रहित ४७९, ४८०

मेरा श्रावकहरूलाई १९९

मेरो आत्मा हो ५३८, ५४१

मेरो हो ५३८, ५४१

मेलखान्न २३१, २३३

मेल खान्छ ५२८, ५४२

मेलमिलाप २८३

मैत्रीचित्त २१४

मैत्रीविहारी ४१५

मैथुन २८२, ३३०, ब्रह्मचर्य २८२,

धर्मवाट २८२

मैलिएको २००

मैलो परेको छ ४६०

मैलो न परेको २३६

मैलो परेको भए ४६०

मोह २५१, ३७५, अकुशल हो

५८१, को कारणले ३३१,

क्षय ३७०, ३७३

मृग ८७, मार्नेहरू ४०

मृतक शरीरहरूका २०३, २०५

मृत शरीर १०६

मृत्यु ३४, ६५, १५६, १६०,

२९६, २९९, ३००, मार

२५०, पछि ४४, ४७,

४८, १०२, २२८, २९९,

३००, ५११, ५१२, पछि

केही छैन १०६

स्मृति २८८, अनुसार ३३१, द्वारा

४५५, प्रस्थान ४६, ३१८,

४४३, परिशुद्ध गरी २९०,

बोध्यङ्ग ४६, बोध्यङ्गको

५९, सम्बोध्यङ्ग ३२०,

मान् २५२, राख्नु ४६,

राखी ३७२, ४८८, वान्

६७, २१४, २५६, २८९,

वान् भई ३४४, सम्प्र-

जन्यता ४५४	४२४, ४३०, ५१५,
स्मृतीन्द्रिय ३१९, को भाविता	५१६, ५१७
गर्छ ४४६	यशाग्र ३१३, प्राप्त ३१४
मृदु १९९, २३६, २९०	यसै जन्ममा २७२
मृषा २०२, वाद २१३, ४३२,	यसै जीवनमा ३६, २६१, २६२,
४८२, ४८३, ५८१, वाद	२६५, २६६, २६९,
त्यागी २८२, वादलाई	२७०, २७२, ४६३,
२१३, वादलाई त्यागनु	५८३, ५९१, ५९४
३७१, वादबाट २१३,	यसै जीवनको ३२२
वादी १०२, ११६	यही सत्य हो ३५९, ३६०, ३६१
य	यक्षहरू ४१२
यच्छी २३	यक्षिणी ४१२
यताउता हेर्दा २८७	यज्ञ १, गर्दै ३८, को फल छ १०५
यताको कुरा सुनी २८३	यात्रा १४
यता भन्न आउन्न २८३	यानकथा ४२०
यतात्म १७५	यान-वाहन ४४, ४७
यतिञ्जेलसम्म १४२	युक्तियुक्त ४८१, ४८२, ४८४,
यस्तो आहार ४६१	४८६
यस्तो गोत्र ४६१	युद्धकथा ४२०
यस्तो वर्ण ४६१	ये धम्मा हेतुप्पभवा ३५१
यस्तो हो पनि भन्दिन १२९, १३०	यो उत्पन्न हुन्छ ४७४
यथार्थत ५९, ६०, जान्दैन ५८	योग ३०८, क्षेम ३०७, ३०८,
यथार्थ ज्ञान ६२	३०९, क्षेमप्राप्त ३१४,
यशस्वी ८, १३६, ४२२, ४२३,	३१५
	योजन २३

यो दुःख हो ३३६	रथको अङ्गप्रत्यङ्ग १८५, को
यो दुःखको समुदय हो ३३६	वारेमा १८४, १८५
यो दुःखको निरोध हो ३३६	रथबाट जानहुने बाटोसम्म १९०
यो न भएमा यो हुन्न ४७४, ४७५	रथ सम्बन्धी १८५
योनिहरू ८५	रथिक हुँ १८५
यो ब्राह्मण सत्य हो ४६५, ४६६	रसास्वाद युक्त १२३, भोजन १४३
यो भएमा यो हुन्छ ४६५, ४६६	रसास्वाद लिंदा २८६
यो रूपको अन्त्य हो ५७२	रक्षा गर्न २८६
यो रूपको समुदय हो ५७२	रंग रंगाउँदा २००
यो रूप हो ५७२	रंग लाग्ने हो २००
यो लोक पनि छैन १०५	राग १९५, २५१, ३६२, ३७५,
र	३७६, ३८९, ४१०, को
	कारणले ३३०, को नजिक
	३५४, द्वारा ३८५, बाट
	मुक्त ३२८, क्षय ३७०,
	३७३
रङ्गसम्म २	राजकथा ४२०, ४७१
रगत १६४, १८३, छाडेका थिए	राजकुमार १७७, १७८, १७९,
१२६	१८०, १८१, १८२,
रङ्गाउन २४५, २४६	१८३, १८४, १८५,
रजनीय ६६	ले १८०, १८१
रञ्जितकारपुत्र २४६, कहाँ २४५	राजदरवारमा १२५
रक्त कसिण ४५३	राजपरिवारका १६२
रक्तचन्दनको एक तुक्रा २०	राजपुत्रहरू ३५
रक्तचन्दनको भिक्षापात्र ८१	
रक्तपाणी २४५, २४६	
रथकार ८८, कुलमा ४३	

राजमहामात्यहरूसँग ४३९	४२९
राज्यमा ३९	रूखमुनि २८७, मात्र रात विताउने
राज्य शासनका १५२	१२३
राजाको कारणबाट २०६	रूप ५१, ५३, १५७, ३५४, ३८५,
राजा रजौटाहरू समेत ६	४०१, ४०२, ५५७,
रातमा २०९, २१०, २११	५५८, ५५९, ५६०,
राता ४५१, दर्शन ४५१, वर्ण	५६१, ५६२, धातु ३९७,
४५१	३९८, लोक ३९६, ३९७,
रात्र्यान्धकारमा ४७८, ४७९	३९८, भव्य ३८९,
रातो ५३३	३९६, ३९७, ३९८,
राम्ररी जानी बुभी गर २३५	४६८, संख्यान ५७७,
राम्ररी मनमा सोच २२८, २३०,	शाश्वत हो ३५४, अरूप
२३२, २३३	लोकबाट ४४५, मा ३४३,
राम्ररी मनमा सोचेर बताऊ	मा आत्मा छ ३४२, मा
२३२, २३३	अज्ञानता ५४६, संज्ञालाई
राम्ररी रङ्गले समात्छ २३६	६८, मा रूपसंज्ञी हुन्छ
राम्रो ६६, होइन २१२, २१३,	४४८, संज्ञी भई ४५०,
अवस्थामा ४६३	स्कन्ध ४०२, हरू ४५०,
रिसाउँछन् ८०	४५१, ४५२
रिसाउँदथे १३५	रूपादिमा अदर्शनता ५५७
रिसाएका १३, कुरा १४, ८०,	रूपावचर ३९७, भूमि ३९७,
कुराहरू १२, थिए १८२	३९८, ध्यान ६६, २५५,
रुचाउँदिन २२५, २२६	कुसलं ४५२, कुशल
रुचि ३६६	१५९, चित्त १५९
रुँदा ४२९, पनि १३, ८०, ४२४,	
४२५, ४२७, ४२८,	

रूपी ४९९, ५४५	लाभदायक ३५४
रूपोपादान ४०२, स्कन्ध ४०१, ४०२	लाभसत्कार ४, ५, ६, १५१, वाट ३६७
रूक्ष चीवरधारी ४३६, ४३७	लाभ र यशप्राप्त ३१६
रोग ३२३, लाग्यो २२८	लाभाग्र ३१३, प्राप्त ३१४
रोगको दृष्टिले ३६१	लाभान्वित १५०
रोगी ४३, भई १४२	क्लिष्ट स्वभावका ७
रोटी ४	लिप-पोत गरिराखेको ४३८
रोपिन्छ २६३	लुट्ने २८५
रोपिएको २६४	लुटपीट् ३७, गर्दा ३७
रौले बनाएको ९३	लुटेर लियो ४
रौ समाती २२४	लूले ४३
ल	क्लेशकाम ३३०
लङ्गडो ४३	क्लेशग्रन्थी छैन १३३
लज्जा ढाक्नकोनिमित्त १३४	क्लेशदुःख २५०
लज्जालु २८२, ५३३	क्लेशमार २५०, ३२९
लटाइमा ७६	क्लेश रहित २९०
लक्षण १३	क्लेशहरू १२, १३३, २५१
लाञ्छना १४८	श्लोक ११५
लाज पनि हुन्छ २०२	लोक ६५, ६६, ३९६, ३९७, सम्बन्धी प्रश्न ३९६,
लाजशरम ३२३	विमुक्ति हो ६६, ६७, ६८, ६९, शाश्वत हो १, ५३९, ५६६, विद् २१२, २८१, मा २१४, ३१४,
ग्लानप्रत्यय ३२३	
लामो लामो रौ भएको २२४	
लाभ ३०१, हो ३०४, ३२२	

मा न अल्भी ७०, को	कर्म २२०, ले प्रहार गर्दा
अन्तमा ६५, ६६, ६७,	१४, दण्ड २१८, २२३,
६८, को अन्त हो ६६,	२२८, २२९, २३१,
६७, ६८, ६९, को अन्त्य	२३२, द्वारा ४४, ४७,
मा ७०, को अन्तमा पुग्ने	४८, दुश्चरित्र १४, १९३,
छु ६५, शाश्वत हो कि	१९५, .सुचरित १९३,
होइन ४९८, शाश्वत हो	संयम २६६, रूपी वाणले
वा होइन ४९७, ५०१,	१३, रूपी वाण २९७,
अशाश्वत हो ५६८, अनन्त-	२९९, ३००
वान् हो ५६८, अनन्तवान्	वचीकर्म १५६
हो ५६८, ५७०	वचीदण्ड १५६
लोक व्यवहार ३६३	वटुली ४३६
लोकाख्यायिक कथा ४२०	वर्ण २९०, ४७७, ४७८, ४७९,
लोकापवाद १४५	४८०, ४८१, लाई ४८१,
लोहित (रातो) जाति ४०, ४१	वादी ४३२, ४३३, ४३५,
लोभ ५०२, अकुशल हो ५८१	४३७, ४३८
लौकाको कुरा ३८, ८९, १०६,	वर्तमान कालको कुरा ३३२, ३३३
११३, १३०, १७५,	वर्तमान समयमा ९४
४४२	वस्त्र ४३, ४७, कथा ४२०, हरू
लौका यस्तो छ १३७	४५०
	वस्तुकाम ३३०, ३९३
व	व्रतद्वारा ८९
	वन्दना गर्नुहुन्न २८
वल्कल ४	वध ३०, २८५
वचन १८१, १८२, १८३, १८४,	वन्ध्या ११२

वयोवृद्ध १०, २४४	२९७, २९९, आरोप
वलवान् २५१	२२४, विवाद १४४,
वशमा १५५	१४५, ३४८, विवादको
वशीप्राप्त २५२	१७१, २४२, २४३,
वसल १४९	विवादको निन्दा १९१,
वर्षाद ४५४	गर्न दक्ष २५२, पटिहारं
वर्षावास २०, ८१, १६६, १७१,	२६७, बाट २९७, विवाद
२९८, ४२२, ४२३,	गरी २९७, २९९
४३५	वादानुवाद २७३, २७५, ५१०,
	५११, ५२९
वा	वादारोपण १५५, २०३, २०४,
	२३९, २४३, ४२४,
वाक् ८६, दुश्चरित्रले युक्त भई	४२५, ४२६, ४२८,
२९१, सुचरित्रले युक्त भई	४२९, ४३०, गर्न १४२,
२९१	गरे २०३, गर्ने विचारले
वाकचीर ४	१४४
वाक्यद्वारा १९७, २३४	वादी २११, २६०, ३३९, ३४०,
वाचिक दुराचारले युक्त ४६२	३५७, ३५९, हरू १४५,
वाचिक सदाचारले युक्त ४६२	३६०
वाण २६३, बनाउनेको उपमा	वायु १०५, ३६१, ४५६, ५१८,
२८०	धातु १०६, काय ११२,
वाद १७७, १७९, १८१, २४२,	कसिण ४५३, ले ५१८
४२४, ४३०, आरोप गर	वारपार गर्छन् ४५८
२२५, २२६, आरोप गर्छु	वालकहरू २८

वि	विद्या ७, द्वारा २२६, चरण २१२, चरण सम्पन्न २८१
विकट जीवन ७८	विदित धर्म ३६४
विकारता १३	विदित धर्मी २३६
विकाल भोजनबाट २८३	विध्वंश पार्छ २०६
विगतमोही २४९	विनयवादी २८३, ३३३
विगत लोभ २५२	विनाश ३६१, १९४, गरी १६८, पार्छ २०६, को निम्ति २०४, २०५, २०६, हुन्छ ३४२, ३४३
विग्रह ३६०, ३६१	विनिपात ४४, ४७, २९१, ४६२
विचरण ४२५	विनीत ३१४, ३१५, हुन्छन् ३०९
विचलित ५००	विपरीत धर्ममा २९
विचार रहित २८९	विपश्यना ५९२
विचिकिच्छा ४५, २८८	विप्रहीण ४३२
विचिकित्सा ४५, ५८, ५१७, ५३१, ५८३, संयोजन २५१, ३२७	विपाक ३०, २३०, दुःखबाट २५०
विचित्र प्रश्नका उत्तरहरू २३४	विपुल ४४५
विचित्र मालाहरू २५३	विपुल महान् २१४
विजय २५०	विभव तृष्णा ३८९, ३९०
विजित-विजय २५०	विभव दृष्टि ५६७
विजेता ३३४	विभाजन ३५४
विज्ञानस्वन्धो ४०४	विभाजित २९९, भाए ३००
वितर्क २८९, विचार ६७, २५४, २५५, २५६, ४५३, लाई ४५४, ६७	विमुक्त २९२, ३६४, हुन्छ ३६३, चित्त ४६०, फलदायी ४४७
विस्तृत ३१३, ३१४	
वित्तोपकरण हुने २०५	

विमुक्ति ज्ञानदर्शन स्कन्धले ५३२	विशारद २५२, ३०८, ३१४,
विमोक्ष ४४८, ४४९	३१५, हुन्छन् ३०९
विरक्त ५३, ५४, ३६३, हुन्छन्	विशाल परिषद् २४०, २४२, लाई
५३, ५४, ५५, भई	२४०
२९८, रहन्छ २१३	विश्वास ९९, १६२, १६९, २४६,
विरज २००, २३६, ३६४, वित-	३३६, ३४८, ३५३,
मल १५२	३९४, गर्ने ३३७, ३३८
विराग २७६, २७८, २७९,	विशिष्ट व्यक्तिहरू ६
५७३, धर्म ३६२, ३६३,	विशिष्ट विद्वान् २
गामी ३३५, ३३६,	विशुद्ध ५०, ५३, ५४, ५५, २९१,
निश्चित ५९, ६०, ६१,	४५९, ४६२, हुन्छन् ५४,
४४७, कोनिमित्त ३२४,	७६, ८४, हुनाको हेतु के
३२६, ४६८, ल्याउँछ	हो ? ५३, दर्शाक २५२,
५७१	दिव्यश्रोत ५९३, दिव्य-
विरामी १७०	चक्षु ४७५, दिव्यचक्षुद्वारा
विरोध छैन ५२७, ५२८, ५४२	५११
विरोधमा ५	विशेषता १७८, १८२
विवर्त (श्रृष्टि) कल्पको २९०	विषमा २६३, २६४
विवाद १७१, ३६०, ३६१, ३६३,	विषयमा २२४
न गरेको ३२०, रहित	विषालु घाउको उपमा २६३
२८८, ४८८, मूल ३०१	विषालु भोजन १६८
विवाह गरी १२३	विहारहरू १९, बनाई २१६
विवेकज ६६, ४५३, ४५४	विहारमा २८
विवेक निश्चित ५९, ६१, ४४७	विहारभिन्न पठाए २८
विविध प्रकारका १७३	

विहारभित्र पनि जानु हुन्न २८	सम्बोध्यङ्गको ६०, सम्बो-
विक्षिप्त कुरा १२१	ध्यङ्गको भाविता गर्छ
विक्षिप्त चित्त ४५९, ५९३	४४७
विक्षिप्त वादहरू ५४७	वीर्यारम्भ ४४५
विक्षेप १३०, १३१, वाद १२९	वीर्येन्द्रिय ३१९, को भाविता गर्छ
विज्ञ-पुरुषहरूले २४३	४४६
विज्ञानन्त्यायतन ६८, ३९८, ४४९,	वुसितवा ३२९
लाई ६९, ४४९	
विज्ञान ५२, ५५, ४५६, ५६०,	वे
५६२, कसिण ४५३,	
अनन्त हो ४४९, संख्या-	वेणु कुलमा ४३
वाट ५७९, मा ५५९,	वेणुप्रमाण ४३५
५६१, मा अज्ञानता ५५५	वेणुप्रमाणाहारी ४३५
विज्ञानोपादानस्कन्ध ४०३	वेतको गाँठो ८८
वीज-वोट मात्र २०४	वेदना ४६, ५१, ५३, २६३,
वीतदोष-चित्त ४५९, ५९३	२६४, २६७, २६९,
वीतमल २००, २३६, ३६४	२७४, ३२३, ३५४,
वीतमोह ५९३, चित्त ४५९	३८३, ३९७, ३९८,
वीतराग ४५९, ५९३	४०३, ५४९, ५५७,
वीतरागी २५२	५५८, ५५९, ५६०,
वीमंसन भूमि ८६, ८७	५६१, ५६२, ५७२,
वीमंसा (मीमांसा) ४४६	संख्यान ५७८, मा अज्ञान-
वीर्य ३७१, बल ३१९, वान् २५१	ता ५४९, क्षय हुन्छ २६०,
समाधि ४४६, समाधिद्वारा	२६२, २६६, २६९,
३१८, सम्बोध्यङ्ग ३१९,	

पनि अनित्य हो ३६२,	५२८, ज्ञ ३२२, ग्राही
सम्बन्धी ३८३, मा वेदना-	२८५, २८६, २८७, हरू
नुपश्यी भई ३४४, सु	३२०, ३२२, युक्त २८१
वेदनानुपस्सी ३१८	व्यस्त ४३९
वेदनानुपश्यी ४४४	व्यभिचार ६
वेदनीयकर्म २७२, लाई २७३	व्ययधर्म ३६२, ३६३
वेदनोपादानस्कन्ध ४०३	व्यवहार ३६३
वेदहरू ३४८	व्याकरोति ५१५, ५१६
वेनयिक १९२, १९५	व्याकृतं ३३६, ३३७, ३४१
वेस्समन्तर २५०	व्याकृतं ३३६, ३४३
वदूर्यमणि ४५६, ४७८	व्याख्याता २५२
वैनयिक १९२, १९५	व्याघाहरू ४०
वैभवसम्पन्न ४९२	व्याधि (वेदना) लाई ३२३
वैश्य २, ५३३, नी ४७७	व्यापाद ५७, १५८, ५३१, ५८२,
वैशरद्य २३६, ३६४, तामा १५२,	लाई २१४, लाई दूरगरी
ताद्वारा २, प्राप्त ५८४,	२१४, लार्थ हटाई २८८,
५८६	संयोजन ३२७
वृक्ष ५७९, भै ५७७, मनि ४३८	व्यापारी १६२
वृषभ समान २५१	व्यावहारिक ३५५
	व्याख्यान ४२४, ४२५, ४२७,
व्य	४२८, ४२९
व्यक्त हुन्नन् ३०८	श
व्यक्तित्व १५५	शङ्का २५०
व्यञ्जन ३२०, ३२१, ३२२, मा	शस्त्र २६३, रहित २८२
व्यञ्जन ३१९, ५२७,	शत सहश्र जन्म २९०

शक्ति सम्पन्न १५६, १५९, १६०	शाक्यपुत्रीय २८, ३२४, ३२५,
शब्द सुन्दा २८६	३२६, ३२९
शब्दहरू ४५९	शाक्यवंशीय २
शय कोटी ४७	शाखाहरू युक्त २७
शय जन्म २९०	शान्त २५२, भएर गयो ६२,
शयनकथा ४२०	१८८, १८९, पारी २८८
शयनासन १२३, २८७, ३२३, मा	
४३८	शास्ता २८१, ३०१, ३०२, ३०३,
शय वर्ष आयु ६५	३०४, ३०६, ३०७,
शरणागमन १८६, १९७, २००	३१४, ३१५, ४३०,
शरणमा १६१, १६२, १९९,	शंका २४९, पनि हुन्छ
२०७, २३४, २३५,	३०८, ३१०, ३११,
२६५, पछि १८६, १९७,	३१२, ३१३, ३१४,
१९९, २१५, २३४,	पनि प्रशंसनीय हुन्छ ३०५
२३६, ३६४, ४९०,	
५९०, गए ३०,	शान्तिकोनिमित्त ३२४, ३२६
शरद महीनामा ४८०	शान्ति ल्याउँछ ५७१
शरीर ३२३, ३६१, छोडी ४४,	शारीरिक २८८, ३६२, रूप ४५६,
बाट गरिने २२३, वर्ष	कथाबाट ६२, सुन्दरता
१४७, सीधा पारी २८८	१५५
शल्य २६३, द्वारा २६३, २६४,	शालोद्यान १७
निकाल्यो २६४, चिकि-	शाश्वत १७०, ३३९, ३४०, ३५४,
त्सकले २६३, २६४,	३९४, ४२०, ५४८,
चिकित्सककहाँ २६३, को	हो ५४१, ५३५, दृष्टि
दृष्टिले ३६१	३५३, ५०३, दृष्टिक

५०३, हुन् ३३९, पनि	२३९, २४०, ३५१,
अशाश्वत पनि ३३८, वाद-	३५२, नवन्नुहोस् ४९१,
हरू ५४६, ५४७, वादी	हरूका बीच ३००, हरूले
५६४, लोक हो ५२१,	१२, ७९, ४२६, ४२७,
५२२, ५२६, ५२७,	४२८, ४२९, हरू ५,
५३७, ५३८, ५४१,	७५, ७६, १७०, हरूद्वारा
५४९, ५५०, ५५१,	१३५, हरूलाई ८०,
५५२, ५५३, ५५४,	१९०, १९२, १९३,
५५५, ५५६, ५५७,	१९४, १९५, १९६,
५५८, ५६०, ५६२,	१९७, हरूलाई अनुताप
५७१, लोक ५४०, ५४७,	३०५
५४८	
श्वास-प्रश्वास २८८	शिक्षा-नियम २६, ४१७
शासन २२२, कर ५८४, ५८५,	शिक्षित १८८, १९०, १९२,
६८६	१९३, १९४, १९५,
शिष्टाचारपूर्वक १५०	१९६, १९७, २५०,
शिष्टसम्पन्न २८३	३२०
शिल्पफलहरूद्वारा ३६, ८३,	शीतल पानीले ४५५
१०४, १११, १२८, १७३	शीतल पानैको धारले ४५४
शिल्पीहरू ३६, ८३, १०४, १११,	शीतोष्ण १०५
१७३, छन् ३५	शील ४०९, कथा २३६, स्कन्ध
	२८२, ४४०, द्वारा ८९,
शिष्य १९८, २३४, ३५१, ४९१,	व्रत उपादान ३९४, व्रत
बने ५, त्वमा २२६,	परामर्श ५८३, व्रत परा-
२३४, २३७, २३८,	मर्श संयोजन २५१, ३२७,

वान् ४४०, वान्लाई	श्वेतहिमाल ११९
५३१, सम्पन्न २८२,	शैक्ष ५९१, ज्ञानद्वारा ५९१, प्रति-
५३३, समुदाय ४४०,	सम्भिदाज्ञान १६३
संयमद्वारा ३८	शोक २७७, २७८
शुक्रतारा ४५२, ४७९	शौडिक-कर्मकार २२४
शुद्ध २५२, वस्त्रमा २००, जाति	शंकल्प १८९
१, कामभोगी ३११, ब्रह्म-	शङ्का ५८, ४९७, ४९९, ५१७,
चारी ३१३	सन्देह ४५, रहित २३६,
शुद्धि ७५, हुनेको ८४, र अशुद्धि	सन्देहलाई २८८, लागेका
१, र अशुद्धिको हेतु छैन	कुराहरू ४९२, बाट २८८
५०	शङ्ख ४६३, जस्तै २८२, बजाई
शुक्ल (= कुशल) धर्ममा ४३,	२१४, २१५, बजाउनेले
४४, धर्म मै ४८	२१४, २१५, ४५९, धम-
शुक्ल (= सेतो) जाति ४०, ४१	कले ४५९
शुक्लाभिजातिक ४३, ४६, ४८	शंसयउत्तीर्ण ५८४, ५८५, ५८६
शूद्र ५३३, हरू २, २४३	षडभिज्ञ ५०४, ज्ञान ५०३, लाभी
शुद्रिणी ४७७	५०६
शून्यको वृष्टिले ३६२	षड्यन्त्र १६८
शूप शास्त्रीहरू ३५	
शूरहरू ३५	श्र
श्वेतकसिण ४५३	
श्वेतवस्त्रधारी २९९, ३००,	श्रद्धा २६७, ५००, लु २९, उत्पन्न
५८३, ५८४, ५८५,	४८८, उत्पन्न हुन्छ २८२,
५८६, ५८७, ५८८,	ले मात्र २५६, पूर्वक ३२,
५८९	भन्दा ज्ञानलाई २५५,
	बल ३१९

श्रद्धेन्द्रिय ३१९, को भाविता गर्छ ४४६	हरू १७१, ३०८, ३०९, ४०८, ४०९, ४२५,
श्रमण १८, २८, ३६, ४६६, ४६८, ४६९, धर्म २५०, गौतम ११, २८, १७८, १४३, १७१, १८८, १९०, १९१, १९२, १९३, १९५, १९६, १९७, २०४, २२२, २२४, २३९, पण्डितहरूले १८४, १८५, शील ३५१, ब्राह्मण ८, १७, ३३३, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४२, ब्राह्मणहरू ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ४२२, ५१४, ब्राह्मणहरू मध्येमा ४२३, ब्राह्मणहरूलाई ४२, १०५, ११२, १७३, १७५, ब्राह्मण सहित २८१	४२७, ४२९, ४३२, ४३३, ४३५, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४२, ४४३, ४४४, ४४६, ४५२, ४५३, ४५६, ४५७, ४५९, ४६४, हरूका ३५६, हरूले ४४९, ४५७, ४५८, ४६०, ४६१, ४६२, हरूलाई १८८, १८९, २०८, २०९, ३२९, ४५८, ४५९, ४६२, ४६३, पनि प्रशंसनीय हुन्छ ३०५
श्रमणोद्देश १७१, २९८	श्रावकत्वको घोषणा २४६
श्रावक १५३, १५४, २११, २४७, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, हुँ २५०, २५१, २५२, २५३, हुन् २४६,	श्रामणेर २९८ श्रृंगार गर्ने २८४ श्रुतवान् श्रावक ३६३, ले २२२, २२३, २२७ श्रुति ४७८, परम्परानुसार ४१४, परम्पराद्वारा ४८५ श्रेष्ठ २४१, २४२, छु ४६७, छु भन्ने मान ४६७

श्रोत ३७९, विज्ञेय शब्दहरू ६६	स्वर्ग ४६२, ५१२, पुग्ने ४९६, मा
श्रोतेन्द्रिय २८६	पुग्ने ५१२, कथा २३६,
	मा १५६, गामी ३६, ८४,
स	१०५, ११२, १२९,
	१७४, लोकमा २९१
स्व-अर्थ ५०५	सङ्गायना गर्नुपर्छ ३१७, ३१९
स-उत्तर चित्त ४६०, ५९३	स्वर्गीय १७४
सत्काय ४०१, ४०३, ४०४, सम्ब-	सङ्ग्रह ३२०, ३२१
न्धी प्रश्न ४०१, दृष्टि	सङ्ग भएका ४२२, ४२३, ४२५,
५६७, ५८३, दृष्टि संयो-	४२६, ४२७, हुन् ४२८,
जन ३२७	४२९, ४३०
सत्कार ४३२, ४३३, ४३५, ४३७,	सङ्गलाई ३२०, ३२१
४३८, ४३९, ४४०,	सङ्गको बीच ४३९
४४१, ४४२, ४४३,	सङ्गी ८, १७, ७८, १३६, ५१५,
४६४, पूर्वक ४३२, ४३३,	५१६, गणाचार्य ९, ९७,
४३५, ४३७, ४३८,	१०९, १३५
४३९, ४४०, ४४१,	सङ्घो ३
४४२, ४४३, ४६४,	सचेत भई २८७
सम्मान ८	सचेतन गर्भहरू ८७
सकरात्मक १४३, १४६	स्वच्छ २९०, ४६३, ४८०
सकृदागामी १४७, ३२७, ४४५	सजाँय हुन्छ २५
स-कुशल ४७३	सञ्जाम्खन्धो ४०३
सङ्ग २५१	सट्टापट्टा १३४
सङ्गती २७५, को कारणले २७४,	सठ २५७
२९३, २९४	सडकबाट २०१

सत्त्व ८५, ५१८	सन्तोष १३७, जनक ११, १२
सत्य १८३, १८४, २५७, ३३२, ३३३, हो १३१, ३३५, ५६८, मा बसी २२८, २८३, वादी ९२, २८३, ३३३, ५३३, वादिता- द्वारा ३८, हरू ३३९	स्वस्थ ३४२ सन्थागार १८७ सन्दर्शित २०२ सदाचार गर्छ ४४, ४८ सदाचारको कुरा बोल्ने २८३ सन्दिष्टिक २६९ सर्दी ३२३ सन्दृष्टिक २६९, २७० सदृश छु ४३७, भन्ने मान ४६७ सन्देह छ १७, ५८ सदोष चित्त ४५९, ५९३ सद्धर्म ३०७, बताउन समर्थ ३१५, अवबोध गरेका हुन्नन् ३०५, अवबोध गर्न सकेनौं ३०६
स्वतन्त्र विचारलाई १५०	
सप्तकाय ११२	
सप्तम बुद्ध २५२	
सप्तत्रिंशबोधिपक्षीय ४०९	
सप्तबोध्यङ्ग ४६, ५९, ३१८, ३१९, ४४७, लाई ४९, को भाविता गर्छन् ४४७ सत्त्वहरू २९१ सतिपट्टान ३४४, ३४३	
सन्तुष्ट २९, १९७, १९८, २३४, २३५, २५०, २६६, २९५, ४३३, ४३६, ४३७, ४३८, ४४२, ४४३, ४९७, गराए १८०, भएर १२३, हुन्छ २८५, भई ३४५, पाछै ४७४, ता २८५	स्वप्नहरू ८८ सनपाट-कृडा २२५ सत्यासीहरू २, ३४६, ३४७, सन्निधिकारकं ३३० सन्निपात ३५६ सम्प्रजन्य ३७२, ता २८७ सम्प्रतिष्ठित २०२ सम्प्रलाप २८३, ५८१, बाट २१३, २८३, लाई २१३
सन्तुष्ट २०२	

सम्प्रसाद ४५४, लाई २८९
 सम्प्रहर्षित २०२
 सम्प्रज्ञानी ४४३, भई ३४४
 सम्प्रदाय १५, १७४, ५१३, का
 १४, ४२२
 सम्पजानकारी २८७
 सम्पत्ति २०६
 सम्प्रायिक २७०, ३२२
 सर्प ४५७
 सपदानचारिक ४३७
 स-प्रत्ययद्वारा ५०, ५१, ५२, ५३,
 ५४, ५५, ५७, ५८,
 सप्रतिहारिक ३०५, ३०६, ३१५
 सफल उपक्रम २७६, २७९, २९२,
 सफल साधना २७६, २७९, २९०,
 २९२
 सफासफ ७
 सब्बञ्जुतजाणं ४९५
 सम्बन्ध १६२
 सर्वद्रष्टा ३१
 सर्वसंग्रहित ३०५
 सर्वज्ञ भनाउने कोशिस ५
 सब्रह्मचारीले ३२०, ३२१, ३२२
 सर्वाङ्ग संग्रहित ३१५
 सब्बेधम्भा अनत्ता ५६४

सवै धर्म ५३४, अन्-आत्मा ५६४
 सवै पाप वर्जित १७४
 सवै पापलाई १७४
 सवै प्राणीहरूलाई २३१
 सवै मन पदेन ३५७
 सवै मलाई मनपर्छ ३६०
 सवै सत्वहरू ८५
 सर्वोत्तम २५०
 सम्बोधगामी ४४६, ४४७
 सम्बोधिकोनिमित्त ३२४, ३२६
 सम्बोधि ल्याउँछ ५७२
 सम्बोधिपरायण ३२७
 सम्बोधिलाभी ३३६, छन् ३३६
 सब्ब मे नखमति ३५३
 सम्भव छैन २३८
 स्वभावसिद्ध १२, १६३
 सभासद्मा १८७, १८८, १८९,
 सभागृहमा १८७, १८८, १८९,
 १९०
 सम-अङ्गी भई ३२५,
 समकालीन १३४,
 समणभूमि ८६, ८७
 समणुद्देस २९८
 समतिक्रम ३४३, ४४९
 सम्मति बिना ४२
 समथ ५९२, २ विपश्यना ५०३

समर्थवान् २५२	३८४, ३८६, ३८८,
सम्यक् कर्म ३१९, ३७१, को	३९०, ४००, ४०४, को
भाविता गर्छ ४४८	भाविता गर्छ ४४८
सम्यक् आजीविका ३१९, ३७१ को	सम्मपधान ४४४
भाविता गर्छ ४४८	समथ-विपश्यना ४४४
सम्यक् दृष्टि ३७०, ३७४, ३७६,	समापत्तिद्वारा ४३४
३७८, ३८०, ३८२,	स्वयंकृत ३३८, ३३९, ३४०,
३८४, ३८६, ३८८,	३४१, हुन् ३३८, पनि
३९०, ४००, ४०४,	परकृत पनि हुन् ३३८
क २०, २१४, २९१,	स्वयं साक्षात्कार गरी ४६३
४६२, को भाविता गर्छ	समयोचित बोले २८३
४४८	समाचार १७१, १७२
	समाजमा ६, ७, १११, लाई ठग्नै
सम्यक् प्रधान ४४४	हिंड्ने ७
सम्यक् वाचा ३१९, ३७१	समादान १०९
सम्यक् साधना ३१८	
सम्यक् स्मृति ३१९, ३७१, ३७२,	समाधि ४६, २५४, २५५, ४०९,
को भाविता गर्छ ४४८	४४६, ५९२, बोध्यङ्ग
सम्यक् संकल्प ३१९, ३७०, को	४६, बल ३१९, सम्बो-
भाविता गर्छ ४४८	ध्यङ्ग ३१९, सम्बोध्यङ्गको
सम्यक् व्यायाम ३७, ३१९, ३७२,	भाविता गर्छ ४४७, सम्बो-
को भाविता गर्छ ४४८	ध्यङ्गको ६१
सम्यक् समाधि ३१९, ३७१,	समाधिज प्रीति ४५४, सुख २८९
३७२, ३७४, ३७६,	समाधीन्द्रिय ३१९, को भाविता
३७८, ३८०, ३८२,	गर्छ ४४६

सम्मानपूर्वक ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५	स-राग ३५९, ३८९, नजीक ३५८, ३५९, चित्त ४५९, ४६०, ५९३
सम्मानित ४०९	सरोवरको ८८
समापत्ति ४४९	सर्वत २७
समावेश १३९	सर्वदर्शी १२५, १३८, १६४, १६५, २६६, हुँ ७७
समाहित चित्त २९०, २९१, २९२, ४६०, ४८९, ४९०, ४९३	सर्वसंग्रहित ३०६, ३०७
समुक्कंसेति ३५९	सर्वज्ञ हुँ ४१०
सम्मुखविनय ३०१	सर्वज्ञताको दावी १३५
समुत्तेजित २०२	सर्वज्ञ हौ ४१०
समुदय १९९, २३६, ३७९, ३८१, ५७३, धर्महरू ३६४, धर्म- हरू हुन् २३६	सर्वज्ञता ज्ञान ४९६, द्वारा ५०४
समुद्र १९९, मा ६५, बाट ६५, तिरै ओइरिन्छन् ५९०, तिर ढल्किन्छन् ४९०	सर्वज्ञ भनाउने ४११
समुद्राख्यायिक कथा ४२०	सर्वज्ञ भनाउँदाहरू ५००
समृद्ध २३१, ३१३, ३१४, ३१५	सर्वज्ञ-सर्वदर्शी ४७२, ४७३, ४९३, ५०९
सम्मोदन गरे ५४६	सर्वज्ञान ४९३, लाई ५९४
सम्मोदन गर्ने ३५, २१७	सवारहरू ३५
समोह चित्त ४५९, ५९३	सवितर्क ६६
सम्मोहित ५६५	सविपाक-कर्म २७२
सम्मोहमा ५७४	सश्रीक २३१
सम्मोहमापरी २६९	सत्संगत ९, १०, ७८, ९७, १२१, १३६, द्वारा १३७, ५००, गर्नु वेश होला १३६
	सहकथिक ५८०

सहधम्मिकं २६७, २७३	साँच्चै कै नीवरण रहेछ ५९
सहधर्मिक २५७	साठीवर्ष २२४
सहधर्मिले १९१	साणधोविकं २२५
सहधम्मोहि ३०८	सात गाँस ७९
सहमत छैन ३४२, ३४३	सात प्रश्न २५७
सहश्र जन्म २९०	सातवटा २४१
सहेतु ५२, ५५, द्वारा ५७, ५८	सातनाले २४१
संस्कार २७६, साधना २७६, २७८, साधना भई २७९	सात संजीगर्भ ८७
संन्यासी ३४८	सास्ती गरे भै १५५
संयम गरी २८६, बस्छ २८६, २८७	स्वागत १६३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३२, छ
संयोजनहरू ३२७	४९३, गरे ४, प्राप्त
संवर्त (= प्रलय) कल्य २९०	४३०, ४३२
संज्ञा ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, भवमा पुग्ने कर्म २७१	स्वास्थ्य ३२३
संजीवान् ३४२, ३४३	सार्थक २९९, छ २९७
संक्लिष्ट हुनाको ८४	साथी मित्रहरूललाई ८४, १०५ १११, १७३
सा	स्वादिलो ६६
	साधना २६७, २६८, २६९, २७६, २७८, २८९, २९०, २९१, ३१८, ३७१, ४४४, द्वारा २७०, २७१, २७२, २७३, २७८, मा २७९, २८०
साकच्छा ४८७	
साँचो ६४	
साँच्चै रहेछ २६९	

२८१, गर्दा २६८, गच्छीं	सारहीन १६९
२६८, मा लगाउन्न २७९	सारांश १७०, को कुरा १७०
साधु २, २२, हरू २२, सम्मत	सार्वजनिक शाला १४, १५, ४२२,
७८, ४२२, ४२३, ४२४,	मा १५
४३०, ५१५, ५१६,	साँवली छन् ४७७
५१७, सम्मत पाएका ८,	साहित्यमा १५२
सन्यासीहरूका ३१४	साहु १६२
सन्यासीहरू १४, ९८	साक्षात्कार १७, १८, ८२, १०५,
स्यानाग्रन्थी ८८	१३५, २८१, ३१५,
स्यानो नसंभ ७८	३५६, ३६७, ३७१,
सामञ्जफल ३६, ८४, १०५,	३७३, ४८२, ४८३,
१०७, ११२, ११३,	४८४, ४८५, ४८६,
१२९, १३०, १३७,	४८७, ४८८, ४८९,
१७४, १७५, को कुरा	४९०, ४९२, ४९३, ४९४,
३८, १०७, १७५	गर्ने ३७९, ३८०, ३८१,
सामाजिक सेवा १२४	३८२, ४८१, गरी ३२८,
सामान्य ११६, फल ३६, ८४,	४६३, ४६६, ४६९,
१०५, १०६, ११२,	५११, ५८२, ५८३,
११३, १२९, १३०,	५९४ गर्छ ४६, द्वारा
१७४	५३४
सारक्त ५१, ५२	सि, सु
सारथी २५०, हरू ३५	सिद्धान्त ५, १५, ३४, ८५, ९८,
सार पाउन सकिन १३७	१२१, १६८, ३२०, हरू
	७३, ७५, कायम गर्ने ३४६

सिपी ४६३	२७३, २७४, २७५, दुःख
सिंहनाद १५५, ४१७	न स्वयंकृत हुन् ३३८,
स्वीकार १९७, १९८, १९९,	दुःख शाश्वत हुन् २३८
२०७, गर्नुहोस् २१५	३४०, पूर्वक २८०, पूर्वक
सीधा २५७, छन् २५५	विहार गर्दा २७९, पूर्वक
सीमित २१४, २१५	बस्ने २५६, मय ३२३
सु-आख्यात ३०३, ३०४, ३०५,	४८७, मय आत्मभाव
३०६, ३१४, ३१६,	४८२, ४८३, मय लोक
३१७, ४३१, धर्मविनय	छ ४८१, मय लोकलाई
३०३	४८६ लाई २८९, लाई
सुकृत्यकारी २९३	पनि त्यागी ४५५, ले न
सुकृत्य १०५, दुष्कृतको कर्मफल	भरिएको भए ५१, वेदना
१३०	३६२, ३८३, वेदनाबाट
सुख २८९, मा अल्भेर बस्ने ३२४	३६३, वेदनीय कर्म
मा अल्भेर बस्नु ३२४,	२७०, २७२, विपाकी
३२५, मा अल्भेर बस्नु हो	३६, ८४, १०५, ११२,
३२६, मा डुबी २७८,	१२९
काय ११२, कोनिमि	सुखल्लिकानुयोगी ३२४, ३२८
३१७, ३१८, ३१९, द्वारा	सुखानुभव ६७
४५४, दायी ५१, ५२,	सुखी ३६, ८३, ८४, १२९, १७३
५३, ५४, ५५, दुःख २९०,	सुगत १३८
२९३, २९४, ३४१,	सुगति २९१, ४६२, दुर्गतिमा
४५५, ४६१, दुःखको	२९१, ४६३, ४७४,
२३७, दुःख, अशाश्वत हुन्	४७५, ५११, मा ३०
३३८, दुःखको अनुभव	३१, ३३, लोकबाट ४४५,
	स्वर्गलोकमा ४४, ४८

सुगुर २०१, मार्नेहरू ४०	सूढले २५५
सुन्दा आनन्द आउने २८३	सूर्य ११८, ११९, ४८०, लाई
सुन ३८४, चाँदी ४७, २८५, को	हेरी १७९
पारख ५००, द्वारा ४५८	
सुनालरे ४५८, ५००	से
सुनिग्रह ३०८, ३०९, ३१४,	
३१५, ४४१	सेखभूमि ८६, ८७
सुत्ते १२३, बस्ने ४४, ४७	सेता ४५२, वर्ण ४५२, दर्शन्
३२३	४५२, सेता हाडहरू २०३,
सु-प्रकाशित ३०५, ३०६, ३०७,	२०५
३१३, ३१४, ३१५,	सेतो ४५६, ५३३, कपडाले ४५५
३१६, छ ३१७	सेनाकथा ४२०
सु-प्रतिवेध १८५	सेनापति १०१, १०२, १५०
स्रपतिपन्न ३७५	सेवा-शुश्रूषा १४२, १६१
सु-प्रवेदित ३०३, ३०४, ३०५,	सेवा-सम्मान ६
३०६, ३१४	सोच विचार गरी २१३
सु-प्रसादिक ३४५	सोच विचार गरेर मात्र २३४
सु-प्रशंसा ३५९	सोच विचार गरेर गर १९७,
सुराधूर्तले २२४	१९८, २३५
सुलाभ ३०१, हो ३०४, ३२२	सोचेका थिए १४३
सुवर्ण-दुर्वर्ण २९१	सोजा छन् २५५
सु-विज्ञेय ३०५, ३०६	स्रोतापन्न ३६, १४७, १६२,
सु-सम्पन्न ३१७	३२७, ३६७, ४४५, फल
सुंगुर २८४	१४१, मार्गमा १५२
सूकरखत ३५७	सोजो पारी २८०

सौमनस्य ६७, २८९, ४५५, युक्त
 ज्ञान सम्प्रयुक्त १५८, युक्त
 ज्ञान विप्रयुक्त १५८
 सौहार्द्रप्रर्ण ३६७, ४०८

सं

संकल्प १८८, ५३०, लाई ३७०
 संस्कार ५२, ५४, ३९९, ५५७,
 ५५८, ५५९, ५६०,
 ५६१, ५६२, ५७३,
 संख्यानवाट ५७८, मा
 अज्ञानता ५५३

संस्कारिक १५८
 संस्कारोपादानस्कन्ध ४०३
 संस्कृत ३६, ३६२, ३६३, रूपान्तर
 ४१६

संखारक्खन्धो ४०३
 संग्रह गर्नुपर्छ १६१
 संघाटी ४३६
 संभाई बुभाई २९
 संस्थापक १७२
 संस्थागार १४७, मा १४७
 संन्यास ७४
 संप्रज्ञानि २१४

संयमो २५१
 संयुक्तरूपमा २४
 संयोजन ५१७, हरू ५८५
 संयोजन दश छन् २५१
 संयोग नजीक ३५८ ३५९
 संक्लिष्ट ५०, ५१, ५३, ता २३६,
 हुन्छन् ८४, हुनाको हेतु
 के हो ? ५१, हुनाको हेतु
 पनि छ ५०
 संध्या समयमा ४६५
 संवर्धित ३६१
 संवर्तकल्प ४६१
 सुवाद ३६३
 संशयरहित २५०, ३६४
 संसारमा ३८५
 संसारशुद्धि ८४, ८९
 संक्षिप्त ३६७, चित्त ४५९, ५९३
 संक्षेपरूपमा ५८०
 संज्ञा ५१? ५२, ५४, ३५४, ३९७,
 ३९८, ५५७, ५५८,
 ५५९, ५६०, ५६१,
 ५६२, ५७२, मा ५२,
 वेदयित निरोध ६९,
 ४४९, स्कन्ध ४०३,
 संख्यानवाट ५७८, मा
 अज्ञानता ५५१

संज्ञी ४५०, ४५१, ४५२, ५४५,
वादहरू ५४७, गर्भहरू
८७
संज्ञोपादानस्कन्ध ४०३

ह

हजामहरू ३५
हजार जन्मको कुरा ४६१
हटाउनु पर्छ १९५
हटाउनकानिम्ति ३१८
हण्डी फुटचो १६४
हत्थापलेखना ७९
हनन गर्दै ३७
हरण गर्दा ३७
हरियो ५३३
हलचल मच्चियो २३
हल्लागुल्ला गर्दै ४७१
हल्लागुल्ला न गर्नुहोस् १३, ४२१,
४२४, ४२७, ४२८, ४२९
हलिद् (= पहेंलो) जाति ४०
हस्सी २२३
हर्षित १९९, २३६
हाछ्युँ ४३१
हाडहरू १०६

हातखट्टा काट्ने २८५
हातखुट्टा खुम्च्याउँदा २८७
हात उचाली २०१
हातको औला १८३
हात पनि छाड्न थाले १७०
हात धुनु भयो २७
हात हटाइसके पछि २०२
हातले १८३
हात समाती २४२
हाती २२४, २८४
हानी २०५, नोक्सानी हुन्छ २०६,
को निम्ति २०४, २०५,
२०६
हावालाई जालमा २५५
हाँसिरहेको २७७, २७८
हिड्नसक्ने ६४
हिड्दा हिड्दै ६५
हिड्दा २८७
हिडाइद्वारा ६५
हिडाइवाट संसारको अन्त हुन्न ६४
हिडिरहेको बेलामा पनि १३८,
२६६, ५०९
हितको कुरा बोल्ने २८३
हितकोनिम्ति ३१७
हितानुकम्पी २८२
हिताय सुखाय २७

हिलोबाटोमा ७३	होस राखेर हिड्छ २८७
हिमखण्डतिर ५०६	हृदय ७, मा १६१, रोग १६९,
हिमखण्डमा १२४	विकार १३
हितैषी २५२	हृदयङ्गम २८३
हिंसा ७५, ३६०, ३६१, गरिगरि- कन ३२४, गरेर पनि पाप लाग्दैन १, गर्दा पाप पनि लाग्दैन ६, लाइ पाप मान्दैनन् ११०	क्ष
हिंसादि अनाचारको विपाक ३०	क्षति हुन्छ १४२
हीन अवस्थामा ४६३	क्षत्रिणी ४७७
हीन छु ४६७, भन्ने मान ४६७	क्षत्री २, ५३३, हरू २४३
हीनगामी ३२४, ३२५	क्षत्रीय पण्डितहरू १८५, ले १८४
हेतु ५७, ५८, ५९, ६०, ३९८, छैन ५६, ५८, द्वारा ५७, ५९, ६०, ६१, सहित ९८, विना ५६, प्रत्यय- द्वारा २०६	क्षत्रीय महाशाल कुलमा ४७, ४८
हैरानी १६८	क्षमता ३०८, ३०९, ३१४, ३१५
होइन पनि भन्दिन १३०	क्षय गर्न बाँकी छ २६१, २६२
होचो छन् ४७७	क्षयधर्म ३६२, ३६३
हाचो आसन लिई १८०, ५०९	क्षारभष्म २६४
होम १	क्षीण भयो २९२
होस राख्नु ४६	क्षीण संयोजन २५१
होस राखी ३७२	क्षीणास्रव ३२९, ३३०, ३३१, ३६३
	क्षीणास्रवी ४६६, ५८२
	क्षुद्रक प्राणीहरू २३०
	क्षुधा ३२३
	क्षौरगरी ४५, ४९
	ज्ञ
	ज्ञातिकथा ४२०

ज्ञातिहरू २४३

ज्ञाति परिवारहरू त्यागी २८२

ज्ञातृवंश १३५

ज्ञान ३६३, दर्शन ४७२, ४७३,
दर्शी २६६, कोनिमि ५६,

५७, ५९, ६०, ६१, को

निमित्त हेतु छ ५९, हुन्छन्

१८४, १८५, वान् २८९,

रूपी १६३, वाद ६४,

वलले २५१

ज्ञानी २५१, ३६७

गाथा (श्लोक) सूची

अकथङ्घिस्स तुसितस्स	२४७
अनीघस्स सुसमचित्तस्स	२४७
अनुपुब्बेनं निब्बान	५३३
अनेजस्स अवसिप्पत्तस्स	२४८
अनोपमस्स विरजस्स	२४७
अरियस्स भावितत्तस्स	२४८
अवज्जे वज्जमतिनो	२९
असितस्स हितस्स	२४९
अहं वदामीति पि सो वदेय्य	३६३
आहुनेयस्स यक्खस्स	२४९
इति कण्हासु सेतासु	५३२
इध छिन्दमारिते	७२
इसि सत्तमस्स अकुहकस्स	२४८
एवमेव मनुस्सेसु	५३२
कतसमणस्स मनुजस्स	२४७
कतं बुद्धस्स सासने	५०५
कम्मासासु सरूपासु	५३२
खत्तिये ब्राह्मणे वेस्से	५३२
खीणासवो अन्तिमदेह धारी	३६३
खेमङ्करस्स वेदस्स	२४८
गणस्स सत्थारो समञ्जप्पत्ता	११५
चेतोसमथ कोविदो	५०५
तथागतो तेन समन्तचक्खु	४९५
तथागतस्स सुगतस्स	२४९
तपोजिगुच्छय सुसंवृततो	९१
तस्मिंयेव विरजेखेत्ते	५३२

तमेय मारे युञ्जन्ति	५३२
तपो जिगुच्छाय आयुत्ता	११७
तण्हच्छद्दस्स बुद्धस्स	२४९
तिण्णस्स तारयन्तस्स	२४९
तेविज्जोहं महाभायी	५०५
ते वे सम्मानुसासन्ति	११७
दन्तस्स निप्पपञ्चस्स	२४८
देवलोकं च ते यन्ति	५३३
धम्मद्वो सीलसम्पन्नो	५३२
धीरस्स विगत मोहस्स	२४७
धोरेहो बलसम्पन्नो	५३२
न कोत्थुको सीहसमो कदाचि	११६
न तस्स अट्ठिद्विमिधत्थि किञ्चि	४९५
न पापं समनुपस्सति	७२
न हि नून तादिसं करोति पापं	९२
न हि नून ते सप्पुरिसेहिदूरे	५१५
नागस्स पन्तसेनस्स	२४८
निसभस्स अप्पमे□यस्स	२४८
पक्कधको कातियानो निगण्ठो	११५
पटिमन्तकस्स धोनस्स	२४८
पन्नभारो विसंयुत्तो	५३२
पहीन जाति मरणो	५३२
पारगू सब्बधम्मानं	५३२
पुरिन्ददस्स सक्कस्स	२४८
बहिद्धादेन्ति दानानि	५३३
बाला च अविजानन्ता	५३३
महतो यसग्गपत्तस्स	२४९
मिच्छादिद्वि समादाना	२९
यासु कासुचि एतासु	५३२

ये के चि रूपा इध वा हुरंदा	११८
ये च सन्ते उपासन्ति	५३३
यो होति भिक्खु अरहं कतावी	३६३
रूपे च ये निविट्ठासे	११७
लोके समञ्जं कुसलो विदित्वा	३६३
वज्जं च वज्जतो त्रत्वा	२९
वाचं पहाय कलहं जनेन	९१
विपुलो राजगहीयानं	११९
विसारदस्स निपुणस्स	२४९
वेस्समन्तरस्स विमलस्स	२४७
वोहारमत्तेन सो वोहरेय्य	२६३
सङ्गस्सराचारो न सतं सरिक्खो	११६
सङ्गातिगस्स मुत्तस्स	२४८
सतिमती विपरिस्सस्स	२४८
सन्तस्स भूरिपञ्चस्स	२४९
सदत्थो मे अनुप्पत्तो	५०५
सदेवकस्स लोकस्स	११९
सद्धा च नेसं सुगते	५३३
सब्बेव ते ते नमुचिप्पसत्त्वा	११८
सब्बं अभिञ्जासि यदत्थि नेय्यं	४९५
सम्मादिट्ठि समादाना	२९
समो सबज्जा विरतो	९२
समुट्ठो उदधीनं सेट्ठो	११९
सवे विस्सासमाचिक्खि	७२
सहचरितेन छवो सिगालो	११६
सुगतस्स भायिस्स	२४९
सेतो हिमवन्तं सेट्ठो	११९
न्हातकस्स पदकस्स	२४८